

ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ Թ. զիրք

Պատրաստեց
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՎԿԱԶԱՏԵԱՆ

Երևան
Հեղինակային հրատարակություն
2021

g(47.925)
r - 80

h2

ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Page 1

Պատրաստեց

ՅԱՐՈՒԹԵՒՆ ԻՎԿԱՇԱՏԵԱՆ

บันทึก

Հեղինակային իրավունքի դիրքություն

Հեղինակային իրատարակություն

1930-1931

2021

Վայարան Հայկական գլուխապահութեան/ Պատրիարք Յարութիւն
Ը 710 Խմբակութեանը.- Եր.: Տեղ. իրատ., 2021.
Թ. զիրը.- 316 էջ:

Մասնագիտութեամբ քաղաքաշինարար Երկրաշափի Յարութիւն Յովիաննես Իւկանանակ տարիներէ ի վեր իր ժամանակը կը յատկացի Խախապէս իր նմանակը չյ նեցած նոխածեռութեան: Ան կ'ընթերցէ եւ քանի մը կցերու մէջ կ'ամփափէ Հայոց Ֆեղասպանութեան տարբեր համարուաններու ականատես վկանելու զիրքերու մէջ տպագրուած յուշագրութիւնները: Ան այս ամիսուիումները հրատարակած է «Ակայարան Հայիական Ֆեղասպանութեան» խորագիրը կըսդ մատևնաշարի Ալեքսական Ժամալական գլուխական մասին միայն անոր ընթերցած տպագրի զիրքերուն քանակը կը մուտենայ 370-ի:

Մտունաշրի այս Թ. գիրքին մէջ եւս Խակահատեանը հաւատարիվ մասցած է իր խակ ստեղծած աւանդույթին՝ ընթերցադին ներկայացնելով Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Օմանիւն Տերութեան և այլ վայրերու մէջ բարքի և քիրու նախճիրներուն ականատես դարձած ու անուցմէ հրաշըռ փրկուած հայոց լաւշերը: Այս վկայաբարի մէկական աւթաստանազիք էն ուղղաւած հայոց դեմ գործուած աննախնդաց ոճիրի հեղինակներուն ու անոնց ժառանգորդներուն, որոնք մորիակը անոնք պիտի վճարեն անպայման՝ որքան ալ հոսի ժամանակ:

ZS'1 94(479.25):82-94
QUT 63.3(52)

ISBN 978-9939-0-3589-5

© Բայսեատեան Յարութիւն, 2021

Մասնավորապես՝ ցազարայինօքուր երգուածուր Շահումը Խոհեմասնամբ տարիմից ի վեր իր խանութեա կը բարիամ նախառական լուսանույշ ճամփան հայութեանութեան: Ան ե՞ղաքայ իւ բայի աւ ըսկա մեծ կ'ամպայի: Հօյու Շահումանութեան տուրքեա ունցաւութեանունը՝ վեցօրդն մեջ ապացուած յաջացույթ ննիր: Ան այս ապացուածից երգուածուր է՝ «Երարար Հայութեան Շահումանութեան խորանը կը ուղ մասնաւութեանի եկայական ժարագաւածութեան մեջ ան ապացուած բիշեցու տառապեա ուղարքամ քանիշ կը մտնիս 360 տասնիւ: Երամին ամինգա որոբի ամօքի ու ծարսա ե՞ս

Երանի անոնց, որոնք անօթի ու ծարաւ են
արդարութեան, որովհետեւ անոնք պիտի

Կշտատան - Մատթեոս 5: 06

Ընդհակալութիւն եւ երախտազիտութիւն բոլոր անոնց,
որոնք սոյն գիրքին հրատարակութեան նիթապէս եւ
բարոյապէս նպաստեցին:

Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան - Գիրք Թ.՝ի Մասին

Մասնագիտութեամբ քաղաքաշինարար Երկրաշափ Յարութիւն Խոկահատեանը տարիներէ ի վեր իր ժամանակը կը յատկացնէ նախապէս իր նմանակը չունեցած նախաձեռնութեան: Ան կ'ընթերցէ եւ քանի մը էցրու մէջ կ'ամփոփէ Հայոց Յեղասպանութեան տարրեր հանգրուաններու ականատես վկաներու՝ զիրքերու մէջ տպագրուած յուշագրութիւնները: Ան այս ամփոփումները իրատարակած է «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան» խորագիրը կրող նատենաշարի հերթական ժողովածուներուն մէջ: Առ այսօր անոր ընթերցած տպագիր զիրքերուն քանակը կը մօտենայ 360 անունի:

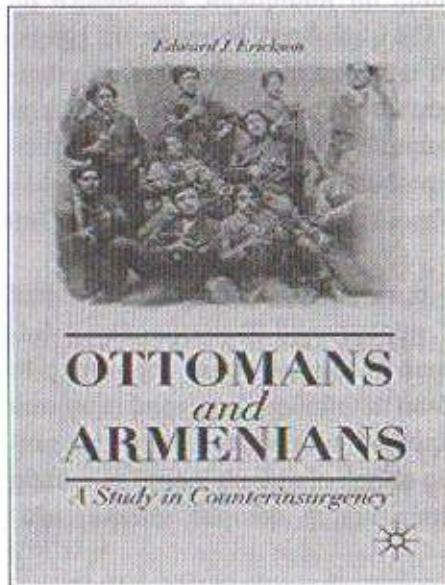
Մատենաշարի այս՝ Ը. հատորին մէջ ես Խսկահատեանը հաւատարիմ մնացած է իր իսկ առեղծած առանձյալին՝ ընթերցողին ներկայացնելով Հայատանի, Կիլիկիոյ, Օսմանեան Տէրութեան և այլ Վայրերու մէջ բուրքի և քիւրտի նախճիրներուն ականատես դարձած ու անոնցմէ հրաշըռվ փրկուած հայոց յուշերը։ Այդ վկայութիւնները մէկական ամրաստանագիր են ողպաւած հայոց դէմ գործուած աննախլունքաց ոճիրի հետինակներուն ու անոնց ժառանգորդներուն, որուն մորիհակը անոնք պիտի վճարեն անպայման։ Որքան այ եսուի ժամանակը։

About "Testimonies of the Armenian Genocide" book volume IX

Civil engineer by profession, Haroutune Ohannes Iskahadian, since years has taken the initiative to undertake a task, which has not had an imitative before. He briefs what he reads in published memoirs about different stages of The Armenian Genocide eye-witnesses. He has published these summaries in sequential volumes of a compendium titled as "Testimonies of the Armenian Genocide". To date, the number of books read by him approaches 360.

In this volume IX as well, Iskahadian is loyal to his own adopted consignment by presenting to the reader the eye-witness memoirs from Armenia, Cilicia, Ottoman State and other places of the Armenian Genocide perpetrated by the Turks and the Kurds. Those witnesses survived the massacres miraculously. These testimonies are the statements of a Cause indicting those responsible and their heirs of a crime committed against the Armenians. A crime the bill of which they will surely pay irrespective of time passed.

ԹՐՀԱԿԱՆ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՈԱՆ ՓԱՍՏԱԲԱՆ ԷՏՈՒԾԵՐԸ ԷՐԻՔՍՈՅՆ ԿՈՉՈՒԱԾ ՏԽՐԱՀՈԶԱԿ ՊԱՏՄԱՎԻՆԱՐԱՐԸ

Ամերիկան «ազատ ու ժողովրդավայր» կարգերու, ուսական այժմու բոյլտուութեան բայց ոչ համամտութեան ու միջազգային հանրային կարծիքի թմբիրային մընոլորտին մէջ, ծածուկ դրդումով, սակայն բացայացտ հակահայկական մոլուցը վերջերս հանդէս եկաւ ամերիկացի գինուորական զնդապետ, պատմաբան Էտուրրտ Էրիքսուն, իր շինած ու ոռուերէն բարձմանութեամբ հրատարակած «Օսմանցի Թուրքերն Ու Հայերը – Հակա-ապստամբութեան Ուսումնասիրութիւն Մը» (Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency) գիրքով:

Էտուարտ Էրիքսուն ուս բրակիցի մը հետ հարցազրոյցի ընթացքին հետեւեալ «հաստատումներ»ը կ'ընէ.

- Հայոց ապստամբութիւնը պատճառ դարձաւ որ անոնք առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը՝ 1915-ին ջարդուին:

- Օսմանեան Պետութիւնը ճօտաւորապէս 350 հազար հայ ի-

րենց տուներէն տեղափոխեց տարբեր վայրերու զաղբակայաններ: Միջոցառումը պետութեան ապահովորեան նպատակը կը կը հետապնդէր:

- Շատ թիշ հայեր պատրաստուած էին ապստամբութիւն մը կատարելու երկրին մէջ:

- Ապստամբութիւնը այդ տարիներուն ընդհանրացած էր, ինչպէս Պուլկարիոյ, Յունաստանի և Սակեղոնիոյ մէջ:

- Թորքերը ուրիշ կերպ չին կրնար վարուիլ այդ շարժումին հետ:

Ծարունակելով իր խօսքը, Էրիքսուն կ'ըսէ. թէ բուրքերը նոր սորված էին ապստամբութիւն զավելու եղանակները: Անոնք սորվեցան

1. սպանացիներէն, որոնք 1895-ին Ջուպայի մէջ անհրաժեշտ միջոցներով զավեցին ապստամբութիւնը,

2. անգլիացիներէն, որոնք զավեցին Հարաւային Ափրիկէի բնիկները 1899-ին, և

3. ամերիկացիներէն, որոնք 1900-ին կրցան չեղորացնել Ֆիլիփինեան կղզիներու ապստամբութիւնը:

Էտուարտ Էրիքսուն կը յայտարարէ, թէ ցարդ բոլոր պատմաբանները Հայոց Յեղասպանութիւնը ըննած են ընկերային, տնտեսական և քաղաքական տեսակիններէն: Ան կը յատակնի յայտարարել, թէ ինք գինուորական պատմաբան ըլլալով, Հայկական Հարցը կը դիտէ գինուորական տեսանկիննեն, այսինքն կը ըննարկէ հայկական ապստամբութեան մը պատճառաւ կատարուած ջարդերը՝ արդարացնելով զանոնք: Ի՞նչ մեծ զիստ, որ միայն գինուորական մը պիտի կարենար ընել կարծէք: Էրիքսուն ըսել կ'ուզէ, թէ միս պատմաբանները ցարդ նկատի չեն առած հարցին գինուորական կողմը՝ կարծես շատ դժուար կամ անկարելի պիտի ըլլար ոչ-գինուորական պատմաբանի մը համար ըմբռնել կամ տրամարանել ջարդերուն իսկական պատճառը՝ ապստամբութիւնը (միշտ ըստ Էրիքսունի): Նման գոռզամիտ յայտարարութեամբ ան ինքինքին եզակի կշիռ կուտայ եւ անուղղակիորէն կ'արհամարէտ միս պատմաբաններու կարողութիւններն ու տրամարանելու ուսակութիւնները:

Իր խօսքերէն դատելով, բացայացտ է որ Էրիքսուն բարդ հար-

ցերը բռնի ոյժի եւ ճնշումի միջոցով լուծելու բուն հաւատացող մըն է: Օսմանեան Պետութեան դարերու իրականութիւնը հանդիսացող՝ հայերը ճնշելու եւ անիրաւելու հարցը դոյզն չափով իսկ չի հետաքրքրել զինք: Ան իրողութիւնները կը դիտարկէ, բռնատերի արարքներուն կողմնակիցի հոգերանութեամբ եւ յետադիմական քառակուսի տրամարանութեամբ: Անոր համար կարեւոր հայկական ենթադրեալ ըմբռութիւնը բարբարոսութիւններով ճգմելու բրբական յաջողութիւնն է՝ Հայասպանութիւնը: Ծեշտենք հոս, որ հայերը եթէ երբեք ապստամբած ալ ըլլային, իրաւունք պիտի ունենային այդ քայլին դիմելու՝ դարերու սաստիկ ճնշումէ եռոր: Սակայն Երիքսը կոչուող այս մարդուկը բռուն հաւատացող մըն է հակածողովրդային արարքներու, ամէն միջոցով նպատակին հասնելու սկզբունքին ու համամիտ՝ «Նպատակը կ'արդարացնէ միջոցը...» գաղափարախօսութեան (եթէ անշուշտ կարելի է զայն գաղափարախօսութիւն կոչել):

Ի դեպ, Երիքսը ճարպի՞ կ ենաւ, երբ կ'ըսէ. թէ միայն սակաւարի հայեր կը պատրաստուին ապստամբութեան: Իր հնարած սուտին պոչերը կտրել փորձելով, ան այսպիսով կը շարունակէ ամբաստանել հայերը:

Այս առնչութեամբ ուղիղ դիմենք սոյն պարոնին.

- Եթէ երբեք ձեզի չենք կրնար դիմել իրեւ պատմաքանի (որովհետեւ ակնյայտորեն կը խեղաքիւրէ պատմութիւնը), բոյլ տուեք դիմել ձեզի, պարոն Երիքսը, իրեւ գնդապետի ու հարց տանք, թէ քիշերու սխալին համար պէ՞տք եր ամրող ազգ մը բնաջնջումով պատմել:

Իրականութիւնը, զոր Երիքսը միտումնաւոր կ'անտեսէ, այն է թէ հայոց գենքերը ապստամբութիւն մը սկսելու եւ զայն յաջողցնելու համար անրաւարար էին. անոնք կրնային ծառայել միայն ինքնապաշտպանութեան: Ան կ'անտեսէ բոյլոր պատմական իրողութիւնները՝ դոյզն իսկ գաղափար շոնենալով օսմանեան պատմութեան կամ պարզապէս կեղծելով զայն: Շշնարութիւնն այն է, որ տակաւին ոչ մեկ միջադէպ պատահած էր երբ բոյրքերը զործադրեցին հայ երեւելիներու ծերբակալութիւններն ու բանտարկութիւնները, խոշտանգումներն ու սպանութիւնները, որոնց հետեւեցաւ ժողովուրդին բռնազարդը:

Երիքսը հայ արտրականներուն թիւր 350 հազար կը յիշէ: Ուրկէ՝ բերած է ան այս բուանշանը... երբ Օսմանեան Պետութեան մէջ ապրող շուրջ 3 միլիոն հայոց զքերէ 95 տոկոսը բռնագաղթի պարտադրուեցաւ:

Հայոց ձեռքը եղած գենքերը միայն ինքնապաշտպանութեան համար էին եւ զործածուեցան շատ թիշ վայրերու մէջ ինչպէս Վան, Շապիշ Գարահիսար, Եղեսիա եւ Մուսա Լեռ, ուր նախայարձակը միշտ բուրքն էր: Այս իրականութեան մասին կը վկայեն տարրեր պետութիւններու, նոյնինքն Թուրքիոյ և առաջին համաշխարհային պատերազմին անոր դաշնակից Գերմանիոյ պետական արխիւնները: Օրինակ, 1915-ին Մեզիրէի գերմանական որբանոցի տնօրէն, միսիոնար Սոհաննէս Էհման առողջ տրամարանութեամբ կը բացատրէ Օսմանեան Պետութեան անօրինական բայլերը հայոց ունեցած սակաւարի գենքերուն նկատմամբ: Ան կ'ըսէ. «Նոյնիսկ օրենքով արգելուած, արդէն տարիներ առաջ ձեռք բերուած գենքը, որ հազորադէպ չէ ծայրամասերում ապրող մահմետականների եւ քրիստոնեանների մօտ, չէր կարող լինել խոռվարարական մտադրութիւնների նախանշան, քանի որ բոյրքական բնակչութիւնն այսպիսի գենքի աւելի մեծ քանակութիւն ունի: Ըստ քրիստոնեանների բաւականին հաւաստի խօսքերի իրենց գենքը պէտք է ծառայէր զուտ ինքնապաշտպանութեան համար՝ մահմետական բնակչութեան յարձակման դեպքում» (տես Վոլֆկանգ Կուտրի «Հայերի Ցեղասպանութիւնը 1915-1916 – Գերմանիոյ Արտարին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիվի Փաստաթղթերից» (The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916), էջ 48-49): Նոյն հատորի 51-53-րդ էջերուն մէջ կը հանդիպինք նաև հետեւեալ փաստագրութեան. Կարինի մէջ Գերմանիոյ փոխիհիպատոս Մարք Լրվին ֆոն Շեօվիներ-Ռիխբեր Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանս ֆոն Վանկենհայմին ուղարձ 20 Մայիս 1915 բուակիր նամակին մէջ (որ կը կրէ հետեւեալ պաշտօնական բուագրումները-Ակզինադրիւրը՝ ԲԱ-ԱԱ/Կուտ. Դեսպ./169- Նո.12/ Գաղտնի/): կը գրէ, թէ ինը Կարինի հայերը արտրելու ձեռնարկը «անիմաստ եւ անհիմն» կը գտնէ: Այս հաստատումը խորունկ իմաստ

մը կը երեք: Շեօփներ-Ռիխբեր սաստիկ կասկած ուներ հայոց հանդէա բուրքերու տրամադրութիւններուն նկատմամբ: Մուրին մէջ քան մը կը ծրագրուեր հայոց դէմ: Ամէն կողմէ բրբական վայրագութիւններու լուրեր կը հասնեին: Մթնոլորտը բունաւորուած էր, եւ ահա կը հասնի թասենի դաշտի հայոց բռնագութիւնը: Ան յստակօրէն կը տեսներ իրականութիւնը ու դեսպան Վանկենիային կը յայտներ. «Այստեղի հայերից ապստամբութեան վտանգ չկայ»: Շեօփներ-Ռիխբեր կը հաստատէր, թէ Կարինի հայերը կը տարբերին Վանի ու շրջակայրի հայերէն եւ անոնցմէ ապստամբութեան վտանգ չկար: Գերմանացի դիւնազէտը կը թուժ իր հաստատումին տրամարանական հիմքերը.

Ա. Կարինի հայերը կազմակերպուած չէին եւ գէնք չունեին:
Բ. Արական սեռի 17-48 տարեկան հայերը բանակ գացած էին՝ ընդառաջելով Օսմանեան Պետութեան գօրակոչի հրամագիր:

Գ. Ուստիոյ հաճակրող հայերը արդէն շատոնց սահմանը կտրելով մեկնած էին Հայաստանի արեւելեան հատուած:

Կ. Պոլոյ մէջ Ա. Ս. Ն.ի դեսպան Հենրի Սորկենքարտ «Ազգի Ար Ընաջնջումը» (Henry Morgenthau, “The Murder of a Nation”, published by Armenian General Benevolent Union, “Ararat” Press, Los Angeles, 1982) գիրքին մէջ կը վկայէ, թէ 1915-ին սկսած ջարդերուն հայերը Հայաստանի արեւելեան հատուածին մէջ էական դիմադրութիւն չլրցան ցոյց տալ ընդհանրապէս՝ բացի Վանէն, մինչդեռ 1895-1896 բուականներուն անոնք կարգ մը տեղեր գիւնեալ դիմադրութիւն ցոյց տուած էին: 1915-ի սկիզբը բուրքերը ամէն տեղ հայոց գէնքերը կը հաւաքեն վայրագ ձեւերով: Կը գրաւեն նոյնիսկ օսմանեան բանակին մէջ ծառայող հայ զինուրներուն գէնքերը ու զանոնք կ'աշխատցնեն իրեւ պարզ բանուոր (ամելէ թաւուրի):... Երբ բրբական իշխանութիւնները ամէն քաղաքի ու զինի մէջ կը պահանջէին գէնքերը կառարութեան յանձնել, այս իրահանգը կը գործադրուէր միայն հայերու համար. բուրք եւ բիւրտ քաղաքացիներէն գէնք չեր հաւաքութեան բացարձակապէս: Այսպիսով, բուրքերն ու բիւրտերը իրենց գէնքերով պատրաստ կը սպասէին հայոց վրայ յարձակելու

ազդանշանին: Հայերէն շատեր գէնք չունեին որպէսզի յանձնելին, իսկ որիշներ կը մերժէին յանձնել գէնքերը ոչ թէ ապստամբութիւն իրականացնելու համար (ինչպէս կ'ըստին ու դեռ կը շարունակեն բարբաջել բուրքերն ու անոնց խնկարկու երիքսընները), այլ ի հարկին գէնքով պաշտպանելու համար իրենց ու ընտանիքի անդամներուն կեամբն ու պատիլը: Հայերը գիտէին, թէ դասադրութիւն մը լարուած էր իրենց դէմ (էջ 32-35):

Իր կարգին, Եղիաննես Լեփսիոս «Հայկական Զարդերը», մատենաշար «Ազդակ»ի, Պէյրու, 1965, միջակ չափի 396 էջ – տեղեկագիր-գիրքին մէջ կ'ըսէ, թէ բուրքերը մէկ կողմէ հայոց գէնքերը կը գրաւէին, միս կողմէ իսկամ բնակչութիւնը կը զինէին: 1908-ի Յուլիսին օսմանեան սահմանադրութեան վերահշակումն ետք, երիտրուրքերը հայկական գիւղերուն գէնք բաժնած էին, խորհելով թէ ապտուիամիտեան յետադիմական հաւանական յեղաշրջման պարագային հայերը իրենց օգտակար կը դառնան: Այժմ անոնք հայերէն գէնքերը կը հաւաքէին՝ «անիմաստ չարշարանքներով» (էջ 48-56):

Դոկտոր Էտուլը Էրիքսը համոզուած է է, որ հայոց ըմբուտութիւնը ինքը ծնունդ տուաւ անոնց բնացնօտումին: Մէկ խօսքով, ըստ այս վարձակին, հայերն են միակ մեղաւոր իրենց կոտորածներուն, որոնք երբեք ցեղասպանութիւն չեն կրնար կոչուիլ:

Այս դատարկարանութեամբ բևենաւորուած, Էրիքսը յանկարծ կը ժամանէ Մոսկուա՝ իր գիրքին վերջերս իրատարակուած ուստերէն բարգմանութեան շնորհահանդէսը վայելելու: Գաղանիք մը չէ թէ գիրքին ուստերէն բարգմանութիւնն ու անոր Մոսկուայի մէջ շնորհանդէս սարքելը կը նպատակադրեն երկվեղկում յառաջացնել հայ-ուստական բարեկամական յարաբութեանց մէջ: Մոսկուարնակ հայ երիտասարդներ՝ Հայոց Յեղասպանութենէն վերապրոցներու նոր սերունդի հայ տղար, շնորհահանդէսի սրահին մէջ Էրիքսընի եւ անոր կողմնակիցներուն իետ կ'ունենան սուր վիճարասնութիւն մը, որու ընթացքին հայերը Հայասպանութիւնը անոնց կը բացատրեն զինուրական տեսանկիւն դիտուած: Էրիքսըն յանկարծակիի եկած ճշմարտութեան առջեւ՝ կը շշմի ու անխօս կը հեռանայ: Անոր մեկ-

նելէն յետոյ, վիճաբութեան մասնակցող եւ սուտն ու կեղծիքը պաշտպանող կողմին անդամները իրենց կարգին կը լոեն: Այսպիսով, ճշմարտութեամբ զինուած հայ երիտասարդութիւնը կը յաղթ՝ խափանելով սուտին ու կեղծիքին տարածումը եւ շառացուն ապտակ մը տալով այս պատմաշինարարի երեսին:

Ամէն պարագայի, Երիքը ու «աշխատութեան» իրաքանչիր էջին վրայ գազանային ժողովոյ ժամկիներուն ու ճամկերուն հետքերը կ'երեւան...

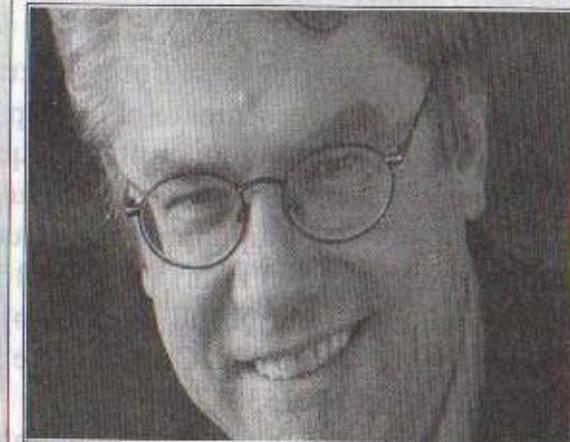
Հոս հարկ է յիշեցնել հարիրամեայ քանաստեղծ ժագ Ս. Յակոբեանի խօսքւն տող մը ուղղուած բոլոր անոնց, որոնք ասոր ու անոր ենեւն կը վազեն փառքի եւ նիւրականի համար, կը քծնին, կը սունա, ուսկի ու արծար կը սուանան եւ ճշմարտութեան կը դաւաճանեն.

«Մարդերու շոայլ ափէն ու ծափէն ի՞նչ պիտի շահիս»:

Այս հարցումը առաջին կարգին քեզի եւ բու նմաններուն ուղղուած է, պատմաշինարար գնդապետ դոկտոր՝ ու Ետուըրտ Երիքը...:

[«Պայքար» Շաքարաբերը, թի 79]

ՀԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՐԱՑՈՂՆԵՐՈՒ ՍՈՒՏ ՈՒՆԵՆԳ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՒԹ ԲԵՒԵՐՈՒ ԼԾԱԿ

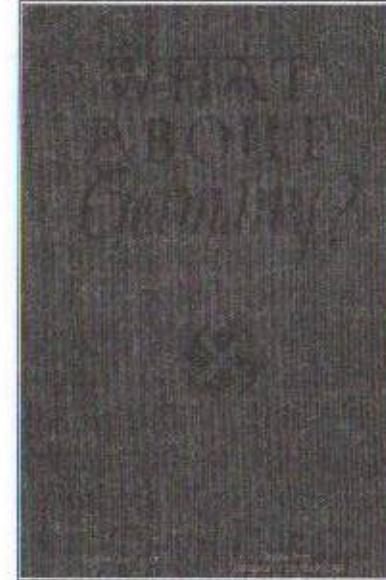

Հայաքալերուած եւ մարդու իրաւոնքները «ճանչցող» Արևելուտիքի մէջ երէ հարց տրուի միջին զարգացումով մարդու մը թէ ո՞րն է քաններորդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը, անմիջապէս պատասխանը կ'ըլլայ այս որ նացի գերմանացիները վեց միլիոն հրեայ ջարդեցին: Այս մէկը բացարձակապէս սխալ է, որովհետեւ խելամիտ մարդը գիտէ թէ քաններորդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը Հայոց Անծեղութիւնը է, Հայոց Սեղենը, որուն զի գացին աւելի քան մեկ ու կես միլիոն հայեր եւ մնացեալը բռնագաղթուեցաւ դէպի աշխարհի շորս կողմերը, դառնալու համար Հայոց Ցեղասպանութեան կենդանի վկաներու ներկայացուցիչները: Հայոց Ցեղասպանութիւնը ի զործ դրուեցաւ Երիտրուրքերու ծեղորդ, Գերմանիոյ Պետութեան ու գերմանացի բաղաքական եւ զինուրական խորհրդականներու մեղակցութեամբ: Այս մասին 2015ին արձանագրուած է Գերմանիոյ նախագահ Շուկային Կառքի խոստվանութիւնը՝ ուղարկուած առաջնորդութեան դիմումը:

Կ'ընդունի այս փաստը: Գերմանացի լրագրող Եհիրկըն Կեօրցիլիս 2015ին իր հրատարակած գիրքին՝ “Volkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier” (Յեղասապանութիւն - Գերմանիոյ Դերը Հայոց Բնաջնջման Մէջ) (Genocide: Germany's Role in the Extermination of Armenians) [հրատարակական տուեները տեսնել հետեւեալ կայքէոնվ՝ <https://www.amazon.com/Beihilfe-zum-V%C3%BClkermord-Deutschlands-Zeitgeschichte-ebook/dp/B00UJNABA2>] մէջ կը մանրամասն Հայասպանութեան նկատմամբ զերմանական դաւդրական մեղսակցութիւնը Օսմանեան Պետութեան հետ: Այս գիրքին հրատարակութիւնը տար վիճարանութիւններու տեղի տուաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 2015ին, տեսնել հետեւեալ հանցանցային կայրէցին տեղեկութիւնը <https://www.amazon.de/Beihilfe-zum-V%C3%BClkermord-Deutschlands-Vernichtung/dp/3861538172>:

Հարց կու տանք թէ Հայասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղսակցութեան խոստովանութենէն եռք՝ նոյնինքն Գերմանիոյ Պետութեան կողմէ, ի՞նչ արժէք կ'ունենայ բրդական որացումը եւ հետեւարք՝ Պապէն աւելի պապական Արեւմուտքի կարգ մը հզօր երկիրներու՝ մասնաւրաբար Ա.Ս.Ն.ի և Մեծն Բրիտանիոյ, ինչպէս նաև անոնց լծակից Խորայէլի, որ անկասկած ողդակի հայոց դէմ թշնամական արարք է:

Գերմանիոյ տիրահոչակ բռնաւէր Ասոլֆ Հիթլեր, իր երկրի մօտակայ անցեալի Վիլհելմեան ժամանակաշրջանի Երիտրութերու հետ հայոց դէմ ոճիրներու «արուեստ»ի պատմութիւնը ընրոշխննելով ու գինովնալով անկէ, մարդ սպաննելու իր իղձերու իրականացման «յաջող» աւարտ մը ապահովելու յոյսով կ'ըսէ. «Ես՝ Ասոլֆ Հիթլեր արդէն իրաման արձակեցի թէ մէր պատերազմը որոշ սահմանափակում չունի, այլ կը կայանայ թշնամին ֆիզիքական կործանումով եւ այս մասին նոյնիսկ մէկ բառով քննադատողները անխնայ կրակի բռնել: Այս իրման վրայ ես իմ իրահանգներս տուած եմ արդէն երկրին արեւելեան սահմանէն անդին ապրող լին այրերը, կիներն ու երեխաները անզորորդն եւ առանց խղճմտանի սպաննել, որպէսզի մեզի աշխարհագրական տեղ բացուի: Վերջ ի վերջոյ,

Լուի Փոլ Լոխմեր (աջին) կ'ընթը, և խորամանկութիւն կ'ընէ ճողէֆ Կոպրիի հետ

այսօր ո՞վ կը խօսի հայոց բնաջնջման մասին...»: Հիթլերի սոյն խօսքը առաջին անգամ լրս տեսած է 1942ին Նիւ Եորքի մէջ, լրագրող Լուի Փոլ Լոխմերի հեղինակութեամբ «Գերմանիոյ Մասին Ի՞նչ» (“What About Germany”) խորագրուած գիրքին մէջ (հրատարակչական տուեներ- New York:Dodd, Mead & Co., 1942) էջ 1-4:

Հրեական Յեղասպանութեան յիշատակի շափազանցեալ ծետիկ պանծացումը պտուղն է սինմիստներու եւ անոնց ենրակայ պետութիւններու աննախընթաց բարոզչութեան ու ազդեցութեան, որ միեւնոյն ատեն կը ծզտական ծեւով նսեմացնել Հայոց Յեղասպանութեան յիշատակը ու խոշրմուտել անոր ճանաչումը: Հակառակ ատոր, այսօր Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցած կարգ մը երկիրներու մէջ Հայասպանութեան ուրացումը կը նշանակէ ոճիր գործել, որուն պատիմք բանտարկութիւն եւ տուգանք է: Նենգամիտ կողմեր պարզապէս Հայոց Յեղասպանութիւնը կը մերժեն ցեղասպանութիւն որակել: Այս սրամարանութեամբ հապա ի՞նչ կարելի է կոչել Ք. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին զոհուած 25 միլիոն ուստիրուու պարագան. հաւարական սպա՞նդ թէ Հոլոքոսր, թէ ցեղասպանութիւն եւ կամ այդ մէկը միայն զետեղել պարզ ու տա-

փակ վիճակագրական սինակի մը մէջ...

Ինչպէս վերը նշուեցաւ եթէ երբեք Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցած որոշ պետութիւններու մէջ Հայասպանութեան ուրացումը բանտարկութեամբ եւ տուգանքով պատժելի ոճիր մըն է, այս մէկը արդարութեան հաստատում եւ բարոյական արժեքներն ու ճշմարտութիւնը վեր բռնելու բնական մարդկային դրսեւրում է եւ ոչ թէ քարոզական արշաւանք, որուն վրայ կը յենին նենգամիտ ուրացողներն ու ոճիրները քաջալերողները:

Գաղտնիք մը չէ բնաւ և մեծամասնութեան կողմէ ընդունուած իրողութիւն մըն է, թէ Հայոց Յեղասպանութեան նախօրին Օսմանեան պետութեան մէջ ապրող նուազ քան երեք միլիոն հայութեան աւելի քան 1.5 միլիոնը բնաջնջելու Երիաքուրը կառավարութեան անմարդկային գործունեութիւնը՝ անոր սիսթեմաթիք եւ ոճրային արարքին արդիւնքն է: Այդ հայերը բուրքերուն եւ քիւրտերուն կողմէ գերմանական մեղսակցութեամբ սպաննեցան պարզապէս իրենց հայ ըլլալոն համար, ինչպէս որ էլ պարագան հրեաներուն, որոնք գերմանացիներուն կողմէ յետագային ոչնչացուեցան:

Ներկայիս Ամերիկա եւ Խարայէլ կը կազմեն աշխարհի ամենա ուժեղ քաղաքական-զինուրական դաշնակցութիւնը և իրենց ձեռքերուն մէջ ունին անոր լրատուական ու քարոզական միջոցներու մեծ մասը՝ արդի համացանցային տեղեկատուութիւն, հեռատեսիլ, մասով, Հոլիվուտ եւայլն: Քարոզչութիւնը պէտք է օգտակար դառնայ ճանչնալու համար ոճիր մը, որ պատահած է մուրին մէջ եւ ոչ թէ օր ցերեկով եւ սիսթեմաթիք ձեւով, ինչպէս է պարագան Հայասպանութեան: Ուրեմն տեսականօրէն Հայասպանութիւնը պէտք չէ քարոզութեան կարիքը ունենայ: Հետեւարար Հայոց Յեղասպանութիւնը ուրանալ միայն անոր համար որ ըստ իրենց Հոլորոսի յիշատակը չնեմանայ, կը նշանակէ գործել նոր ոճիր մը մարդկութեան դէմ եւ զոհերը երկրորդ անգամ սպանել...

Խարայէլի կողմէ Հայոց Յեղասպանութեան ուրացումը սաստիկ վիրատրական է հայոց համար, որովհետեւ երկու ժողովուրդներն ալ անցած են ցեղասպանութեան նոյն տառապանքն: Խարայէլ կ'որանայ Հայասպանութիւնը նոյն ձեւով ինչպէս

Թուրքիա կ'որանայ հայ ժողովուրդին դէմ իր նախնիներուն գործած վայրագ ոճիրները: Ուրեմն այս պարագային ալ յիշեցման կարգով նշենք որ Խարայէլի պաղեստինցիներու վրայ ի գործ դրած ոճիրները նոյնանման են նախապէս գերմանցիներու կատարածին հրեաներուն դէմ եւ անոնցմէ առաջ ալ բորբերունը՝ հայոց դէմ:

Հայոց Յեղասպանութեան փաստին խարայէլեան պաշտօնական ուրացումը տարբեր չէ քրքական պետութեան ուրացումէն: Նոյնպէս Սեծն Բրիտանիոյ եւ Ա. Մ. Ն.ի պաշտօնական ուրացումը քրքականէն տարբեր կեցուածք մը չէ: Ուրեմն Թուրքիոյ կողքին Խարայէլ, Սեծն Բրիտանիա եւ Ա.Մ.Ն. ցարդ կը մերժեն ընդունիլ Հայասպանութեան փաստը, հակառակ այդ ուղղութեամբ եղած բազմարի կոչերու: Անոնք աշխարհի մէջ կը կազմեն Հայասպանութեան ուրացումի խաւար բեւեռը, որ իր «Ժողովրդավարութեամբ», «ազգատութեամբ» եւ «մարդու իրաւունքներու» գոյնզգոյն կազմակերպութիւններով, մարտնչող յամառութեամբ ու նենգութեամբ կը շարունակէ մերժել Յեղասպանութիւնը բառով որակելու Հայասպանութիւնը, եւ փոխարինը ճշմարտութեամբ կը շարունակէ փորձել լուալ մարդոց ուղեղները:

Բարեբախտաբար բազմարի ամերիկացի, մեծն բրիտանցի, իրեայ եւ նոյնիսկ բուրք մտադրականներ ու գիտնականներ կը ճանչնան Հայասպանութիւնը իրրեւ Յեղասպանութիւն, երբ այս բառը ստեղծուած է իրեական ծագումով լին մտադրական՝ Ռաֆայէլ Լեմքինի կողմէ յատուկ Հայոց Յեղասպանութիւնը նկատի ունենալով:

Ամերիկայի Մարուերի Համալսարանի պատմութեան դասախու Քոլին Թած Թուրքիոյ ուրացման արարքը կ'որակէ իրրեւ «Հարամտօրէն վնասակար, թշնամական ու շարունակուող առեւտրական գործանութիւն»: Շարունակելով իր խօսքը ան կ'ըսէ. «Ահա զարգացող պետութիւն [Թուրքիան նկատի ունի- Յ. Ի.] մը, որ ներսն ու դորսը երկրին, բոլորովին ձեռնամուխ եղած է Հայոց Յեղասպանութեան ամէն փաստարկ, իրողութիւն եւ յիշատակ վերացնելու, հակասելու եւ բորքին գործած ոճիրը արդարացնելու զանագան զարտուիլ կերպերով»:

Ներկայիս ճարտարաբուեստի արհեստագիտութեան յառաջացած դարուն նոր արհեստավարժ գործելակերպերով պետութիւններ կը ջանան ազդել մարդոց միտքերուն վրայ: Անոնք մարդոց մտածումները կ'առաջնորդեն իրենց փափարած ուղղութեամբ, սակայն ծայրահեղ ստուերով ու կեղծիքով: Ան այս է որ կը պատահի Հայոց Յեղասպանութեան ճանաշման խոչընդոտումի գործընթացին մէջ: Այս նենգամիտ վարչակարգերը կը հետեւին անզիացի վիպագիր եւ փիլիսոփայ նորմ Օրուելի այն միտքին որ կ'ըսէ. «Ան որ անցեալին վրայ կ'իշխէ, կ'իշխէ նաև ապագայի վրայ: Իսկ ան որ ներկայի վրայ կ'իշխէ, կ'իշխէ անցեալին վրայ»: Անոնք պարզապես իրենց սեւ անցեալէն, ներկայէն ու ապագայէն կը վախճան...»

Բոլոր այս նենգամիտ, չար եւ վախչուս մարդիկը կը փորձեն իշխել անցեալի, ներկայի եւ ապագայի վրայ որպէսզի իրենց հականարդիկային սեւ գործերը կատարեն: Անոնք հետու են մարդկային եւ բարոյական արժեքներէ ու յարատեն նիրին մասին կ'երազեն ու կը պաշտեն զայն: Հայոց Յեղասպանութեան որացումն ալ այդ ծիրին մէջ կ'ինայ:

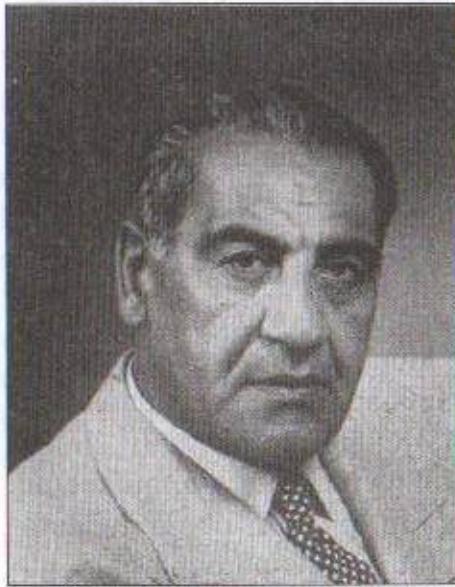
«Պայքար» Շարարաբերք, թի 118, 31 Մարտ 2019]

ԹՈՒՐԶԻՈՅ «ՊԱՏՍԱԳԵՏ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ» ՎԱՐՉԱՎԱՆԵՐԵՆ ՔՐԻՍԹՈՖԵՐ ԿԱՆՆ

Լուրջ աշխատասիրութիւն մը կատարած ոյլալու հաւակնութեամբ եւ գոհունակութեամբ, ամերիկացի ոմն Քրիստոֆը Կանն կը փորձէ ձաղկել Հայոց Ազատագրական նորագոյն զինեալ պայքարը: Անոր հաւակնութիւնը կը բխի իր ներկայացուցած թէզին եւ համալսարանին երեսութական պաշտօնական հանգամանգներէն, մինչ Ա. Մ.-ի մէջ կարելի է որեւէ ձեւով մագիստրոսական կամ դոկտորական թէզ ներկայացնել ու համապատասխան տիտղոսը յափշտակել, խնդրոյ առարկայ նիրին հետ կապուած պատասխանատուները նիրապէս զոհացնելով: Իսկ անոր զգացած գոհունակութիւնը կու զայ մեծամասնութեամբ բուրքերով կազմած իր բնկերային շրջանակին իրեն ընծայած ավի ու ծափի մնացուկներէն, որոնց թելին ծայրը մինչեւ պաշտօնական Անգարա կը հասնի:

Ֆլորիտայի Պետական Համալսարանի Արուեստից եւ Գիտութիւններու Բաժնի (Florida State University- College of Arts and Sciences) փիլիսոփայութեան նախկին ուսանող՝ Քրիստոֆը Կաննի պատմութեան ոլորտին պատկանող թէզին պատմենք համացանցի վրայ գետեղուած է <https://fsu.digital.flvc.org/islandora/object/fsu%3A253616> հասցեով ըստ վերոյիշեալ համալսարանի ընթացակարգին: Թէզին խորագիրն է «Գաղունի Բանակներ եւ Յեղափոխական Դաշնակցութիւններ - Ծնննդն Ու Անկումը Հայկական Քաղաքական Բոնութեան, 1973-1993» (Secret Armies and Revolutionary Federations: The Rise and Fall of Armenian Political Violence, 1973-1993): Հեղինակը իր թէզը պաշտպանած է 8 Յուլի 2014-ին եւ «քարտօք» ստացած է իր դոկտորական տիտղոսը:

Թէզին երախտագիտական բաժնին մէջ կը նկատենք թէ հեղինակը՝ Քրիստոֆը Կանն շնորհակալութիւն կը յայտնէ եօքը բուրքերու եւ զանազան երկիրներու մէջ պաշտօնավարած իինզ բուրք դեսպաններու, որոնք իրենց «փորհուրդներ»ով օգտակար դարձած են իր «աշխատութեան ուսումնասիրութեան» ընթաց-

Գրքին Եամիկան

թին: Ան որոշ ատեն մնացած է Անգարայի և Անբալիայի մէջ «պրատելու» համար բրական Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիմեները եւ զրոցելու հայոց կողմէ բուրք դիւանագէտ սպանեալներու բռներուն են:

Վերոյիշեալ տեղեկութիւններն դատելով, կը տեսնեմք թէ Փիլիսոփայ - պատմաբան Քրիստոֆը Կանի «ուսումնարութեան» աղքիրները իննիսուն տոկոսով եղած են բրական եւ ան զանց առած է հայկական որեւէ գաղութ մը այցելել, ինչպէս Լիբանան կամ Ֆրանսա, բաւարարութելով իրեն հաճախ եւ հեշտ այցելութիւններով ու ժամանեցներով՝ միայն Թրքական Հանրապետութեան մէջ: Անոր «աշխատութիւնը» կ'արտացոլացնէ միայն ու միայն բուրքերու կարծիքները եւ շափազանց միակողմանի է, այսպիսով բոլորովին չպահպանելով նուազազոյն առարկայականութիւնն ու գիտականութիւնը:

Քրիստոփը Կանն իր թէզին առաջին նախադասութեան մէջ իսկ Հայկական ազատագրական նորագոյն պայքարը կը կոչէ ահարեկչութիւն, առանց որեւէ փաստի: Ան կ'ըսէ, թէ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնն ու Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Պատմի Բանակը կը ձգտէին Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչում ապահովել», առանց դոյզն ճիզով իսկ նախապէս սահմանելու եւ բացատրելու Հայասպանութիւնը: Ան բոլորովին կ'անգիտանայ Հայոց Յեղասպանութիւնը, որ ներկայիս աշխարհի մէջ պաշտօնական լայն ճանաչում գտած է: Կանն կը մնայ իր նեղ պատեամին մէջ, բորքերու ժամանակավրեալ ուրացման յանկերգները ոռոճալով:

Երեւոյրի մը գիտական ուսումնասիրութիւնը կը հարկադրէ հեղինակը պրատել անոր պատճառները, բացատրել զանոնք,

պարզել երեւոյրը անոր ծագման պատճառներու լոյսին տակ եւ ապա միայն եգրակացութիւն ընել անոր մասին: Այս պարագային Քրիստոփը Կանն իր «զիտական» թէզին առաջին մէկ նախադասութեան մէջ արդէն կ'անցնի եգրակացութեան դատապարտելով Սփիտոքի հայերը իբրեւ ահարեկիչներ: Ան բոլորովին կ'անգիտանայ օսմանեան պետական ահարեկչութիւնը որ անի բան մէկուկէս միլիոն հայոց կեամքերը իւեց եւ հայոց հայրենիքը բռնազրաւեց: Հեղինակին միակ մտահոգութիւնը որ կ'արտացոլայ իր թէզին էցերուն մէջէն, այն է թէ բուրք բաղարացիներն ու դիւանագէտներն են զրիերը, եւ հայերը միայն դասինները:

Քրիստոփը Կանն կ'ամբաստանէ ԱՍՍԼԱ-ն եւ Հ. Շ.-ն ըսելով թէ անոնք կը ձգտին իրացնել Արեւելեան Անասովիան: Այս փիլիսոփայ-պատմաբանը աննենին կ'անգիտանայ պատմութիւնը ու սխալ յայտարարութիւններ կը փորձէ մէջտեղ նետել: Եշմարտութիւնը այն է թէ հայերը կը ձգտին ազատազրել բռնազրաւուած Հայաստանի արեւմտեան հատուածը Թուրքիոյ լուծէն: Սակայն ինչ սպասել մէկէ նր, որ փիլիսոփայութեան մէջ ծախտող ուսանող մը եղած է, եւ առանց զիտելիքներու իիմք ունենալով պատմութեան գծով, յանկարծ կ'որոշէ թէզ պատրաստել այդ ոլորտին մէջ:

Հայկական նորագոյն ազատագրական զիտեալ պայքարը նսեմացնելու, պատմութիւնը խեղարիւելու եւ հայերը ահարեկիչ անուանելու իր արարքին մէջ Քրիստոփը Կանն կը յենի ամերիկեան «ազատութիւն ու ժողովրդավարութիւն» կոչուած այսպէս բած գաղափարախօսութեան երկու չափ երկու կշիռ սանձարձակութեան մընուրտին մէջ ոչ զշ զիտական ու միակողմանի կեցուածքին: Ան նոյնպէս Պաղեստինեան զիտեալ պայքարը կը նկատէ ահարեկչութիւն: Բոլոր այն երկիրները եւ յեղափոխական կազմակերպութիւնները որոնք ուն կեցած են Խարայի եւ Ա. Մ.-ի, Կանն կը նկատէ իբրեւ հայոց զիտեալ պայքարի դաշնակիցներ եւ նպաստողներ, ինչ որ շատ պարագաներու չի յամբնկնիր իրականութեան են: Քրիստոփը Կանն պատմութեան եւ բաղարականութեան մասին «ջրնար» գաղափարները ցոյց կու տան անոր մտայնութեան տափակութիւնն ու կարողութեան բովիկութիւնը: Այսուուր նոյնական դիւրութեան

Փորձելով զիտականութեան նշոյլ մը մտցնել իր «աշխատութեան» մէջ, Քրիստֆըր Կանն դէպքերու և եղելութիւններու բուականներ կը սահմանէ յաճախ ինքինը հակասելով: Օրինակի համար տեղ մը 1988-ը բուականը կը հաստատէ իրեւ հայկական ազատագրական զինեալ պայքարի աւարտը, իսկ ուրիշ տեղ մը յանկարծ այդ բուականը կը փոխարինուի 1993-ով: Այս օրինակը կը բերեմ իրեւ նուազագոյն նկատողութիւն:

Նորայայտ այս փիլիսոփայ-պատմաբանը կ'ըսէ թէ հայկական քաղաքական կազմակերպութիւնները 1960-ական բուականներուն դրսեւութեցին հակարքական կեցուածք եւ շարունակեցին այս ընթացքին մէջ մնալ 1970-ական բուականներուն քաջալերուած անոր թերած միջազգային դրական արձագանգներէն: Ամէն ինչ առաջ այս մարդուկը ակամայ կը խոստվանի թէ վերոնշեալ ժամանակաշրջանի հայոց հակարքական բիրու կեցուածքին միջազգային ազդեցութիւնները դրական էին: Ակնյայտ է որ այդ բուականներու զինեալ գործունեութեան իր արդինք միջազգային կարծիքը իրազեկ եղաւ Հայոց Յեղասպանութեան փաստին եւ անոր հեղինակ Թուրքիան դատապարտելու հայոց արարքը հակառակ որոշ վերապահութիւններու դրական կը գտնէր: Այս էր ճշմարտութիւնը պարզապէս: «Ի թերանոյ քումն դատեցար» պարտն փիլիսոփայ պատմաբան Կանն:

Քրիստֆըր Կանն այլ խոստվանութիւն մըն ալ կ'ընէ հայոց նորագոյն պայքարի յաջողութեան մասին երբ ԱՍՍԼԱԾ եւ Յեղասպանութեան Մարտիկները կը քաղդատէ պասրերու, գերմանացիներու եւ պաղեստինցիներու զինեալ կազմակերպութիւններու հետ աւելցնելով թէ հայկական զինեալ պայքարը մեծ յաջողութիւն գտած էր 1970-1980-ական տարիներուն, հակառակ այն իրողութեան որ այս քառակուսի մարդուկը հայոց ազգային զինեալ նորագոյն պայքարը կը կոչէ ահարեւշտթիւն: Այս քաժնին մէջ ան իր հակահայ մոլոցով կ'ամրաստանէ հայկական քաղաքական կազմակերպութիւնները իրեւ միջազգային բմբեցուցիչներու մաքսանեզութեան գործակիցները: Պարզ է որ այս ամրաստանութիւնը բոլորվին անհիմն է, որովհետեւ աշխարհի պետական պատասխանատու ները ոչ միայն այս

մեղադրանքը հերքած են այլ մատնանշած են Թուրքիան իրեւ բմբեցուցիչներու արտադրութեան աղբիր

Ապիկար փիլիսոփայութեան ուսանող այս ինքնակոչ «պատմագէտը», որ ծախողած ըլլալով փիլիսոփայութեան ոլորտին մէջ դրկտրական թէզ մը մշակել, դիմած է պատմութեան ծիտին եւ ընտրած է հայոց ազատագրական զինեալ նորագոյն պայքարը իրեւ նիւթ ու խառնած է զայն իր փիլիսոփայական դատարկ կարծիքներու հետ եւ այսպիսով «յաջողած» է հրամցնել ծակ փիլիսոփայութեան նըմոյշ մը, անդամներուն դատապարտիւնը Փարիզի մէջ խեղարիւրելով պատմութիւնն ու անարգելով փիլիսոփայութիւնը: Ան կ'ամրողացնէ իր նմաններուն ըրած խեղարիւրումներուն շարքը, որ միայն ընդունելի է թուրքերուն եւ կ'անտեսուի միջազգային զիտական շրջանակներու կողմէ: Թրքական հակահայկական խեղարիւրման եւ որացման բոլոր փորձերը դատապարտուած են ծախողութեան, ներառել այս փիլիսոփայ պատմաշինարարին իրապարակած կեղծիքը:

[«Պայքար» Շարաթարերը, թի 101]

Փաստագրական Տուուելներ

Իրարու հետ զուգահեռ տեղեկութիւններ եւ անհատներու անմններ կը գտնենք իրարմէ բոլորովին անկախ հետեւեալ երեք զոյգ յուշագիրքերու մէջ որոնք իրք փաստ կը ծառայեն Հաց Ցեղասպանութեան:

I.

Կ. Յ. Սահարոնեան (Խմբագիր), «Հիւտյնիկ», մեկնանութեամբ Հիւտյնիկի Հայրենակցական Միութեան, տպարան «Հայրենիք», Պոսքըն, ԱՄՆ, 1965, միջակ չափի 252 էջ:

Եւ

Տօրք. Ցովհաննես Ցակոր Սրապեան, «Թուրքիոյ Գեիենէն Տարագրութիւն, Ցուշը Նամականի», տպարանի անուն չէ նշուած, Պէյրու, 2017, 96 էջ:

II.

Մանաւէ Գարրիելեան, «Հին Եջեր Որոնք Սենի Չեն Ռուդեր - Ցուշեր Անցեալէն», տպարան «Ծիրակ», Պէյրու, 1973, 111 էջ, միջակ չափի:

Եւ

Խրայեան Կիւրել, «Ծովք - Կեօլճիք», տպարան «Արարա», Մարտէլ, 1927, փոքր չափի 303 էջ: «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» Գիրք Գ., էջ 46:

III.

Արամ Հայկազ, «Շապին Գարափար Ու Իր Հերոսամարտը», Նիւ Եռք, Ա. Մ. Ն., տպարան «Մշակ», Պէյրու, Լիբանան, 1957, մեծ չափի 460 էջ:

Եւ

Անշէն Կարօսունի (Պողոս Արզումանեան), «Սեռանք Բայց Կ'ապրինք», Համազայինի «Վահէ Սերեան» տպարան (Պէյրու), Մարտէլ, Ֆրանսա, 1990, միջակ չափի 308 էջ (էջ 1-154):

IV.

Շեփնի զիտի ըմբուտները կը միանան Ազ-Տաղի հերոսներուն-

Ա. Կիւպէնկ Գալուստեան եւ Նազար Գարիկեան, «Ազ-Տաղի Թառամնայ Գոյամարտը», տպագրութիւն Ալրահան] Արագեանի, Մարտէլ, Ֆրանսա, 1932, մեծ չափի 312 էջ:

1916-ի Հոկտեմբերին Արքին Աղայի եւ Սամուէլ Չառուշի խումբերը մնացած էին Ազ-Տաղի վրայ: Այս զետի ափին կային Տէնուէլ, Պուրհան եւ Շեփնի զիտերուն մարտիկները՝ 70 հոգիէ աւելի: Արքին Աղա եւ Սամուէլ Չառուշ կ'որոշեն Պոնտոսի լեռները մեկնիլ ու իրենց խումբերով ճամրայ կ'ելլեն: Սամուէլ կէս ճամրայէն Ազ-Տաղ կը վերադառնայ իր խումբով: Ճամրոն վրայ երկու խումբերն ալ բուրքերուն հետ ընդհարումներ կ'ունենան (էջ 37-38):

Բ. Մարտիկ Մատէնճեան, «Քոնագրաւուած Դրախտը Բոնագաղը Դէպի Ոչնչութիւն- Շեփնիցիներու Գաղգործան» խոհագրեալ եռահատոր յուշագիրքին Ա. Հատորը, անհատական իրատ., Լու Անձելլու-ԱՄՆ, Փաստենա, 2014, միջակ չափի 408 էջ:

Երբ 1915ի ամառը թրքական իշխանութիւնը Շեփնիի հայոց կը հաղորդէ բռնագաղթի իրամանը, Միքայէլ շատուշ անունով շեփնիցի յեղափոխականը եւ 47 երիտասարդներ կ'ընդդիմանան այս ֆերմանին, բռնագաղթի իրահանգին չեն հնազանդիր եւ իրենց զենքերը առած լեռները կ'ապաստանին: Անոնք աւելի ուշ կը միանան Ազ-Տաղի ըմբուտ հայ քաջերուն (էջ 182-189 բնագիրին):

V.

Ա. Հայկ Ղազարեան, «Կեսարիոյ Նախճիրը - Եջեր Օրագուս», Հ. Հ. Գ. Ա. Ա. Պատմութեան ինստիտուտի իրատապատճեն, Երեւան, 2014, միջակ չափի 178 էջ:

«Վկայարան Հայկական եղասպանութեան» Գիրք Ը. Էջ 255

Հայկ Ղազարեան կ'իմանայ, թէ ատանացի Կարապետ Կէօվտերէլեան կը գտնուի Տարաս, որ զաղթակայանէն հեռու չէր: Ուստի կ'երթայ եւ կը տեսակցի անոր հետ: Հայկ կ'իմանայ,

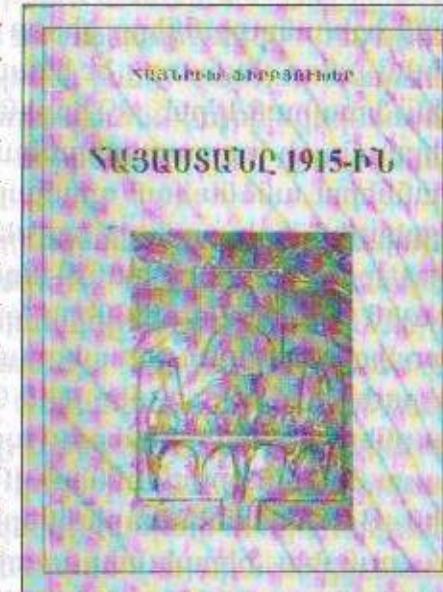
թէ. իր ընտանիքը Կեսարիային Հալէպ արտորուած էր, իսկ եղբայրը՝ Տիգրանը նոյն քաղաքը քշուած էր Սերսինէն։ Քանի մը շաբաթ ճիզ քափելէ. յետոյ Հայկ կը յաջողի ընտանիքը իր քով քերել տալ. Անոնք ընտանեօք Յորդանանի Շարաշ աւանը կ'երթան լսած ըլլալով որ կենցաղային պայմանները հոն աւելի յաւ էն։

Թ. Վահրամ Տատրեան, «Հեղի Անապատ-Փրցուած Եօեր Օրագրէս», «Կոշմակ» Տպարան, Նիւ Եռք, 1945, միջակ չափի 566 էջ:

Բնագիրին մէջ Էջ 163 Կարապետ Կէօվառքը Եան

Բնագիրին մէջ Եջ 238 Կարապետ կէօպտէրէլեան

Հայնրիխ Ֆիրպիլսերի «Հայաստանը 1915-ին» լոյս
տեսած Պերլին 1930-ին, որ գերմաներեն հայերէնի
թարգմանած է Յունան Կոկասեան, Երևանի Պետա-
կան Համալսարանի հրատ., 2000, 112 էջ:

թիւններով կազմակերպչական աշխատանք կը տանին: Այս միջոցին Հայասպանութիւնը մոռացութեան կը տրուի մինչեւ 1930, երբ կը հրատարակուի Հայնրիխ Ֆիրպիխների Վերոյիշեալ գիրքը, որ մեծ արքնութիւն եւ հետաքրքրութիւն կը յառաջացնէ գերմանացի յառաջդիմական մտաւրականութեան մօս: Սակայն երեք տարի ետք նացիններու հետզհետև գօրացումով գերմանական իշխանութիւնները գիրքը սեւ ցուցակի վրայ դնելով կ'արգիլեն անոր փաճառը եւ հրապարակեն կը հաւաքեն: Այս մասին Ֆախիան կ'ըսէ. «Գիրքին օրինակները որոնք դրուած էին գերմանացի խաղաղասիրական եւ ընկերվարական մտաւրականներու անձնական գրադարաններում, դարձան նացիսկան գրոհային ջոկատների եւ Կեսրափոյի (GESTAPO- Geheime Staatspolizei- Պետական Գաղտնի Ուստիկանութիւն- Յ. Ի.) տրնային խուզաքութիւնների զոհը, եթէ նրանք իրենց տէրերի կողմից խորապէս գիտակցուած վախից մինչ այդ արդէն չին այրուել կամ ինչ որ տեղ չին նետուել աղրի մէջ: Խսկ շատ քաղաքների գրադարաններում պահուող այդ գիրքը ոչնչացն քառասունական թուականների (Բ. Համաշխարհային պատերազմն- Յ. Ի.) ոմբակոծութիւններից» (էջ 6):

Հայնրիխ Ֆիրպիխներ սրտի ու մտքի անհուն գոհունակութեամբ կ'ողջունէ Սորոնն Թեհիրեանի ձեռքով Թալաաքի ըգգետնումը Պերլինի մէջ եւ Վրիժառուին արդարացումը նոյն վայրի դատարանին կողմէ: Ան Սորոնն Թեհիրեանը նմանցնելով գերմանացի ազգային հերոս Թելլին, հայազգի Վրիժառուին կը յատկացնէ գիրքին սկիզբի Շիրմախաչ վերնազիրով հատուածը, ուր կ'ըսէ. «1921 Յունիս 3-ին Պերլինի երդուեալների դատարանը երկօրեայ դատական նիստից յետոյ արդարացրեց (ընդգծումը հեղինակին է) այն մարդուն, ով սպանել էր բուրքական ուազմական քաղաքանութեան երթեմնի ամենազօրեղ պարագլիսի: Այդ վճիռը պատուոյ էջ է գերմանական արդարադատութեան պատմութեան մէջ» (էջ 9):

Սոյն գիրքին տարածունը նացիններու կողմէ արգիտելէ 55 տարի ետք՝ 1985-ին անոր վերահրատարակութեան առիթով Ֆախիան կ'ըսէ. «Առաւել քան ողջունելի է որ այս գիրքն ահա վերջապէս կրկին հնարաւոր է ձեռք բերել: Քանզի ոչինչով չի

նուազել նրա նշանակութիւնն ու հրատապութիւնը այլոց քուն նաև այն պատճառով, որ Ֆիրպիխները հայերի զանգուածային ջարդերը ինքնակամ քննութեան է առնում Գերմանիայի եւ նրա թուրք դաշնակցի կայսերապաշտական քաղաքականութեան տնտեսական եւ քաղաքական կապերի մէջ (Պաղտատի Երկարութիւն): Ծառ այլ կարեւոր, լուրեան մատնուած կամ մոռացուած մանրամասներ է յիշեցնում մեզ Ֆիրպիխները: Ֆախիան այս գիրքին մասին եզրակացներով կ'ըսէ. «Կան ոճրագործութիւններ, որոնք երբեք չպէտք է մոռացնեն: Հայերի ցեղասպանութիւնը պատկանում է նման ոճրմների թիմ, որոնք մենք պէտք է մշտապէս յիշենք» (էջ 6):

Հեղինակը մանրամասնորեն կը նկարագրէ տպրան Ապտիլ Համիտ Բ.-ի եւ Գերմանիոյ Վիլիելմ Բ. Կայսրին անհատականութեանց զիծերը եւ անոնց սերտ գործակցութիւնը: 1836-ին սկսեալ հակազդելու համար Ռուսիոյ, Գերմանիա սկսած էր սերտ յարաբերութիւններ մշակել Օսմանեան Պետութեան հետ: Հեղինակին նկարագրուենէն կը հասկնանի, թէ Երկութիւն ալ Ապտիլ Համիտի եւ Վիլիելմ Բ. Կայսրի անձերուն մէջ ոճրագործ մարդն էր որ կը գործէր: Ապտիլ Համիտի մասին հեղինակը կ'ըսէ. «Դժուար է որեւէ բանաձև գտնել այս բազայիր ճիւաղի հոգեվիճակի համար: Ապտիլ Համիտը հարեմի հայ կնոջ զաւակ էր: Եւ այդ մարդը բազմիցս, վերջին անգամ 1909 թուին սուել է հայերին կոտորելու ուղղակի հրաման» (էջ 12): 1877-ին Օսմանեան Պետութեան ամենէն նշանաւոր պետական գործիչներէն մէկը՝ լուսաւոր եւ ազատական Միտհաք Վիաշա յառաջ բերաւ եւ յայտարարեց Սահմանադրութիւնը: Ապտիլ Համիտ ջախջախից այդ Սահմանադրութիւնը եւ պայքարեցաւ Միտհաքի լեմ մինչեւ որ յաջողեցաւ անոր գլխատել տայ:

Հեղինակը կը շարունակէ Ապտիլ Համիտի հոգեբանական բարդոյթները պարզել: Ան կ'ըսէ թէ սուբրան կը տառապէր հալածախտէ եւ նոյնիսկ իր սուլթանական պալատի պաշտօնեաներէն եւ գործադարներէն կը կասկածէր: Ֆիրպիխներ ասոր մասին կը յիշատակէ հետեւեալ դեպքը. «Պարտէզում գրունելիս Ապտիլ Համիտը հանդիպում է մի պարտիզանի, որը վեր է քոչում սուլթանին խոնարհուելու մտադրութեամբ: Դա այնպիսի

սարսափ է ներշնչում սովորանին, որ նա խեղճ արարածին տեղնուտեղը գնդակահարում է» (էջ 12): Ուրիշ պարագայ մըն ալ լու կը բացատրէ սովորանի երկշուն հոգեքանորթինոր. «Սահմանիշների երկիխից սովորանը պաշտօնական տօներին մեծ փորացանորթեամբ էր անցնում քաղաքով: Պայրուցիկ քիմիական նիւթերի ներմուծումն արգելուած էր խստագոյնս: Նեղագործներն իրաւունք չունեին կիրարկելու քլորաքրու կալիում, քանզի պալատում հնարաւոր էին համարում որանից ռումբեր պատրաստելը» (էջ 12): Սովորան Ապտիկ Համիտ իր հետ միշտ քանի մը ասորձանակ ուներ: Ան այլ պարագայի մը տակ Կ. Պողոսյ Զինուրական Վարժարանի ուսանողներուն մասին կասկած ստուցած էր իր մէջ: Ուստի ան անոնցմէ տակալին վնաս մը չտեսած կանխահասօրէն վրէծ կը լուծէ քանի մը տասնեակ նորաւարու սպաներու շոգենաւը գիշերով խորասոյզ ընել տալով, նախապէս պէտք եղած կարգադրութիւնները կատարել ետք: Այդ ըստանուն ոչ մէկը կը փրկուի:

Ապտիկ Համիտ և Վիլհելմ իրարու նման նկարագրի գիծեր ունեին: Վիլհելմ Ռուսիոյ ճարին յայտնած էր խոստովանելու ձեռով, թէ ի տես պետական գարծարանի մը աշխատաւորներու գործադուլին ան ցանկատեսութիւն ուներ 500 գործաւորներ տեսնել քանակին գլուխերով գնդակահարուած: Ապտիկ Համիտ և Վիլհելմ բացարձակապէս քննադատութիւն չին հանդորժեր և քննադատութիւն ուշ կամ կանուխ նենգարար կը սպաննեին: Երկու բազադիրներն ալ հակոս ունեին դերասանորթեան: Այդ մէկը թէեւ արուեստ էր, սակայն իրենց համար հիմնադրին, նենզ ու խարխափ հոգեքանորթեան դրսուորումն էր եւ զոհացունք՝ ոչ բաւարար, այլ անոնք իրական կեանքի մէջ կը շարունակէին փնտուել իրենց չարիքի պատուիները քաղել սպանութիւններով, քանտարկութիւններով, խոշտանգումներով և վերջ ի վերջոյ լայնածառալ պատերազմներով: Այս երեսոյրին մասին Հայնրիխ Ֆիրախիւսեր կ'ըստ. «Ապտիկ Համիտն ու Վիլհելմը զազանանում էին իրենց յարմարադերուով: Ոսկեղիշիրի [Վուգուրի նեղուցի ցամաք մտած մասը - Յ. Բ.] ափին կայսրն իրեն դուր էր գալիս շողոքորք արինահեղ քանարկուի, իր սղոցող խղճից մշտապէս տանջուած չարագործի դերում, մինչդեռ սով-

րանը Շփրէ [Spree-Շփրէ- գետ մը որ կ'անցնի գերմանական Սարսոնիի, Պրաստերնպորկ և Պերլինի նահանգներուն ինչպէս նաև չեխական Ուստի Նատ Լապէմ նահանգի մէջն - Յ. Բ.] ափում հերտսի դերեր էր խաղում անճաշակ խանդավառութեամբ: Մէկը Սարպէտ էր, Ֆրանց Մոոր, Արքայ Կավուխու, միւսը Տարտարենի, Տոն Քիշուի և Լինենկրինի խառնուրդ: Ապտիկ Համիտի մօտ այդ խաղը արինահեղ լրջութիւն էր: Վիլհելմի մօտ կատակերգութիւնը, որը լուրջ սկիզբ էր ընդունել, աշխարհի կեսի համար դարձաւ արինահեղ ճակատագիրե: Ապա Ֆիրախիւսեր կ'եզրակացնէ: «Եթէ մոլեգնում են արքաները, պէտք է ապաշխարեն ժողովուրդները» (էջ 14):

Ապտիկ Համիտի մասին կ'ըստի պատմութեան ամենն մը ույլ կերպարներն մէկը, որուն գահակալութիւնը 1876-ին սկըսաւ ոճիրներով: Ապտիկ Ազիզ սովորանը պալատին մէջ սպանուեցաւ: Անոր յաջորդող Մուրատ Դ. սովորանը հինգ ամիս կառավարել ետք զահընկեց եղաւ իրեր թէ խեղագարութեան պատճառով: Ան իր եղբայրը՝ Մեհմետ Ռեշատը 34 տարի բանտին մէջ պահեց:

Առաջապիսի կեղտուու նկարագրի տէր մարդ մըն էր որ յղացաւ եւ գործադրեց Հայասպանորթեան առաջին երկու հանգրուանները՝ 1894-1896-ի և 1909-ի Կիլիկիոյ Ալէտը: Գերմանացի մտաւորականը դիպուկ ձեռով ներկայացուցած է անոր ոճրային եռթիւնը:

Բ. Ականատես Վկայ Հայնրիխ Ֆիրախիւսերի Բացայատումները Գերմանարքական Դաշինքի Կեղծորթեան Մասին

Գերմանա-թրքական դաշինքի կարեւոր հիմունքներն մէկն էր տմաւութիւնը: Գերմանացի սպաներ կը մասնակցէին Պերլին-Պաղտատ երկարուղագիծի շինութեան օսմանեան քանակի կողքին:

Գերմանիոյ քաղաքական եւ գինուրական դեկավարութեան համար «Թուրքիան բացառիկ կարեւոր խաղաքար էր իրենց համաշխարհային քաղաքականութեան շախմատային խաղում: Եւ նրանք այնքան էլ ջանք չին բացում հասարակայնութեանը պարզաբնելու իրենց ծրագիրները: Այս հոգածու-

թիւնը յայտնի ճարպիկորեամբ անում էին քարձը քարոյականութիւն, մակարդակ եւ դեմոկրատական աւանդոյթ ունեցող մարդիկ» (էջ 14): Այս հաստատումը ընելէ ետք, Հայնրիխ Ֆիրպիիւներ կ'եզրակացնէ. «Քաղաքագէտների այս տեսակը, որն աշխարհասիրութեան եւ ազգայնամոլորեան մշտական քախման մէջ վճռական պահին միշտ ազգայնամոլորեան կողմն է պահում, յանցանքի իր մեծ քաժինն ունի հետագայ աղետի հարցում | Ֆիրպիիւներ նկատի ունի Հայոց Յեղասանորիւնը եւ Բ. Համաշխարհային պատերազմը - Յ. Ի.]» (էջ 15):

Հայնրիխ Ֆիրպիիւներ Թուրքիա-Գերմանիա գործակութեան անհրաժեշտութիւնը ընդգծող գերմանացի քաղաքագէտներու եւ վերլուծաբաններու կեցուածքները մատնացոյց կ'ընէ երը կ'ըսէ. «Սեծ Գերմանիա» [թերթի - Յ.Ի.] եւ Նաումանի «Օգնութիւն» ամսագրերում Ռորպախը 1914 թ. գետեղեց յօդուածների մի շարք», որոնցմ. մէկուն մէջ կ'ըսէ. «Մենք չենք ուզում զարեկ Թուրքիան, քայլ մենք պիտի այն պահենք իր ներկայի տարածքով՝ որպէս գործունեութեան ասպարէզ մեր ազգային խնդիրների համար»: Այս յայտարութեան հիման վրայ Հայնրիխ Ֆիրպիիւներ կ'եզրակացնէ. «Ռորպախի համար Թուրքիան պէտք է լինէր ապագայ գերմանական զաղութային տարածք, որպէս փոխհաստուցում այն բռնակցումների, որոնց հաշուին իրենց գաղութային աշխարհն ընդարձակեցին Անգլիան ու Ֆրանսիան»:

Շահ այսպիսով բանգերմանական քաղաքագէտներ իրենց ազգայնամոլական, զաղութատիրական եւ ծառալապաշտական զաղափարներով ճայնակցեցան պաշտօնական Գերմանիոյ դեկավարութեան եւ առաջնորդեցին զայն դաշնակցելու Օսմանեան Պետութեան հետ, որ մեծ աղետ դարձաւ հայութեան համար:

Հայնրիխ Ֆիրպիիւներ իր գիրքի «Թէ Ինչպէս Խարուեցինք» խորագրեալ գլուխին մէջ խստօրէն կը քննադատէ ծառալապաշտական եւ զաղութարարական զաղափարներով գիտուցած գերման քաղաքագէտներն ու գիտուրականները, զանոնք պատասխանառու նկատելով պատերազմներու հրահրման եւ անոնց հետեւանքով պատահած աղետներու համար: Ան կ'այ-

պանէ այն պատասխանատուները, որոնք կը քերանան անցեալին դաս առնելու պարտականութեան մէջ ու կ'ըսէ. «Դա մեր դժբախտութիւնն է, քանզի եղած մոլորութիւնների եւ յանցագործութիւնների քերազնահատման մէջ է ընկած ապագայ աղետների սաղմը» (էջ 18): Այս գերմանացի քաղաքագէտները եւ պատերազմի կոչող վերլուծաբանները գերմանացի հանրային կարծիքը իրենց ցանկատեսական երազներով լեցուցին, սին յոյսեր սնուցելով անոր մէջ եւ մոլորեցնելով զայն բուրքերուն կողքին կանգնիլ տուին, որովհետեւ բուրքերն էին որ ըստ իրենց անսահմանորէն պիտի նեցակցէին գերմանական ծրագիրներուն եւ գերմանացիները անշուշտ փոխադարձաբար պիտի օգնէին բուրքերուն հասնելու իրենց նպատակներուն:

Ըստ այդ սին զաղափարներ քարոզող գերմանացի պոռտախիուններուն բուրքերն ու գերմանացիները պիտի զրաւէին Սուէզի ջրանցքը, այդ ժամանակ 10 միլիոննոց իսլամ Պարսկաստանն ու Կովկասը իրենց պիտի միացնէին, միասնաբար պիտի զրաւէին Արէնքէն մինչեւ Չինաստան երկարող տարածութիւնը եւ ոռուերուն լաւ դաս մը տային: Ասոր մասին Հայնրիխ Ֆիրպիիւներ կը գրէ. «Այս ամէնին հաւատում էին եւ կարեւութիւն տախիս: Տարտանէլը, Կովկասը, Սուէզի ջրանցք... սրանը գերմանացի ժողովրդի համար այնպիսի հասկացութիւններ էին, որոնք աւելի էին բորբոքում երեւակայութիւնը, քան կը բորբոքէր Արեւելքի ու Արեւմուտքի մոլեզնութիւնը»: Ինչպէս յետոյ պարզուեցաւ, Ֆիրպիիւներ ալ կ'ըսէ թէ չիրականացաւ անոնց նենագամիտ երազը որովհետեւ այդ ճակատներուն վրայ քացակայում էր յաղբանակի ամէն մի նախադրեալ: Կովկասում բուրքական կողմի տասնեակ հազարաւոր զինուորներ սովաման եղան ու սառեցին լրիզնորումը հեղինակինն է- Յ. Ի.]: 1914-1915 ձմրանն այնտեղ գետնի երեսից լրի ջացաւ մի ամբողջ քանակ: Եզմներով լծուած սայլերը, որոնք գրեթէ միակ կապն էին համարում թիկունքի եւ քանակի միջեւ, խրուած նընում էին անանց ճանապարհների ցեխի մէջ, եթէ ի հարկէ որբանք առհասարակ ուղարկում էին, այսինքն որքանով դրանք բուրքական վարչական հիմնարկների կամ թիկունքի սպաների կողմից գողացուած եւ այլ ուղղութեամբ տարուած չէին լինում»:

Հեղինակը կ'աւելցնէ թէ այս դէպքերուն մասին գերմանացի ժողովուրդը շատ բիշ բան իմացած էր, դժբախտաբար [պատրազմի տարիներուն Գերմանիոյ մէջ խիստ գրաքննութեան պատճառով- Յ. Ի.]:

Հայնրիխ Ֆիրափիխեր գնահատականը կ'ընէ, ճիհատի՛ կրօնական իմաստով սրբազն պատերազմի յայտարարութեան ոժին եւ տարողութեան, զայն ննանցնելով քուրք տպբանի իրբեւ իպամ իւալիֆի հանգանանը շահագործելուն: Ասոր մասին հեղինակը կ'ըսէ. «Մտսուլմանները հաստատ գիտեն, որ սուլթաններն իրենց հոգեւոր առաջնորդ լինելու յատկանիշը միշտ շարաշահել են միայն քուրքական պետական իշխանութիւնն ընդլայնելու եւ պահելու նպատակով: Դա նրանց դարձրել է կասկածուու ու ծանրալուր»: Այսպէս ալ ճիհատի՛ յայտարարութիւնը ոչ մէկ ազդեցուրին ձգեց ոչ-քուրք իսլամներու մօտ, որովհետև ինչպէս կ'ըսէ հեղինակը. «Եթէ նոյնիսկ սրբազն պատերազմի կոչը իսլամական աշխարհի ժողովուրդների մէջ արձագանգ գտնէր, ապա դա Գերմանիայի համար օրինութիւն չէր լիներ, քանի այդ դէպքում քուրք անհաւատների՝ քուրք քրիստոնեաների, ուրեմն նաև գերմանացիների համար կոփուր պէտք է որ ուսենար նոյն նշանակութիւնը, ինչ անգիտիցների, ուստիերի եւ ֆրանսացիների համար» (էջ 21): Այսպէս որեմն, «պատերազմական զործողութեան ողջ ծանրութիւնը Թուրքիայում ընկած էր միայն քուրք խեղճ գինուրի ուսերին, որը հենց նոր էր սուն դարձել պալքանեան պատերազմից» (էջ 21):

Հեղինակը դիպուկ կը նկարագրէ քուրք ասկեարին քշուառ վիճակը, բնելով թէ ան տղէտ ու հնազանդ էր վերէն եկած հրամանին եւ ենթակայ իր ճակատագրին, որովհետեւ քրքական գինուրական դեկավարութիւնը զայն ծեծով դրւու կը քշէր իր հիւղակէն եւ զօրանցէն դէպի պատերազմի ճակատ: Ան չէր մտածեր անգամ թէ ո՞ւր կ'երթար, «մտածելն առաել մեծ յանցանը էր քուրքական քանակում, քան գերմանական», կ'ըսէ Հայնրիխ Ֆիրափիխեր: Շարունակելով քուրք գինուրին մասին իր նկարագրութիւնը հեղինակը կ'աւելցնէ, թէ քանակին մէջ քուրք գինուրը «ծեծում էր ինչպէս անասոնը, նրա ընտանիքը կարող էր սովահար լինել: Քրջերը հազին, մասամբ ուսարութիկ»:

մասամբ ուորերը փալատով փարարած՝ նա իրեն տեսնում էր բուժօգնութիւնից զրկուած, աղտոտութիւնից ու աղքատութիւնից առաջացող տիֆ, բողերա, ծաղկախու եւ մալարիա հիանդրիւնների բնահաճոյրին մատնուած... քուրք զինուրները շատ վատ էին կերակրուու քանի որ աւելի արժեքաւոր մթերքը գողանում էին համբարակներն ու պահենքը» (էջ 22): Ըստ Ֆիրափիխերի Ա. Համաշխարհային Պատերազմին քրքական քանակը ունեցած է 2 միլիոն մեռեալ, որոնց 500 հազարը ուազմաճակատներու վրայ:

Միլիոնատր քուրք զինուրներու ապրած քշուառ վիճակին հակառակ, քուրք սպաները, որոնք տոկոսային քիուլ աւելի շատ էին քան գերմանացի սպաները, հնարաւոր չափով իրենց շատ համելի կեանք մը կ'ապրէին: Անոնց անօրինական հիմնական եկամուտը կաշառն էր, մանաւանդ դատական աստիաններու քուրք սպաներու պարագային: Հեղինակը կը վկայէ Դամասկոսի իր տեսածներէն ու լաւծներէն թէ քուրք սպաներ հսկայական գումարներ իբրեւ կաշառք կը ստանային արար փաճառականներէն, անոնց գործերը առաջ տանելու խոստումներով: Այս միջոցին, հազարաւոր անմեղ մարդիկ ծեծով եւ խոշտանգումներով կը պատժուին քանտերու խոցերուն մէջ, շատերը մինչեւ մահ: Ֆիրափիխեր կ'ըսէ. «Զօրանցներից լսում էին այդ խեղճ մարդկանց ցաւագին զողովորները, որոնք աննշան օրինազանցութեանց դիմաց ստանում էին հարուածներ իրենց մերկ ներքաններին, մինչեւ որ պայթում էր մաշկը: Արդէն 1915-ին փողոցներում կարելի էր տեսնել քուրք հայեացրով մարդկանց պարաններով իրար կապուած խմբեր, որոնք քոնել էին որպէս դասավիքներ եւ զօրանցում ենթարկում էին մշակման՝ խոշտանգում եւ սով» (էջ 22):

Վերոյիշեալ ականատեսի վկայութիւնները տալէ առաջ Հայնրիխ Ֆիրափիխեր արդէն լսած էր հետեւեալը, որ ինքնին ամէն ինչ կը քացարէ. «Տարիներ շարտնակ Թուրքիայում եղած ժամանակ եւ երբեք այլ տպաւրութիւն չեմ ունեցել, քան իեղցուիչ յուսահատութեան տպաւրութիւնը ինչ-որ ոգեստրութեան մասին, որը համակում էր սրտերը, կարող էին գրել միայն գերմանացի ուազմական քրքակիցները: Այն երբեք առկայ

չի եղեք» (էջ 21): Միայն այս վկայութիւնը բաւարար է պարզելու այն կեղծ մքնուրութը, որ սուսի վրայ հիմնուած էր գերմանարքական դաշինքը Ա. Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին:

Գ. Թուրք Եւ Գերման Վերնախատը՝ Հայոց Դահիճ Ու Վերացնող

Իրեն հայ ազգի դահիճները՝ թուրք փաշաներու և գերմանացի արկածախնդիր քաղաքական ու «մտաւրական մեծամեծներ»ու մասին Հայնրիխ Ֆիրպիլիսեր մանրամասնորեն կ'անդրադառնայ այս նիւթին առանձին զրոխով մը՝ «Թուրք Փաշաներն Ու Գերմանացի Մողագարները» խորագիրով, էջ 23-26: Սոյն աշխատանքը կը միտի ցոյց տալու Հայասպանութիւն գործող բրրական և գերմանական վերնախային նկարագրի մոլագար զիծերը եւ բացայացելու այդ ոճրագործին ու գերմանացի աշխարհականատենչ մտաւրականին եւ բաղաքետին հոգենուային մոթ ծալքերը:

1923-1938 Մուսրաֆա Քենալ Թուրքիոյ մէջ որոշ բաղաքական եւ բնկերային բարենորոգումներ կիրառեց, ընդ որում ան վերցուց «փաշա», «պէյ», «աղա» եւայլն տիտղոսները բրրական ընկերային պաշտօնական եւ անպաշտօն շրջանակներէն, տեսնել համացնացային https://en.wikipedia.org/wiki/Atat%C3%BCrk%27s_Reforms կայքը: Ասոր մասին Ֆիրպիլիսեր կ'ըսէ. «Անզարան այս օրերին երաժարուեց փաշայի տիտղոսից եւ դրանով հերթական մի կտոր ոռնանքիքա շարտեց պատմուեան աղքադրյի մէջ, մի կտոր արինաշաղախ, ահաւոր, մեզ՝ արեւուտքիներիս համար առասպեկական դարձած իշխանութեան կատարելութիւնից, որ անհատներին բոյլ էր տալիս ամէն տեսակ, թէկուզ եւ այնքան խելայեղ տրամադրութեան զրոխում»: Վերջին երկու քառերը՝ «տրամադրութեան զրոխում» մեզի կը յուշեն բուրք եւ քիւրտ փաշաներու, աղաներու եւ պէյերու հիւանդագին հոգերանութեան լիի պատկերը իր մէջ ընդգրկելով ոժիքի, նախանձի, վախի, ծրիակերութեան եւ բռնատենչութեան զիծերը, բոլորն ալ ծագում առած անոնց մանկութեան ապրած անբաւարարուածութեան զացում կոչուող եւ այլ հոգե-

բանական բարդութային ախտերէն: Այս տեսակի մարդոց ամեն կառկարուն դէմքերէն՝ Գերմանիոյ կայսր Վիլհելմ Բ.թ և Օսմանեան Պետութեան սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.թ, եւ այլ անձնաւորութիւններու խոհերն ու արարքները կը վկայակոչէ հեղինակը: Գերմանիոյ կայսրը գօրաւոր մղում ուներ իրեն հակառակող պատասխանառու պալատական անձերէն ունաճ զլիատել երէ արգելներ գոյութիւն չունենային: Իր հիւանդագին տեսնչանըներուն զրոխում տալու մէջ Ապտիլ Համիտ աւելի «քախտաւոր» եղած էր երբ բանի մը անգամ առիթը ունեցած էր իր զլիատել տուած զրիերուն զլուխները ուորով զլորելով զուարձանալ: Ֆրանսական Յեղափոխութեան մասին հակառակ անոր լսած մանրամասնութիւններուն, թէ ինչպէս իշխող դասակարգի պարագուխները զլիատուած էին յեղափոխականներու կողմէ, տակախն կը յանդգնէր Կ. Պոլսոյ փողոցները հայոց դիակներով լեցուած տեսնելու իրաման արձակել:

Մեծամոլութենի, անտեղի բարկութենի, նախանձէ ու վախի զզացումներէ մղուած «Էնվեր փաշան սպաներին ապտակում էր հաւարուած շարքային կազմի ներկայութեամբ», կ'ըսէ Հայնրիխ Ֆիրպիլիսեր: Ֆրանսացի բղբակցուիի Լուիզ Պրեան որ 1920-ական թուականներուն զունուած է Մուկուա, որ Էնվեր ապաստան գտած էր, «Մուկուայի Հայելիները» թէրի «Էնին Եւ Իր Ստորականները- Էնվեր Փաշա Եւ Մահմետականները» խորագրեալ յօդուածին մէջ Էնվերի մասին կ'ըսէ. «Մարդ մը որ խելացի է եւ իր զործին նոյիրուած, զօրաւոր անհատականութեան տէր է: Հակառակ իր բացայաց պատեհապաշտութեան, դաժանութեան եւ անխոդութեան, ունաճ անով իրապուրուած էին: ԱՇ չափազանց անձնասէր մարդ մըն էր»:

«Հայկական Ժամանակակից Ուսումնասիրութիւն» (Etudes Arméniennes Contemporaines) կայքէջի՝ <https://journals.openedition.org/eac/2090> մէջ թուրք պատմաբան Սելիմ Տերինկի Շեմալ փաշայի եւ բուրք զրող Հայիստ Էտիայ հանրմի մասին կ'ըսէ. «Մեծ Պատերազմին, որրացած հայ մանուկները իրացնելը Հայոց Յեղափոխանութեան զործադրութեան մաս կը կազմէր: «Ամէն տեսակէտով, հայերը», ինչպէս Ռուսակ Գրիգոր Սինի կծող ոճով կ'ըսէ, «որրացած ազգ» մը դարձան: Մասնայատուկ

ուշադրութեան առարկայ է հայ որբերը իսլամացնելու և քրքացնելու նպատակով Շեմալ փաշայի հաստատած որբանոցը Լիրանանի Անրուրա գիւղին մէջ: Իսլամացումի և քրքացումի գործընթացի իրականութիւնը կը հաստատոի Անրուարայի որբանոցի սանութեան երեք հոգիի հետազայի յուշագրութիւններուն մէջ: Թուրք ազգայնական յայտնի գրող Հայիստ Էտիա հանրմ այս ծրագիրին իիմնական գործոննեայ մասնակիցներէն էր: Շեմալ փաշայի կողմէ նշանակուած ըլլալով Սորիոյ Կրթական Ընդհանուր Տնօրէն, Հայիստ Էտիա անձնապէս ներքառաւած էր Անրուրայի հայ որբերու իսլամացումի և քրքացումի գործին մէջ, թէեւ ինը հետազային հերքած է այս իրականութիւնը իր յուշերուն մէջ»:

Դամակոս գտնուած միջոցին, Շեմալ փաշա փափաքեցաւ իր արոռանիստ քաղաքը գեղեցկացնել: Ան նկատեց թէ փողոցները քաւական նեղ էին: Ուստի 1915-ի ամրան Շեմալ երկար եւ նեղ փողոցի մը քնակիչները առանց նախապէս իմացնելու, սուիններով քշել տուաւ տուններէն եւ իր գինուրներուն քանդել տուաւ շենքերը... Ժողովուրդը բաց օդին մնաց անկարող պատսպարուելու...: Շեմալ երկար փողոցի քնակարան շենքերը մէկ ժամէն սրբեց ու տարաւ...»

Ականատես վկայ յուշագրող Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ. «1917թ. Ամառնային մի վաղ առաւօտ Դամակոսի շուկայի հրապարակում ես տեսայ եօր կախաղան: Դրանցից կախուած էին սիրիական երեւելի ու հարուստ ընտանիքների գլխաւորները: Այդ նոյն ժամին կախաղան հանուեցին Պէյրուրում՝ քանինգ, Երուսաղէմում եօր, Հալէպում եօր, Հոմսում չորս քարձրաստիճան անձինք: Շեմալ փաշան կարգադրեց հաղորդել ապշած հասարակութեանը, որ մահապատիժի ենթարկուածները գերդաւաճաններ են եղել» (էջ 24): Շեմալ փաշա կախաղան հանուած ազգասէր մարդոց ամրող ստացուածքը կը բռնագրաւէ, այդ մէկը իր գործած ահաւոր ոժիրին գլխաւոր նպատակը ըլլալով: Ֆիրպիլսեր Շեմալ փաշայի համար կ'ըսէ. «Շեմալի ենթակայութեան տարածում այնքան շատ բռնութիւններ էին ծառալուն քնակչութեան, որ դրանց նկարագրութեան համար հատորներ են պէտք» (էջ 25):

Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր քուրք փաշաներու եւ գերմանական վերմախտական ջոջերուն Միջին Արևելքի մէջ կիրառած քաղաքականութիւնն ու զինուորական գործողութիւնները խստօրէն կը քննադատէ զանոնք անիմաստ եւ ծիծաղեկի գտնելով. «Պերլինցիների համար բատ երեւյթին քաւական էր, որ փաշաները նըրանց քոյլ էին տալիս հենց Թուրքիայում անընդհատ ձեռնարկել երեւակայական ծրագիրներ: Պաղտատն ու Դամասկոսը դարձան ելման կետեր գերարկածային եւ ամենէն անիմաստ արշաւախմբերի համար: Զինուած տոզած քաւակներով՝ նրանք ձգում էին դէպի Պարսկաստան եւ նոյնիսկ դէպի Աֆղանիստան (Հնդկաստան տանող ուղին) առանց գաղափար իսկ ունենալու, թէ նարդիկ, ի դէպ, ի՞նչ էին ուզում այդ երկրներում: Փաշաներն էլ սկսեցին կասկածել, որ Պերլինում կորցրել են քանականութիւնը» (էջ 25): Այդ օրերու ընդհանուր վիճակին եւ մքննուրտին համար Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ. «Դա շողողուն ժամանակ էր բոլոր հնարաւոր արկածախնդիրների համար» (էջ 25):

Գերմանացիներու անմտութիւնը տեսակ մը նպաստար պայմաններ կը ստեղծէին քուրք փաշաներուն համար եւ մանաւանդ Շեմալի: Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր ասոր մասին կ'ըսէ. «Այնշափով, որչափով փաշաները գիտակցեցին այն ծրագիրների անծրագրուածութիւնն ու անվճականութիւնը, որով գերմանացիները հանդէս էին զալիս Թուրքիայում, իրենք փքունցին իրենց ինքնիշխանութեամբ: Այդքան յարմարաւէտ նրանք դեռ երբեք չէին կարողացել կառավարել: Պատերազմական դրութիւնն սկսելուն պէս նրանց համար վերացաւ արտաքին աշխարհի որեւէ կարծիք հաշուի առնելու ամէն մի եկմնաւորում» (էջ 26): Այս բոլորը արդիւնք էր այն իրողութեան թէ Գերմանիա ստանձնած էր քրքական ռազմական պէտքերու ֆինանսաւորում: Այս պատճառ դարձաւ որ ինչպէս հենդինակը կ'ըսէ՝ «Նըման զահավէծ հոսքի մէջ, ֆունտը, ֆրանքը եւ ոորլին երբեք այնպէս չեն զալարուել, ինչպէս ահա մարքն էր զալարում» (էջ 26):

Պերլին նստած գերմանական ղեկավարութիւնը որոշած էր իր բոլոր արկածախնդիրները իրագործել, որոնց շարքին հիմնականը իրենց համար՝ Հայասպանութիւնը: Այս մասին Ֆիր-

պիլսեր կ'ըսէ. «Գործի անցան Թաղաաքն ու Ենվերը: Նրանց մարտադաշտ տեղափոխեցին իրենց երկրի ներսը և այստեղ յաղթեցին իրենց քշնամուն այնպիսի հնարաւորուածութեամբ, որը իրաւունք է տալիս նրանց անոնները բուարկելու բնդամենը պատմութեան ամեանայատնի դաիհճների շարքուն» (էջ 26): Այս Թաղաաքը կոչուած իրէշը Ա. Մ.-ի դեսպան Հենրի Սորկընառուին յայտարարեց 1916-ին, թէ ինը հայերը կոտորելու մէջ կրցաւ երեք ամսուան մէջ իրագործել ատելի քան ինչ որ Ապտիլ Համիտ Ռ.-ի համար երևուն տարի ժամանակ պահանջեց:

Վերջ ի վերջոյ այս ընդարձակ աշխարհի խոշոր յիմարանցի վերածած են որոշ միջազգային վերնախաւեր: Անոնք իրենց ձեռքին մէջ ուժ ունենալով սանձարձակօրէն կը գործեն իրենց հիմանդագին հոգիներով և խանգարուած նորերով ու կ'ընկնեն խաղաղօրէն ապրելու ճգոտող ժողովուրդները: Ինչպէս անցեալին սովորանները, փաշանները, պէյերն ու աղասինները, ինչպիսին են Ապտիլ Համիտ Ռ.-ը, Թաղաաքն ու Ենվերը, Շեմալն ու Նազիմը, Վիլհելմ Բ.-ը, Փոլ Ռորպախն ու Հիրլերը եւայլն, առիրը գտան իրենց հիմանդագին վայրենի տեսչանքները իրականացնել և զայն դրսւորեցին Հայասպանութեամբ, այսօր ալ նոյնապէս աշխարհի իշխող վերնախաւերը մէկը միսին ծեռքէն կը խլէ խաղաղասէյ ժողովուրդներու անդորրն ու կեանքը, պատառ մը հացն ու ջուրը... եւ աշխարհ գահավէժն ի վար կ'ընթանայ...:

Կեանքի իսկական իմաստը կը կայանայ դիմադրելով զոյատեւելու մէջ: Այո՛, վճռականութեան և պայքարի միջոցով պէտք է հասնինք մեր նպատակին: Այս բոլոր խելազարներուն դիմաց հայր պէտք է դառնայ Արքազան Խենքը եւ կարելի բոլոր միջոցներով՝ դիմանագիտական թէ ուժային ուղիով վրահաստատէ Ամրողական Հայաստանը: Այս է միակ պատասխանը Հայոց Յեղասպանութիւնը ուրացող եւ Հայաստանի հողերը բոնազրաւող Թուրքիոյ եւ անոր մեղակից վերնախաւերուն:

Դ. Թուրք Յեղին Նկարագրային Յորի Գիծերը

Թուրքերու պատմութեան եւ Օսմանեան Պետութեան կազմաւորման շորջ խոր ուսումնասիրութեան իրրեւ արդինք, գերմանացի ցեղասպանագէտ ուսումնասիրող Հայնրիս Ֆիրապի-

խեր յստակ գաղափար մը կազմած է բուրք ցեղին նկարագրային վատրար զիծերու մասին: Ան կ'ըսէ. «Աւելի քան մէկ միլիոն անպաշտպան հայերի կոտորածը կարելի է հնարաւոր համարել միայն, եթէ պատկերացնենք բուրքական կայսրութեան կազմաւորման ընթացքը», բուրք ցեղին մասին իր հեղինակաւոր կարծիքն ու գաղափարները արծարծելով «Թուրքական Պատմութիւնից» վերնազրեալ գլուխին մէջ (էջ 26-32):

Օսմանեան Պետութիւնը եւ անոր յաջորդող բրքական իշխանութիւնները ի զուր է որ փորձած են խեղաքիրել պատմութիւնը կամ անոր մուր անկիւնները բարցնել քննող աչքերէ, ու վերլուծող միտքերէ: Հայնրիս Ֆիրապիխեր բրքական իշխանութեան մասին կ'ըսէ. «Բոնութիւն, բոնութիւն եւ դարձեալ բոնութիւն. սա է բուրքական պատմութեան խորհրդանիշը» (էջ 27): Թուրքերը ոչ միայն հայոց հետ վայրենի վերաբերունք ունին, այլ իրարու հանդէպ նոյնապէս: Այս վատ յատկանիշը յատուկ է միայն բուրքին և աշխարհի բոլոր ժողովուրդներու պատմութեան մէջ այսպիսի բոնատիրական երեւոյք զոյութիւն չէ ունեցած, կ'ըսէ Հայնրիս Ֆիրապիխերը, որ կը շեշտէ նաև թէ Օսմանեան Պետութեան պատմութեան մէջ 200 նախարարներէն 76-ը մահացած են ոչ բնական մահով եւ բոլոր սուլթաններուն մէկ երրորդը սպաննուած են: Թուրք ցեղի զաւակները նենկիզ Խանի բանակին մէջ կը ծառայէին եւ անոնց միակ զրադումը ջարդարարութիւնն ու քաղաքներու կործանումն էր: Ապա Օսման՝ որու անունով կոչուեցաւ բրքական պետութիւնը, նիզակի հարուածով մը զգեստնեց իր իննիստունամեայ հօրեղբայրը, որ կը փորձէր խանգարել անոր գործը: Օսմանի որդին՝ Օրխասը ստեղծեց ենիշերիններու բանակը, որ կազմուած էր քիստունեայ եւ մանաւանդ հայ անշափահաս տղոցմէ, որոնց թուրքերը լաւ կերակրելով եւ ուզմատենչ կրթութեամբ կը պատրաստէին հայերը կոտորելու համար: Սուլթան Պայազիտ Ա. երբ իշխանութեան գլուխ անցաւ, անմիջապէս խեղդամակ ըրաւ իր եղբայրը: Այս մասին Ֆիրապիխեր կ'ըսէ. «Պայազիտ Ա. այսպիսով օսմանեան իշխանութեան մէջ մտցրեց զարհութելի մի սովորոյք, համարեայ իրաքանչիւր գահակալութիւն ուղեկցում էր եղբօր եւ ազգականի սպանութեամբ»: Մոհամմէտ Գ. Սուլթան (1595-1603) մտավա-

խորեան ազդեցութեան տակ իր փառասիրութեան եւ ընշարողութեան գոհացում տալու համար, «քարասին զահի առաջ բուրգի նման իրար վրայ կիտել տուեց իր տասնըեօթ եղբայրների գոլխները» (էջ 28): Ուշազրաւ է սուլքանական ընտանիքի մեջ այն երեալը, թէ գահաժառանգմերը իրենց եղբայրներուն կամ ազգականներուն կողմէ կը բանտարկուին և ոճանք իրենց ամրող կեանքը կամ կէսը կալանքի տակ կ'անցնէին: Կալանատրները իրենց ջղագրին վիճակի իրրել փարատում, կը դիմէին ալքոհոլի եւ կնաճոլութեան: Միւս կողմէ իշխանութեան հասած սուլքաններուն մեծ մասը պատասխանատուութեան համար տհաս էին եւ պետութիւնը կ'առաջնորդէին ըստ իրենց քնահանոյքին: Անոնք մեծ տարածութիւնները կը կցէին իրենց սուլքանութեան, ժողովուրդները սպաննելով եւ անոնց ինչքերն ու սուացուածքները իրացնելով կամ կողոպտելով:

Թրքական ցեղի նկարագրի յունեգոյն մտայդացումներէն էր Ենիշերիներու սանձարձակութիւնն ու շփացածութիւնը, որոնք կրցած էին զգեստնել նոյնիսկ քանի մը սուլքաններ եւ նախարարներ: Օսմանեան պատութեան մեջ յաճախ Ենիշերիները կրցած էին պետութեան մեջ պետութիւն ստեղծել եւ ընթանալ իրենց շեղած ուղիով: Այս մասին Հայնրիխ Ֆիրպիլիսեր կ'ըսէ. «Նրանք [Ենիշերիները- Յ. Ի.] սուլքաններին յոկացնում ու կատաղեցնում էին, փաշաններին պետութեանը խարել տալիս, կուսականները կարող էին զաւոնները սարսափելի տանջանքի ենթարկել, բայց վա՝ յ այն սուլքանին կամ մեծ վեզիրին, ով կը յանդառէր նուազեցնել Ենիշերիների արտօնութիւններից մէկն ու մէկը: Նրա կտրուած զլուխը յաջորդ առաւոտն իսկ կը զարդարէր Պապի Հումայունի կողրի որմնախորշերից մէկը: Այդպէս իրենց վախճանն ունեցան երկու սուլքան եւ քաններկու մեծ վեզիր» (էջ 30): Այս դէպքերը մղեցին սուլքան Մահմուտ Բ.-ը, 1828-ին, որ մեծ վեզիր Հիւտէյն փաշայի ջանքերով ու ձեռքով զնդակահարել տայ 40 հազար Ենիշերի Կ. Պոլսոյ մէջ:

Թուրք մարդու Էութեան վերոյիշեալ նկարագրութեան լոյսին տակ Հայնրիխ Ֆիրպիլիսեր խոր զարմանք կը յայտնէ, թէ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի սկիզբն ու անոր ընթացքին գերմանական իշխանութիւնը ինչպէ՞ս ինքնիրեն արտօնեց գոր-

ծակցիլ երիտրուրքերու հետ: Ան կ'աւելցնէ. «Թուրք տեսանկիւններից դիտելով, երիտրուրքերը նախորդ թուրքերի ժառանգողդներն էին: Այս նորելուկները համակուած էին իշխանութեան հասնելու դիտային կամքով: Նրանք համաձայն էին Թուրքիային կրկին հսկայի կերպարանք տալու ամէն մի միջոցի, որպիսին նա երբեմնի եղել էր, որպէսզի իրենք միս տէրութիւնների հետ վարուեն այնպիսի վայրագութեամբ, ինչը նրանք հարիւրամեակները շարունակ համբերութեամբ յանդութել էին» (էջ 30-31): Իրենց հիւանդագին հոգերանուրեամբ դրուած քանոյիշ եւ հակամարդկային նպատակներու իրականացնան համար, ժալաարն ու Ենվերը հսկայական ճիգ քափեցին փորձելով վերացնել հայ ազգը:

Երբ նրոպական պետութիւններու բազարուներ կամ կայսեր պատուիրակներու միջոցով սուլքանին կը դիմէին թուրքերու գործած որոշ սխալ մը սրբազրել տալու համար, սուլքանները վայրագորէն կը հակազդէին իրէշարար սպաննելով պատուիրակները: Երբ նրոպացի դեսպան մը դիմեց Մուրատ Դ. սուլքանին եւ բողոք որ յանձնեց անոր, վերջինս, որ լաւագոյն սուլքաններէն մէկու համբար ունէր, իր աշքերուն առջեւ ողջ-ողջ ցիցի վրայ հանել տուա դժբախտ ենրական: Թէեւ բուրք մեծաւորները գօռյշ էին օտարներու աշքերուն դիմաց վայրագութիւն չգործելու, սակայն կը շեշտէ Ֆիրպիլիսեր, թէ «որտեղ պատեհութիւն է եղել նրանք բաց են բողել իրենց արիւնարբութեան սանձերը» (էջ 31):

Յունատանի ազատագրական պայրարի ընթացքին բուրքերը յիսուն հազար այրեր, կիներ ու երեխաններ Քիոսի եւ Փասրայի մէջ մորքեցին իրենց բռնատիրական նպատակներու իրբու միջոց: Հայնրիխ Ֆիրպիլիսեր վերադառնալով Հայասպանութեան կ'ըսէ. «Վերջին տասնամեակներին հայերի սպանութիւնները զնալով դարձան աւելի յաճախակի եւ առաւել զարհութելի: Արդէն որոշ բաներ ասուել են այն ահարեկումների մասին, որոնք տեղի ունեցան դեռևս մեր ժամանակներում Ապտիլ Համիտի իշխանութեան ներքոյ: Սակայն բուրքական պատճութեան բողոք սարսափեների պատկը 1915թ. Կովկասեան Յեղասպանութիւնն էր» (էջ 32):

Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ թէ բուրք ժողովուրդը մշակոյք չետնեցած: Անոր լեզուն կը մնայ իր նախնական ծեւի սահմաններուն մէջ: Իսկ գրականութեան մասին նախընտրելի է չխօսիլ, միայն այն իրողութիւնը բաւարար է փատելու այս միտքը, թէ բուրքերը պարսկական եւ արաբական գրականութենէն հասուածներ առած են թրքական գրականութիւն մը պատճենելու ջանրով եւ վիճելի ծեւով օգտագործած գողցուած աւանդութիւնները: Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր ճարտապետութեան մասին խօսելով կ'ըսէ: «Երբեք գոյութիւն չէ ունեցել բուրքական ճարտարապետութիւն: Թուրքերը պարզապէս կործանել են այն ամէնը, ինչ ժառանգել են նախորդ ժամանակներից: Վիթսարի կառոյցներ ծագում են նախարարքական ժամանակներից (Այս Սովորական Նեֆրիտը, կապոյն մզկիթը) կամ էլ կառուցուել են սովորականականութեայ ճարտարապետների կողմից: Գիտութիւնը տեղ չի ունեցել Թուրքիայի հողում: Թուրքը կարողացել է ոնդորինակել այն էլ խիստ մակերասայնօրէն, առանց սակայն հոգեւոր ունել բնագաւառում իսկապէս ստեղծագործարար աշխատելու» (Եջ 32):

Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր այս գլուխին վերջաւորութեան կը շեշտէ Թուրքիոյ ուազմատենչ հոգերանութիւնը: Թուրքերու յոռի յատկանիշներու խորիրդանիշներն են բունցը, ահը, սարսափը, կոտորածներն ու յարատել պատերազմները վայրագութիւններով լեցուն: Ան խսորէն կը բնիադատէ, գերմանական իշխանութիւնները լրօրէն գործակցած ըլլալու համար բուրքին եւ անոր իրուակային արարքներուն, Գերմանիոյ այս ընթացը որակելով խայտառակութիւն:

Էաւ է որ բուրք անհատին մասին ամրող իրականութիւնը ըսուած է գերմանացիի մը կողմէ, որ միեւնոյն ժամանակ խսորէն բնիադատած ու դատապարատած է իր իսկ պատկանած ազգին իշխանութեան սերտ գործակցութիւնը այդ վայրենարարութիւնն ինտ: Ինչպէս կ'ըսուի մեկնարանութիւնները աւելորդ են:

Ե. Գերմանացի Սովորական Պատուեկի Ֆրիտրիխ Նաումանի Կեցուածքը Հայոց Հանդէա

Հայոց Յեղասպանութեան մէջ Օսմանեան Թուրքիոյ մեղսակից կայսերական Գերմանիոյ ոչ միայն վերնախաւր հայոց դէմ դիրքորոշմամբ թշնամական էր, այլ նաև մտաւորականութեան մէկ մասը եւ նոյնիսկ եկեղեցականներու մէջ կը գտնուին կրօնաւորներ, որոնք աշխարհիկ մարդոցն աւելի հականարդկային հիւանդագին ու վայարագ կեցուածք ունեին: Վերջիններէն էր պատուելի Ֆրիտրիխ Նաումանը, որուն հայոց նկատմամբ ժխտական կեցուածքներուն վերլուծականօրէն կ'անդրադառայաց Հայասպանութեան ականատես վկայ, գերմանացի յուշագրող եւ վերլուծարան Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր սոյն գիրքին «Պատուր Նաումանը» վերնագրեալ գլուխին մէջ (Եջ 36-38):

Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ թէ 1878-ին Պերլինի Վեհաժողովը երուպական պետութիւններու ճնշումով ստիպեց Թուրքիան որ Հայոց վեց նահանգներու մէջ բարեփոխումներ կատարելու գրաւոր խոստում տայ, քրիստոնեաներու եւ մանատանդ հայոց կեանքը բարեկարգելու համար: Սակայն, «Թուրքիան ամէն ինչ ստորագրեց, ու ոչինչ չարեց: Նրան լրիւ հաւանութիւն տուեց պարոն Նաումանը», կ'աւելցնէ Ֆիրպիլսեր: Ֆրիտրիխ Նաումանի այս կեցուածքը կը բացատրուի իր իսկ խօսքերով, որոնք կու գան աղաւաղել ճշճարտութիւնը: Հայկական նահանգներու մէջ պարզ բարեկարգումներ իրականացնելու հայոց պահանջը ան կ'որակէ յեղաշրջում: Ուստի հայոց արդար պահանջը կը բախսի Նաումանի բարդ ու հիւանդագին հոգերանութեամբ մերժումին եւ դատարկ պատճառաբանութիւններով ան հանդէս կու գայ պաշտպանելու բուրքերը երբ 1898-ին (Այդ ընթացքում թէ կրկին սարքուել էին արեան բազում բաղնիքներ Ֆիրպիլսեր Եջ 36) Նաուման կ'ըսէ: «Նրանց (ուստիրի եւ անգլիացիների) միջամտութեամբ Պերլինի քոնկրետում քանի տարի առաջ հայերի համար հաստատուեցին բարեփոխումներ, որոնց ամենակարեւոր կէտր մեր աշքերում հայերի տոկոսային մասնակցութիւնն է պետական կառավարման գործերին՝ բուրքերի ընթառումով պետութիւնը յեղաշրջող մի պահանջ: Եթէ իրագործուի այդ պահանջը, ապա տրամաբանական ուժով պիտի որ

հայերը հակաբուրք դառնան, եթև նոյնիսկ այսօր նրանց մեծամասնութիւնը սովորանի ազնի, բնած եւ վճարունակ հպատակներն են: Ռւսութիւնը Դուռը թէեւ ստիպուած էր Երուպայի առաջ խոստումներ տալ, բայց, ի հարկէ, միայն խոստումներ, որոնք, ինչպէս Պիգմարքն է ասում, այնքան են տեսում, որքան այն իրադրութիւնը, որի մէջ դրանք ծնուում են»: Հայնրիխ Ֆիրապիխիսէր բուրքերը արդարացնելու Նաումանի անտրամարանական բացատրութիւններուն կը պատասխանէ հետեւեալլ ըստով. «Ինչպէս երեսում է, պարոն պաստորի համար, «քուրքական ըմբռումներն» աւելի վեր էին կանգնած, քան հարիր հազարաւորների վտանգուած կեանքն ու միջազգային իրաւունքը» (էջ 37):

Պատուեի Ֆիրտիխ Նաումանի համար Գերմանիոյ շահերը ապահովելու նպատակով իր ծայրահեղ ազգայնամոլորդիւնը եւ անմարդկային կեցուածքը հայոց հանդէպ գերադաս էր իր այլ հաւատացած զաղափարին ինչպէս՝ քրիստոնէական եւ մարդկային հաւատամքին, եթև տնիր անշուշտ: Ան յամաօրէն կ'արդարացնէ բուրքերու բարքարութիւնները հայոց դէմ ըստով. «Մենք կ'ընդունինք համաշնդիանուր թշնամութեան պայմաններուն բուրքերի արիւնահեղ, մահմետական բարքարութեան անհրաժեշտութիւնը, քանի որ հայկական հարցը եւ հայերի կոտորածը մենք առաջին հերթին կը դիտենք որպէս ներքորդական քաղաքական խնդիր» (էջ 37): Հայնրիխ Ֆիրապիխիսէր այս յայտարարութեան դիմաց կ'ըսէ. «Այս «քրիստոնէական» խօսքերը պարոնը գրում էր դէպի Սուրբ գերեզման կատարած իր մի ճամբորդութեան ժամանակ: Նա գիտեր, որ 1895թ. Ծննդեան տօների առաջին օրը Ուրֆայի մայր տաճարում ողջ-ողջ հրկիզել էին 1200 հայերի» (էջ 37):

Ծիշդ այն ատեն՝ 1895-ին երբ բուրքերը հայեր կը կոտորեին Հայաստանի մէջ, Հայնրիխ Ֆիրապիխիսէրի քնորոշմամբ՝ համաշխարհային քաղաքագէտ Ֆիրտիխ Նաուման կը զրեր, թէ գերմանացիները շատունց որոշած են ժուրքիան հովանաւորել: Աւելի առաջ երբաղով ան կ'ուն. թէ Գերմանիոյ պետական ոժը բուրքերուն կ'օժանդակէ մարելու համար հայոց քրիստոնէական եւ մարդկային վերելքի բոլոր հնարաւոր յաջողութիւնները:

Բայց պէտք է սպասել ժամանակին, կ'աւելցնէ ան: Իր նենազ ու թշնամական զաղափարներուն արդարացուն տալու համար Նաուման կ'ըսէ. «Այդ մեր ժամանակի գիտակցուն ու սպասումը ինքնին նոյնպէս նշանակում է կատարել Աստուծոյ կամքը» (էջ 38):

Ֆիրապիխիսէր առարկայականորն իր վերլուծէ Նաումանի յայտարարութիւնը հետեւեալ ձեռով, Աստուծոյ կամքը կատարել «Աստուծոյ մարդու» Ֆիրտիխ Նաումանի կարծիքով կը նշանակէ հաշտ ու համաձայն գտնուիլ հարիր հազարաւոր հայերու կոտորածին, հայոց տառապանքներուն համուեալ լոկ վրդովել: Եսոք: Որո՞ւ պէտք է Նաումանի կեղծ ցան ու վրդովումը կամ այդ ի՞նչ օգոտ կու տայ մարդուն: Զեւականօրէն կատարել յետոյ իր կասկածելի քրիստոնէական պարտականութիւնը, ան ինքինը կը քողազերծէ եւ երեւան կու զայ իր խկութեան մէջ՝ իր վայրագ մարդ մը: Այս, սպաննաւծները քրիստոնէաներ են եւ անմեղ մարդիկ կ'ըսէ Նաուման, սակայն այս մէկը կը համապատասխանէ Աստուծոյ կամքին, որովհետեւ Օսմանեան Պետութիւնը «կոչուած է լինելու գործունելութեան ասպարեզ գերմանական ռազմական ներկայացուցչութիւնների համար»: Ըստ իրեն բուրքերը թէեւ սրիկայ են, ոճագործ ստրոկներ, բարքարոս ու տգետ, սակայն անոնք Աստուծոյ կամքին կը ծառայէին մեծապէս օգնելով գերմանացիներուն: Այս լոյսին տակ, Նաուման կ'եզրակացնէ. «Ժուրքիան իրաւունք չունի այսօր կործանուելու, այլ վաղը պիտի բաժին ընկնի գերմանացիներին: Իսկ եթև մինչ այդ հարիր հազարաւոր մարդիկ են սպաննուելո՞ւ... Ավտո՞ս, ավտո՞ս... Քայց չէ՞ որ դա պիտի լինի Աստուծոյ կամքը...» (էջ 38):

Պատուեի Նաումանը կեղծ քրիստոնէայի տիպարն է, որ լոկ երեւութապէս կրօնական եղած ըլլալով. Քրիստոսի շնորհը վերջնականապէս յափշտակած ըլլալ կը կարծէ եւ ինքինը ազատ կը զգայ խորհելու եւ բնելու ամէն ինչ որ իրեն հաճոյ կը քոյի: Անոր հիւանդազին խորհուրդներն ու ծոս գործերը իիծնուած են ինքնաստեղծ օրէնքներու եւ կանոններու վրայ, որոնց արդարացիութիւնը ըստ իրեն կը բխի «Աստուծոյ կամքն այսպէս է» սուս զաղափարէն:

Նաումանի եւ անոր նմաններու վերոյիշեալ հրէշային զաղափարներու նկրտումները արդիւնք են գերմանական ազգայնամոլոկան երեսյրին, որ շուտով դրսնորուեցաւ Գերմանական Նացի կուսակցութեան եւ Աստլֆ Հիրլերի երեսյրով ու համատարած կործանիչ գործունեութեամբ։ Ֆիրպիլսեր Նաումանի «չքիան» գաղափարներու ներկայացման առընթեր կը խօսի քուրք եւ հայ ազգերուն մասին իրավանորինը երեան համելով եւ ընդգծելով տարրերութիւնները անոնց միջև։ Նախորդող գլուխով մը ներկայացուցած էինք Հայնրիխ Ֆիրպիլսերի վերլուծական խոհերը քուրքերու մասին եւ մանաւանդ քուրք վերնախաւին։

Հայոց մասին խօսելով, Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ. «Հայը հիմնականում ազնիւ աշխատող հողագործ է առանձնապես ցայտուն արտայայտուած հակումով դէպի ընտանիքը։ Նա երախայասէր է։ Եթէ նա այդպիսի չինէր, ապա վերջին տասնամեակների ջարդերը դեռ մինչեւ 1915թ. այդ ժողովրդին արդէն արմատախիլ արած կը լինէին։ Լոի խաղաղ կեանքի ծզտումը կապուած շատ հայերի փայլուն բանիմացուրեան իետ, նախադրեալ ստեղծեց այն բանի համար, որ Առաջաւոր Ասիայի լաւագոյն ուսուցիչները, թժիշկները, բարգմանիչներն ու վաճառկանները հայեր էին» (էջ 38)։ Ֆիրպիլսեր պարզ գովասանք որ կ'ընէ հայոց մասին, որովհետեւ հայոց վերագրուած այս նոյն յատկութիւնները կը գտնենք նաև այլ օտար ականատեսներու գրութիւններուն մէջ եւս։ Օսմանեան Պետութեան զիւղատևութեան ողնաշարը հայերն էին։ Երկրին արհեստներն ու առևտուրը հայոց ծերին մէջ էին կ'աւելցնէ ան (էջ 35)։

Երբ ունէ, մէկը Օսմանեան Պետութեան հայոց մասին կը խօսի, անկարելի է որ չյիշէ քիրտերը՝ իրենց ժխտական ազդեցութեամբ ու գործունեութեամբ։ Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ. «Այս ժողովրդի համար արտակարգ դժբախտութիւն է եղել որ ինքն իր երկիրը միայնակ չի բնակեցրել։ Նա ապրում էր հովիտներուն, մինչդեռ բարձրեռնային գայրերուն մօս 4000 տարուց ի վեր [Յատակ է որ հեղինակին այս տեղեկութիւնը ծիշդ չէ, որովհետեւ քիրտերը երբեք Հայաստանի մէջ չեն եղած մինչեւ 1600-ական բուականները Ք.Ե.- Յ.Ի.] մնում էին քրտերը, որոնք պետելիների նման

երբեք նստակեաց չեն եղել, մնում էին կիսաքոչուր եւ չէին ճրշշում ունեցուի կողմից։ Ջրտերն ու հայերը միշտ էլ ոխերին թշնամիներ են եղել։ Հովիտներուն ապրող հողագործ եւ առևտորվ գրադուող հայերը միշտ ենթարկուում էին քրտերի աւագային յարձակումներին։ Եւ բոլոր կոտորածներուն, ինչպէս նաև 1915 բուականին հայերին բնաջնջելու գործում, քրտերը աղետալի դէր են խաղացել» (էջ 33)։

Հայերը ներկայացնելու հատուածին մէջ Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր կը պարզէ հայոց կոտորածներու նկատմամբ Նաումանի պատեհապաշտական կեցուածքը հետեւեալ ծեսով։ «Գերմանական հասարակայնորինն արդէն սաստիկ հեղեղում էր ժուրքիայում գերմանական հեռանկարների մասին վարդագոյն նկարագրութիւններով։ Ֆրիտրիխ Նաումանն էր, որ իր «Ասիա» գրքում հայերի նկատմամբ նոր կատարուած զանգուածային սպանութիւնների ազդեցութեան ներքոյ չարչըկուած ժողովրդի ու նրա ճակատագրի մասին երկարաւուն դատողութիւններ էր անում ողղակի վաստակաւոր քծնողի շողոքորթեամբ» (էջ 35)։

Գերմանական ծայրայեղ ազգայնամոլութենէ մղուած, քուրքերու ոճրագործութիւնները արդարացնել փորձող պատուելի Նաումանի կողմէ, անողղակիօրէն եւ ակամայ ըստած այս խօսքերը հայոց կոտորածներու մասին՝ ազդու վկայութիւն եւ խոստովանութիւն են քուրքերու հակահայ ոճիրներու առկայութեան մասին։

Զ. Հայնրիխ Ֆիրպիլսերի Խոհերը Հայոց Մեծ Եղեռնի Մասին

Գերմանացի միսիոնար ականատես վկայ, յուշագրող եւ վերլուծարան Հայնրիխ Ֆիրպիլսեր 39-56րդ Էջերուն մէջ կը խորհրդած հայոց Մեծ Եղեռնի անցուղարձներուն, դրդապատճառներուն եւ հետեւանքներուն մասին։

Անցեալէն եկող իրականութիւն մը գոյութիւն ունի թէ Օսմանեան Պետութեան մէջ սուլթանին ու կառավարութեան ձեռքով գործուած անօրէնութիւնները՝ քրիստոնեայ թէ խալամ ժողովուրդին դէմ հաւասարապես սաստիկ ընդվզում կը յառաջացնէ ժող-

դովրդային խաւերտուն մեջ: Ուստի կառավարութիւնը այդ լարուած կացութիւնը մեղմացնելու նապատակով, կը ծրագրէ հայոց ջարդերը և անմիջապէս գործադրութեան կը դնէ զայն բուրք եւ բիւրտ ժողովուրդներուն ծեռորով: Այս երեւոյքը առկայ էր Ապստիլ Համբատի տարիներուն եւ շարունակուեցաւ Երիտրուրքերու ժամանակ ալ հասնելու համար հայոց Մեծ Եղեռնի ողբերգութեան: Ասոր մասին Հայմիիլս Ֆիրափիլսեր կ'ըսէ. «Եթէ ներքաղաքական դժուարութիւններն այնքան մեծ էին, որ երկրի առանձին մասերում պէտք էր հաշուի նստել ապատամբութիւնների հետ, ուրեմն եղեռնը այն կափոյրն էր, որով կառավարութիւնը ջանում էր բուլացնել լարուածութիւնը» (էջ 39): Ոչ միայն այսքան, այլ կանխամտածուած սպանութիւնները անհատներու դէմ ծրագրուած էին եւ կը շահագործուիլին հայեր կոտորելու նպատակին ծառայելով: «Նոյն ծեւով Թուրքիայում անհատների նկատմամբ դաւադրութիւններն օգտագործուեցին իր կեանքի համար դադացող սուլքանին դրդելու սպանութեան հրամաններ արձակել եւ մահմետական ժողովովին կատադեցնել ընդդէմ հայերի, որոնց շարքերից իրեւ թէ ինչ-որ շարագործութիւններ էին կատարուել: Երիտրուրքերը քանի դեռ իշխանութեան զույն չէին անցել, կշտամբում էին սուլքանին, որ նրա իշխանութեան ներքոյ սպանդի է ենթարկուել 500.000 մարդ» (էջ 39), կաւեցնէ հեղինակը:

Սահմանադրութեան վերահոչակումէն անմիջապէս եւր, սուլքանը որ կիսանկախ իշխանութիւն կը վայելեր, Երոպայի ու Ամերիկայի աչքին վարկարեկելու համար Երիտրուրքերն ու նոր վարչակարգը, խորամանկօրէն ծրագրեց եւ անմիջապէս գործադրութեան դրաւ Կիլիկիոյ հայոց կոտորածները, նոյնիսկ Երիտրուրքերու հաւասութեամբ ու մասնակցութեամբ: Հայնրիի Ֆիրափիլսեր կ'ըսէ. «Ապստիլ Համբատն իր իսկ հսկայական միջոցներով երկիրը ուղիք հանեց Երիտրուրքերի դէմ: Միայն ասիացի ճիւաղին յատուկ միջոցներով նա փորձում էր նոր ուղին վարեկել արտասահմանի առաջ: Նրա կողմից արձակուեց հայերի մի մեծ եղեռնի հրաման, որով կանխորշուած էր 200 հազար հայերի մահը: Ատանայում միայն մի քանի օրում արդէն սպանուել էին 25 հազար հայեր (էջ 40)»: Սոյն սունել-

ներու լոյսին տակ եւ սուլքանին տապալումէն եւր Հայնրիի Ֆիրափիլսեր հաստատ ոճով կ'ըսէ. «Երիտրուրքերու ուղին ազատ էր: «Միուրին եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէն պէտք է շուտով երկրում ձեռք բերէր անսահմանափակ իշխանութիւն: Եկա՞ առաջադիմութիւնը: Պիտի պարզու՞՞ր քաղաքավարութեան ու մարդասիրութեան որոշը: Մենք կը տեսնենք, որ օսմանան արևագոյն որօշը մի ամրող ժողովրդի համար պատաս պիտի դառնար եւ նոր տիրակալները միայն աւարտեցին վրարուած մարդասպանի արիւնայի գործը» (էջ 40-41):

Հայոց գլխուն քորքերու իջեցուցած սարսափելի հարուածները նղեցին զանոնք կազմակերպուելու եւ ազգային կուսակցութիւններ ու միուրիններ ստեղծելու: Այդ կուսակցութիւններու ղեկավարութիւնները մեծ յոյսեր ունենալով Երիտրուրքերու հետ եղբայրաբար կը գործակցէին վասն հայութեան փրկութեան: Հայնրիի Ֆիրափիլսեր այս յարաբերութեան մասին կ'ըսէ. «Երիտրուրքերի եւ հայերի առաջնորդների միջեւ սերտ մտերմութիւն կար: Խշուառ փառաճողներին ամէն կերպ աջակցում էին բարեկիրը եւ մասամբ ունետոր հայ ղեկավարները» (էջ 41): Երկու կողմերու բարեկամական յարաբերութիւնները այն աստիճանի հասած էին, որ հայերը իրենց կեանքը փանզի տակ դնելով Երիտրուրք ղեկավարներու ապատաս եւ քարսոց տուին երբ անոնք 1909-ին կը հալածուին սուլքանի ոստիկաններուն կողմէ: Սակայն եւ այնպէս տեսանք թէ Երիտրուրքերը ինչպէս լրեցին իրենց հայ դաշնակիցներն ու բարեկամները եւ վայրագօրէն գործադրեցին հայոց Մեծ Եղեռնը: Ասոր մասին հեղինակը կը զրէ. «Եթէ այսօր յետադարձ հայեացը նետներք իրադարձութիւնների վրայ, ապա հայ առաջնորդները հանդէս կը զան որպէս զրիեր իրենց իսկ տածած հաւատարմութեան եւ փատառութեան այն մի խումբ մարդկանց հանդէս, ովքեր շուտով ցոյց տուեցին իրենց իսկական դմքը» (էջ 41): Կիլիկիոյ Աղէտի ընթացքին բուրքերը հայ այրերը կտոր-կտոր լրին եւ շուներու առջեւ նետեցին կ'ըսէ Ֆիրափիլսեր: Սարսափած հայ կիմերն ու մանուկները փախած ու մտած էին եկեղեցի: Ժուրքերը հոս հասնելով զանոնք ողջ-ողջ իրկիցեցին: Երիտրուրքերը Ատանայի ջարդերով շատ խանդավառ եւ ուրախ էին: Երբեւ քուրքեր,

անոնց աչքին այդ ոճիրները հաճելի կը բուէին: Անոնք միայն կը զգուշանային արտաքին աշխարհի քննադատութիւններէն: Սովորանի անկումէն եռք Օսմանեան վարչակարգի արողութուն վրայ նատած էին մարդիկ, որոնց համար Հայնրիխ Ֆիրաբիլիսեր հետեւեալը կ'ըսէ. «Անհատներ, որոնց համար կարեւոր իրենց իշխանատենչորեան գոհացումն էր, որոնց համար ժողովորդը ոչինչ էր, ինքնազերազնահատումը սակայն՝ ամէն ինչ» (էջ 43):

Կայսերապաշտական գաղափարները համակած էին Երիտրուրք ղեկավարներու միտրերը: 19-րդ դարու վերջաւորութեան աֆղանիստանցի ղեկավար մը՝ Շեմայլտաշին անունով, սուլթան Ապտիլ Համիտի հետ զբոյցի մը ընթացրին անոր յուշած էր Օսմանեան Պետութիւնը ղեկավարել Բանիլիամական սկզբունքով կարենալ դէմ դնելու համար Անգլիոյ և Ռուսիոյ: Աւելի ուշ, Երիտրուրքերը իրենց ծաւալապաշտական ծրագիրներու իրեր լծակ եւ միջոց որսացին այս գաղափարը եւ ձեւափոխեցին Բանիլիամի գաղափարով: Օսմանեան Պետութեան մէջ զգալի թի կազմող հայ ժողովուրդը ինքնարերաքար արգելք էր քանի որ դիրքիզմի գործադրութեան ճամրուն վրայ, կ'ըսէ Հայնրիխ Ֆիրաբիլիսեր և կ'աւելցնէ. «Երիտրուրքերը ուզում էին ստեղծել ազգային պետութիւն, որն ամողոքարար կը մերժի մէն մը զիջում փորքանանութիւններին» (էջ 48): Երիտրուրքերը 1914-ին սկսան վճռական միջոցներ կիրարկել այն ամէն բանի դէմ, ինչ որ քրական չէր: Այս ուղղութեամբ, հայերը անպաշտպան ըլլալով, Երիտրուրքերու վայրագ ոճիրներու առաջին եւ կարեւոր թիրախը դարձան: Անշուշտ բուրքերը այս գործին մէջ առանձին չէին, այլ Գերմանիա անոնց կողքին էր: Ասոր մասին Հայնրիխ Ֆիրաբիլիսեր կը հաստատէ. «Գերմանիան պատերազմում բուրքերի նկատմամբ լաւ էր տրամադրուած՝ պահելու համար այն վարագոյքը, որի հետեւում կոտորուեցին աւելի բան մէկ միլիոն անմեղ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ» (էջ 49):

Ինչպէս նախապէս բազմիցու շեշտած ենք Հայոց Ցեղասպանութեան կանխաճատածուած քնոյթը, Ֆիրաբիլիսեր կը մէջբերէ Ապտիլ Համիտի գահակալութեան ատեն բուրք նախարարի մը խօսքը այս առնչութեամբ. «Հայկական Հարցը կարելի է լաւա-

գոյն ձեւով վերացնել աշխարհի երեսից՝ հայերին աշխարհի երեսից վերացնելով» (էջ 49): Ֆիրաբիլիսեր կ'ըսէ թէ գերմանացի աշխարհագրագէտ Էվալի Պանզէ հաւանութիւն տուած է այս խօսքին իր հեղինակած «Թուրքիա» գիրքին մէջ յիշելով եւ պաշտպանելով հայերը բնաջնջելու այդ սարայէլական գաղափարը:

Միւս կողմէ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ատեն, բուրք նախարար մը ըսած է. «Պատերազմի վերջում ոչ մի քրիստոնեայ այլնս չի մնալու Կոստանդնուպոլսում: Այն այնպիսի կատարելաւթեամբ մարրազարդուելու է քրիստոնեաներից, որ Կոստանդնուպոլիսը լինելու է. Քառապայի իսլամի գերազոյն սրբութիւնը ննան» (էջ 49):

Հայնրիխ Ֆիրաբիլիսեր կը շարունակէ մէջբերել թուրք եւ Երիտրուրք պատախանատուներու խօսքերը հայոց վերացման ծրագիրի նկատմամբ, ցոյց տալով Հայասպանութեան կանխամտածուած քնոյթը: Ա. Աշխարհամարտի առաջին օրերուն օսմանեան արդարադատութեան նախարարութեան մէկ բաժնի տեսուչը հայու մը երեսին հետեւեալ խօսք ըսած էր. «Այս կայսրութիւնում այլնս տեղ չկայ մեզ ու Զեզ համար, եւ անպատախանատու թերեւամտութիւն կը լինել, եթէ մենք չօգտագործէինք Զեզ մարդկ-վերացնելու առիթը» (էջ 49):

Չարքը երկար է այս տեսակի փաստարկներու: Երբ պատերազմի վերջաւորութեան Հայնրիխ Ֆիրաբիլիսեր Հայասպանութեան մասին սյուն գիրքը երատարակելու ծեռնարկեց, ան քաջատեղեակ էր այս հարցին ծալքերուն իրեր ականատես վկայ եւ հմտու ու անաշառ վերլուծող, որուն համար ալ այս գիրքը բացադիկ վաւերագրական արժեք կը ներկայացնէ Հայոց Ցեղասպանութեան փաստագրութեան իմաստով, մանաւանդ որ հեղինակը օտար է գերմանացի, որուն կառավարութիւնը այդ ժամանակ դաշնակից էր Թուրքիոյ:

Է. Գերմանացի Միսիոնար Ֆիրաբիլիսերի Ականատեսի Վկայութիւնները Սևծ Եղեռնի Մասին

1914-ի կեսէն անդին Օսմանեան Պետութեան մէջ քաղաքական եւ զինուորական զարգացումներու առընթեռ կը սկսին

թիրտերու եւ չիրէզներու օժանդակութեամբ թուրքերու անհայրներաց հալածանքներն ու արինալի ոճիրները հայոց դէն: Արդարեւ Թաղաք Կ. Պոլսէն հրաման կ'արձակէ պետութեան բոլոր քաղաքներու եւ գիտերու կառավարիչներուն հայոցմէ գէնցեր հաւաքելու պատրուակով օանոնք ձերքակալելու, քանտարկելու, շարչարանքներու ենթարկելու եւ սպանելու: Հրամանը կ'ընդգրկէ նաև կիներու, մանուկներու եւ ծերերու քոնազարքը դէպի Սուրբական անապատները: Հայնրիխ Ֆիրպիխներ 52-62րդ էջերուն մէջ կը նկարագրէ հայոց տառապանքները ու կը խորհրդած հայոց Մոծ Եղեռնի արինու անցուղարձերու մանրամասնութիւններու մասին:

Ֆիրպիխներ իր գիրքի «Ծրջում է Մահուան Հրեշտակը» վերնագրեալ հաստածին մէջ մանրամասնորէն կը նկարագրէ հայոց դէն թուրքերու կիրարկած հալածանքները: Նախքան հայոցմէ գէնքեր պահանջելը, թուրքերը քաղաքներն ու գիտերը կը շրջապատէին, որպէսզի ոչ ոք չկարենար դուրս ելլել: Հայոց մօս գրեթէ գէնք չկար: Ինչ որ կը գտնուէր, մնացած էր 1908-ի յեղաշրջումն երբ Երիտրուլքերը հայոց գէնքեր յանձնած էին, որպէսզի անոնք նեցուկ կանգնին նոր վարչակարգին: Թուրքերը իսկոյն կը զնդակահարէին այն հայը, որուն քով գէնք կը գտնուէր: Այս տեսակի բրքական արարքներուն մասին հեղինակը կ'ըսէ. «Տղամարդկանց պարանով կապում էին իրար և յաճախ հենց բնակավայրի մօտերրում սպանում: Սպանուածների հարազատներն էլ դեռևս դեռ մխիթարուում էին լսելով նրանց մահուան ճիշը» (էջ 53): Թուրքերը այրերը սպանենել յետոյ կիներուն, ծերերուն եւ երեխաներուն քանի մը ժամ պայմանաժամ կու տային պատրաստուելու կամ իսկոյն կը տարագրէին:

Վերոյիշեալ նկարագրութեամբ Զէյրուն քաղաքի քանի հազար հայութիւնը՝ կին, աղջիկ, ծեր եւ երեխայ կը քոնազարեցուի: Քաղաքին մէջ կը մնան միայն վեց արհեստաուրներ, որոնց անփոխարինելի ծառայութեանց թուրքերը պէտք ունեին: Տեղահանուածները իրենց բոլոր ստացուածքները ինչ կը թողուն: Թուրք ոստիկան-զինուորներն ու պաշրպօզուր ամրոխը կը կողոպտեն զանոնք: Հայերը Զէյրունէն դէպի Մարաշ կը քշուին եւ ապա Տարոսեան լեռներէն անցնելով կը հասնին Գարաքունար

աւանը, որ հասած 6-7000 տարագրեալներէն 100 հոգիներ քանի մը օրուան մէջ կը մահանան քծաւոր տիֆէ վարակուած ըլլալով: Զէյրունէն Գարաքունար բռնազարքի ճամքուն վրայ, զէյրունցի երեմնի հարուստ հայ մը թուրքերու եւ թիրտերու կողմէ կողոպտուած իր հարստութեան մնացուքներէն երկու այծ հետը կը քշէր, մեղ օրերուն անոնցմէ օգտուելու մաօք: Թուրք ոստիկան մը որ կարաւանին կ'ընկերանար, կը փորձէ այծերը խել մարդուն ձեռքէն: Երբ ան կ'աղաչէ ոստիկանին որ իրեն քողու այծերը, վերջինս կը սկսի ծեծել հայը, որ քանի մը վայրկեանի ընթացքին արինուայ գետին կ'իյնայ անօգնական ու լրուած: Այս ձեւով է որ թուրքերը հազարաւոր հայեր տանջանքներու կ'ենթարկեն ու կը սպանեն: Թուրք ասկեարները հայ աղջիկները, կիներն ու փորքերը մտրակներու հարուստներով յառաջ կը քշեն դէպի անորոշութիւն եւ հուսկ մաս: Տեղ-տեղ թուրք սպաներ հայ աղջիկներն ու հարսերը թիրտերու եւ թուրքերու կը վաճառեն ու փոխարէն ոսկի կը ստանան: Ֆիրպիխներ կ'ըսէ թէ թուրքերը «կարաւանին դադար առնելու տեղերուն հայ այրերը յաճախ իրենց մերձաւորների ներկայութեամբ, զազանարար կը տանջէին: Նրանք հայերին վառում էին շիկացած երկարով, պոկում էին նրանց եղոնգներն ու մազերը եւ յատկապէս կիրարկում էին խոշտանգումների թուրքական մերուող, որը սովորական երեւոյք էր նաև բանակում, բարոնարը ճիպուահարում մերկ ներքաններին, մինչեւ որ դրանք տրարտմ էին» (էջ 55):

Ֆիրպիխներ Տրավիզոնի հայոց ողբերգութիւնը կը նկարագրէ ըսելով. «Տղամարդկանց լցում էին նաւերը, որոնք մի քանի ժամ անց վերադառնում էին... դատարկ» (էջ 55): Այս անմարդկային արարքներուն մասին կը վկայէ նաև գերմանացի միսիոնար տօքք. Եռհաննես Լեփսիուս: Ան «Տեղեկագիրը. Հայկական Զարդերը» խորագրեալ իր գիրքին մէջ կը վկայակոչէ Տրավիզոնի Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսին՝ Օսրար Հայցերի խօսքերը. «Բաւական նաւեր, մարդերով լեցուած, Տրավիզոննէն մեկնեցան: Այս նաւերը, շատ անգամ, մէկ քանի ժամ վերջ բոլորովին պարապ վերադառնում էն» (Տօքք. Եռհաննես Լեփսիուսի], «Տեղեկագիրը. Հայկական Զարդերը», Մատենաշար «Ազդակ»ի, Պէյրութ, 1965, միջակ շափի 396 էջ): Հիւպատոս Օսրար Հայցեր

կը վկայէ նաև: «Զայաստատուեցաւ երբեք թէ մէկը գտնուած ըլլայ որ կառավարութեան դէմ ուղղուած շարժումի մը մասնակցելու յանցանքը գործած ըլլայ: Եթէ մէկը հայ էր, ատիկա բաւական էր որպէսզի իրը ոճրագործ վարուին անոր ենտ եւ տարագրեն» (Էջ 38): Ֆիրափիխեր կ'աւելցնէ թէ Երիտրուր կոմիտէի անդամները Տրապիզոնի հայկական որբանոցի ամենն սիրուն հայ խնամակալուիները կը խլին ո զանոնք իրենց հաճոյքներու խրախճանքին կը ծառայեցնէին:

Գալով կարինի հայոց տառապանքներուն, Ֆիրափիխեր կ'ըստ թէ բոլոր քաղաքին կառավարչի կամքին հակառակ կառավարիչ ճեկալ պէտք չէր ենթարկուէր Կ. Պոլսէն եկած հայերը հալածելու իրամանին- Յ. Ի. Հ հայերը կը տանցէին և անոնց չունեցած գէնքերը կը պահանջէին յանձնել: Թուրքերը այնքան կը շարչարէին զանոնք, որ խելքները կը ստիպուին բարձր զիներով նոր գէնքեր գնել բոլոր են յանձնել կառավարութեան: Թուրքերը հայոց հանդէպ իրենց վարուելակերպը սուտի և նենգութեան վրայ հիմնած էին: Անոնք ձերքակալուած հայերը խիստ շարչարանքներու կ'ենթարկելին անոնց խոստովանիլ տալու համար տեղեկութիւններ հայկական կուսակցութիւններու մասին:

Հայոց մասին իր ականատեսի վկայութիւնները շարունակելով, Հայնրիխ Ֆիրափիխեր կը յիշէ հայոց տառապանքները Սերվածիկ զինի (պէտք է ըլլայ Սերվանց, Սերուանց) [Սերվանց- զին արեւմտեան Հայաստանում, Երգրումի նահ-ի, Երգրումի զաւում, Դերջանի (Մամախսաթուն) գաւառակում (Էջ 2873/ 4814 տես Սերվանց-Թաղենու Յակոբեան, Ստեփան Սելիք-Քախչեան, Յովհաննես Բարսեղեան, «Հայաստանի և Յարակից Ծրջանների Տեղանունների Բառարան», Ա. հասոր, Երեւանի Համալսարանի իրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, համացանցային կայք]: Սերուանց զինի ոստիկանապետն ու զիւղապետը սաստիկ կը շարչարէին հայ բնակչները իրենց չունեցած գէնքերը յանձնելու համար: Վերջ ի վերջոյ բոլոր հայոց կ'արտօնեն եւ «կը ատիպէն գէնք գնել բոլոր հարեւաններից» (Էջ 55) եւ կառավարութեան յանձնել զանոնք, որպէսզի սաստիկ ծեծի շենթարկուին: Հայնրիխ Ֆիրափիխեր Մոլլա զինի

[զին արմ. Հայաստանում, Երգրումի նահ-ի Երզնկայի զաւում 1872-73 թթ. ուներ շորջ 50 տուն հայ եւ բուրք բնակիչ, էջ 853, վերոյիշեալ տեղանուններու համացանցային բառարանը] հայոց տառապանքներուն մասին խօսելով կ'ըսէ. «Ընակիչներին ծեծեցին, դէմքերին կղկղանք քսեցին, իսկ տղամարդկանց զցեցին գետը» (Էջ 56): Այլ զինի մը մէջ բոլոր երես կատարած վայրագութիւններու մասին ան կ'ըսէ. «Երեք զիւղացու ծեծեցին մինչեւ ուշագնացութիւն, սառը ջրով կրկին սրավեցրին և դարձեալ շարունակեցին տանջել: Պոկեցին մի զիւղացու երկու մատները: Երբ զիւղացիք չէին լինում տալ հայ ժողովրդական կուսակցութեան անդամների անունները եւ տուեալներ հաղորդել գենքի բարսոցների մասին, կանանց բոնարարում էին» (Էջ 56):

Հայնրիխ Ֆիրափիխեր խորապէս ազդուած է Կամախի (Անի- Քեմախ, Քեմախ, Քեմախ, Քեմաշ- զաւու, բնակավայր եւ ծոր Կարինի նահանգի մէջ- Յ. Ի.) ծորի երեք օր (Յունիս 8, 9, եւ 10-ր, 1915) տեսած հայոց կոտորածներու վայրագութիւններէն: Թուրքերը Տրապիզոնն ու Կարինէն բնագաղուած հայերը Կամախի կիրճն կամ ծորին մէջ վայրագօրէն շարդեցին: Ան կ'ըսէ. «Կամախի կիրճը արտակարգ խոր, շեշտակի իջնող կորուածք է լեռների մէջ, որտեղ ջուրը հեղեղատի է վերածում: Թէ ինչ է կատարուել այստեղ բազում հազարատը մարդկանց հետ, աներեւակայելի դաժանութեան ու վայրագութեան մի պատկեր է, որ կարելի է կարծել թէ մի անգամ եւս կոտակուել է հազարամետակների խելազարութիւնը, նզովեալ երկրագոյնի այս կոտորի վրայ և ծգուել մի հսկայ իրէ յունիսեան կիզիչ արեւին ընդդէմ յաղթական գոռալու, որ ամենայն մշակոյք լոկ այնպիսի շղարշ է, որ ամեն օր կարող է պատառուուել երկուտանի զազանի վայրագութիւնից» (Էջ 56): Այրեք ու կիներ իրենց զաւակներուն եւ սիրելիներուն խոշտանգուիլը կը տեսնէին: Թուրք ուսի- կան-զինուորները, բոլոր եւ քիւրտ ամբոխը սուխններով ու սուր գործիքներով անմեղ հայոց բորտիքները դրս կը հանէին եւ աւելին՝ «Յուսակսուր մարդկային էակները ծնկի էին չորում ա- րինահեղ զազանների առաջ եւ աղերսում էին, որ արագ սպաս- նես իրանց: Սիսները կարեկցանք էին մուրում կամ իրենց երե-

խաներին անձամբ էին շպրտում գետը» (Եջ 57):

Հայնրիխ Ֆիրավիլսեր որ Մեծ Եղեռնի մէջ Գերմանիոյ ունեցած մեղակցութեան ժամանակակից լաւատեղեակներէն մէկն էր, Կամախի ծորի կոտորածներուն մասին Կ. Պոլսոյ մէջ կայսերական Գերմանիոյ դեսպան Վակենհայմի պիղատուեան խօսքը կը մէջրերէ, «Ժուրքիայի քաղաքական և ուղղական դրութեան պայմաններուն յիշատակուած ծեռարկումներից դժբախտաբար խուսափել չատացուեց» (Եջ 58): Ի՞նչ հրաշալի քան է այդ «դժբախտաբար»ը կ'աւելցնէ Ֆիրավիլսեր:

Ասարտելով Կամախի եղեռնի ողբերգութեան պատումը Ֆիրավիլսեր կ'ըստ թէ երեք օր անդադար ջարդել: յետոյ, բուրք զինուորներն ու վայրենի ամրոխը Եփրատի ջուրերուն մէջ իրենց խելդած հայ զոհերուն ունեցուածքները անտէր մնացած սայլերով կը կողոպտեն ու կը տանին: Օսմանեան բանակի 86-րդ հեծելազօրքային գունդը Կամախի ծորը կը դրկուի իրը թէ ջարդաբար բիւրտերը պատժելու համար, սակայն այդ գունդի զինուորները իրաշրով ողջ մնացած հայերն ալ կը կոտորեն:

Պատմութեան մէջ կատարուած այլ ջարդերէ ամենէն ահաւորներէն բանի մը հատը յիշելէ յետոյ, Ֆիրավիլսեր Մեծ Եղեռնի հետ բաղդատական մը կ'ընէ, ըսելով. «Դա եղել է յաղորդի վրեժը պարտուողի նկատմամբ, եղել է յաշուեյարդար պատերազմի դաժան հաշուարկում, եղել է այն, ինչ միւսն էլ հատանարար սիրով կ'անէր երէ ինքը յաղթած լինէր: Դրանք պատերազմական ժամանակներ էին, երը հենց դահիճ լինելով կամ զոհ դառնալով՝ «գեր ինչ-որ արժեք ուներ տղամարդը»՝ պատերազմի ստրուկը, զինուորը, հպատակը, հայրենիքի պաշտպան տղամարդը: Սակայն մի ամրող ժողովրդի բնաջնջումը կանանց ու երեխաների գիտակցուած սպանով- այս առաջադիմութեան համար քարքարոս անցեալը հատանարար չէր «հաստնացել» (Եջ 59):

Հայնրիխ Ֆիրավիլսերի այս վկայութիւնը միայն բանարար որ բրդական կողմը ամրաստանեալի արոտին դատապարտովի իրը մարդկութեան դէմ ոճրագործ:

Ը. Գիրքին Մնացեալ Մասը

Հայնրիխ Ֆիրավիլսեր գիրքին մնացեալ մասին մէջ հետեւեալ նիւթերուն մասին կը խօսի.

ա. Տիկին Թերզիպաշեամի ցուցմունքը Թեհլիրեանի Դատավարութեան ժամանակ էջ 62-66:

բ. Էնվէր Փաշայի փեսան՝ եղեռնագործ էջ 66-67:

գ. Թալաարի փեսան՝ նոյնական եղեռնագործ էջ 68-69:

դ. Շեր Մարշալը էջ 69-71:

ե. Բաւականի է էջ 71-72:

Թ. Կայսերական Կառավարութեան Մեղակցութիւնը- էջ 72-76:

Գերմանիոյ մէջ նոր Վարչակարգ ստեղծուելէ յետոյ Հայնրիխ Ֆիրավիլսեր լոյս կ'ընծայէ սոյն հատորը, որուն 72-80րդ էջերուն մէջ կը քննարկէ Գերմանիոյ մեղակցութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան մէջ: Առաջին հերթին ան կ'ընդգծէ թէ Հայապանութեան ողբերգութեան գիտակ գերմանացի բանիմացները միայն բուրք պատասխանատու յանցագործները կը դատապարտեն: Սակայն երը հարցը զայ այդ ոճրային արարքներու ետին կանգնող գերմանացի պատասխանատուները քողազերծելու կայսրէն Ալբալ մինչեւ յետին պաշտօնեան փախուստ կու տան. «Անոնք բոլոր ոյժերով հակառակում են խոստվանել իին համակարգի մեղքերը, կարծես երեկուանների խայտառակութիւնը կարող է այսօրուանների անպատութիւնը լինել, երէ վերջիններս կամենան վարել առատել մարդկային բաղարականութիւն: Գերմանացիների ցաւալի բոյլատութիւնը այն է, որ նրանք չեն ուզում դասեր բաղել անցեալի սարսափելի խառնաշփորտութիւնից, որ նրանք ամաշում են ներկայից, փոխանակ ամբողջ աշխարհի առաջ խայտառակութեան արժանի խարանը դրոշմելու նախկին այն համակարգի վրայ, որը մեր ժողովրդին զցեց ամենախոր թշուառութեան մէջ», կ'աւելցնէ Ֆիրավիլսեր (Եջ 73):

Հեղինակը Գերմանիոյ կայսր Վիլհելմ Բ. պատասխանատուներէն մէկը կը նկատ. Հայոց Ցեղասպանութեան եւ անոր հետեւանքով ստեղծուած ողբերգութեանց, կայսրին բոլոր գործերը

յիմարտին եւ ոճրագործութիւն անուանելով: Ֆիրպիլսեր կ'ըստ թէ 1915-ին ու յաջորդող տարիներուն մարդկութիւնը սարսափով ականատես դարձաւ հայոց դէմ կատարուած բնաջնջումին, նաև գիտակցեցաւ թէ բուրքերը ռազմաճակատներու վրայ եղած արիւնահեղութենէն շատ աւելին կը կատարէին հայոց խաղաղ քաղաքներու եւ գիտերու մէջ, բնակչները սպաննելով եւ ողջ մնացողներն ալ բռնազարի Ենթարկելով դէպի Սուրիական անապատները ու աւելի անդին:

Երբ հայոց Մեծ Եղեռնը կը գործադրուէր օսմանեան կառավարութեան ձեռքով ու գերմանական մեղսակցութեամբ, չեզոք, երկիրներու հայերը ահազանգ հնչեցուցին եւ միջազգային կարծիքը իրազեկ դարձուցին հայոց դէմ կատարուող ոճիրներուն: Ա. Մ. Ն.-ի հայերը օգնութեան ճիշ բարձրացուցին ի նպաստ իրենց ազգակիցներուն: Ասոր առներու դեսպան Մորկընթառ Կ. Պոլսէն դրկած իր զեկոյցներով Ամերիկայի ժողովուրդը իրազեկ դարձուց հայոց կոտորածներուն: Ան հանդիպումներ ունեցաւ Թալաարի եւ այլ բուրք պատախանատուներու հետ հայերը փրկելու միզերով: Անոր տեղեկազիրներուն մէջ յստակ էր Գերմանիոյ մեղսակցութեան պարագան: Այս մասին Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ. «Ուիլսոնի կառավարութիւնը Կ. Պոլսի իր դեսպան Մորկընթառի միջոցով եւ իհիպատոսութիւններու հաղորդումներով տեղեակ էր ահասարսուո ողբերգութեան բոլոր մանրամասնութիւններին եւ Անտանտի մամուլը բաց չեր բողնում առիթը Ա. Մ. Ն.-ում սաստկացնելու զայրոյքը Գերմանիայի հանդէպ, որն էլ անրափանց լուրին էր պահպանումն (էջ 74):

Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ, թէ անհատ գերմանացի պաշտօնեաներ Օսմանեան Պետութեան տարածքին օգնած են թշուառ հայոց ուր որ կարելի էր: Ան Հալէպի եւ Դամասկոսի Գերմանիոյ իհիպատոսներ Վալքեր Ռեսուալերն ու Լոյտվէար կը յիշէ իբրև հայոց օգնութիւն ցուցարերած դիւանագէտներ: Ան կ'աւելցնէ թէ գերմանացի զօրավար Լիման ֆոն Զանտերսը Զնիունիոյ մէջ հայոց սպաննել փորձող բուրք ուստիկանները սպաննացած է գնդակահարել եւ բազմարի հայերու կեանքերը փրկած է: Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Մերերնիլսը, որ դեսպան Վանկենհայմի յաջորդն էր, բազմից հայոց սպաններուն վերաբեր-

եալ խիստ ոճով բողոք ներկայացուցած է Երիտրուրք կառավարութեան: Այդուհանդերձ գերմանական կառավարութիւնը երբեք չէր մտածեր բուրք մարդասպաններու հետ իր կնքած դաշինքն իրաժարելու մասին:

Սակայն եւ այնպէս դեսպան Վանկենհայմ միշտ Պիդատոսի նմանութեամբ իր ձեռքերը կը փորձէր լուալ կատարուող ոճիրներէն, ինչպէս յայտնի է հետեւեալ հեռազիրէն, որ ան ողդած է իր կառավարութեան: «Ենվերը բախանձագին խնդրում է, որ մենք չընենք նրա ձեռքը: Միջոցառումներն անշուշտ մեծ դաժանութիւն են նշանակում հայ բնակչութեան համար: Բայց ես այս կարծիքին են որ մենք, հաւանաբար, իրաւունք ունենք դրանք իրենց ձեւով մեղմացնելու, բայց ոչ սկզբունորդն արգիլու» (էջ 75):

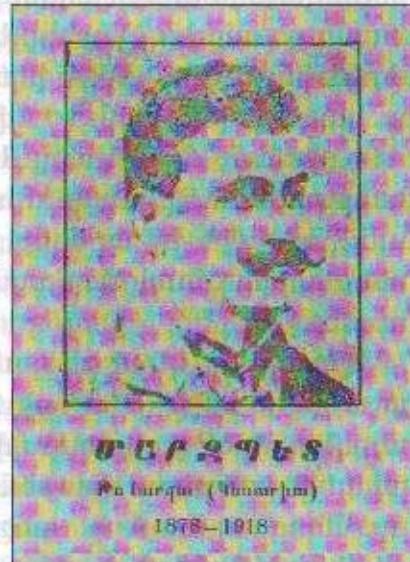
Ֆիրպիլսեր կ'ըսէ, թէ երբ Լեփսիուս հայոց ջարդերուն մասին իր ականատեսի վկայութիւնները ներկայացուցած է. Գերմանիոյ պետական քարտուղարի օգնական Ֆիմերմանի պահանջելով անկէ բուրքերու վրայ ճնշում բանեցնել, որպէսզի կարելի ըլլայ մնացեալ հայերը պաշտպանել, վերջինս հետեւեալ պատասխանը տուած է անոր. «Ի՞նչ պիտի անենք: Խորքիայի հետ մեր դաշինքը դրուած է Թալաարի, Ենվերի եւ Խալիլի վեց աշերի վրայ: Եթէ այդ երերը մեզ չսեն, մեզ կը մնայ միայն քանդել դաշինքը: Խսկ դա մենք չենք կարողն (էջ 75): Այս տեսակ յայտարարութիւններու ետին կանգնած դաժանարարոյ կեցուածքներն են որոնք առիթ ընծայեցին բուրքերու կատարելու իրենց ոճիրները եւ ետքը լրօրեն յայտարաբելու իրենց յադրանակը, ինչպէս ըրաւ Թալաար երբ 1915-ի Օգոստոսին Գերմանիոյ դեսպանին առջեւ յայտարարեց «Հայկական հարցը այլեւս գոյութիւն չունի» (էջ 75):

Գերմանացի անձնատրութիւններու կրղմէ բառած այս վկայութիւնները լաւագոյն փաստերն են Հայասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղսակցութեան, որոնք աւելորդ մեկնարանութեան չեն կարօւիր:

Հայութեան անձնատրութիւններու կրղմէ բառած այս վկայութիւնները լաւագոյն փաստերն են Հայասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղսակցութեան, որոնք աւելորդ մեկնարանութեան չեն կարօւիր:

Ղազար Զարրզ, «Մարզպետը (Լուսաւոր Էջեր 1914-1918 Շրջանին)», տպարան «Ազատ», Պէյրութ, 1945, Ա. հատոր, 97 էջ և Բ. հատոր, 94 էջ:

Ամանուի լեռներուն մէջ աշխատող եւ հոն ապաստան գտած հայ բռնագաղթուածներուն մասին հազուազիւտ անդրադարձներ կը գտնենք քիչ հրատարակութեանց մէջ: Անոնցմէ են Արամ Անտոնեանի «Սեծ Ոճիրը» խորագրեալ հատորը, որուն մէջ հեղինակը մասնաւոր գլուխով մը կ'անդրադառնայ Ինքիլի եւ Այրանի կայարաններուն մէջ գտնուող հայ գաղթականներու սպանուին: Ան որոշ բացատրութիւններ կու տայ շրջանին մէջ աշխատանքի լծուած այդ գաղթականներու վիճակին մասին: Մարաշցի Յովսէփի Տէր Վարդանեան, իր անձնական յոշերուն առընթեր, նոյնպէս կ'անդրադառնայ Ինքիլի-Այրանի կոտորածին: Ան հեղինակած ու երտսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վաճրի տպարանէն 1928-ին հրատարակած է «Ինքիլի-Այրանի Սպանը (1916-Մուր Մնացած Էջ Մը Սեծ Եղեռնէն)» գրքոյիր: Երրորդ հեղինակ մը՝ Ղազար Զարրզ իր «Մարզպետը (Լուսաւոր Էջեր 1914-1918 Շրջանին)» յուշազիրով թէ կը յիշէ Ինքիլի-Այրանի սպանող եւ թէ լոյս կը սփոռէ Կեաւոր Տաղի մէջ հայ ազատամարտիկներու սխրագործութիւններուն վրայ՝ Մարզպետի հսկայական օժանդակութեամբ: Դաշնակցական հայողուկ եւ գործիչ Մարզպետը շրջանին մէջ ճանչցուած էր ուրիշ ծածկանուով մը՝ Հաճի Հիւէյն: Ան ունէր նաև ուրիշ ծածկանուններ, իրաքանչիւրը՝ իր կեցութեան շրջանին եւ ժամանակին յարմար: Կեաւոր Տաղի հայոց զինեալ պայքարին մասին ցարդ մեզի հասած թերեւս միակ աղբիւրն է՝ Ղազար Զարրզի այս յուշագրութիւնը: Հայ մտաւորական շրջանակներ ցաւ

յայտնած են, թէ Մարզպետն ու անոր գործակից ընկերները որեւէ բան գրի չեն առած 1914-1918-ի իրենց կեանքին եւ հայ ազատամարտիկներու գործունեութեան մասին: Ուստի Ղազար Զարրզի այս յուշապատումը աւելի կը կարեւորուի, յատկապէս ինչ կը վերաբերի Կեաւոր Տաղի հայոց գոյապայրարին:

1915-ի Սեպտեմբերին Եղեսիոյ ապստամբութեան օրերուն, Ղազար Զարրզ Արար Բունարի զիւերեն մէկուն զիւղացի Ծիրու Պողոյին հետ երեր օր ճամրողել, յետոյ կը հասնի Հալեպ, որ կ'իջեւանին Սարգսի Սիրաւագեանի պանդոկը Պապ էլ-Ֆարաճի շրջանին մէջ: Յաջորդ օրը տարեց եւ փորձառու հայրենակիցներ կը շրջապատեն զանոնք: Այդ օրերուն հազարուոր հայեր փախստական կ'ապրէին Հալեպի մէջ: Տեղացի հայերը իրենց գաղթական ու փախստական ազգակիցներուն կ'օգնէին մեծ զոհողութիւններ կատարելով: «Գիտակից այլեւս հայոց դերին ու կոչումին, կեանքի զնով խոկ կ'ուզէին փրկել գաղթականներէն դեռ ողջ մնացածները», – կ'ըսէ յուշագիրին հեղինակը՝ Ղազար Զարրզ: Հայ գաղթականներուն օգնելու շարժումը հետզիւտ կը գօրանայ ու կը ծաւալի:

Օր մը՝ Ղազար հայ գաղթականներուն օգնութիւն հասցնող Մարզպետին կը հանդիպի Հալեպի մէջ եւ անոր հետ երկար կը զրուցէ: Մարզպետ Զարրզի՝ Կոստանդնուպոլսյ մէջ ապրող եղրօնը՝ Արամէն ստացուած լորեր կը հաղորդէ կացութեան մասին:

Ո՞վ էր Մարզպետ:

Մարզպետ/Ղազարոս Ղազարուեան/Հաճի Հիւէյն ծնած է Թոնմարզա, 1878-ին: Փոքր տարիին որրացած է: Հօրեղորայր զայն Կ. Պոլիս տանելով դրած է Պեղծեան Վարժարանը: Բարձրագոյն ուսումն ստացած է Գերմանիոյ Լայֆցիկ քաղաքի համալսարանին մէջ՝ աւարտելով մանկավարժութեան ճիղը: Մարզպետ ապա մեկնած է Պոլկարիա՝ Վառնա եւ Ֆիլիպէ քաղաքները, որ պաշտօնավարած է հայկական դպրոցներու մէջ: Որպէս յեղափոխական գործիչ, Մարզպետ անցած է Պարսկաստան, որ մասնակցած է Իրանեան սահմանադրական յեղափոխութեան: Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահոչական օրերուն՝ 1908-ի Յուլիսին, ան Ղան կը գտնուէր: Հոնկէ ան

Սեպտեմբերին (քուն անունով Արշակ Ներսէսեան) հետ անցած է Բաղեշ՝ ազգային գործունեութիւն տանելու: 1914-ին տեղափոխուած է Կ. Պոլիս: 1915-ի ապրիլին ձերքակարութիւններէն ճողովրելով՝ փախստական կեանք ապրած է, սակայն աւելի ուշ, ձեռք անցուելով, դրկուած է Կեսարիոյ քանտը՝ դատուելու համար: «Ղազար Չարըզ կը զրէ. «Բանտ քանտ Մարզպետ կը կրէ տանջանքի բոլոր տեսակները, բայց իր պատրաստութեան, հնարամութեան եւ խիզախութեան շնորհի կ'ազատի ու կ'ապաստանի Գոնիա, որ կը գտնէ ծանօթ ընկերներ եւ գործունեութեան նոր ասպարեզ մը»:

1915-ի վերջերուն, Գոնիայի կուսակալ Շելալ պէյ հայոց հանդէպ մեղմ քաղաքականութիւն կը վարէր: Անոր շնորհիւ, քաղաքին հայերը հաղածանք ազատ կը մնային: Սանասարեան Վարժարանի ոստիցիշներէն Խոսրով Պապայեան, որ Կ. Պոլսոյ մէջ աշակերտած էր Շելալ պէյի, ապահով կերպով Գոնիա կը մնար ու իր խոհուն եւ հանդարտ քննարութեամբ ուրիշ հայերու անվտանգ կեցութեան կը նպաստէր: Գոնիա կու զան Ֆերիտ Շեմիլ, Տիգրան Ծամհուրը, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատուրեանն ու Մարզպետը, որոնք հայոց օգնութեան գործին կորիզը կը հիմնեն: Անոնք կապ կը հաստատեն Կ. Պոլիս գտնուող Շատրջ Միսաքեանի հետ: Այս երիտասարդները Գոնիա-Էսկիշեհիր-Կ. Պոլիս գիծը աշխուժացնելով կը ձգտին օգտակար դառնալ Կ. Պոլիս-Հալէպ-Մուսուլ գիծին վրայ աշխատող կամ գաղքական հայ բեկորներուն: Թրքական ոստիկանութիւնը կը խուզարէի Մարզպետի և Ծամհուրի բնակած՝ օճառագործ Յարութիւն աղայի սեփականութիւնն եղող տունը, բայց սեփականատիրոջմտ բացի ուրիշ մէկը չգտնելով՝ զայն կը ձերքակալեն:

Մարզպետ, որուն ծածկանունը Գոնիայի մէջ Պոխոր է, թենտի էր, ինչեւ կը հեռանայ եւ կը տեղափոխուի Հալէպի Ազապա քաղի ծերունի իրեայ ամոլի մը տան մէջ վարձած սենեակ մը: Ան իր ընկերներով օճառի արտադրութեամբ կը զրադի: Օճառի պատրաստութեան յատկացուած նիրերէն մաս մը ան կը գործածէ, չերեւացող ծածկագրութեան համար (այդ նիրերով գրուածը կարդալու համար, ստացողը ուրիշ նիր մը պէտք է քերթութիւն վրայ): Օճառի գործը պարզապես ծածկոյթ մըն էր դէպ-

թերու ծախտող կամ աննպաստ բնթացքի պարագային, մասնաւոն խուզարէութեան առեն:

Մարզպետին գործակիցները՝ Խոսրով Պապայեան, Տիգրան Ծամհուր եւ Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատուրեան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գործակցած էին իրարու հետ եւ ապա Գոնիայի մէջ հիմնած «Գոնիայի Զորսերու Խորհրդուր»ը. որպէս այդ պիսին անոնք կը կազմեն ստեղծուելիք շարժման ծրագիրը ու կ'աշխատին մինչեւ պատերազմին վերջը: Ղազար Չարըզ իր յուշագիրքին մէջ կը ներկայացնէ այս անձնատրութիւնները հետեւեալ ծետվ:

ա. Խոսրով Պապայեան – բնիկ քաղիշեցի, Սանասարեան Վարժարանի եւ Կ. Պոլսոյ «Միլըիէ» համալսարանի փայլուն շրջանաւարտներէն: Թրքերէն դաստանդած էր Կարինի Սանասարեան Վարժարանին մէջ, որ Ղազար Չարըզ անոր աշակերտած էր: 1919-ին Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանի անդամ կ'ընտրուի եւ Երևան կը մեկնի: Յետազային կը հաստատուի Ա. Մ. և հանրային գործիչ կը դառնայ:

բ. Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատուրեան – բնիկ պայազիցի: Ուսանած է Գերմանիոյ մէջ, որ աշակերտած է յայտնի լեզուարան եւ հայագետ Փրոֆ. Հայնրիխ Հիւզմանի: Խաչատուրեան հայոց քննական պատմութիւնն ուսումնասիրող յայտնի հայագետ էր: Ֆրանսերէնով իրատարակած է հայոց քննական պատմութիւնը: Վարած է Կարինի Սանասարեան Վարժարանին և Կ. Պոլսոյ Կելլըռնական Վարժարանին տնօրենութեան պաշտօնները: Խաչատուրեան հաստատուած է Հայաստանի Հանրապետութիւն/Խորհրդային Հայաստան եւ կեանքին վերջին տարիները նուիրած է քրտերէնի այրութենի կազմութեան:

գ. Տիգրան Ծամհուր – Բուն անունով Տիգրան Ամսէեան: Յայտնի է Ֆերիտ Շեմիլ ծածկանունվ: Ծնած է Սղերդ, եղած է կես արարախու: Այդուհանդերձ, յաջողութեամբ աւարտած է Սանասարեան Վարժարանը: Աշակերտութեան շրջանին բուն յեղափոխական ոգի ցուցաբերած է: Իրեւ ոստիցի-տնօրէն և ազգային գործիչ պաշտօնավարած է Կարին, Հալէպ, Տիգրանակերտ, Ամասիա և Աստան: Պատերազմին ետք անցած է Ա-

տանա, որ իիմնած է «Կիլկիա» թերքը: 1919-ին Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանի անդամ ընտրուած է ու մեկնած Երեւան:

Դ. Շեղալ պէյ – Գոնիայի կուսակալ: Անկախ մտածողութեան և գործունեութեան տէր մարդ մը: Դիտելու և մտածելու բացառիկ կարողութիւն ունեցող քաղաքագէտ մըն էր: Եղած է Կ. Պոլսոյ համալսարանի դասախու: Վարած է կուսակալի պաշտօն չորս գլխաւոր նախանգներու մէջ՝ Կարին, Հալէպ, Գոնիա և Ատանա: Ծրջան մը եղած է նաև ներքին գործոց նախարար: Ղազար Զարրգ կը վկայէ, թէ ան դէմ էր հայերը հալածելու և բնաջնջելու քաղաքականութեան, որու յաջողութեան չէ հաւատացած՝ զայն նկատելով «Թուրքիոյ համար կործանարար եւ անել ճամբայ մը»: Իր աշխատանքին մէջ նեղալ պէյ ջանացած է նուազագոյնի իջեցնել կեղրոնեն տրուած երահանգներուն գործադրութիւնը: Ան հայոց օգտակար եղած է, այդ պատճառու ալ իրքիհատը զայն պաշտօնէն հեռացուցած է: Զինադադարի շրջանին Ատանայի մէջ աշխատած է տեղական տարրերու միջն հասկացողութիւն մը գոյացնել, բայց ճախողած է:

Ինչպէս վերը գրեցինք, Մարզպետն ու Տիգրան Շամհուրը Գոնիայի մէջ օճառագործ Արքին աղայի տան մէջ կը պատսպարուէին ու վերջինեւ օճառ պատրաստելու արիեսուր կը սորվէին: Ասոր զուգահեռ, անոնք ծածկագիրներու համար խառնուրդներու եւ բանաբները ջնջող դեղերու պատրաստութեան փորձեր կը կատարէին: Երբ թքական ոստիկանութիւնը զանոնք կը հետապնդէ, կը յաջողին փախուստ տալ ու իրենց հետքը կրուսնցնել: Թուրքերը Արքին աղան կը ձերքակալէն: Խոսրով Պապայեան իրեն քարեկամ ազդեցիկ թուրքերու օժանդակութեամբ կը յաջողի քանտէն ազատէլ Արքին աղան: Մարզպետն ու Տիգրան Շամհուրը ուշայի Հալէպ կը փախչին: Կեղծուած փաստաբուղութեան կը դառնայ իրեայ Պոլսոր Լֆենսի, որ իրրեւ թէ օսմանեան քանակին կը ծառայէր եւ վեց ամսուան օդափոխութեան արտօնութիւն ստացած էր: Տիգրան Շամհուրն ալ կը վերածուի Սորիանի Գատիմ «Թերձիւման Եռուիֆ»ի: Տիգրան քարգմանի գործ կը ճարէ գերմանացիներուն քով ու երկարուղագիծի ընկերութեան պաշտօնեայ կը դառնայ:

Մարզպետ Հալէպ կը հասնի և «Խորհուրդ»ի ծրագրած գործերուն կը ծեռնարկէ Գոնիա-Հալէպ ճանապարհին վրայ հայապահանման կայարաններ հաստատելով: Ղազար Զարրգ Մարզպետի խօսակցութիւններէն լաւատեսական տպատրութիւն կը ստանայ հայոց յետագայ գոյութեան համար: Մարզպետն «Ծածկագիր-տեղեկագիր մը պիտի պատրաստէր հայոց վիճակին մասին» մաս առ մաս դրկուելու համար Կ. Պոլսոյ գործակից ընկերներուն՝ գլխաւորուած Շատարշ Միսարեանի կողմէ, որ իր կարգին պիտի ներկայացնէր Զալէն Պատրիարքին, հայորդուելու համար ամերիկեան շրջանակներու եւ անկէ ամրող աշխարհին, որպէս օգնութեան աղաղակ մը անյայտ ծորերու, կիզիչ անապատներու մէջ նահատակուող ու բնաջնջումի ենթարկուած ժողովուրդի մը», – կը գրէ Ղազար Զարրգ: Տեղին է յիշել, որ «Զալէն Պատրիարքը Կ. Պոլսոյ այդ գործունեութեան եւ ապա ամրող պատերազմի ընթացքին, ինքն ալ տարագիր ու հալածական, մնաց գործակից մը այս գործունեութեան, ցոյց տալով հայրենասէր ողի մը եւ հայրական գործուրանը մը իր ժողովուրդին հանդէպ» (էջ 13):

Մարզպետն ու Ղազար Զարրգը Հալէպի մէջ կ'աշխատին Կ. Պոլիս դրկուելիք տեղեկագրին վրայ: Անոնք արաքերէն թերքի մը լուսանցքներուն վրայ եւ տողերուն միջն եղած պարապութիւններուն մէջ չերեցող քանարով կը գրէն հայ բնագաղրուածներու տառապանքներուն մասին: Ղազար Զարրգ կը գրէ ականատեսի իր վկայութիւնները Կարինի, Քարերդի, Երզնկայի, Ակնի, Արարկիրի, Մալարիոյ, Սամսատի, Սուրոմի, Պապի, Սումպոմի, Հալէպի ճանապարհի, Բաղէշի, Տրապիզոնի եւ Սեբաստիոյ, Խնուսի եւ Եղեսիոյ հայ տարագիրներուն մասին: Մարզպետ կը գրէ Կեսարիոյ եւ շրջանի, Կ. Պոլիս-Հալէպ երկարուղագիծին շուրջ գտնուող հայաշատ կեղրոններու հայութեան վիճակին մասին: Մարզպետն ու Ղազար Զարրգ անխօս կ'աշխատէին «զուռ ու երկիւղած»:

Ղազար Զարրգ այդ գաղտնի տեղեկագրին հարիւրաւը որուագներէն կը յիշէ միայն երկուը.

ա. Կարինի թեմի առաջնորդ Մերատ Եպս. Սաատերեանի նահատակութեան պատմութիւնը (Ա. հատոր, էջ 16-18)

Ոչ մեկ կրօնական անձ կամ հաստատութիւն նախածեռնորդիւն ունեցած է զրի առնելու Սմբատ Արքատ Արքազամին ողիսականը, ինչպես նաև անոր վիճակակից՝ Խարբերդի քեմի առաջնորդ Պատկ Շայրագոյն Վարդապետ Տէր Խորենանի (սխալմամբ՝ Չարլզ Գայն կը ներկայացնէ, իրեւ Եպիսկոպոս – Յ. Ի.) եւ Բաղդշի թեմի առաջնորդ Սուրեն Վարդապետ Գալէմեանի նահատակութեան պատմութիւնները:

1915-ի ամրան Սմբատ Եպս. մեծ ճիգ քափած է դադրեցնելու համար հայոց բռնազարդն ու հալածանքները Կարինի մէջ: «Ղազար Չարլզ կ'ըսէ. «Ան իր յանդուզն ձեռնարկմերով եւ ազդեցութեամբ կրցած էր շարժման մէջ դնել նաև տեղացի բոլոր երեսելիները, որոնք խմբական դիմում կատարած էին, խսդելով բանտարկեալներու ազատութիւնը, անտեղեակ ի հարկէ, բլալիք դէպքերուն եւ սկսուած գործի տարութեան»: Առաջնորդ Սաատէրեանի տքնաջան աշխատանքներուն շնորհիւ բոլոր հայ բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին բացի եօքը հոգին: «Յառաջ» թերթի արտօնատէր Արամ Ասրունին եւ խմբագիրը՝ Փիլոս-Մարալը, «Քաղաքան» ծածկանուով ծանօթ Ստեփան Ստեփանիւնը, ամերիկեան շրջանակին մօտիկ Գեղամ Բալաստեանը, Ռուսիայէն նոր եկած Երուանդ Քեռւելանը եւ «Յառաջ»ի հետ կապ ունեցող երկու երիտասարդներ՝ Միսաք Կոլորեանն ու ինք՝ Ղազար Չարլզը: Թուրքերը վերջին երկութիւն արգելափակման վայրը կը փոխեն: Մնացեալ հինգը կը տարուին անձանօթ ուղղութեամբ ու այլեւս շեն վերադառնար: Երկու օր ետք Միսաքն ու Ղազարը ազատ կ'արձակուին: Անոնք առաջին հերթին Սմբատ Եպս. Սաատէրեանին հետ կը տեսակցին:

Արմաշական այս տիպար հոգեւորականը երկու ամիս ետք Երգնիկայի ծորերէն մէկուն մէջ կը նահատակուի «այնպիսի քաջութեամբ ու կեցուածքով մը, որ իր դահիճներուն իսկ շուարում ու յարգանք կը պարտադրէր, ստիպելով որ անոնք իրենց բերանովն իսկ պատմեն Սրբազնի մեծութիւնն ու արհամարհանքը մահուան եւ շարչարանքներու հանդէս»՝ կ'ըսէ Չարլզ:

թ. Երկրորդ դրուագ – 1915-ի ամրան սկիզբը Կեսարիոյ բանտը նետուած էին բազմաբի հայ մասարականներ ու երեւելի

դէմքեր, անոնց մէջ՝ Մարզպետը, դաշնակցական գործիչ Գէորգ Վիշապեանը, վաճառական Ծամեանը եւ որիշներ: Օգտուելով Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահոչակումէն ու իրենց հետ ունենալով թումարզայի վարժարանին տնօրէնը, Մարզպետ ու Վիշապեան իրաւիրած էին Մուշի Գարմէնը ու երրորդին կազմած Կեսարիոյ մէջ՝ հանրային օգտակար գործ կատարելու նպատակաւ: Մուշի Գարմէնը առաւելաբար Մուշի մէջ գործած վանեցի Տաճատ Վարդապետ Մելքոնեանն էր, որ սրեմը բողած էր ու նույրուած հայկական յեղափոխական եւ կրթական գործին: Ան բրական ու քրտական շրջանակներու մէջ ճանչուած էր իրեւ Գարմէն փաշա: Գարմէն կենաց-մահու պայքարներ մղած էր բիւրտ բռնատէր ու աւատապետ աղանդերու, մանաւանդ Մուսա և Ղասըմ պէկներուն դէմ, որոնք Մուշին մինչեւ Խնուս տարածուող շրջանին մէջ սարսափ սփուած էին:

Իհա այսպիսի գործունեութեան համար էր որ անոնք կը ձերքակալուէին տարիներ ետք:

Ղազար Չարլզ եւ Մարզպետ տեղեկագրին մէջ կը յիշեն, թէ Գէորգ Վիշապեան ծեծէն ու չարչարանքներէն գրեթե բուցած, Կեսարիոյ բանտին բակը նատած էր երբ իրեն կը պատահի հընչակեան գործիչ եւ հայդուկապետ Համբարձում Պոյանեանը (Մեծն Սուրատ): Անոնք իրարու կարեկցող խօսքեր կը փոխանակեն: Քանի մը օր ետք երկութիւն ալ կախաղան կը բարձրացնին: Ղազար Չարլզ իր յուշագիրքի Ա. հատորի 62-69-րդ էջերուն մէջ կը նկարագրէ կեսարացի Գէորգ Վիշապեանի բանտարկութիւնն ու նահատակութիւնն:

Մարզպետի եւ Ղազարի տեղեկագիրի պատրաստութեան աւեն իրենց օգնելու նպատակաւ որիշներ ալ կը միանան: Անոնց բիւրտ հետզիւտէ կ'աւելնայ: Միացողներէն էր Խնուսի Ղարա Չոպան գիտէն Գասպար աղա Միմոնեանը, որ իր «անձնական քաջութեամբ եւ դիմադրութեամբ ազատած էր Մալաթիայի շրջանի սարսափներէն՝ զարմացնելով կոտրածներուն մասնակցող բիւրտերը», – կը գրէ Չարլզ: Մարզպետ քրտերէնը լաւ գիտցող Միմոնեանին համար Մըսթաֆա անունով կեղծ անձնաբուղը մը կը ձեւակերպէ ու զայն Եղեսիա կը դրկէ հայ արտ-

բականերուն օգտակար դառնալու համար: Գասպար քաջորթեամբ ու հաւատարձորեամբ կը կատարէ իր գործը: Դժբախտարար, տարի մը եւր, ան իր հոգեկան հաւասարակշռութիւնը կը կորսնցնէ՝ դառնալով «հայկական ողբերգութեան և ճակատագրի մէկ օրինակը»:

Հալէպի հայ գաղթականներուն ծառայող Տոքք. Խաչիկ Պօղոսեանը կը միանայ Մարզպետի խումբին: «Ազար Չարք անոր մասին կը գրէ. «Ան իր Հալէպի կարեւոր դիրքը և Երկարուղագիծի շրջուն թիշկի հանգամանը ամսերապահ կերպով տրամադրեց մեզի՝ զայն գործածելու համար գաղտնի այս գործին և հայապահանման աշխատանքներուն» (Էջ 21): Երկարուղագիծի Հալէպի մքերանոցի տնօրէն, Գերմանիայէն Վկայեալ, կարնեցի Գրիգոր Շահամեանն ալ կ'անդամակցի Մարզպետի խումբին: Անոր պաշտօնն ու մշակած յարաբերութիւնները մեծապես օգտակար կը դառնան հայապահանման գործին: Ազգային այս աշխատանքներուն կը միանան նաև սաստինցի երիտասարդ, աւելի ուշ քահանայ օծուած Խաչիկ Յակոբեանը, Բերիոյ թեմի Առաջնորդական Տեղապահ Յարտիքին Աւագ Քահանայ Եսայեանն ու Հալէպի առաջնորդարանին քարտուղարը՝ խելացի եւ փորձառու Սատրէոս Երեցեանը: Ետուն Գարագաշեան Հալէպի այդ հայապահանման շարժումին քրոակիցը կը դառնայ Ռաքքայի մէջ:

Քացի Գոնիայի և Կ. Պոլսոյ հետ կապ պահելէ, խումբը կապ կը հաստատէ Ժրնելի իր գործակիններուն հետ: Ծփումը կ'իրականանայ շնորհիւ Հալէպ հասած կարնեցի ընտանիքներուն, որոնք ազգականներ եւ քարեկամներ ունելին Ժրնելի մէջ: Արամ Ատրումիի տիկինը՝ Ծիածան կը նշանակուի միութեան Հալէպի ներկայացուցիչը: Ծիածան Ատրումի ոուսահպատակ ըլլալով, Հալէպի մէջ Ա. Մ. Ն.ի հիպատոսին պաշտպանութիւնը կը վայելէր եւ Ժրնել բնակող կարնեցի Նազենիկ Ղազարուեանին հետ նամակելու կարելիութիւնն ուներ: Անոնք նաև կապ կը հաստատէն Ժրնելաբնակ դաշնակցական գործիշ Միքայէլ Վարանդեանի հետ:

Մարզպետին համար՝ արտասահմանի հայութեան հետ յարաբերելուն նպատակը հայ գաղթականներուն օգնութիւն ա-

պահովելն էր: Առաջին հերթին ան կը մտածէ այդ կապը բանակ Մուսուլի գիծով, որովհետեւ այդ քաղաքը թրքական պետական ոշաղորդնենտ հեռու էր: Մուսուլի պարագան որիշ առաւելութիւն մըն ալ ունելու քաղաքին ոստիկանութեան տնօրէնը 1895-ին կրօնափոխ եղած պալանըխցի հայ Սևամլու Էֆենտին էր: Մարզպետ Գասպար աղա/Մըլքաֆան Շեզիրէ կը դրէլ: Տիգրան Շամհուր որպէս Երկարուղագիծի ընկերութեան պաշտօնայ յաճախ կ'երթեւեկէր Հալէպ-Կ. Պոլսոյ գիծին վրայ ու արսուական հայոց կ'օգնէր ըստ հնարաւորութեան: Ան տեղեկագիր մը կը պատրաստէ հայ գաղթականներու վիճակին եւ կառավարական շրջանակներու մասին: Մարզպետին կարգադրութեամբ, տիկին Խսկուի Գարմէն Հալէպէն Կ. Պոլսոյ մեկնած էր՝ նպատելու խմբակին աշխատանքներուն:

Հալէպի մէջ հայապահանման յանձնախումբը Կ. Պոլսէն կը ստանայ նամակ մը, որոն մէջ կը յայտնուէր Շաւարչ Միսարեանի ձերբակալութեան լուրը: Նոյն գիշեր Մարզպետին տանտէրը անոր կ'իմացնէ, թէ Զոմիսէր Շեմիլ անունով ոստիկան մը անձանք եկած էր եւ իրեն հաղորդած, թէ Մարզպետը պէտք է ոստիկանառուն ներկայանայ: Այս լուրը սահմուկեցուցիչ էր տղոց համար: Մարզպետ որոշում կը կայացնէ որ երիտասարդներէն ոմանք Սէյտան Էքալզ մեկնին Գարմէնի մօս: Մարզպետ ինքզինքին համար փաստաթուղթ մը կը ծեւակերպէ: Հաճի Հիսէյն նոր ծածկանունով եւ անով ծպուուծ փախուստ կու տայ Հալէպէն:

Հաճի Հիսէյնի մեկնումն եւր, Հալէպի մէջ գործերը Ղազար Չարք կը վարէ Տոքք. Խաչիկ Պօղոսեանի և Գրիգոր Շահամեանի օգնութեամբ: Անոնք ամէն օր կը հետաքրքրութիւն հայոց համելայ կառավարութեան որդեգրած դիրքով եւ միջոցներ կը գտնելին Երկարուղագիծի ընկերութեան մէջ հայ անհատներու պաշտօններ ապահովելու: Այս գործերուն համար անոնց կ'օգնէին Օննիկ Մազլումեանն ու Գարեզին Էֆենտի Շիյերծեանը, որոնք Հալէպի մէջ կարեւոր հեղինակութիւններ էին եւ անվերապահ նուիրուած հայոց: Արգար Պօղիկեան Սէյտան Էքալզէն Հալէպ կու զայ եւ Հաճի Հիսէյնի ապահով հասնիլը կը տեղեկացնէ Զարզի: Հաճի Հիսէյն իր կարգին Հալէպի ընկերները

տեղեակ կը պահէ, թէ կրցած է Երկարուղային ընկերութեան մէջ կարեար պաշտօն մը ստանձնել: Մարզպետ/Հաճի Հիսէյն լաւ զերմաներէն զիտէր եւ ատոր շնորհիւ բարեկամ դարձած էր զերմանացի սպաներու եւ պաշտօնեաներու հետ: Ան նաև մտերիմը դարձած էր Երկարուղային ընկերութեան պաշտօնեայ զույցերիացի Քորելին: Մարզպետ յանձն առած էր բոլոր գործատքներուն եւ պաշտօնեաներուն դրամի ստանձնան եւ առարման գործը: Ան յաջողած էր հայերը բրբական ոստիկանական հետապնդումներէ եւ հարցաբննութիւններէ հեռու պահել: Գարմէն նոյնպէս յարգուած էր եւ ազդեցիկ դէմք դարձած նոյն ընկերութեան մէջ:

Խաղաղ կացութիւնը հազիւ ամրապնդուելու վրայ էր երբ յանկարծ բրբական նոր հալածանը մը կը սկսի հայոց դէմ ու տասնեակ հազարաւոր հայ գործատքներ իրենց ընտանիքներով աքսորելու երաման կը տրուի: 1916-ի Յունիսին Ինքիլի-Այրան փապուղին վրայ աշխատող հայերը կը տեղահանեն: Հալէպի մէջ Ղազար Չարզը եւ ընկերները մեծ ճիզ կը բափեն բույր պատասխանատուերու մօս՝ նոր բռնազարդ կասեցնելու համար: Հալածանքը կը սահմանափակուի Ինքիլիով միայն: Թուրքերուն էութիւնը իրենց փորձառութեամբ լաւ ճանչցած բազմարիւ հայ Երիտասարդներ, փոխանակ գաղթականի ցույքը ձեռք առնելու, լեռները կը բարձրանան եւ Կեավուր Տաղի քաջերուն կը միանան: Ժողովուրդին մէջ Կեավուր Տաղի զինուած խումբին հմայքն ու հեղինակութիւնը կը մեծնան:

1916-ի վերջերը Հաճի Հիսէյն Հալէպ կու զայ գործով: Ան հայ քաջերու մասին հակիրծ զնկուցում կու տայ. «Հալածանքը վերջ գտած էր, լեռ բարձրացող եւ փախատական հայերը խումբի վերածուած են եւ կազմակերպուած: Անոնք ոնին դեկավրներ որոնք պիտի կարենան խոմբը պահել եւ մեծցնել: Կը մնայ կազմակերպել պարենաւորումը ուտելիքի, դեղօրայքի եւ ջուրի, որոնք կ'ուսումնասիրուին» (էջ 32):

Հաճի Հիսէյնի երեք ամիս բացակայութեան ընթացքին, սենեակին իրեայ տէրը օր մը ընդունած էր այցելութիւնը անձանօրի մը, որ պատզամ ծզած էր Մուսուլի խլամացած հայ ոստիկանապետ Սեհմէտ Էֆենտիէն. վերջինս Հաճի Հիսէյնը կը խնդ-

րէր իր Եղբայրը Հալէպէն առնելով իրեն բով Մուսուլ գալ: Նաում Էֆենտի կոչուող այդ անձանօրը Մուսուլի մէջ Գերմանիոյ հիւպատուին բարգմանն էր, որ կը մնար Պապ Էլ-Յարաճի «Արարատ» իրաւանցը, Սեհմտիի ոստիկանատան կողրին: Հաճի Հիսէյն ու Ղազար Չարզը իսկոյն կը փութան դէպի «Արարատ» իրաւանց, ու կը հարցնեն Նաում Էֆենտիին մասին: Պամորկապետը կը պատասխանէ, թէ ան կայարան գացած է Մուսուլ վերադառնալու համար: Կողի ոստիկանատան առջեւ կանգնող ոստիկան մը Հաճի Հիսէյնն ու Չարզը հարցաքննած ատեն երբ Հաճի Հիսէյնի ինքնութեան բույրը կը տեսնէ՝ յարգանքով ներողութիւն կը խնդրէ անկէ ու ազատ կը բոլոր զայն: Վերջին պահուն Հաճի Հիսէյն Ղազար Չարզի գաղտնարար կը յանձնէ արծար դրամներով լեցուն քակ մը ու կը հեռանայ: Ոստիկանը Ղազար Չարզի ինքնութեան բույրին տուեալները անքաւարար նկատելով, զայն կը տանի ներս ոստիկանապետին քով, որ կը խուզարկէ եւ կը հարցաբնն Չարզը: Վերջինիս բովէն կը գտնուին Մարզպետին յանձնելի նամակներ եւ արծարէ լրամներու քակը: Ոստիկանապետը իսկոյն կ'ըմբռնէ գործին կարեւորութիւնն ու խորիդաւորութիւնը: Ան Չարզը ոստիկաններու ընկերակցութեամբ կեղծունական ոստիկանատուն կը դրկէ: Ղազար Չարզի վիճակը ծանրացած էր: Ոստիկանները կապկապուած Ղազարը տեղէ տեղ կը փոխադրեն մինչեւ որ ան կը հանդիպի հազարապետ Աղա պէյին, որ հարցաբննելէ յետոյ զայն կը մտադրէ օգտուիլ անոր գրագիտական կարողութիւններէն: Աղա պէյ կարգադրութիւններ կը տեսնէ եւ քանի մը օր եսք Ղազար Չարզը Խսահիէ կը փոխադրէ: Հաճի Հիսէյն, որ Աղա պէյի մօտիկ բարեկամն էր, Չարզի ձերբակալութենէն անմիջապէս եսք գործի անցնելով կարգադրած էր անոր Խսահիէ փոխադրուիլը, Հալէպէն հեռու: Աղա պէյ Խսահիէ մէջ Չարզը Լեռն Էֆենտիի գործերուն վերակացու-օգնականի պաշտօնին կը կարգէ: Քանի մը հարիրի հասնող գործաւորներուն մեծ մասը հայ էր Ջիլիսէն, Այնքապէն ու Մարաշէն: Իքքիհատ կուսակցութեան կողմէ իրբեւ հսկիչ հոս էր Պեհիճ պէյը: Փորորիկէ ու սարսափէ ճողովրած հայերը Խսահիէ մէջ խաղաղ աշխատանք կը տանէին: Անոնք զոհ էին

որովհետեւ կը վճարուին ու յարաբերաբար ապահով կեամբ մը կ'ապրէին:

Ծրջապատի քորր զիղացիներուն մէջ փսփսուքի ալիքներ կը շրջէին անտառներուն մէջ բափառող կամ զիղերուն մօտերը իշնող հայ զինուած խումբերու մասին: Այս մասին Ղազար Չարք կը գրէ. «Սարսափ կը ստեղծէին քորր զիղացիորեան և Խալահիի բնակլիներուն մէջ, չափազանցուած պատմութիւններ կը իրաւիին այդ խումբերու թիւն, ստեղծած ոյժին, կատարած գործերուն և նոր ծրագիրներու մասին»: Անոնք Կեավոր Տաղի հայ ազատանարտիկներն էին: Ղազար Չարք հոս կը մէջքերէ Ինքիլիի մէջ հայապահապահ շարժումի անդամներէն Գրիգոր Յովակիմնեանի խօսքէն Կեավոր Տաղի հերոսներուն մասին. «Թուրք զիղացիներու պատմաներուն համաձայն, այդ խումբերու անդամները մինչև եղունգները զինուած հսկաներ են, խոժու ու վրէժինելիք, ի վիճակի՝ վաշտերով զինուորներ դիմաւորելու և կոտորելու: (էջ 49)»: Շարունակելով նկարագրել հայկական դիմադրութեան այդ վայրերը, Ղազար Չարք կը գրկայէ. «Ալիք-ալիք հասնող ու կրկնուող այս պատմութիւններու ազդեցորդեան տակ կարծես կը փոխուի մեր շրջապատի բնութիւնն ալ: Մեր դեմք զտնուած Ինքիլիին, շրջապատի լեռները, անտառները, եղէզնուունները այժմ վերածուած են հերիաքոնակ վայրերու, ընտանի եւ մօտ, որ հայ միտքն ու գենքն ալ տեղ ունին եւ պատմութիւն» (էջ 49):

Ծրջանին մէջ ազդեցիկ էին զուիցերիացի հայասէր Չորեկլու և հայոց հանդէպ բարեացակամ Ակեահ պէյը: Անոնց իշխանութեան ու հեղինակութեան ծիրը շատ լայն էր: Մարզպատ Խալահիէ կու զայ Ղազարին քով եւ կը խորհրդակցին գալիք օրերու ընելիքներուն մասին: Ղազար անոր կը պատմէ իր ազատման մանրամասնութիւնները: Մարզպատ Ինքիլի կը վերադառնայ: Երկու օր ետք Ղազար Ինքիլի կը մեկնի եւ Մարզպատին հետ կը խօսի «Կեավոր Տաղի մէջ գործող զինուած խումբերուն, քուրքերուն վրայ անոնց թողուցած սարսափին, իսկ հայ զայրականութեան մէջ բարոյական կորով ու հպարտանք արթնցնելուն մասին»: Երեկոյեան ճոխ ընթրիք մը սեղամին շուրջ կը հասպուին Մարզպատը, Ղազարը եւ հասանալիլիցի Տոքք. Ֆիլիպ

Յովնանեան, որ 1907-ին վկայուած էր Պէյրուի Սուրիական Բողոքական Գոլէճէն: Տոքքը Յովնանեան աշխատած էր Այնապի հիւանդանոցին մէջ եւ Կիլիկիոյ Աղէտին իրեն գործընկեր Տոքք. Ծեփլրտի հետ աղէտեալներուն օգնութեան փուրացած էր: Ան Ինքիլիի հիւանդանոցի թշկապետներէն էր:

Տոքք. Ֆիլիպ Յովնանեան թուրքերու տարածած սարսափներէն բշուառացած հայոց ցաւերը մեղմնելու համար մեծ աշխատանք տարած էր Մարզպատի գործակցութեամբ: Ղազար Չարք իրազեկ կը դառնայ Ինքիլիի հայոց գաղքի և ջարդի աճ-րոջ պատմութեան: Վանի նախկին եւ Ատանայի ներկայի կուսակալ Ծեւտէք պէյ ջարդերու և բռնագաղթի հրաման տուած էր: Մարզպատ ու Տոքք. Յովնանեան մեծ ճիգ բափած էին կասեցնելու կամ մեղմացնելու համար տեղահանման գործողութիւնները, սակայն Ինքիլիի ոստիկանութիւնը հրամայած էր պաշարել հայերը և զանոնք դուրս քշել աւանեն: Մարզպատ ու Յովնանեան նաև դիմած էին գերմանական ընկերութեան դեկավարներուն, որոնց միջամտութեամբ քանի մը ժամուան դադար տրուած էր, որով հայերը ժամանակ ունեցած էին իրենց կարգադրութիւնները մասամբ մը ընելու: Կ. Պոլսէն եկած նոր հրամաններով՝ աղէտը շարունակուած էր կու տալով բազմաթի հայեր: Այս մասին Ղազար Չարք կը գրէ. «Աշխատաւոր հայ բազմութիւններ դուրս նետուած են իրենց վրաններէն ու տուններէն, բռնելու համար բռնագաղթի ու մահու ճամբան: Նոյն ալան-բալանը՝ անոնց գոյքերուն եւ ինչքերուն վերաբերմամբ»: Այդ իրարանցումին Մարզպատն ու Յովնանեանը մեծապէս օգնուած են հայ ընտանիքներուն, որոնք լեղապատառ փախուստի սկսած են դիմել: Երկու հերոսները կապ պահած են Մարաշի որբանոցին մէջ աշխատող Սիս Ծեփրի հետ եւ բազմաթի մանուկներ ազատած:

Ղազար Չարք Ինքիլի ժամանումն քիչ անց կ'իմանայ, թէ Կեավոր Տաղի մէջ կային «շորս տասնեակ քաջ ու վարժ յեղափոխականներ» (թ. հատոր, էջ 76): Խումբին հրամանատարն էր Խոփալ Վարժապետը (քուն անունով՝ Յակոբ Փանոսեան): Ան նոյնիսկ պատերազմէն առաջ այդ լեռներուն վրայ կոռուած էր քուրքերուն դէմ եւ ահ ու սարսափի մատնած զանոնք: Խում-

բր լաւ գիտուած էր շնորհի Ինքիլի մեջ գործող հայոց, ինչպէս Մարզպետն ու անոր ընկերները: Մարզպետ Կեավոր Տաղի յեղափոխական խումբին կարեւոր տեղեկութիւններ կը յայտնէր բուրքերու շարժումներուն մասին:

14 Յունիս 1916-ի գիշերը բուրքերը Ինքիլի գօրակայանը կ'ամրապնդեն Սարդի պէյ հարիրապետին զլսաւորած ոստիկան-զինուորմերու նոր ջոկատով: Զինուորմերը կը սկսին իրենց հսկողութեան տակ առնել Ինքիլ-Շելլեր-Խոլահիտ ճամբու երկայնքին կայր հաստատած հայ աշխատաւորները, կը ձերքակալեն խանութպան Սարգիս Փանոսեանը և բանտին մեջ զայն սաստիկ կը ծեծեն: Սարգիս գիշերով կը յաջողի բանտէն փախուստ տալ, հասնի իր եղրօք՝ Թոփալ Վարժապետին քով եւ անոր իմացնել նեղեղութիւնը: Երկու եղբայրները բոլոր հայուուկներուն լոր կու տան, թէ հայոց դէմ բռնագաղթ ու կոտորած կը պատրաստուին: «Նոր գաղրի մը և հասկնալի սարսափներու հրամանը շնչող գերեզմանի մը վերածած է այդ ամրող վրանարադր»,— կը գրէ. Ղազար Չարըգ: Սարգիս կը յաջողի շարաբներով իր տղոց հետ շրջի, դրամ շահիլ, ապա, գիտուած ու պարենաւորուած լին կը բարձրանայ: Ան հայուուկներուն համար նոր զգեստներ կը գնէ: Միւս կողմէ, հայ գաղրականներու առաջին կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Սարգիսի կ'ընկերանան Աւետիս շատուշ Սիրայէլեան, Ջէյրոնի արծի Արամ Շոլարեան և մարաշցի Յովսէփ Խուճա Գարածեան (Յովսէփ Վեհունի): Վերջին դաւրերէն ընդվզած ու ըմբուռացած, իրենք զիրենք լին ու ձոր նետած, ազատ ապրելու ու ազատ մեռնելու կամքով տոգորուած այս մարդիկը կը միանան Թոփալ Վարժապետին, որ Կեավոր Տաղի վրայ բարսոց մը կը մնար ընտանեօք: Յաջորդ օրը Թոփալ Վարժապետ իր ընտանիքը Այրանի մօս քարայր մը կը տեղաւորէ ու իր հայուուկներով գործի կ'անցնի: Ամէն անգամ որ խումբը բուրքերէ, կը հետապնդուէր, անոնք իրենց եւին ճանապարհը կրակի կու տային և իրենց հետքը կը կորսնցընէին, ապա խումբէն մաս մը տղաք զադանարար եւել կ'երթային եւ բուրք զինուորմերէն գէնքեր ու պարէն կը գրաւէին: Այսպիս խումբը իր տրամադրութեան տակ կ'ունենար դեղօրայք, բժշկական խնամքի նիւթեր, քինին, վիրակապեր, ոտուկիր և

գէնք: Խումբն ուներ երկու խելացի եւ հմուտ խորհրդականներ, որոնք միշտ տեղեակ կ'ըլլային բուրքերու շարժումներէն եւ ծրագիրներէն:

Ծրջանին մեջ կը գործէին նաև հասապէջիցիներէ կազմուած ուրիշ խումբեր: Ըոլոր խումբերը ատեն մը եւոք կը միացուին իրարու եւ 45 հոգինց մեծ խումբ մը կը գոյանայ: Ինքիլիարնեակ հայ մը մատնութեան համար մահուամբ կը պատժուի հայուուկներուն կողմէ: Թոփալ Վարժապետը բուրք մատնիչները կը պատժէր անոնց ամրող գիւղը աւերելով եւ կրակի տալով:

Ղազար Չարըգ սոյն յուշագիրքին մեջ կը քննարկէ իթթիատական նուապետութեան անդամներուն՝ մեկ կողմէ Թալաար ու Ենվեր փաշաներուն, միւս կողմէ՝ Շեմալ փաշային փոխյարաբերութիւնները: Ան կը բացատրէ, թէ ինչպէս Թալաարն ու Ենվերը Շեմալը խորամանկութեամբ հեռացուցած են մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսէն եւ պատուաոր ձեւով աքսորած հարաւ, որ ան իր անձնական նախաձեռնութեամբ լաւագոյնս ընտելացած է շրջանի գործերուն հետ: Շեմալ փաշա ստանձնած էր Սուլիոյ, Միջազգետի, Լիքամանի, Պաղեստինի եւ մինչեւ Օսմանեան Պետութեան ծայրագոյն հարաւ ու արևելքը երկարող տարածքին քաղաքացիական ու զինուորական բոլոր գործերը: Հայեր կոտորելու կողքին, Շեմալ հետամուտ էր շրջանի գործերու բարուօր ընթացքին:

Մարզպետ՝ բուն անունով Ղազարոս Ղազարուեան բուրք զինուորականներու եւ ի մասնաւորի անոնց զլսաւորմերէն զնդապետ Ակեան պէյի, Ատանայէն մինչեւ Խոլահիտ երկարող գիծին զինուորական միահեծան տէր՝ զնդապետ Ֆուատ Զիա պէյի, Խոլահիտէն մինչեւ Հալէպ երկարող բոլոր աշխատաւորական վաշտերու հրամանաւոր Աղա պէյի, Հալէպի մեջ հեղինակութեան տէր՝ մեծզիլ միֆերքիչի զնդապետ Քեմալ պէյի եւ հրամանաւոր Շերի փաշայի հետ գործակցած է՝ հայեր փրկելու նպատակ: Այս բուրք զինուորականներն ու զերմանացի պատասխանատունները, շնորհի Մարզպետին, այն համոզման յանգած էին, թէ պէտք է խնայեն հայ բանուոր զինուորներուն՝ մեկնելով նոյն իրենց իսկ շահերէն: Աւելի յառաջ երբալով Ղազար Չարըգ հայոց ի նպաստ ուրիշ իրականութիւն մըն ալ երե-

տան կը հանէ երք կ'ըսէ. «Աշխատանի այս ծրագիրով տարուած, զերմանացի եւ բուրք զինուրականները լերան վրայ կատարուող դէպքերը կը նկատեն մասնակի եւ շուտով մարելիք խնդիրներ, որոնք պէտք է գրաղցնէին միայն թրբական քաղաքային վարչութիւնները, առանց խանգարելու զիծի երկայնքին, բայց պատերազմի մաս կազմող աշխատանքներու ընթացքը»:

Եր գործին առընթեր Ղազար Չարճ Խալահիկի մէջ Մարզպետին հետ զերմանացի զինուրականներուն հետ շփման մէջ կը մտնէ կարելի եղածին շափ առաւելագոյն բիուլ հայեր ազատելու նպատակաւ: Մարզպետի եւ Չարճի ցուցումներով, զործունեայ երիտասարդներ շրջանին մէջ բազմաթի հայերու կ'օգնէին: Մարզպետ ու Ղազար Չարճ կը տեսակցին մէրծիւնան Եռվիֆի (Տիգրան Ամսէեան) հետ՝ նպատակ ունենալով «երկարուղազիծի երկայնքին հեռաւոր վայրերէ հայ աշխատաւորները հետզիւտէ եւ անզգալի կերպով Հալէպի մօտերը և Հալէպ» հաւաքել պատերազմի անակնկալներուն ու հաւանական բարդութիւններու դէմ դնելու համար: Ընկերութիւնը շուտով Ղազար Չարճը Խնդիլի կը փոխադրէ: Այս փոփոխութիւնը ոչ մէկ ծեւով կ'ազդէ ազգային գործերուն վրայ, որովհետեւ Մարզպետ շրջուն պաշտօնեայ եր ընկերութեան մէջ եւ անոնք յաճախ առիրը կ'ունենային իրարու հետ տեսակցելու:

Խնդիլիի մէջ թրբական զինուրական իշխանութիւնը աւելի մօտ էր զերմանացի երկրաչափներուն, քան թրբական քաղաքային իշխանութեան: Այս պատճառու զերմանացի անձնաւորութիւնները լաւ ազդեցութիւն ունեին բուրք սպայութեան վրայ: Կեավոր Տաղի յեղափոխականներէն Յովսէփ Խոնճային ունեցած յարաբերութիւններուն շնորհի՝ լերան մարտիկներուն և Խնդիլիի միջեւ կապը կանոնաւոր կերպով կը գործէր:

Խալահիկի մօտերը կ'աշխատէին հազարաւոր հայեր, որոնց վտանգ կը սպառնար թրբական ուստիկանութեան կողմէ: Իբրի հասոր այդ շրջանի մասնաւոր պատուիրակ դրկած էր Պեհիծ պէյր, որ կուսակցութեան աշքն իր ու հայեր ջարդելու «առարելութեան» կողքին կը հետեւէր Շեմալ փաշայի քայլերուն՝ տեղեկացնելու համար Թալաթի: Կառավարութեան ամրող գործը Պեհիծ պէյր կը վարէր: Աղա պէյ կը պաշտպանէր բոլոր աշխա-

տաւորները, որոնց մէջ՝ հայերը: Սակայն անոր շուրջ կային խանգարող տարրեր, որոնք հաշտ աշքով չեին նայեր հայոց հանդէպ Աղա պէյի բարեացականութեան: Անոնցմէ ամենէն վայրազը Ղօլաղասին էր, որուն հետ Աղա պէյ երթեմն արհամարանքով կը խօսէր, երթեմն ալ հանդուրժելով կը վարուէր: Կայարանին մէջ ոճրազործ տրամադրութիւններով եւ լիրը տեսքով քանի մը զինուրականներ կային Աղա պէյի կողքին: Անոնք հայ գործատրներուն դժուարութիւններ կը պատճառէին, հայոց առջեւ Հալէպի ճամբան կը փակէին: Ամէն անգամ որ այս ոստիկան-զինուրականները Կեավոր Տաղի հայ յեղափոխականներուն յաջողութիւնները կ'իմանային, հայ գործատրներուն նրկատմամբ շատ զէշ կը տրամադրուէին ու կը նեղէին զանոնք: Այդ տգէտ զինուրականներուն մէջ կար վատ ու բուլքերան Ալի Էֆենտին, որմէ ճարպիկ հայեր կը յաջողէին բանակին շարժումներուն մասին կարգ մը տեղեկութիւններ որսալ:

1916-ի վերջերը Խալահիկի շրջանին մէջ լարուած կացութիւն կը տիրեր Կեավոր Տաղի հայ ազատամարտիկներուն եւ թրբական ոյժերուն միջեւ: Թրբական ոյժերը կը փորձէին սպամահ ընել լերան հայ կորուղները՝ կառապաններուն արգիլելով հանգիստ ու ազատ երթեւեկել, ամրաստանելով զանոնք հայ ազատամարտիկներուն սննդամբերք եւ զէնք հասցնելու յանցանքի համար: Խալահիկի անտառներուն մէջ կը մնային Աւետիս շատուշի դեկավարութեամբ խումք մը հայ տղար: Օր մը, Այրանէն Խալահիկ գացող երկու բուրք ուստիկաններ հեռուն սպիտակ ծուխի ծուէն մը կը նկատեն: Երբ գաղտազորի կը մօտենան ծուխ ելած վայրին, կը տեսնեն թէ 14-15 հայ զինեալներ խորոված կը պատրաստէին: Ոստիկանները արագօրէն շարժելով Խալահիկ կը հասնին եւ զինուրական իշխանութիւնը տեղեակ կը պահեն: Հրամանատար մը եօթանասուն հոգինոց գունդ նը առնելով կը փոթայ դէպքին վայրը եւ հայերը երկու կրակի մէջ կ'առնէ: Աւետիս շատուշ կրակին պատասխաննելու հրահանգ կ'արձակէ: Կես ժամ տեսող իրացանաձգութենէն ետք, երկու մասի բաժնուած թրբական գունդը կը պարտուի եւ Խալահիկ կը վերադառնայ առանց իրեն հետ կարենալ տանելու մեռած զինուրներուն դիակներն ու վիրաւորները: Հրամանատարը Խալահիկ մէջ

1000 հոգինց բուքը ամրոխը ոտքի կը հանէ եւ հայ զինեալներուն քով կը դրկէ: Նազար Չարըզ այս մասին կը զրէ. «Խումբը նատած խնամքով պատրաստած իր դիրքերուն մէջ, ծիծաղով միայն կ'ընդունի սուրերով ու եարադաներով զիմուած այդ քազմութիւնը, առանց կրակելու անոնց վրայ»: Թուքը ամրոխը անհմաստօրէն կը քափառի հայ ազատամարտիկներուն շուրջ, եւ յոզած ու յուսալքուած՝ Խոլահիտ կը վերադառնայ ձեռնունայն՝ իրեն հետ առնելով երեք ոստիկաններու դիակները:

Այս դեպքն եւոք բուքքերը օգնական ոյժ կը թերևն Հալէպէն Խոլահիտ, որ պատերազմական գօտի կը դառնայ Թոփալ Վարժապետի իշխանութեան դէմ: Հայ բանուորմերը խումբերով կը հեռանան թրքական սարսափի գօտիէն: Շամքաները կ'աճայնան եւ բուքը զիտացիները իրենց տուներէն դուրս չեն ելլեր: Թոփալին խումբը մերք բնդ մերք կ'այցելէ թրքական եւ քրտական զիտերը՝ պարենաւորման համար: Թուքքերը Ալայ Քոնանտանիք (գնդապետ – Յ. Ի.) եւ Պեհիծ պէյի զիխաւորութեամբ հայերը կը հալածեն: Խոլահիտի մօտ եղէզնուուներու մէջ գտնուող Օրօր զիտը հայոց եւ բուքքերու միջեւ կոռուխնոր կը դառնայ: Հայ ազատամարտիկները հազի զիտէն դուրս ելած՝ լեռները կը մտնէին, Ալայ պէյ խումք մը ոստիկաններով զիտ կը հասմի: Թուքը բնակիչները Ալայ պէյը անմիջապէս զայն տեղեակ կը պահեն հայոց նոր մեկնելուն մասին: Ալայ պէյ իր ոստիկաններով կը հասնի հայոց ետեւէն ու կը սկսի կրակել: Հայ տղաքը կը դիմադարձէն: Բազմաթիւ ոստիկաններ կը սպաննուին: Շարաք մը եւոք Թոփալին ու Յովսէփ Խոնային խումբերը կը յարձակին Օրօր զիտին վրայ, որուն բուքը բնակիչները դաւաճանած էին իրենց, եւ վերջիններուն տուները կրակի կու տան:

Կեսպուր Տաղի մէկ մենաւոր զիտի մը մէջ կ'ապրէին սպաննուած քիրտ աւազակապետի մը կինն ու Այշէ անունով դուստրը: Քիրտին օգնութեամբ, Թոփալ Վարժապետ թուքքերու դէմ քանի մը կրիւներ մղած էր: Անոնք իրարու քարեկամացած էին, եւ անոր մահէն եւոք Թոփալ քարոյական պարտականութիւն կը զգար պաշտպանել անոր կինն ու դուստրը:

Ալայ պէյ զիտին լրտեսներուն միջոցաւ ինացած էր, թէ Թո-

փալ Վարժապետը զիտ եկած եւ Այշէնց տան մէջ իջեւանած էր: Ան կ'որոշէ յարմար ժամանակին յարձակի տան վրայ: Օր մը իինգ ոստիկաններ կու զան եւ տունը կը խուզարկեն Թոփալը գտնելու յոյսով: Այշէին մայրը՝ Խատիճէն կը հարցարննեն: Այշէն ախոռին մէջ կը պահուըտի, իսկ Թոփալը մօտակայ ձորը իջած էր իր զինեալներով: Հարցարնութիւնը շուտով բանալճի կը վերածուի երկսեռ զիտացիութեան եւ ոստիկաններուն միջեւ: Ուրիշ ոստիկաններ օգնութեան կը փուրան դէպքին վայրը: Խատիճը անձամբ կը նախուակի այդ բախտմին, կրիսին յարմար մէկ պահուն կը վազէ ու ձոր հասնելով՝ եղելութիւնը կ'իմացնէ Թոփալ Վարժապետին: Վարժապետը իր զինեալները առնելով զիտ կը հասնի ու անմիջապէս համազարկ կը բանայ ոստիկաններուն ուղղութեամբ: Ժանտարմերը անկարգ փախուստի կը դիմեն: Հայերը 13 ոստիկան կը զիխաւանեն:

Ինքիլիի մօտակայ ձորին մէջ ապառաժներու պահուածքին տակ կար ջաղացք մը, որ հայ զինեալները կը յաճախէին: Թրքական իշխանութիւնը ինացած ըլլալով այդ մասին, ջոկատ մը ոստիկան զինուոր ջաղացք կը դրկէ: Զաղացքին շուրջ բուռն բախտմներ կը մղուին թրքական ոյժերու եւ Յովսէփ Խոնայի փորք խումբին միջեւ: Յովսէփ Խոնա աւարտած է Տարսոնի Գոլէճը եւ տարիներով ուսուցչութիւն ըրած: Ինքիլիի դէպքերէն առաջ երկարուցագիծի ընկերութեան մէջ մտած էր: Թոփալի խումբին մէջ Յովսէփ Խոնա պարենաւորման պատասխանատուն էր: Մօտակայ Էօրբիլի զիտին բուքքերը նախապէս կառավարութեան ցուցում տուած էին Յովսէփ Խոնայի խումբին մասին: Ալայ եւ Պեհիծ պէյերը Յովսէփ Խոնան ծերքակալելու նպատակով Խոլահիտի մէջ դաւադրութիւն մը ծրագրած էին: Թրքական զունդին հնդիկ զինուորները կը կրակեն Յովսէփ Խոնային վրայ, որ կը վիրատրուի զէյրունցի Յովիաննէս Յովսէփեանին հետ: Միւս կողմէ, տասնեակ մը հնդիկ զինուորներ զետին կը փոռին: Թուքը ոստիկանները կը ծերքակալեն Յովսէփ Խոնան ու Յովիաննէսը եւ զանոնք Խոլահիտ կը տանին: Բանտին մէջ Յովսէփ Խոնայի կողրին պառկած էին Յակոր Տէր Սելքոնեանը ու հացագործ հայ մը: Յաջորդ օրը բուքքերը Տէր Սելքոնեանը սաստիկ շարչարաններու կ'ենթարկեն: Շարաք մը

ևոր ժողովական Վարժապետը իր խումբով Խալահիէ կ'իջնէ ու յարձակումներ կը գործէ բրրական թիրախներու վրայ: Թուրքերը Յովսէփի Խոնճան, Տէր Սելլըռնեանն ու հացագործը կախաղան կը բարձրացնեն: Ժողովական Վարժապետը Էօրթիվի գիտի բուրքերէն վրէժ կը լուծէ, կրակի տալով անոնց գիտը: Թուրքերը կը ձերքակալեն Տոքք. Յովնանեանը եւ զայն Ատանայի բանտը կը դրկեն: Հայ ազատամարտիկները կը ծրագրեն Հալէպ փոխադրտի ու պայքարը ինն շարունակել, որովհետև Կեավոր Տաղի շրջանը այլեւս վտանգաւոր դարձած էր:

Յուշագիրը հեղինակը՝ Ղազար Չարլզ կը խօսի հայ մտաւրականներու Հալէպ փոխադրտելուն մասին: Ան կը ներկայացնէ Օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխաններ Գրիգոր Զօհրապի ու Վարդգէսի (բուն անունով՝ Յովհաննէս Սերենկիլեան) զրոյցը Հալէպի մէջ հայ պատասխանատուներու եւ ազգայիններու հետ՝ այս մասին գրելով. «Աննման Վարդգէսը ինքնէ, որ կը մխիթարէ իրենց ներկայացող տխուր ու սգակիր հայերը, թէ ինքը կաղ է, իսկ Զօհրապը՝ ծեր, ամընդունակ փախուստի: Դէաբերու հասունացումովը եւ դժբախտ ընթացքովը, իրենք պետք է զրիդին, որպէսզի ապրի[ն] հայ ժողովուրդը ու անոր անխախտ խտէալները» (Բ. հատոր, էջ 52): Հայ մտաւրական բանտարկեալներուն հետ յարաբերութիւն հաստատող եւ անոնց օգնելու ճիգերով տարուած երկու անձնաւրութիւններ կային Հալէպի մէջ՝ Օննիկ Մազլումեան (Մեծ Պարոն) եւ Գարեգին Էֆենտի Շիյրենեան:

Խալահիէի եւ Ինքիլիի շրջանը կրակի գոտի դարձած էր հայոց համար: Իրքիհատի կառավարութիւնը հետամուտ էր նաև Հալէպի հոծ հայութեան հետ հաշուեյարդարի՝ զանոնք խումբ առ խոմք Տէր Զօր դրկելով: Մարզպետ իր օգնականներով որոշած էր Հալէպի վտանգուած հայ երիտասարդները Շեզիրէ փոխադրել: Ան Ինքիլիէն Հալէպ գալով, Շեզիրէ կը մեկնի: ճաճապարհաշինութիւնը Շեզիրէ ու աւելի անդին կ'երկարէր: Մարզպետ կ'ուզէր հայ երիտասարդները երկարուղային ընկերութեան մէջ աշխատցնել:

Մարզպետին պատուերով, 1917-ի Սեպտեմբերի օրերէն մէկը Ղազար Չարլզ Օննիկ Շեզիրեան անունով երիտասարդի մը

հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Շեզիրէ: Ճամբան անոնց կը միանան բանի մը հայ երիտասարդները: Շոգեկառը կը հասնի թէլ Հելլիք, ուրկէ անոնք ինքնաշարժով Նիսիպին կը մեկնին: Կը պարզուի թէ Մարզպետ Նիսիպին կը գտնուէր, ուստի Չարլզ իր ուղեկիցներով անոր քով կ'երթայ: Մարզպետ անոնցմէ իրաքանչիրին երկարուղային ընկերութեան մէջ պաշտօն մը կը ճարէ:

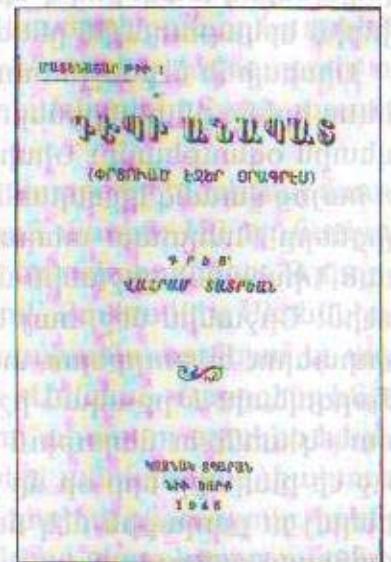
Նիսիպին մէջ աշխատող հայ երիտասարդները Հալէպ գտնուող իրենց ընտանիքներուն օժանդակութիւն կը դրկեն Մարզպետին օգնութեամբ: Նիսիպին մէջ կացութիւնը կը վատանայ ու հայոց վտանգ կը սպառնայ: Մարզպետ կը ծրագրէ իր ազգակիցները Պաղտատ տեղափոխել: Երկարուղազիծի ընկերութեան Նիսիպինի շրջանին մէջ քանի մը հազար հայեր կ'աշխատին: Ծրանին մէջ, հայ կիններուն եւ աղջիկներուն մնծ մասը բիրտերու եւ բուրքերու տուններէն ազատագրուած էր շնորհի Մարզպետի: Թրքական իշխանութիւնը փութերը հսկողութեան տակ կ'առնէ եւ նեղութիւն կը պատճառէ հայոց: Այս վիճակին մէջ էր քաղաքը երբ օր մը յանկարծ տեղատարափ անձրեւ կը տեղայ ու քաղաքին մէկ մասը կը հեղեղուի: Մարզպետ իր ընկերներով օգնութեան կը փութայ բոլորին: Զրիեղեղը մնծ վնաս կը պատճառէ բուրք զարթականներուն:

Ժողովական Վարժապետին մահուան գոյօր Խալահիէն կը հասնի Նիսիպին: Դժբախտ առաօտ մը Մարզպետ իր ձին հեծնելով տունէն կը մեկնի: Կեսօրուան մօտ Չարլզ կը դիմաւորէ անոր համբ սպասաւորը, որ անոր ձին հեծած էր: Համբը կը հաղորդէ, թէ Մարզպետ ձիէն ինկած էր եւ գլուխը ջախջախուած: Նիսիպինի հիանդանոցին թժիշկները չեն յաջողուիր Մարզպետին կեանքը փրկել: «Անոր կեանքը ամբողջ նահատակութիւն մը եղած է հայ ժողովուրդի գոյութեան եւ ազատութեան ճաճապարհին», – իր յուշագիրը կ'աւարտէ Ղազար Չարլզ (Բ. հատոր, էջ 94):

Վահրամ Տատրեան, «Դեպի Անապատ (Փրցուած Եջեր Օրագրէս)», «Կոչնակ» Տպարան, Նիւ Եռք, 1945, միջակ չափի 566 էջ:

Մեծ Եղեռնի դժոխքէն մազապուրծ վերապրած ականատես վըկայ Վահրամ Տատրեան իր հեղինակած յուշագիրքին յառաջարանին մէջ կ'ըսէ. «Մենք վերապրուներս սակայն ի՞նչ տուած ենք այդ արինաներկ օրերու պատմութենէն: Մեր եղերաբախտ եղբայրներուն վատօրէն խոյխողումը, իր դժոխային մանրամասնութեամբը, մեր բիւրատը ազգակիցներուն դիցագնական ողբերգութիւնը՝ իր աղելաբարձ դրուագներովը, մեր անձնուեր հերոսներուն մղած օրհասական պայքարները՝ իրենց բովանդակ զարդուանքովը, լրի ու հարազատօրէն երբեք չերկայացուեցան մեզի: Լրազիրներու մէջ քանի մը յօդուածներ, յուշեր, տպատրութիւններ, տպագրուած քանի մը գիրքեր ու գրքոյներ, եւ ահա մոոցուեցաւ բոլորը» (էջ 8): Ապա կ'աւելցնէ ան. «Բայց նկատենք որ օրագիրս կը բովանդակէ ոչ միայն իմ ապրածներս, այլ եւ տեսածներս ու լսածներս, կը կարծեմ թէ անոր ընթերցումը պիտի կարևոր դոյզն զաղափար մը տալ այն անոր ողբերգութեան մասին, զոր հայր ապրեցաւ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, արհաւիրքի այդ սեր օրերուն» (էջ 9):

Վահրամ Տատրեան իր օրագրութեան սկսած է 1915ի Մայիսին եր ան տասնըինգ տարեկան էր: Անմեր գրուած են օրը օրին (1915-1919), պատահած դէպերու անմիջական տպատրութեան տակ եւ ոչ թէ տարիներ ետք՝ յիշողութեամբ: Մինչև 1936, Վահրամ Տատրեանի Կ. Պոլսւն մեկնելու տարին ան իր օրագրութեան վրայ ակնարկ մը նետելու պատեհութիւնը չէ ունե-

ցած: Հետազային «Պայքար»ին մէջ իրեր թերթօն հրատարակուելու ատեն զայն ենթարկած եմ թերականական սրբագրութեան, առանց իմ կողմէ նոր բան մը աւելցնելու (էջ 10), կ'ըսէ ան:

Վահրամ Տատրեանի օրագրութիւնը կը սկսի 11 Մայիս 1915-ին, Չորումի մէջ, որովհետեւ ինչպէս կ'ըսէ ան. «Ազգային տեսակետով մեր [հայոց- Յ.Ի.] գոյութիւնը երբեք չէ վտանգուած այնքան, որքան այս տագնապալի օրերուն: Մուր է ներկան եւ անորոշ ապագան: Օրերը յով են ճակատագրական դէպերով» (էջ 12):

Վահրամ Տատրեան ծնած է Անգարայի նահանգի Չորում քաղաքը, 1900ին: Ան աւարտած է տեղույն Արմենեան վարժարանը 1914ին: Այդ օրերուն Չորումի հայկական գաղութը հազի 60-70 տարուան պատմութիւն մը ուներ: Հայերը մեծաւ մասամբ Կեսարիային եւ Եղովկատէն զարդած են, մասամբ մըն ալ Մարգուանէն ու Ամասիայէն: 1900ին 150 հայ ընտանիք կ'ապրէր Չորումի մէջ: Վահրամի ծնողը Կեսարիայէն մէկ ժամ հեռաւուրեան վրայ թաղասի մօտ Կերմիր գիլաքաղաքէն են: Հայրը Արմենեակ երկար տարիներ Մեծիսի Բատրէի (Քաղաքաբետական խորհուրդ- Յ.Ի.) անդամ եղած է:

1914ի ամառ օսմանեան կառավարութիւնը գօրակոչ կը յայտարակէ: Ժողովուրդին եւ ճանաւանդ հայոց խանութներուն ապրանքները եւ գրաստները կը բանագրաւուին կառավարութեան կողմէ: Ռատիկանները Արմենեակի ծին կ'իրացնեն: Վահրամնեց գիլի օղափոխութիւնը կ'ընդհատուի եւ անոնք Չորում կը վերադառնան: «Ահա այդ օրէն ի վեր կորսնցուցած ենք մեր մտքի խաղաղութիւնը» (էջ 15), կ'ըսէ Վահրամ:

Զինուրագրուածներու դէպի բանակ մեկնումին օրը, զօրանոցին առջեւ խուններամ բազմութեան ներկայութեան, թմրուկներ կը զարմուին զացողներուն իրեր ողջերք: Հրապարակին վրայ կ'արտասանուին ճառեր, որոնց մէջ կ'ըսուի. «Մենք կ'երանք կոուելու, եւ առաջ Աստուած՝ պիտի ջախջախնենք զլուխները այն բոլոր կեավորներուն, որոնք թշնամի են մեր հաւաքին ու հայրենիքին» (էջ 15): Արմենեակ մասնաւոր ուշադրութեան կը յանձնէ վերոյիշեալ խօսքերը Չորումի կառավարիչին,

որ [երեսաց- Յ.Ի.] ցաւ կը յայտնէ եղած անփափկանկառոքեան համար: Սակայն եւ այնպէս նման խօսքեր կը կրկնուին թուրք ճարտասաններու կողմէ աւելի ուշ՝ Ծիհատի հռչակման օրը, երբ ճարախու մը կ'ամրաստան քրիստոնեաններն ու մանաւանդ հայերը իբրեւ թուրքին թշնամի: Թուրք ներկաներէն մոլուանդ մը բարձրածայն կը գոչէ: «Ուրեմն ինչո՞ւ կը սպասենք: Սկսինք նախ ներսի կեավորները մաքրելու, յետոյ՝ դորսի...» (Եջ 16): Կը նկատենք թէ թուրք պատասխանատուներն ու հասարակութիւնը պատրաստուած տրամադրութեամբ անհամբեր կը սպասէին կոտորելու հայերը, որովհետեւ այս օրերուն նման հակահայ արտայատութիւններ սանձարձակօրէն կ'ըսուին թողոր գիտերու եւ քաղաքներու հրապարակներուն վրայ: Արդարեւ իբրիհատական կառավարութիւնը գաղտնի նամակներով հրահանգած էր կառավարիչներուն եւ գիտասապետերուն պատրաստ ըլլայու՝ հայերը յարնար ատեն կոտորելու որոշ ազդանըշանի մը վրայ: Հայերը ջարդելու արդարացումներ հայթայրելու նպատակաւ թրքական լրագիրները սուս լուրեր կը տարածայնէին ամէնուրեք, թէ Զեյրունի հայերը ապատաճրած են եւ կամ չափազանցեալ լուրերով կ'ողողէին ժողովուրդին միտքերը, որոշ ուղղութեան մէջ դնելու համար հանրային կարծիքը ինչպէս ըրին Վանի ինքնապաշտպանութեան կոիններու օրերուն: «Ըստոյց էր որ ճամանակի սպասութիւններ եւ խժուժութիւններ ամէն օր տեղի կ'ունենային գաւառի հեռաւոր անկիններուն մէջ» (Եջ 16), կ'ըսէ Տատրեան: «Փրա՞ծ է փորորիկը: Մահուան սարսուր պատած է բոլորին սրտերը» (Եջ 16), կ'ատեցնէ ան:

Հեղինակին հայրը՝ Արմենակ կը ձերքակալուի ու Կեսարիա տարուելով բանոր կը նետոի: Հայոց դէմ հալածանքները օր ըստ օրէ կը սաստկանան: Չորումի երեւելիններէն՝ Քարսեղ թապահեանն ալ կը ձերքակալուի ու Կեսարիա կը տարուի: Արմենակի ձերքակալութիւնը շատեր կը վերագրեն անոր առևսորդական նպատակով տարի մը առաջ Եւրոպա կատարած այցելութեան: Ան նախապէս Չորումի մէջ իիմնած է Հայկական Քարեզործական Ընդհանուր Միութեան ճամանամիւրը: Այս ալ անոր բանտարկութեան պատճառ մըն էր: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ այն իրողութիւնը թէ Արմենակ Չորում գտնուող ոուս գերիններուն եւ

ոուսահայ քաղաքական արսորեալներուն ծերի տակէն նիւթապէս կ'օգնէր: Սամսոնի ոուսական հիւպատոսը իր երկիրը վերադառնալու ճամրուն վրայ քամի մը օր Արմենակի տունը իջեւանած էր: Այս դէպքերը իբրեւ պատճառ կամ աւելի ճիշդը պատճառարակութիւն կը նկատուէին անոր ձերքակալութեան ու բանտարկութեան: Իր հօր ձերքակալութեան ու բանտարկութեան «պատճառներու»ն նախն Վահրամ Տատրեան տոյն հետեւողութիւնը կ'ընէ: «Բայց ճարդասիրական ազնի ժեսք մը կարենի՛ է քաղաքական յանցան նկատել, մանաւանդ որ հայր իր նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնը կ'ընծայէ անենուն, առանց ազգի եւ կրօնիք խտրութեան» (Եջ 18): Ան կ'եղրակացնէ: «Վերջ ի վերջոյ կը համոզուինը թէ իր ձերքակալութեան միակ պատճառը՝ իր հայ եւ քաղաքի երեւելիններէն ըլլայն է» (Եջ 18):

Վահրամ Տատրեան 2 Յուլիս 1915ի օրագիրին մէջ կ'ըսէ թէ օսմանեան կառավարութիւնը Չորումի լեռներուն վրայ տարիներէ ի վեր ասպատակող Եւուուֆ անունով թուրք մը միջնորդի մը խողովակով եւ անպարտ հոչակելու խոստումով թերել կու տայ պայմանաւ որ ան չերէյական խումք մը կազմէ հայերը կուտրելու համար: Ծառ չանցած, օսմանեան կառավարութեան կարգադրութեամբ «ցեսանց դատապարտուած արինարքու ոճրագործներ յելուզակ Եւուուֆի իրամանատարութեան տակ կը կազմեն չերէյական ջարդարարներու բանակ մը» (Եջ 19):

Երկար հարցարննութենէ, ծեծէ, խոշտանգում եւ երեք շաբաթ շարչարուելէ յետոյ, Արմենակ ազատ կ'արձակուի եւ տուն կը վերադառնայ: Հեղինակը Կեսարիոյ բանտին մէջ տեղի ունեցած կարգ մը դէպքերը եւ հոն տիրող ընդիանուր մթնոլորտը լսելով իր հօրմէն կը նկարագրէ յուշագիրքին 21-23րդ էջերուն մէջ: Չորումի պետական իշխանութիւնը հայոց տունները կը խուզարկէ գէնք ու կասկածելի յեղափոխական գրականութիւն գտնելու պատրուակով: Վահրամ նախապէս տան մէջ գտնուած գիրքերը պարտէզին մէջ կը քաղէ, սակայն յաջորդ օրը հօր պնդումին վրայ զանոնք կը հանէ բաղադր տեղէն եւ կրակարանին մէջ կը նետէ, հազար անգամ ափսոսալով: Լուրեր կը հասնին Զեյրունէն, Վանէն, Սերաստիայէն, Մարզուանէն եւ որիշ տեղե-

թէ թէ բուրքերը հայերը խումբերով կը կոտորեն: Հեղինակը Չորումի մէջ տիրող ահաւոր կացութեան մասին կ'ըստ. «Ահուստի մէջ կ'ապրինք: Կացութիւնը կարծուածէն շատ աւելի ծանրակրշիո է» (էջ 25):

Չորումի հայ մեծամեծները Արմենակ Տատրեանի տաճ մէջ գաղտնի ժողով կը գումարեն: Յաջորդ օրը Արմենակ հայոց ապահովութեան հարցը կ'արծարծ Չորումի կառավարիչ՝ Կալիա պէտի առջեւ, որ կը խոստանայ իր կարելին ընել վտանգի պարագային հայերը նուզագոյն վճառով դորս թերելու: Այդ օրերուն ամէն օր վատ տեղեկութիւններ կը հասնին Չորում, արեւելեան նահանգներէն «Մալաթիոյ, Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Երզնկայի եւ Կարինի կողմերը հայ չէ մնացած», կ'ըստ Վահրամ Տատրեան (էջ 26): Վահրամնեց Սամսոն բնակող ազգականներն ալ բոնազարդուած էին: Արմենակ իր վաճառատան բուրք պաշտօնեան Սամսոն կը դրկէ տեղեկանալու համար իր ազգականներուն վիճակի մասին: Քանի մը օրէն մարդը ձեռնունայն կը վերադառնայ եւ թերելով տարած օգնութիւնը: Սամսոնի հայ այրերը ամբողջութեամբ կոտորուած էին իսկ կիները՝ Մալաթիոյ կողմերը աքսորուած: Վահրամ Տատրեան հետևեալը զրի առած է իր օրագիրին մէջ. «Այսօր կ'ողբանը մահը մեր բոլոր սիրելիններուն՝ որոնք անդարձ մեկնեցան մեզմ՛ զոհուելով բուրքին ատելութեան ու վայրագ վրէ ժխնդութեան: Կը զգանք թէ ազատում չկայ, նոյն ահաւոր ճակատագիրը կը սպասէ ամենուս» (էջ 27):

Թքրական իշխանութիւնը առաջին կը ձերքակալէ Չորումի երեւելի հայերը, որոնց մէջ՝ Արմենակ Տատրեանը, 25 Յուլիս 1915ին: Կարճ հարաբենութենէ եսոք, ձերքակալուածները կը բանտարկուին: Քանի մը օր ևսոք, բանտարկեալ այրերը դրս կը հանեն, կը միացնեն իրենց ընտանիքներուն եւ կառքերով կարաւան մը կազմած բռնի կը գաղթեցնեն իրենց տուններէն եւ ստացուածքներէն հեռո՞ւ...

28 Յուլիս 1915ի կեսօրին կարաւանը դանդաղորդն կ'ընթանայ դէպի անորոշութիւն եւ մահ, ինչպէս որ էր պարագան Օսմանեան Պետութեան մէջ ամէն տեղ հայոց համար Մեծ Եղեռնի օրերուն:

Բոնազարդի ճանապարհին առաջին տպառութիւնները Վահրամ Տատրեան կտրուկ նախադասութեամբ մը կը փոխանցէ. «Այդ պահուն կ'անդրադառնամ այն ահաւոր իրականութեան...» (էջ 34): Գաղթականները առաջին օրուան ճամբրութիւններ եսոք թիրիխնի Օղլունց խանը կը գիշերեն: Անոնք երկրորդ օրուան իրիկունը կը հասնին Ալածա գիւղը: Ճամբունքը քաջացը ունանք կը հիւանդանան եւ դժուար յառաջ կ'երան: Ուրիշներու կառքերը փոսը կ'իյնան եւ երբը կ'ընդիատուի քանի մը ժամ: Կարաւանը Եղոկատ կը հասնի: Հակառակ անոր որ Չորումի կառավարիչը Կալիա պէտ նախապէս թելադրած էր Եղոկատի կառավարիչն որ բարիացակամ գտնուի Չորումի զադրականներուն հանդէպ, արգիլէ որ անոնցմէ մէկուն մազին իսկ շղպչին եւ բոյլ տայ որ կարաւանը ուղիղ շարունակէ իր ճամբան, Եղոկատի կառավարիչը անպայման կը փորձէ նեղել զանոնք: Ան բուրք հոճայի մը հետ կարաւանին առջեւը կը կարէ ու կ'առաջարկէ զադրականներուն իսլամանավ: Բոնազարդուածները մէկ ձայնով կը մերժեն անոր առաջարկը: Ուստի Եղոկատի կառավարիչը կը հրանայէ որ այրերը կիներէն բաժնուին եւ մէկ կողմ անցնին: Խորք գինուորները ծեծելով ու խոշտանգելով կը կողովուն այրերը եւ անոնցմէ 500 ուկի կը պահանջնեն փոխան պաշտպանութեան: Խեղճերը հանգանակութեամբ հազի 50 ուկի կը գոյացնեն եւ կու տաճ ոստիկանապետին: Անկէ եսոք բուրքերը զանոնք կրկին կիներուն եւ երեխաններուն միացնելով ճամբան կը հանեն:

Կարաւանը 20 Օգոստոս 1915ին կ'անցնի Սէյյահ գիւղն եւ ապա Պօղազեան կը հասնի, ուր չէրեներ կրկին կը կողովուն զադրականները: ճամբան շարունակելով կարաւանը կը հասնի Գարահիսար, ուր խանի մը մէջ կը բանտարկուին բոնազարդուածները: Խանին պատին վրայ Վահրամ հետևեալ հայերէն գրութիւնը կը կարդայ. «502 (կամ 506, լաւ չի կարդացուիր) հոգի ենք, մեզ պիտի մորթեն հոս...» (էջ 54):

Յաջորդ օրը դժուար ու յոգնեցուցիչ ճամբութիւններ եսոք Նիյտի (կամ Նիկուէ) առջեւ փոտած դաշտի մը մէջ կը հանգչին: Կեսօրին բուրք գինուորներն ու խուժանը զադրականներու վրայ կը խուժեն կողովուն նպատակով: Այրերը ոստիկաննե-

թէն կը խնդրեն կարաւանը շտուվ ճամբայ հանել, փրկուելու համար կողոպտիչներէն: Ոստիկանները ընթացք կու տան խընդրանքին ու ճամբան կը շարունակեն, գողերն ու բուրք խոժանը եւս մղել յետոյ: Չորումի երեւելիներէն Սկրտիչ Ասլանեանի կինը հազար շարշարանքով աղջիկ զաւակ մը կը ծննդարերէ: Կարաւանը կը հասնի Պօզանի, որ տառապեալները մէկ օր հանգիստ կ'առնեն: Յաջորդ օրը ճամբայ կ'ելլեն եւ կ'անցնին Աւագը Օլոր գիտէն: Չորումցիները կ'իմանան թէ Կեսարիա տարուած ու բանտարկուած Բարսեղ Թապիպեանը դէպի Տիգրանակերտ արսորի ճամբուն վրայ սպանուած էր զայն առաջնորդող ոստիկաններու կողմէ:

Կարաւանը Պօզանիին անդին լեռ բարձրանալու ժամանակ բուրքերը զագարէն ժայռեր կը գլորեն անոնց վրայ: Ժայո մը կը զարնուի կառջի մը, որ բաւալ-զլոր ծորը կ'իյնայ: Բազմարի զարդականներ կը վիրաւորուին:

Կարաւանը կ'անցնի Տարսունէն, Ատամայէն, Սիսխտէն եւ ապս Տարոսեան լեռները ճեղքելով գաղթականները կը հասնին Գարնա, որ կը մտնեն վրանարադար մը անտանելի վիճակի մէջ ու ատեն մը հոն կը մնան: Արմենակ Հալէպ կը մեկնի բարեկաններով ու ընտանիքին համար պանդոկին մէջ տեղ կ'ապահովէ: Երկու օր ետք ընտանիքը Հալէպ կու զայ եւ Արմենակին կը միանայ պանդոկին մէջ 12 Սեպտեմբեր 1915ին: Առաջին օրը Վահրամ Հալէպի մէջ ականատես կ'ըլլայ բուրք ոստիկաններու հայերը խումբ առ խումբ դէպի Սիպիլի զարդակայանը եւ հոնկէ ալ Տէր Զօր քշելուն: Առաջին զիշերը քանի մը ոստիկաններ հերքով պանդոկ կու զան եւ կը փորձեն Արմենակն ու ընտանիքը Սիպիլ տանի, քայց վերջինս անոնց կաշառելով վտանգը կը հեռացնէ: Արմենակ յաջորդ օրը քաղաքին աննշան մէկ մասին մէջ տուն մը կը փարձէ եւ իր ընտանիքն ու քանի մը ազգականներ հոն կը փոխադրէ: Խորը ոստիկաններ Արմենակի բնակած տունը կու զան եւ շեն հեռանար մինչեւ որ կաշառք ստանան:

Վահրամ Հալէպի փողոցները գրեթէ աննպատակ շրջազայլու ատեն պատահմամբ կը տեսնէ, հայոց եկեղեցին ու ներս կը մտնէ: Ան իր աշքին առջեւ պարզուած տեսարանը հետեւեալ ճետով կը նկարագրէ. «Ծրջակայ փողոցներէն սկսեալ մինչեւ բակը,

մինչեւ եկեղեցիին մէջը, նոյնիսկ խորանին վրայ պառկած են հազարաւոր բշուած հիւանդներ, բոլորը ծիրած ու մահաւուիլ, մին հեծկլտարին «ջո՛ւր» կաղաղակէ, միաը ողբազին հծիւններ կ'արձակէ, մէկուն մարմինը ջղածգական դողերով կը զարուի, որիշի մը ակռաները ահոելի արագործեամբ կը կափկափէն» (էջ 90):

Արմենակի հայ եւ յոյն բարեկամները կ'արձագանգեն անոր օգնութեան կոչերուն Կ. Պոլսէն եւ Սամսոնէն դրամ դրկեռով, որովհետեւ դրամը հատած էր եւ ոսկեղէնը սպառած: Արմենակի շորումցի բուրք գործընկերը իր խոստումին հակառակ անկէ փոխ առած դրամը չի վերադարձներ:

Վահրամ Տարբեան յուշագիրքին 94-10 լրդ էջերուն մէջ կը նկարագրէ տիգրանկերտցի Բագրատ անունով երիտասարդի մը ողիսականը, որուն կը հանդիպի Հալէպի մէջ: Ասոր կը յաջորդէ Բագրատի բերնէն լսուած խարբերդից Թագուհիի պատումը յուշագիրքին 101-121 լրդ էջերուն մէջ, որ կը պատմուի անոր ողիսականը՝ Խարբերդէն մինչեւ Հալէպ աքտորի ճամբուն վրայ:

23 Սեպտեմբեր 1915ին Վահրամ իր օրագիրին մէջ կը հայորդէ Հալէպի հայանպատ կառավարիչ Շելալ պէյի պաշտօնանկութեան լուրը, ինչպէս նաև կառավարական իրահանգը որ կ'ըսէ թէ բուրք հայ գաղթականները պարտին արձանագրուիլ իրենց բնակած շրջանի ոստիկանատան մէջ, այլապէս անոնք պիտի ճերքակալուին եւ դուրս քշուին Հալէպէն: Յաջորդ օրը Վահրամ երր կը շրջազայլ Հալէպի փողոցները կը տեսնէ թէ ոստիկանները կը ճերքակալեն հազարաւոր հայեր ու Սիպիլ կը տանին: Այս մասին ան կ'ըսէ. «Ծովան երր կը շրջազայլինք, տեսանք որ ոստիկաններ կը ճերքակալեն հայերը, որոնք այլեւս իրենց ծնողը, կինն ու զաւակները տեսնելու պատեհութիւն չտնին: Խսկոյն կը տարուին Սիպիլ եւ անկէ կը քշուին դէպի Տէր Զօր: Այս պատճառաւ անհամար է թիւր հայրերու, մայրերու, կիններու, ամուսիններու, բոյրերու եւ եղբայրներու, որոնք իրարմէ զատ-զատ աքտորուած են զանազան ուղղործեամբ» (էջ 123):

Թաղին ոստիկանապեան ու քաղաքեառ իրենց յաճախակի եւ յաջորդական այցելութիւններով կը նեղեն Արմենակը իմացնելով անոր, որ պէտք է Սիպիլ տանին զինքն ու ընտանիքը:

Առաջին քանի մը օրերը Արմենակ անոնց կաշառը տալով կ'ազատի բայց կը տեսնէ թէ այլեւ արմատական լուծում մը պէտք է: Արմենակ Հալեպէն հեռանալու բնաւ դիտարութիւն չունէր, բայց ստիպուած էր ընտանեօր հեռանալ: Տանտիրուին վերջին պահուն օգնութիւն կ'առաջարկէ իր մէկ հայ բարեկամին միջնորդութիւնը ի գործ դնելով: Արդարեւ անոր բարեկամը՝ Յովհաննէն Կիլեսերեան ազդեցիկ մարդ մը ըլլալուն կը խոստանայ օգնել Արմենակի որպէսզի կարենայ Հալեպ մնալ: Սակայն բարական ճիզ բափելէ յետոյ անխոտապելին կը պատահի եւ Արմենակ ընտանիքը առած դէպի Դամակոս կը մնենի, իր հիւանդ մօր եւ քրոջ Հալեպ մնալու արտօնութիւն ապահովելէ յետոյ: 14 Հոկտեմբեր 1915ի օրագիրով Վահրամ Հալեպի իր վերջին տեսածները կ'արձանագրէ դնելով. «Հալեպի կողմնակի փողոցներուն մէջ, գետինը պառկած մարդկային դիակներու հանդիպիր շատ յաճախաղեալ է, մանաւանդ առոտու կանուխ, երբ տակաւին աղրահաւաք կառքերը գործի չեն սկսած» (էջ 126): Եսկ 17 Հոկտեմբեր 1915 բուագրեալ օրագիրին մէջ ան կ'ըսէ. «Տէր Զօրէն տխուր տրեր կը հասնին հետզինտէ: Հոն փոխադրուած հայերէն ոմանք փախչելով Հալեպ կը վերադառնան: Հոս ճերքակալուելով կրկին կ'արտորուին Տէր Զօր: Անոնք դարձեալ կը փախչին, դարձեալ կ'արտորուին, եւ այսպէս ընտանիքներ կան, որոնք 3-4 անգամ Տէր Զօր զացած ու եկած են» (էջ 128):

Վահրամնաց հետ չորուցի ինն ընտանիքներ շոգեկառով Հալեպէն Դամակոս կ'երթան: Ըոզեկառի կայարանին մէջ Վահրամ իր տեսածներէն հետեւեալը կը վկայէ. «Ոստիկանները առանց հիւանդներու եւ հիւանդի տէրերու տրտունքներուն կարեւորութիւն տալու 22 հոգի վար առին եւ զանոնք տանելով հեռացան: Մինչ կը կարծէնը որ այժմ բարբարութեան մեր տուրքը վճարած՝ ճամբայ պիտի ելլէինք, ահա՝ այս անգամ ալ երկարութիւն ընկերութեան անզուր պաշտօնեաները եկան ու ըսին թէ հայոց համար արգիլուած էր ճամբորդատար վակոններուն մէջ նստիլ, հետեւարաք պէտք էր որ քենատար վակոններուն մէջ փոխադրութիւնը» (էջ 131):

Անցնելով լիբանանեան Պաալպէրէն, Ռայաք աւանին ու

Դամասկոսէն, գաղթականները կը հասնին Հաուրանի Տէրա [Արարական Տարաա աւանի բրբացուած անոնը, այսուհետեւ Տարաա - Յ. Ի.] աւանը: Թուրքերը անոնց Դամասկոս մնալ չեն արտօներ: Երբ անոնք Դամասկոսի մէջ քանի մը ժամ կը սպասէին, Վահրամներ կը հանդիպին Արմենակի եղրօր որ իրենցմէ առաջ հոն հասած էր: Ան կը հաղորդէ թէ բուրքերը իր մայրն ու քոյրը եւ երկու զաւակները իրենց մնկնումն յաջորդ օրը, Սիակի տարած էին եւ անկէ ալ հաւանարաք՝ Տէր Զօր:

Վահրամներ տարագրեալներու 300 հոգինց խումբով Տարաայի գաղթակայանը կը մտնեն, որ գաղթականներուն ընդհանուր թիւր 2000ի կը հասնի: Գաղթակայանին մէջ բուրք պաշտօնեայ մը առ ի ցուցադրութիւն հաւանական օտար ականատեսի մը, որ կրնար բուրսը վկայէր իր տեսածները, 40 փարա կը բաժնէ իրարանչիւր գաղթականի: Այս ցուցադրութեան մասին Վահրամ Տատրեան 20 Հոկտեմբեր 1915 բուագրեալ օրագիրին մէջ կ'ըսէ. «Չհասկցանք թէ ի՞նչ էր իրենց նպատակը: Մեզի հետ կատա՞կ կ'ըսէին, թէ ոչ կը ծաղրէին մեր թշուառութիւնը: Բայց յետոյ լրբորեան զերազոյն աստիճանը ցուցադրեցին անոնք՝ ստիպելով ժողովուրդը, որ երեր անգամ «փատշահը չոր եաշա» պոռար: Հայեր երեր անգամ զիրենք կործանող բազարութիւն համար մաղրանքներ ըրին, յետոյ զավելով իրենց արցունքները՝ քաշուեցան իրենց վրաններուն տակ» (էջ 141):

Թուրքերը նոյն օրը կեսօրին գաղթակայանէն 20 ընտանիք ուղտերով իրենց յատկացուած արտորավայրը՝ անապատային գիտ մը կը տանին: Գաղթակայանին մէջ հացի եւ ջուրի սուր տագնապ կը տիրէ: Մօտակայ հորէ մը քաշուած ջուրին մէջ կարմիր որդեր կը վխտային: Պաղեստինի ճակատը կուող թորք եւ զերմանացի զինուրները գրաւած էին այդ օրուան փուուրուն հացերը:

Թրքական իշխանութիւնը կ'որոշէ քանի մը գաղթական ընտանիքներ ներէ [Արարական ճարաշ գիտի բրբացուած անոնը, այսուհետեւ ճարաշ - Յ. Ի.] տանիլ: Կես դար առաջ չերքէզներ Կովկասէն գաղթած եւ օսմանեան կառավարութեան կարգադրութեամբ այդ շրջանները հաստատուած են: Տարապէն ճարաշ մեկնելու ատեն չերքէ սայլապան մը գաղթականներուն հետեւ-

նալը կ'ընէ իրենց գիտին մասին. «Շարաշ գիտը ոչ միայն անապատին մէջ օվասին մըն է, այլ և ամրող Հառաբանի մէջ միակ տեղը, որ արժանի է դրախտավայր կոչուելու...» (էջ 143): Յետոյ այս օրագրութենուն կ'իմացովի թէ բուրքերը հայ աքսորեալներուն համար ճարաշը խկական դժոխրի պիտի վերածելին:

Տարասյեն Շարաշ բռնի ուղենորութեան ընթաքին Վահրամ Տատրեան 29 Հոկտեմբեր 1915ի իր օրագրին մէջ հետևեալը կը գրէ. «Արեւը իր կիզից եւ շլացուցիչ ճառագայթներով կ'այրէր մեր գոյսն ու ուսերը. կը կուրցնէր մեր աշքերը: Հեղցուցիչ հով մը կը խանձեր մեր ծեռքերուն ու դէմքերուն մորքը: Կարծէր թէ մեր առջեւ կը գտնուեր դրաք բաց ծգուած անտեսանելի հնոց մը, որուն տաք հովք կը զարնէր մեր դէմքերուն...» (էջ 141): Անապատի խորշակն էր այդ որուն հայ գաղրականները առաջին անգամ ըլլալով դէմ յանդիման կու զային:

Յաջորդ օրը կարաւանը կը հասնի 150 տուննոց Շարաշ՝ շերքեներու գիտը: Բնակչութիւնը հողամշակութեամբ կը զքաղէր: Քանի մը ընտանիք դամասկոսի արարներ ալ կային, որոնք առեւտուր կ'ընէին: Վահրամ Տատրեան Հառաբանի շրջանի ըննակչութեան եւ անոր նիստ ու կացին մասին մանրամասնորեն կ'անդրադառնայ յուշագիրքին 155-163րդ էջերուն մէջ: Չեքուներէն բացի հոն կը բնակեին արաք պատառիներ եւ արաք ֆելլահներ, որոնք պատառիներէն աւելի բաղաքակրթուած էին:

Շարաշի եւ Տարասյի հայ գաղրականներուն մասին իշարս այլոց Տատրեան կը յիշէ ազգային գործիչ Կարապետ Կեօվութելեանի անունը, որուն կը հանդիպին նաև որիշ յուշագիրքերուն մէջ, ինչպէս Հայկ Ղազարեանի «Կեսարիոյ Նախարիրը - Եղեր Օրագրէս» յուշագիրքը, տեսնել «Ակայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» Գիրք Ը. Էջ 255»: Այս գոգահետ յիշատակութիւնը լաւագոյն իրական տուեալ մըն է, որ Հայոց Ցեղասպանութեան ենթարկուած ըլլալու փաստը կը հաստատէ:

Շարաշ Հառաբանի անապատին մէջ դարձած էր առեւտրական կեղրուն մը ուր կը խուժեին շրջակայ վայրերու բնակիչները: Շարաշի «Պլախտային կեանքին» մասին Վահրամ Տատրեան կ'ընէ. «Գողութեան եւ կողոպուտի դէպքեր կը պատահին ամէն օր: Արարները կը բալլեն մինչեւ իսկ խեղճ գաղրականներուն

ցնցոտիները» (էջ 169): Ան կ'աւելնցէ, թէ աւազակները կը կողոպտեն Տարաա գացող մարաշցի Սեղբակին ոչ միայն դրամն ու հազուատը, այլ նաև կը փորձեն զայն սպաննել՝ ոսին զնդակի երկու հարուածներ տալով: Բարերախտաքար ան կը յաջողի ծողովքիլ անօրէններու ծեորդն եւ Շարաշ հասնիլ: Հեղինակը այս պատումը կ'ընէ իր 10 Նոյեմբեր 1915ի օրագիրին մէջ աւեցնելով. «Հայր աշխատելով եւ ճականին բրտինը ապրի ապրիլի կ'ուզէ, բայց այդ իսկ շատ կը տեսնեն մեզի» (էջ 170):

Հառաբանի անապատի ծաղկումին մասին հեղինակը հետեւեալը կ'ընէ. «Գիտին շրջակայ պարտէզները պտտեցանք ու հիացանք այն իրաշքին վրայ, զոր հայուն ստեղծագործ բազուկները երեւան բերած են այս խոպան վայրերուն մէջ» (էջ 170): Պարտէզներուն մէջ Վահրամ Տատրեան կը հանդիպի «Վատարեալ լեռնական» գլյունցի Խաչեր աղրօր, որ չեր փափարէր իր յուշերը պատմել ու կը գոհանար անհետով Կիլիկիոյ կարողիկոսը [Սահակ Բ. Խապայնանը - Յ. Ի.], որ իր զգուշական յորդորներով պատճառ դարձած էր Քաջն Ջլյունի անձնատուութեան:

12 Նոյեմբեր 1915ի օրագիրին մէջ հեղինակը կ'ընէ թէ Շարաշէն մէկ ժամ հեռու վայրի մը մէջ սպաննուած հայու մը դիակը կը գտնուի այդ օրը: Ոճրագործը զայն մերկացուցած էր եւ լրած ճամբուն եղերը: Հայ երիտասարդներ դիակը շուկային մէջ ցուցադրելով, անոր տէր կանգնող մը կը փնտուի: Գնդակ մը անոր դէմքէն մտած ու զամկին ետեւեն դորս ելած էր:

Տեղատարափ անձրենի պատճառով Վահրամնեց բնակած տան ձևունեն ջուր կը կարի: Անոնք ամրող գիշեր չեն կրնար քնանալ: Վահրամի հայրն ու մայրը կը հիւանդանան ժանտատենուով, սնունդի պակասի եւ կեանքի դժնիակ պայմաններու պատճառով: Քսան տարեկան հօրելքօրորդի Հայկը կը մահանայ ժանտատենիլ: Շարաշի մէջ դեռ եւ բժշկական խնամք բացարձակապէս գոյութիւն չուներ: Բարերախտիկ առիթով մը Սալրէն Շարաշ բժիշկ մը կ'այցելէ եւ քիչ մը քինի [Խաեւ Քինա անուանումը ունի, որ բուժիչ ծառի մը տերեւն է - Յ. Ի.] ու թենիր տիրու կու տայ անոնց: Սակայն Վահրամի հայրը կը մահանայ իսկ մայրը կ'առողջանայ:

1916ի սկիզբը Վահրամ Տատրեան վերյիշելով անցեալի օրե-

իր այսպէս կը գրէ օրագիրին մէջ. «Ե՞նչ ահատը վերիվայրում ներ պատահեցան մէկ տարուան մէջ: Ե՛ մտածե՛ լ թէ տակախն սկիզբն ենք երկանց» (էջ 183): 10 Յունուար 1916ին Վահրամ Տատրեան լնտանիքին ապրուստի մտատանջործենէն մղուած ճարաշի շուկան սեղանիկ մը կը դնէ ու կը սկսի ապրանք վաճառել:

Հեղինակը յուշագիրքին 185րդ էջին մէջ կը սկսի միջանկեալ պատմել քիլիսի ջաղացան Յովսէփի ողխականը: 31 Յունուար 1916 բուազրեալ օրագիրին մէջ հեղինակը կ'ըսէ. «Մահուան մանգաղը անխնայ կը հնձէ տառապահիծ ժողովորդը: Վերջին երեք ամսուան մէջ 500 հոգին աւելի հայ մեռած է ժանտատենէլ» (էջ 196): Իսկ անկէ մօտաւորապէս շարար մը եսր, 7 Փետրուար 1916ի օրագիրով ան կ'ըսէ. «Քարանձաներու մէջ, ճարաշի մօտ, հարիւրանոր լնտանիքներու ծայրահեղ քշուորդինը՝ սուկումով համակեց մեզ: Ժողովորդին մեծ մասը անօրի, հիւանդ եւ կիսամերկ՝ նստած կամ պառկած են խշտեակներու վրայ, ոմանք կը մտածեն, ոմանք կը հեծեծեն» (էջ 197):

Մեծ եղեռնի դժմդակ տարիներուն հայերէն ոմանք որոնք բարերաստիկ դիպուածով Կ. Պոլիս կամ Զմիւռնիա կը գտնուէին եւ չին բոնագաղբուած, չեն զանար իրենց հարազատներուն կամ բարեկամներուն օգնութեան հասնելու: Այս ծիրին մէջ ուշագրաւ է, թէ Վահրամ Տատրեանի հանգուցեալ հօր բարեկամն ու գործընկերը Կ. Պոլսէն իրենց 30 ոսկի օգնութիւն կը դրէ կը դրամատնային փոխանցման միջոցաւ:

Ճարաշի մէջ բրբական իշխանութիւնը հայ երիտասարդները կը հաւաքէ զինուոր տանելու համար: Այս քոնի հաւաքէն մազապուրծ ազատած Վահրամ Տատրեան կ'ըսէ. «Երէ նպատակը իր քայրայուած բանակը զօրացնել է, տարգիր հայորդինը ո՛չ ոյժ, ո՛չ ալ բուական առաւելորդին կը ներկայացնէ: Յայտնի է որ կառավարութիւնը այս ծեսով կ'ուզէ վերջնական հարուածը տալ հայ ցեղին, որ արդէն ջարդէ, հիւանդորթենէ, եւ բաղցէ կոտորակուած՝ կ'ապրի իր վերջին օրերը անապատին մէջ: Որովհետեւ զինուոր տանի աշխատող բազուկը, որ լնտանիքի մը նեցուկն է, կը նշանակէ մահուան դատապարտել ամրող ընտանիքը» (էջ 200):

Հաուրանի անապատին ֆելլահները, պատառիներն ու չերքեզները յարատեն կը չարաշահէին հայ գաղթականները, որոնք «պատառ մը հայ զնելու համար ստիպուած էին ծախսել իրենց կոնակի շապիկը»: Ֆելլահները սուզ զինով է որ կը վաճառէին ցորենիք:

Բոնագաղի առաջին օրէն ի վեր թերեւս 20-րդ անգամն ըլլալով բուրք քննիչներ կու զան ճարաշ եւ հայոց անուններն ու տարիքը կ'արձանագրեն: Այս նիւթին շուրջ հեղինակը կ'ըսէ. «Չենք հասկնար, դիային ի՞նչ ծրագիր կը հետապնդէ կառավարութիւնը՝ անվերջ պատրաստելով մեր մարդահամարը» (էջ 203): Թուրքերը կրկին զինուոր կը տանին հայ երիտասարդները, որոնցմէ իրաքանչիւրը իր աշխատանքով կը հոգար ընտանիքը: «Եղրայրը իր քոյրերն ու ծնողը առանձին կը բոլոր իսկ հայրը՝ իր կինն ու զաւակները եւ պարտադիր բանակ կ'երթայ: Տունը մնացողները ի զո՞ւ լր հարց կու տան թէ ո՞վ պիտի հոգար իրենց առօրեայ հացը...» (էջ 205), կ'աւելցնէ հեղինակը: Այս անգամ Վահրամ չի յաջողիր խոյ տալ եւ կը պատրաստի բանակ երթալու: Սակայն բարերաստիկ դիպուածով մը բրբական կառավարութիւնը կը յետաձգէ զինուորագրութիւնը եւ ան կ'ազատի: Արդարեն նեմալ փաշա անյայտ պատճառով մը զինուորագրութիւնը վեց ամիսով յետաձգած էր: Սակայն եւ այնպէս բուրք պաշտօնեան 16 տարեկան Վահրամի տարիքը 19 կ'արձանագրէ նենզ դիտարութեամբ մը, որպէսզի ան անպայման բանակ մտնէ հակառակ իր իսկական տարիքէն:

Անդրադառնալով հայ գաղթականներու քշուած վիճակին հեղինակը 24 Ապրիլ 1916ի օրագրին մէջ կ'ըսէ. «Բարեկեցիկ կարծուած ընտանիքներէն շատեր այսօր քշուառութեան մատնուած են: Շուկան կը տեսնենք իրենց ճակատը կնճիռներով ծածկուած պատուական հայրեր, որոնք կը ծախսեն ներքնազգեստներ, հագուստներ, կօշիկներ, պղինձէ ամաններ եւ այլ առարկաներ՝ զնելու համար ափ մը ցորեն: Երէ վաղը այլեւս ծախսեիր շունենան, ի՞նչ պիտի ընեն, ի՞նչ պիտի ծախսեն: Սրտաճմիկ հարցում, որուն մտածումն իսկ սուկում կ'առէ մարդուն» (էջ 205):

Հեղինակը կը խօսի ճարաշի առողջապահական կացուր-

եան մասին 22 Մայիս 1916ի օրագիրին մէջ որ կ'ըսէ. «Այդտեղի ողբ այնքան ն վատառողջ է որ, ծմեռը ժամատենդը, իսկ անառ մալարիան անպակաս են: Չորս օրէ ի վեր ես ալ շերմէ կը տառապիմ, եւ արդէն ուժարափ եղած են: Այս հիւանդութեան միակ դեղը քիճին է, որ սակայն անձաւչելի է ամէն հայու, նկատելով որ տրամը կ'արժէ 45 դահեկան: Ըստանիքի հայրեր որոնք աշխատելով իրենց զաւակներուն ապրուստը կը ճարեն, դժուարին կացութեան կը մատնուին եթէ հիւանդանան ու շարաք մը պառկին, որովհետեւ նախ՝ ընտանիքին անդամները անօրի կը մնան, յնոյ իրենք դեղ ու դարման չգտնելով՝ չեն ապարինիր: Որքան ատեն որ անոնք չեն ապարինիր ու աշխատիր ընտանիքը անօրի կը մնայ եւ վիճակը կը վատրարանայ» (էջ 217):

Տարայի հայերէն լուր կը հասնի թէ հոն քուրքերը կ'իսլամացնեն հայերը, պաշտօնավետ խելու համար գեղեցիկ աղջիկները եւ այրի կիները: Խալամացման հետեւանքներուն մասին Վահրամ Տատրեան իր 5 Յունիս 1916ի օրագիրին մէջ կը գրէ. «Յուզումը, վախճ ու ասրափը անսահման է, մանաւանդ սրտերուն մէջ անտէր հայ կիներուն եւ աղջիկներուն, որոնք հազի ազատած ճամրու առեւանզումներէն, ահա նորտն կ'ենքարկուին մահմետականի հարլմին մէջ փակուելու վտանգին: Այս ցաւառիր լուրը մեզ այն եզրակացութեան կը բերէ թէ, կառավարութիւնը վճռած է արմատէն բնաջնջել հայ ցեղը, եւ այդ զագրելի նպատակին հասնելու համար, կանգ պիտի շատն ունէ միջոցի առջեն» (էջ 218-219):

Ամմանի եւ Սահմանի միջեւ երկարուղագիծի վրայ գտնուող թրքը գիտը տարուած 800 հայ զինուրները տառապալի կեանք մը կ'ապրէին: Հոնիկ վեց հայ զինուրներ փախուստ տալով ճարաշ կու գան եւ կը պատմեն իրենց վաս վիճակը: Հայ զինուրները ջուրը երեք ժամ հեռու գտնուող հորէ մը պէտք էր քաշէին եւ բերէին զօրանոց: Անոնք հաց բերելու համար երկու օր պէտք է որ քալէին: Վահրամ այս տանջանքներէն զերծ մնացած էր իր հնարամութեան շնորհի՛ զօրահաւաքի պահուն ապահով տեղ մը՝ ճարաշի շրջակայ բլուրներու ժայռերուն մէջ պահուըտելով:

Հիճազի անապատի հայ զինուրներու խիստ պայմաններուն մասին հեղինակին ամենէն պերճախօս վկայութիւնը հետևեալն է. «Անօրութենէ եւ արեւահարութենէն, երկու ամսուան մէջ 150է աւելի տղամարդիկ մեռած են: Կասկած չկայ թէ փախուստ տուող վեց զինուրները օր մը սովամահ պիտի ըլլային, եթէ չդանային փախուստի յանդրուն ծրագիրի գաղափարը» (էջ 220): Օրագիրին նոյն էջին մէջ Վահրամ Տատրեան կը պատմէ բանակին ծառայող քաջ երիտասարդ հաճընցի Սողոմոնի դիմադրական շարժումը: Ան իր քանի մը ընկերները կը համոզէ միանալ իրեն եւ դիմադրել բուրք ասկենարներուն ու փախուստ տալ: Թէեւ հայերէն քանի մը հոգի կը վիրաւորուի բայց մնացեալը կը յաջողի փախուստ տալ եւ ազատիլ: Անոնք դէպի հիւսիս քալելով պատառիներու վրանները կ'ապաստանին, որ վիրաւորները կը բուժուին եւ բոլորն ալ կը կերակրուին:

Պատառի մը, որ Վահրամ Տատրեանի դէմ ոճրային ծախող փորձ մը կատարած էր ու նորքը բարեկամացած, հարց կու տայ պատանի Վահրամի թէ ինչո՞ւ հայերը իրենց երկիրը զալով ապաստանած են: Վահրամ կը պատասխանէ թէ թշնամին հայոց երկիրը գրաւած է: Արաքը կ'ըսէ. «Դնչո՞ւ դուն չապաններցիր քշնամին»: Վահրամ կ'ըսէ թէ թշնամին թիւով շատ էր: «Ուրեմն երք թշնամին թիւով մէծ է՝ մարդ կը փախչի» (էջ 222), հարց կու տայ պատառին: Այս նիւրին շուրջ Վահրամ Տատրեան հետեւեալ խորիրդածութիւնը կ'արձանագրէ իր 19 Յունիս 1916ի օրագրութեան վերջաւորութեան. «Սա քանի մը տողերը կը գրեն զիշերը ճրագի լոյսին: Վայրենի պատառիին ոճրային փորձէն աւելի լրած արդար դիտողութիւնը իրաշէկ երկարի պէս կը տաղէ միտքը: Մենք ի՞նչ գործ ունինք այս անհիրընկալ երկրին մէջ: Որքան ալ հզօր ըլլար մէր թշնամին, միքէ պէտք չէ՞ր որ, մենք ուզ կամ մեռած՝ մէր հայրենի հողին վրայ ըլլայինք» (էջ 225):

Վահրամ Տատրեանի ընտանիքին անդամները յաճախ կը հիւանդանան եւ կարգով անկողին կ'իյնան: Առողջապահական դեղերն ու միջոցները բացարձակապես բացակայ էին այնտեղ: Միւս կողմէ Հատուրանի մէջ հայերը իսլամացնելու գործընթացքը օրէ օր կը սաստկանայ: Թուրքերը գիտերու մէջ գտնուող հայ բահանաները ձերքակալելով Տարա կը տանին ու կը բան-

տարկեն, ընդ շարս որում ճարաշի հիւանդ ու ծեր քահանան, որ թուրք զինուորները զայն անկողինեն կը հանեն: Երբ անոր կինն ու զաւակները կը պահատին որ իրենց հիւանդ հայրը չտանին, թուրք ուստիկան մը սպառնալով կ'ըսէ. «Չատ մի՛ խօսիք, եթ ոչ ծեզ ալ միասին կը տանին» (Էջ 227):

Պարզ ձեւակերպորեամբ ճարաշի հայ զադրականները երեսանց կ'ինամանան թուրք հոճային արտայայտած քարուն սպառնալիքին տակ: Գիտին չերքները զիտնալով զայս, հայոց դէմ թողոր կը ներկայացնեն թրքական իշխանութեան: Այս ուղղութեամբ հեղինակը 28 Օգոստոս 1916ի օրագիրին մէջ կ'ըսէ. «Երանելիները կը մոռնան թէ, հայեր այս երկիրին յառաջդիմութեան եւ քաղաքակրթութեան որրա՞ն սատար եղած են: Տարիի մը առաջ գուլպայի, քաշկինակի, կօշիկի, շապիկի եւ ժամացոյցի գործածութեան անզիտակները՝ այսօր գուլպայ կը հագնին, ժամացոյց կը գործածեն, գոհարելենով կը զարդարանին, եւ դէռ կ'իսեն թէ հայերը այս երկիրը որիշ բան չեն բերած» (Էջ 241):

4 Մեպունքեր 1916 օրուան գլութեան մէջ կը տեսնենք հետևեալը. «Տէր Զօրի բազմահազար հայութեան մարտիրոսութեան լորր՝ սարսուով համակեց մեր հոգին: Հնու հարիւրատը ազգականներ, քարեկաններ եւ հայրենակիցներ ունինք: Մուծումն իսկ սահմոկեցուցիչ է» (Էջ 242):

Հիւանդութիւնը դարձեալ կ'այցելէ. Վահրամնեց սունը: Վահրամ քանի մը օր հիւանդ կը պառկի ժամտատենդէ, բռնուած լլլալով: Ապաքինելէ յետոյ ան ընկերներով բանջարեղէնի վաճառքի կը սկսի շուկային մէջ սեղանիկ մը դնելով: Այս զքաղումը Վահրամ Տատրեանի առիք կ'ընծայէ որ ան ականատես վկաներու պատումները լու ու արձանագրէ: Ան իրեն տարեկից տրապիզոնցի Գարեգինի ու մշեցի Սարգիսի Տէր Զօրի մէջ անցուցած օրերու մասին կը լսէ ու զրի կ'առնէ (Էջ 248-305): Երկու քաջարի ու յանդուզն ընկերները կը պայքարին ճակատագրի սև ծրագրին դէմ եւ թուրք ուստիկաններու դէմ ընթոստանալով իրենց եւ ուրիշ հայերու կեանքերը կը փրկեն:

1917ի Հոկտեմբերի սկիզբը թրքական իշխանութիւնը կրկին զօրակոչ կը յայտարարէ: Հայորինը քանի մը շարար ահ ու

սարսափ կ'ապրի: Երբ ոստիկանները կը մօտենան Վահրամ Տատրեանի սեղանիկին, ան արագ շարժումներով սեղանիկը բարեկամի մը խանուոր կը պահէ եւ ոստիկաններու տեսողութենէն կը կորսուի: Վահրամ Տատրեան քանի մը օր իրենց դրացին ախոռը կը պահուղտի: Անոր թոյրը ամէն օր իրեն ճաշ կը բերէ:

5 Նոյեմբեր 1917ին պատերազմի ճակատէն ձայները խոլ կերպով կը լսուին ճարաշի մէջ: Անզիական բանակը կը յառաջանայ: Հայերը իրենց լոյսը դաշնակից ոյժերու յարաբերաբար արագ յառաջխաղացրին եւ հետեւարար հաւաճական յարանակին վրայ կը դնեն:

Վահրամ Տատրեան 12 Նոյեմբեր 1917ի օրագրին մէջ կը նըկարագրէ եղողկատցի Կարինէին պատումը (Էջ 314-322): Կարինէ երկար ատեն շարշարուած էր թուրքերու ծեռը եւ բռնազրի ճամբուն վրայ հասած էր ճարաշ, որ յարաբերաբար խաղաղ կ'ապրէր աքսորի կեանքը եւ ինչպէս բոլոր զադրականները կը ճաշակէր այնտեղի դառնութիւնները:

Հոկտեմբերին 10 Մարտ 1918ի օրագիրէն կ'իմանանք թէ ճարաշէն 14 ամուրի հայ երիտասարդներ փախուստ կու տան կտրելու համար սահմանը եւ անցնելու դաշնակից ոյժերու շրջանը: Երէ երբեք Վահրամ Տատրեան իր մօր, բոյլերուն եւ եղրօր համար մնալիք ապահով տեղ մը կարենար կարգադրել ինք ալ պիտի միանար այդ երիտասարդներուն:

Անոր 24 Մարտ 1918 թուագրեալ օրագրին մէջ կը տեսնենք թէ անզիական բանակի պատերազմական օդանաւեր կը սաւառնին ճարաշի երկինքի վրայ, իսկ բնդանօրի հարուածներուն ձայները կը մօտենան: Լուր կը տարածուի թէ անզիական բանակը Սալլը քաղաքը մտած է: Պատերազմի զարգացմներու արձագանցներուն մասին Վահրամ Տատրեան հետեւալը կ'ըսէ. «Զարմանալի երեւոյը մը: Մենք ո՛քափ կ'որախանանք թնդանութերու որոտները մօտէն լսելով, տեղացիները նոյնան կը զդայնանան համոզուելով որ քննամին քայլ առ քայլ կը մօտենայ իրենց: Կը լսենք թէ Սուվեյլահի (ուզմաճակատի մօտ չերքէ զիտ մը) մէջ, մարդիկ ջարդեր են հոն բնակող երեսուն ընտանիք հայերը, վախնալով որ այս վերջինները զիտի զրաման

պարագային, կրնան զանգատիլ անզիացիներուն՝ իրենց են-
քարկուած հարստահարութեանց մասին» (էջ 351):

Հասրանի պատառիները խնանդրվ թէ անզիացիները կը
յառաջանան, կանալուական խումբեր կը կազմեն ու կը միա-
նան Շերիֆ Հիսէյն Պըն Ալիի ոյժերուն, կոուելու համար բուր-
քերու եւ գերմանացիներու դէմ: Այս միջոցին թուրք եւ գերմանա-
ցի զինուորականներ կը սկսին փախուստ տալ
շրջանէն դէպի հիսախ: Միս կողմէ պատառիները Ռումնան
զիտի բրբամէտ թիրքմէնները կը ջարդէն եւ յառաջանալով կը
հասնին ճարաշ: Չերքէններն ալ բրբամիտ են սակայն անոնք
պատառիներուն հաւանական ցասումին դէմ պաշտպանուելու
համար կը զինուին եւ ճարաշի փողոցներուն անկինները կը
հսկեն: Պատառիները երբ զայս կը տեսնեն, պահ մը իրենց
յարձակումը կը կասեցնեն: Երկու կողմերու միջեւ բանակցու-
թիւններ տեղի կ'ունենան եւ անոնք կը համաձայնին իրարու-
թեան բարեկամ մնալ ու չկրուիլ: Վահրամ Տատրեան 29 Մարտ
1918 օրագիրին մէջ կը գրէ. «Մենք հայերս ինքնապաշտպա-
նորեան բնազրի տեսակետով որքա՞ն եւս մնացած ենք չերքէ-
ներէն: Աւազի հատիկ մըն են անոնք հսկայ անապատին մէջ,
բայց անկարեի է որ յանձնուին առանց կոուելու» (էջ 354):

Ինչպէս վերը յիշեցինք, պատառիններն ու չերքէնները իրա-
րու ենս կը բարեկամանան եւ կ'որոշեն դաշնակիցներու կողմը
անցնիլ: Հասրանի շրջանին մէջ իրուակապես պատառի Եռ-
տութ անունով երիտասարդը կը բարեկամանայ Վահրամի ենս
եւ Վունգի պահերուն միշտ օգտակար կ'ըլլայ անոր: Ճարաշի
կառավարիչ թիրտ յիսնապետը ծեծել կու տայ պատառի Եռ-
տութը եւ զայն ձերքակալելով Տարաայի մէջ կը բանտարէ:

Այս միջոցին հայ գաղրականները իրծուանքով կ'իմանան
Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրութեան լուրը: 4 Օ-
գոստոս 1918ի օրագիրին մէջ կը կարդանք, թէ դիմադրութիւն,
պայքար եւ ազատութիւն գաղափարներու շուրջ Վահրամ Տա-
տրեան շուկային մէջ զրոյց կ'ունենայ պատառիի մը ենս, որ
Վահրամին կ'ըսէ. «Նոր հայերդ ի՞նչ տարօրինակ ժողովուրդ
էք... կ'ըսէք թէ կը սիրենք ազատութիւնը, բայց կը սպասէք որ
ան ձեր ուորին զայ» (էջ 381): Այս խօսքին դիմաց Վահրամ լու-

թիւն կը պահէ:

Վահրամ կը նշնարէ թուրք եւ գերմանացի զինուորներու նա-
հանջն ու փախուստը Հասրանի շրջանէն եւ իսկոյն կ'եզրա-
կացնէ թէ դաշնակիցներու յաղթանակը կը մօտենայ: Ան կը
հանդիպի իրեն բարեկամ պատառի Ետութիւն որ Տարաայի
բանուեն ազատ արձակուած էր: Վերջինս Վահրամին կ'իմացնէ
թէ ճարաշի թիրտ յիսնապետը որ զինք ծեծել տուած ու բան-
տարկած էր, ինք սպաննած էր զայն: Այս միջոցին անզիական
բանակի ոյժերը ճարաշի կոնակն յառաջանալով գրաւած էին
Դամասկոս ու հասած Հալէպ: Վահրամնենք 10 հայ գաղրական
բնտանիքներով իրենց ապրանքները ուղտերու վրայ բեղոցու-
ցած Սալք կ'երթան եւ անկէ ալ Երուսաղէմ: Այս ուղեւորութեան
մասին Վահրամ Տատրեան իր 15 Նոյեմբեր 1918 թուակիր օրա-
գիրին մէջ կ'ըսէ. «Կ'երթայինք՝ ծերերը, հիւանդներն ու երեխա-
ները կենդանիներու վրայ նստեցուցած, իսկ քալելու կարողու-
թիւն ունեցողներս՝ հետիւտն, ծիշդ այնպէս, ինչպէս երեր տա-
րի առաջ եկած էինք ճարաշ» (էջ 408):

Երբ կարաւանը Երուսաղէմ կը մտնէ, բանի մը անզիացի
զինուորներ իրեւ թէ կարգ ու կանոն պահպանելու պատր-
ուուկով հայ գաղրականներու խումբին վրայ յարձակելով խա-
րազանի հարուածներ կ'իջեցնեն որուն որ պատահի: Հայերը
շատ կը զարմանան այս վարուելակերպէն եւ կ'ըսնէ թէ անոնք
ծիշդ ու ծիշդ թուրք զինուորներու պէս կը վարուին [Խեղճացած
գաղրական հայերը քրիստոնեայ անզիացին իրենց բարեկամ
կը կարծէին- Յ. Ի.]: «Հիասքափորթիւնը մէծ էր հայ գաղրական-
ներուն...» (էջ 412), կ'աւելցնէ հերինակը:

Վահրամ Տատրեան յուշագիրին 420րդ էջին մէջ կը խօսի ի-
րենց Երուսաղէմի կարծ կեցութեան մասին: «Տաճարին մէջ
տեսնելով հաւատացեալներու բազմութիւնը, բոլոր մէզի պէս
վերապրոցներ, սա տարբերութեամբ որ անոնք մարուր ու կազ-
դուուած էին: Տեսնելով կարմիր այսերու եւ խոշոր փորով մեր
եալիսկոպոսներն ու վարդապետները, ոյտելով աղամանդակուու
խաչերն ու բնակագին շուրջառները, շողջողուն շաքարագերն
ու փալփուն ջահերը, լսելով դպիրներու երգեցողութիւններն ու
ծնծղաներու մետաղային հնչինները, ինչպէս նաև հոտուելով

խունկերու եւ կնդրուկներու անուշահու բուրմոնքները, պահ մը այն պատրաճը ունեցանք թէ, ոչինչ էր պատահած, եւ այս երեք ու կէս տարին որ անցաւ, լոկ բանդագուշանք մըն էր մղձաւանջային»:

Յուշագիրքին 421-423րդ էջերուն մէջ հեղինակը կը խօսի Ս. Յակորայ հայկական վանքի պատմութեան մասին: Ապա էջ 434ի մէջ կը կարդանք Վահրամի զարմուհիներէն Էօժենիի պատումը Սամսոնէն հայ մեծահարուստներու կարաւանով ելլեր, ճանապարհին ամէն տեսակ տառապանք կրելով մինչեւ Երուսաղէմ հասնիլը:

Յուշագիրքին 441րդ էջին մէջ կը կարդանք թէ Սեծն Բրիտանիոյ ներկայացուցիչը Երուսաղէմի մէջ կը խօսի Արարայի ճակատամարտի մասին եւ կը զովէ հայ կամաւորները ինչպես որ կը գրէ հեղինակը. «Յետոյ Զօրավարը ճառով մը ոգեկոչեց յիշատակը բուռ մը հայ հերոսներու, որոնք երաշքներ գործած էին Արարայի մէջ: Կրկնելով զօրավար Ալենայի [Էտմընտ Հենրի Հինմըն- Յ.Ի.] այն խօսքը թէ «հայեր թէեւ փոքրիկ դաշնակիցներ էին, բայց մեծ դեր կատարեցին տարուած յաղթանակին մէջ, ան վստահեցուց թէ դաշնակից պետութիւնները, մանաւանդ Անգլիա, երբեք պիտի շմոռնան հայոց ծառայութիւնները, և անոնք իրենց պահպանութիւնը միշտ անպակաս պիտի պահեն հայոց վրայէն: Յետոյ ան սրտապնդեց մեզ մեր վերածնող հայրենիքի մասին եւ սրտանց մաղթեց որ այլեւս վերջ գտնեն մեր տառապանքները»:

Հեղինակը յուշագիրքին 447-476 էջերուն մէջ կը շարունակէ ընդհատուած տրապիզոնցի Գարեգինի եւ մշեցի Սարգիսի պատումը:

Անգլիացիները հայ գաղթականները Յոփիթ [Եաֆա- Յ.Ի.] կը տանին, որ բանի մը շարաք գաղթակայանը կը մնան: Ապա զանոնք նաւով Պեյրութ, Ռոտոս, Սերսին կը տանին, որ նաւահանգիստին մէջ Վահրամ Տատրեան կը հանդիպի վերապրող ականատես վկայ ատարազարդի Ստեփանի, որ իր ողիսականը կը պատմէ (էջ 522-554), եւ վերջապէս Կ. Պոլիս կը հասնին:

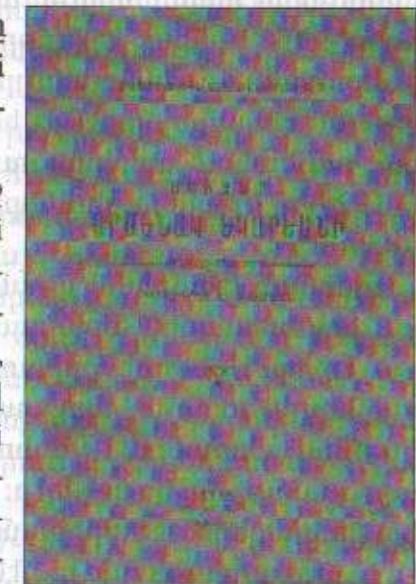
Լեւոն Աճեմեան (Խմբագիր), «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», Հայ Ազգային Հիմնադրամի թիւ 5 հրատարակութիւնը, տպարան «Նոր Աստղ» (The New Star Press), Գահիրէ, 1947, 307 էջ:

1. Արմենակ Եկարեան Կը խօսի Վանի Ապտիւհամիտեան Կոտորածին Նախորդող 25 Տարիներու Դեպքերուն Մասին.

Լեւոն Աճեմեան Գահիրէի մէջ 1922-ին Արմենակ Եկարեանին խորհուրդ տուած է զրի առնել վերջինիս յուշերը՝ պատմութեան համար: Եկարեան սկիզբը մերժած է, սակայն աւելի ուշ, տեղի տալով Լեւոն Աճեմեանի հետեւողական բախանձանքներուն եւ պնդումներուն, հաճածայնած է: Վերջինս գիրը խմբագրած եւ հրատարակութեան պատրաստած է: «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի» գիրը հրատարակուած է իրբե Հայ Ազգային Հիմնադրամի թիւ 5 հրատարակութիւնը (տպարան «Նոր Աստղ» (The New Star Press), Գահիրէ, 1947, 307 էջ:

Լեւոն Աճեմեան ուշագրաւ իրականութիւն մը կը պարզէ երբ կ'ըսէ. «Չխօսելու, թշնամիին նիւթ շհայթայթելու Արմենական Կուսակցութեան այս սովորութիւնը աւանդութիւն դարձաւ կարծես նաև Սահմանդրական Ռամկավար, ապա Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան համար, եւ այս պատճառաւ է որ այդ կազմակերպութիւններէն եւս, իրը կուսակցական գրականութիւն, շատ բան չկայ հրապարակի վրայ: Գործ եւ ոչ թէ խօսք. — այս կը բուի ըլլալ կարգախօսը այդ կազմակերպութեանց, սկսեալ իին օրերէն մինչեւ այսօր»:

Արմենակ Եկարեան ծնած է Վան, 1870-ին: 1888-ին միացած է Արմենական ազգային-պատրաստական կազմակերպութեան:

1896-ի հայկական ջարդերու ատեն կազմակերպութիւնը Եկարեանը կը դրէ Ուրմիա (Պարսկահայք)՝ զենք հայրայթելու, սակայն ան հոն կը ծերբակալուի: Բանտէն դուրս գալով՝ 40 զինուած մարտիկներու հետ կը վերադառնայ Վան և զոհուած Մկրտիչ Աւետիստեանի փոխարէն կը ստանձնէ ինքնապաշտպանութեան դեկավարութիւնը: Այնուհետեւ ընտանեօք կը տեղափոխուի Ուրմիա: Երիտրքական յեղաշրջումն (1908) եւր կը վերադառնայ ծննդավայր: Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան դեկավարներէն է, եղած է քաղաքի մարտական ոյժերմն, հայկական ոստիկանութեան պետը: Մահացած է Գահիք, 1925-ին (տեղեկութիւնները՝ Վիրիպետիա Ազատ Հանրապետարաննեն):

Արմենակ Եկարեան կ'ըսէ թէ 1870-1871-ի ֆրանս-բրուսիական պատերազմին Ֆրանսայի պարտութիւնը պատճառ դարձած էր որ Արեւելքի բրիտանեանները եւ մասնաւոն հայերը Ֆրանսայի զօրաւոր պաշտպանութիւնը կորսնցնեն ու առանձին մնան Օսմանեան Պետութեան դիմաց, որ Բրուսիոյ սերտ բարեկամութիւնը կը վայելիք: Բրուսիա Օսմանեան Պետութեան հետ իր կապերն ու բարեկամութիւնը ուրիշ հարցերէ վեր կը դասւել եւ այդ ուղղութեամբ ոչ մեկ զիշողական կեցուածք կը ցուցաբերէ: Բրուսիա հայոց հանդէպ բացարձակապէս բարի տրամադրութիւն չունիք:

Այդ օրերուն Վանի հայերը կ'ողբային անցեալը եւ զայն «Փին բարի ժամանակները» որակելով՝ նախկին սուլթաններուն՝ Մահմուտ Բ.ի, Ապտիկ Մեծիսի եւ ուրիշներու բարեացակամութիւնը կը դրուատէին: Արդէն իսկ մտահոգիչ մթնոլորտը աւելի կը շիկանար Պոսմիա-Հերցեկովինայի եւ Պուլիարիոյ 1875-1876-ի ապստամբութեանց ու ահաւոր ջարդերուն սարսուազը լուրերով: Սակայն օսմանեան զահին նոր նատած սուլթան Ապտիկ Համիտ Բ.ի կողմէ 1876-ին սահմանադրութեան հոչակումի խաղամարդութիւնը քիչ մը կը մեղմանար: Այս մասին Արմենակ Եկարեան կը յայտնէ. «Կը խօսուել յաճախ Ազգային Սահմանադրութեան մասին, որ բաւական տարիներէ ի վեր գոյութիւն ուներ, եւ աւելի վերջերը, ամէն Մայիս 24-ին անոր տարեդարձը կը նշուեր Վանի մէջ մեծաշոինդ կերպով: Օ՛, այո՛, դու

երեկի պէս կը յիշեմ թէ ի՞նչպէս ամբողջ Երիտասարդութիւնը, հոկայ զօրասին մը կազմած, երբեմն նոյնիսկ կառավարական նուազախումբը ի գլոխ ունենալով, զինուած ազգային լրօշակներով, հայ իրամանատարներու առաջնորդութեամբ դէպի Վարագ կամ այլուր կ'երթար ու ամբողջ օրը հանդիսութիւններով անցընելլ յետոյ նոյն կարգով իրիկուան ուշ ատենը կը վերադառնար՝ իր[են] հետ վերադառնելով նաև քաղաքին կենդանութիւնն ու հոգին»:

Եկարեան իր յուշերուն մէջ կը խօսի Վան քաղաքի ամբողջ շուկան իրոյ ճարակ դարձուցած 1876-ի հրդեհին մասին: Այդ օրերուն տակաւ առ տակաւ հաստատուած էր, թէ հրդեհը պատահականութեան արդիւնք չէր, այլ՝ կառավարութեան ծրագրած եւ գործադրած նենգ արարք մը, որ հայոց գլխուն աղէտ թերած էր: Խորքերուն նպատակը «փճացնել եր հայ տարրին բարգաւաճ կեանքը», ինչպէս կ'ըսէ Արմենակ Եկարեան: Կը բակներէն կարելի չէր եղած փրկել հայ առեւտրականներուն՝ վաճառատուններու երկարէ արկդերուն մէջ պահուած հնչուն նսկինները:

Ապա Եկարեան կ'անցնի 1877-1878-ի ոտս-բրքական պատերազմի յիշատակումին և հայոց վրայ անոր գործած ազդեցութեան: 1877-ի Ապրիլին «մեզի վերադառնած յոյսերը չէին մարած, ընդհակառակն, օրէ օր աւելի կ'արմատանային, տեղ կը գտնէին բոլորիս սիրտերուն մէջ, որովհետեւ ոտսական բանակը շանթահարիչ արագութեամբ կը յառաջանար հակառակ շէյս ճաղակատինի և շէյս իպատովլահի [ճիշդը՝ Ռապետովլահ – Յ. Ի.] ի գործ լրած նախճիրներուն»: Եկարեան կ'աւելցնէ. «Երկար ժամանակ էր որ վասպուրականցին կ'երագէր բրիտանեայ պետութեան մը ձեռին տակ ազատ շունչ քաշել ու հիմա ան վերջնականապէս համոզուած էր, թէ հասած էր արդէն իր խուալին: Պատերազմի վախճանն ու Սան Արեֆանոյի դաշինքը շյուսահատեցուցին զինք»:

Ոտս-բրքական պատերազմին՝ Վասպուրականը արշաւող եւ նահանջող բանակներու ոտքի կոխան եղած էր: Այս փորձանքը ծնած էր որիշ աղէտ մը՝ սովոր, որուն նմանը գէք այդ օրերուն վասպուրականցին չէր յիշեր բնաւ: Միայն հայը չէր որ

կը մեռներ անօրութեան, այլ եւ բուրք ու քիւրտը: Միայն քաղաքացիները չեն որ հաց չեն գտներ, այլ եւ զիւրացիները, որոնց մէջ կ'ըստէք թէ մարդակերութեան դէպքեր ալ պատահած էին: Դժբախտութիւններ եւեւ եւեւ, երդեւ, պատերազմ ու տվ՛ք»:

Արմենակ Եկարեան մեծ բարերախտութիւն կը սեպէ Խրիմեան Հայրիկի ներկայութիւնն ու գործունեութիւնը Վանի մէջ՝ այդ օրերուն: Արդարեւ, Հայրիկը սովի օրերուն կը փոքրայ կազմակերպէ օգնութեան աշխատանքներ եւ ինք անձանք կը հսկէ աղյուսակներուն նպաստ և դեղօրայր հասցնելու գործին:

1879-1880-ին սաստիկ սով կը տիրտը Վասպորականի մէջ: Ժողովուղը հաց չուներ: Կառավարութիւնը չէր կրնար, չէր ալ ուզեր բնակչութեան, մասնաւուն հայոց սնունդ հայրայրեւ: Խրիմեան Հայրիկ անմիջապէս դիմեց աշխարհասփիւր հայութեան որպէսզի հասնին Վասպորականի իրենց ազգակիցներու օգնութեան: Ան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հիմնեց «Սովելոց Յանձնախումբ»ը, որ յանձն առաւ բոլոր նորիրատուութիւնները ստանալու եւ զանոնք Վան դրկելու պարտադրութիւնը: Նորիրատուութեան համար՝ Խրիմեանի բարի համբաւը ամուր երաշխիք էր թէ դրամները պիտի չվատնուէին: Խրիմեան օգնութիւնը կը հասցնէր բոլորին՝ առանց խորութեան: Դաշնակցական գործիշ Խոշատուր Մալումեան (Ե. Ակնունի) այս մասին կը վրկայէ. «Խրիմեանի մարդասիրական լայն ոգին ուրիշ կերպ էր դաստիմ. — նա օգնում էր տառապեալներին, սովատանջներին, կարօտեալներին՝ առանց նայելու, թէ ինչ ազգի կամ ինչ կրօնի են պատկանում նրանք»: Հայերէն ոմանք կ'ընդգետին տեսնելով, թէ Հայրիկը ազգութիւններու կամ կրօններու միջեւ խորութիւն չէր դներ:

2. Արմենակ Եկարեան՝ Վանի Հայոց Զարքնումին Մասին 1880-1895.

Վանի հայութիւնը շնորհիւ իր արքուութեան եւ զստահելի դեկապարմերուն սքափած էր երկար թմբիրէն եւ սկսած էր պատրաստուիլ օսմանեան իշխանութիւններու ճնշումին դիմադրելու: Մասէն կոչուած Պօղոսեանները, Պօղոս վարդապետի գլխառութեամբ, հայ պէյերու ու աղաներու տգետ շրջանակին օրինական անօրութեան, այլ եւ բուրք ու քիւրտը:

նուրեամբ, նաև օսմանեան իշխանութեան հովանաւորութեամբ, իինն ու փտածը կը ներկայացնեին: Ազօղոսեանները կազմուած էին հայ երիտասարդներէ ու կը գործէին Խրիմեան Հայրիկի, Կարապետ Նարանեանի և Սկրտիչ Փորբուզալեանի առաջնորդութեամբ:

Արքուութեան շարժումի երիտասարդութիւնը զարկ կու տայ բաղային դպրոցներու բարօրութեան եւ չափահասներու կիրակնօրեայ դպրոցներու զարգացման ու տարածման: Հին օրերու բրավայէլ, զուարձամոլ ու կոռասէր հասարակութիւնը հետզիւտէ կ'անհետաճայ: Անուս չափահասներ կը սկսին կիրակնօրեայ դպրոցներ յաճախել նորութիւններ լսելու եւ սորվելու համար: Զարգանալու անյագ փափարէ մղուած՝ երիտասարդները կը մոռնան բրական, խաւարամած եւ վնասակար սովորութիւնները: Այդ կիրակնօրեայ դպրոցները իիմնած էր Սկրտիչ Փորբուզալեանը: Անոր մեկնումէն եւր այդ գործը յանձն առած էին անոր աշակերտներէն Սկրտիչ Աւետիսեանը, Միքայէլ Նարանեանն ու Գրիգոր Շիկահերը (Պեօվիկեան): Արմենակ Եկարեան կիրակնօրեայ դպրոցներու դրական դերին եւ բարերար արդիւնքին մասին կը վկայէ. «Հին օրերու բանձրացած խաւարը տեղի կու տար լուսապայծառ օրուան մը առջեն»:

Այդ օրերուն Վանի հայերը անցեալը ողբայէ դադրած էին այլւս ու անցած գործնական հանգրուանի: Պունիա-Հերցեկովինայի և Պուլկարիոյ 1875-1876-ի ապստամբութեանց ու ահաւոր ջարդերուն սարտազդու լորերէն եւր, Վանի հայութիւնը զգաստութեան եկած էր եւ ինքզինք բոլոր հաւանականութիւններու դիմաց կը պատրաստէր: Վանի առաջնորդները երիտասարդութիւնը կը գինեին գիտութեամբ եւ ազգային գիտակցութեամբ:

Զարքնումի շարժումը օրէ օր կը տարածուէր ու կը զարգանար Վանի հայ երիտասարդութեան մէջ: Ամենուրեք կը հնչէին Գաման-Գարիպայի գրած հայրենասիրական երգերը: Ընթերցասիրութիւնը, իր կարգին, զօրաւոր թափ առած էր: Բաֆֆիի և Ծերեցի՝ ազգային զգացումները բորբոքող վեպերը քնացած հոգիները կ'արքնուէին: Բազմաթիւ բարենպատակ միութիւններ կը կազմուէին: Խրիմեան Հայրիկ իր երկու աշակերտներուն

Գարեգին Վրդ. Արուանձտեանցի եւ Տիգրան Ամիրճանեանի հետ կը երատարակէք «Արծոի Վասպորականի» թերթը, Մկրտիչ Փորբուզալեան Վարագի մէջ տպարան մը կ'աշխատցնէք:

Այս բոլոր կառավարութեան աշքէն չվիխպեցան և հայերը սաստիկ հալածանքի ենթարկուեցան. Խրիմեան Հայրիկ Կ. Պոլիս աքսորուեցաւ, իսկ Փորբուզալեան բարեկամներու օգնութեամբ հասաւ Մարսէլ, Ֆրանսա, որ իհմնեց հայերէն առաջին յեղափոխական թերթը՝ «Արմենիա»ն: Ակրտիչ Աւետիսեան Կ. Պոլսոյ մէջ ձերքակալուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Տրիպոլիս, որկէ յաջողեցաւ ֆրանսական նաւով նր փախուստ տալ ու հասնի Մարսէլ: Ան աշխատակցեցաւ «Արմենիա»ին, ապա Լոնտոն մեկնելով՝ հաստատեց «Հայրենասիրական» թերթը: Ակրտիչ Աւետիսեան շրջեցաւ գրեթե ամբողջ Եւրոպան ու մեծ աշխատանք տարաւ հայ երիտասարդութեան զարթումին համար:

Վանէն յիշեալ անձերուն բռնի հեռացումը մեծ յուզում յառաջցուց երիտասարդութեան մէջ: Սակայն եւ այնպէս անոնք ըլնու չփառեցան, այլ՝ աւելի զօրատր քափով լծուեցան ազգային սուրբ գործին եւ յառաջ նդեցին զայն: Աւելի զարգացան պատանիներու կրորութեան ձեւերը՝ թէ հոգեկան, թէ մտային եւ թէ մարմնական: Կիրակնօրեայ վարժարանները ստելի զօրատր քափով շարունակեցին իրենց ընթացքը: Զանազան մարզածեւրուն աւելցան լողն ու զինավարժութիւնը, որ կը կատարուէր գաղտնաքար՝ Վարագի անձաւներուն մէջ:

Չոզահեռարար կը սաստիանար թքական հալածանքն ալ: Վանի կուտակալ Համիտ փաշան բանտերը հայ երիտասարդներով լեցուցած էր: Ան դէպի Գոնիա աքսորեկ կու տայ Միքայէլ Նարանեանը, Գերոգ Օտեանն ու Յովհաննէս Քանքանեանը: Սակայն Արմենակ Եկարեան լաւատեսօրէն կը յայտնէ՝ հեզնելով պետական խստորինները. «Հայածանը տարածանը էր»:

Թորքերը երկու հայ երիտասարդ կը սպաննեն Կովկասէն Վան վերադարձի ճամրուն վրայ: Այս դէպը կը ցնցէ. Արմենակ Եկարեանն ու ընկերները, որոնք կ'որոշնեն անպայման վրէժի դիմել: Այս նպատակաւ Եկարեան առանձինն կ'անցնի Կովկաս, որ կը սկսի մըտքի ծրագիրը յաջողցնելու պատրաստութիւններ տեսնել, բայց ափուն՝ Երբ տակաւին Վան կը գրու-

նուէր, Եկարեան փայլուն կարծիք կազմած էր Թիֆլիսի հայութեան յեղափոխական կեցուածքներուն մասին, սակայն ան յուսախար կ'ըլլայ: «Ափսո՞ս, սակայն, յուսախարութիւն: Բոլոր հաւատքս խորտակուեցաւ մէջս», – կը զրէ ան: «Տգիտութեան եւ անգիտակցութեան քանձը Խաւարդ, 1888 թուականներուն անգամ, շատ աւելի զգալի էր Թիֆլիսի մէջ քան Վասպորական», – կ'աւելցնէ Արմենակ Եկարեան: Արդարեւ, յարգելով բացառութիւնները, Թիֆլիսի հայ ընտանիքներուն մեծ մասը տուներուն մէջ իսկ հայերէն չէր խօսեր, ո՞ւ մնաց թէ պատրաստ ըլլար յեղափոխական գործունեութիւն տանելու: Անոնք ազգային բարձր արժեքներէն շատ հեռու էին:

Եկարեան կ'որոշէ անմիջապէս Վաճ վերադառնալ: Ան կառըով Երեւան կը մեկնի: Շամրուն վրայ կը գողցովի իր ամբողջ խնայողութիւնը: Երեւանի հայերը թէւ հայերէն կը խօսէին, բայց անոնց բառամբերքին մէջ ալ թրթերէն ու բարարերէն բազմարի բառեր խառնուած էին, «իսկ ես Շաքիի լեզուն կ'ողէի լսել...», – կ'ըսէ ան:

Արմենակ Եկարեան կը մեկնի Էջմիածին, որ կը մնայ քանի մը ամիս: 10 Սեպտեմբեր 1888-ին ան ճամրայ կ'ելլէ դէպի Վաճ, որուն բանտերը բաղաքէն եւ զիւղերէն ձերքակալուած հայ երիտասարդներով լեցուած էին: Կուսակալ Համիտ փաշան կը մեռնի եւ անոր տեղը զարգացած ալպանացի մը՝ Խայիլ պէյր կը նշանակուի: Համիտի օրով սարսափելի ոճիրներ կը գործուին բանտին մէջ: Արսէն եւ Դանիէլ վարդապետները խաչերու վրայ տանջած էին, Փորբուզալեանը Մարսէլ փախցնելու և «Մըշակ»ին բղակցած ըլլալու յանցանքներով, վանեցիններէն շատ սիրուած Գարեգին Բաղէցեան երիտասարդը բանտին մէջ կը շարունակէր չարչարանքներու ենթարկուի: Ասով հանդերձ, «ոգին, իսուալը, կարելի չէր կաշկանդել, բանտարկել եւ կարելի չէր կասեցնել սկսուած գործը», – կը հաստատէ Եկարեան՝ աւելցնելով. «Արսէններն ու Դանիէլները խաչերու վրայէն նոր հաւատք, նոր եռամ կը տարածէին եւ իրենց բանտախցիկները ոխտավայրեր էին այլեւս շատերու համար»:

Այդ դաժան օրերուն վանեցի Վարապետ Նարանեանը մեծապէս օգտակար կը դառնայ ազգին. իր ճարպիկ բաղարակա-

նորեամբ, ան իր ազդեցութեան տակ կ'առնել կուսակալը և բազմարին հայ երիտասարդներ բանտերէն կ'ազատէ:

1889-ին բրրական իշխանութիւնը հայոց հանդէպ իր քաղաքանութիւնները կը սրին: Այդուհանդէրձ, բանտերէն նոր ազատ արձակուած եւ իրենց կազմուրման ժամանակաշրջանին մէջ եղող հայ յեղափոխական առաջնորդներ գործի կ'անցնին: Սակայն հայոց գէնքերը փոքրաբի էին, պէտք էր յաւելեալ գէնքեր ճարել: Բոլորին աշքերը արտասահման կը նային իբրև գէնքի հայքայրման աղքիրի:

Այդ օրերուն, ամենէն յաջողակ խումը Արմենակ Եկարեանի խումըն էր: Ուստի Գարեգին Բաղդշեան և բանտակից ընկերները կ'որոշեն Եկարեանը Պարսկաստան դրկել՝ գէնք բերելու առարելութեամբ:

24 Մարտ 1889-ին Եկարեան և Տիգրան Սահելեան իրենց հանդերձներուն տակ պահած սուրերով եւ ատրճանակներով զինուած՝ ճամբայ կ'ելլեն դէպի պարսկական սահմանը: Չանի մը օրէն կը հասնին Սալմաստ գաւառակին սահմանակից Ա. Շարբողիմէոսի վանքը, ուր բոյերայի համաճարակի պատճառու բուրք ոստիկան-զինուորները խիստ խուզարկութիւն կ'ընէին: Կարծելով թէ երկու հայ երիտասարդները Պարսկաստանէն եկած են, բուրքերը զանոնք կը խուզարկեն, անոնց կրած գէնքերը կը յայտնաբերեն, ծեռնաշղթայ հազցնելով՝ Պաշ-Գալի վրայով Վաս կը դրկեն ու կը բանտարկեն: Արմենակ Եկարեան խոհենութիւնն ունեցած էր իր ընկերներուն յանձնած գաղտնի նամակները փճացնելու: Մէկ ու կէս ամիս Վասի բանտը մնալէ յետոյ, Կարապետ Նարանեանի միջնորդութեամբ ու ջանքերով, անոնք ազատ կ'արձակուին:

Արմենակ Եկարեանն ու ընկերները իրենց ազգային-յեղափոխական գործունեութիւնը կը շարունակեն: Մանրամասնութիւնները զանց առնելով, յիշեմ թէ անոնք կը յաջողին որոշ չափով գէնք ապահովել ինքնապաշտպանութեան համար եւ Վասի հայոց մեծապէս օգտակար դառնալ 1894-1896-ի ապտիվ համիտեան կոտորածներուն ընթացքին և անոնցմ ետք ալ:

Պետրոս Յ. Տեփոյեան, «Սիհրան Տամատեան», հրատարակուած իբրեւ «Զարքօնք» օրաթերթի թերթուն, Պէյրութ, 1964, 240էջ:

Ա. Սիհրան Տամատեան Յեղափոխականը

Արեմտահայ քաղաքական մտքի զարքօնքը սկիզբ առաւ եւ հայկական զաւառները տարածուեցաւ Խրիմի 1854-1855 թուականներու պատերազմէն ետք: Այս վերազարթնումի ոսկի վիրանները եղան Արմենականները, ի մասնաւորի Վասի մէջ: Նախ Խրիմնան Հայրիկը, ապա Արմենակ Եկարեանը և ուրիշներ հայ երիտասարդութեան մէջ յոյս ու եռանի ներարկեցին: Հայոց զարքօնքին զուգահեռ քափ

առաւ նաև բրրական ազգայնամուրութիւնը, որ առանց խոչընդուներու հանդիպելու հասաւ մինչեւ Երիտասարդ Թուրքերու շարժումին ստեղծման: Երիտրուրքերու շարժումը վերածուեցաւ մոլուցի մը, որուն առանցքը կը կազմէր «Սուլթան Ապտուլ Ազիզի մատուցուած Ֆուստ Փաշայի քաղաքական կտակը, որուն մէջ քաղաքագիտական լեզուով կը թելադրուէր Օսմանեան Պետութեան սահմաններուն մէջ ցեղերու միաձուլումը, իսկ անկարենիութեան պարագային՝ անոնց բնաջնջումը իրականացնել՝ միատարր Թուրքիա մը ստեղծելու համար» ինչպէս կը գույ Պետրոս Յ. Տեփոյեան իր հեղինակած գիրքին սկիզբի էջերուն մէջ:

Սիհրան Տամատեան իր երիտասարդութեան տարիներուն սկիզբէն նուիրուեցաւ Հայկական Հարցին: Ան ականատես դարձաւ միջազգային ատեաններու առջեւ այս հարցին արձարումին: Աշխարհը դեռ իրազեկ չէր դարձած օսմանեան լուծին

տակ հիւծող հայոց տառապանքներուն, երբ վրայ հասան 1894-1896-ի ապտիվիամիտեան կոտորածները: Հայ առաջաւոր տարրերը իրարու հետ խորհրդակցելով հանգում գոյացուցին յեղափոխական աշխատանք տանի և հակազդել թրավական ոտնձգորդիններուն:

Միհրան Տամատեան ծնած է Կ. Պոլիս, 1863-ին, հայ կարողիկ ծնողը: Հայրը՝ Սերովը, Տամատեան, արհեստով ծեփիչ-նկարիչ-ճարտարապետ էր: Միհրան նախնական ուսումն ստացած է ծննդավայրի Բանկայի քաղամասին մէջ Վիեննական Միսիքարեաններու դպրոցին մէջ, ապա աշակերտած է Վենետիկի Մորատ-Ռափայէլեան Վարժարանին, որկէ շրջանաւարտ եղած է 1880-ին: Մորատ-Ռափայէլեան Վարժարանի աշակերտորեան շրջանին՝ 1872-1880 տարիններուն, Տամատեան հետեւած է հասունեան-հակահասունեան պայքարին, որ Կ. Պոլսոյ հայ կարողիկներու ներքին ամենասուր հարցն է, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար զայն բնորոշել իրեւ ազգային ու հակազգային հոսանքներու բախում հայ կարողիկ յարանուանութեան մէջ:

Միհրան Տամատեան, ուսանողորեան օրերուն հայրենասիրութեամբ սովորուած, շատ ազդուեցաւ ժամանակի ազատագրական շարժումներէն: Այդ տարիններուն, քուրքերն ու քիլտերը իրարու միացած, հայ ժողովորդը սաստիկ կ'ընկճէին, զայն կը նեղէին տնտեսական, կրօնական եւ քաղաքական մարզերուն մէջ: Հայոց համար հոգեւարքային վիճակ ստեղծուած էր իրենց իսկ բնօրքանին՝ Օսմանեան Պետութեան հայկական նահանգներուն մէջ: Օսմանեան կառավարութեան քաջալերանքով, քիւրտ վաշկասուն ցեղերն ու անոնց ցեղապետերը աւելի սանձարձակ կը գործէին:

Ահա այսպիսի օրերուն էր որ Տամատեան հասարակական կեանքին մէջ կը նետուէր՝ ուսուցութիւնն իր ասպարեզը ընտրելով: Իրեւ ուսուցիչ եւ ազգային գործիչ Տամատեան գործեց Մուշի եւ Վանի մէջ: Ան իր աշքերովը տեսաւ հայոց դէմ քուրքին քիւրտին գործած շարինները: Միհրան Տամատեան իր սրբաւուին ու մտքին մէջ որոշում կայացուց՝ նոյիրուիլ հայոց ազատագրական պայքարին: Հոս Տեփոյեան ուշագրաւ իրողութիւններուն

մը կը պարզէ ընթերցողին առջեւ՝ զրելով. «Գիտենք թէ պատանի Տամատեան ոչ միայն Մորատ-Ռափայէլեան Վարժարանի տարիններուն Ալիշանեան կաղապարումով կերտած էր իր մէջ ուսմանը հայրենասիրութիւն մը, այլև գոնի մասնակի չափով հետեւած էր Եւրոպայի մէջ տեղի ունեցած ազատագրական շարժումներուն»: Տեփոյեան կ'աւելցնէ, թէ Տամատեան Տարօն-Տուրութեանի եւ Վասպուրականի մէջ չորս տարի 1884-1888 կրթական գործով գրաղած ըլլալով, «պատեհութիւնը ունեցած է դիտելու, ուսումնասիրելու եւ մինչեւ իսկ ավրելու իր ժողովուրդին իրաւագրվուած ու հարատահարուած կեանքը»: Ուստի Միհրան Տամատեան լաւ զիտակցած էր հայ ազգին սպառնացող վտանգը: Այս դառն, բայց առողջ զիտակցութենէն Տամատեանի մէջ ծնաւ բուռն հայրենասիրութեան գէներով մաքառելու կամքը: Անոր հոգին մէջ մեծ յեղաշրջում տեղի ունեցաւ, եւ Տամատեան իր շատ սիրած ուսուցչական մարզը փոխարինեց զինական ու կազմակերպչական դաժան պայքարի ասպարեզով: Միհրան Տամատեանի մէջ ծնաւ նոր մարդ ճը՝ զենքով պայքարող մարդը: Միհրան Տամատեան պայքարեցաւ մինչեւ իր կեանքին վերջին շոնչը: Թէեւ ան ապրեցաւ յուսալըման պահեր, սակայն իր հաւատքը բնաւ չկրունցու իր ազգին ազատութեան նկատմամբ: Պետրոս Յ. Տեփոյեան հայկական պայքարին առընչուած դառն իրականութիւն մը կը յիշէ. «Եթէ Թուրքիա կանգուն մնաց, այդ իրողութիւնը կը պարտի իր աշխարհագրական դիրքին, տնտեսական եւ քաղաքական նպատակներ հետապնդող պետութիւններու իրարավոնի պայքարներուն: Թուրքիոյ ներկայացուցած օգտագործելի առաւելութիւնները անոր տեղատութեան դարերուն նպաստեցին անոր գոյութեան տեսականացման»:

Հայ ժողովուրդին դէմ գործադրուած ճնշումներն ու հալածանքները, ինչպէս նաև կրթական աշխատանքի նոյնուած երկու մշակներուն Ակրտիչ Սարքեանի եւ Մարկոս Նարանեանի համապատասխարար Ալաշկերտի եւ Մուշի մէջ ծերակալութիւնները Միհրան Տամատեանի մէջ արթնցուցին յեղափոխական տրամադրութիւններ եւ առկայ վիճակին հանդուժելու քաժակը յորդեցուցին:

Հոս արժանի է յիշել Տաճատեամի իրագործած յաղթանակ-ներէն մէկը: Բացի հայերը հալածել եւ անոնց նկատմամբ շա-հատակութիւններ կիրառել, քիրտ ցեղապետ Մուսա պէկ լոր-րութիւնը ունեցաւ Արտօնը գիտէն առեւանգել հայ դեռասի օր-իորդ մը՝ Կիլիկարը: Երբ գիտացիք, սարսափի մատնուած, չ-ին գիտեր ինչպէս վարուիլ, կը վախճային իրենց հաւանական հակազդեցորեան վտանգաւոր հետեւանքներէն եւ հակուած էին համակերպելու կացութեան, Տաճատեան եւ ընկերները ար-գիլեցին այդ ստրկական համակերպումը եւ գործի անցան: Ա-նոնք բավանցեցին ժողովուրդին խաւերուն մէջ եւ անոնց համո-գեցին բուռն բողոքի ելոյթ ունենալ իշխանութեանց առջև: Տա-ճատեանի ճիգերով, հարցը օտար քաղաքական շրջանակներու ալ ներկայացուեցաւ: Երկար ձգձգումներէ ետք, բրրական իշ-խանութիւնն ստիպուած էր ձերքակալել Մուսա պէկը, որ Կ. Պո-լիս տարուեցաւ դատուելու համար: Թուրքերը օտար դիտողնե-րու աշքերուն առջեւ սարքեցին զաւեշտական դատավարութիւն մը, որու վերջաւորութեան Մուսա պէկ անպարտ հոչակուեցաւ: Սակայն, հայ տղաքը, Միհրան Տաճատեանի առաջնորդութ-եամբ, հանգիստ ու դադար շունեցան եւ հայոց պատիւր պաշտ-պանելու գործին աւելի բուռն լծուեցան՝ կրկին օտար շրջանակ-ներու դիմելով: Անզիական կառավարութեան ճնշումով, սուլ-րան Ապտիլ Համիտ Բ. ստիպուեցաւ Մուսա պէկը արսորել ե-մեն, որմէ ետք միայն հայերը զտան իրենց հանդարտութիւնը: Վերոյիշեալ զաւեշտական դատավարութեան մասին խօսելով, Կ. Պոլսոյ մէջ Մեծն Քրիտանիոյ դեսպանը հետեւեալը հեռագ-րած էր իր կառավարութեան: «Օսմանեան կառավարութիւնը պոռնկացաւ այս դատավարութեամբ...»:

Մուսա պէկի կեղծ դատավարութենէն ետք Տաճատեան Կ. Պոլսոյ մեկնեցաւ եւ հոն իր յեղափոխական ընկերներուն հետ ե-ռանդուն ու արդիւնաւէտ աշխատամբ տարաւ մանաւանդ Կա-րինի ձերքակալութիւններուն դէմ բողոքելով: Արդարեւ, ապ-տիվիամիտեան համակարգը առանց պատճառի հայեր ձերքա-կալեց եւ բանտը նետեց Կարինի մէջ: Կարմայ հայերը կազմա-կերպեցին բողոքի ցոյցեր, որոնց Ապտիլ Համիտ պատասխա-նեց կոտորածով: Ուստի Կ. Պոլսոյ մէջ հայ յեղափոխական-

ները, որոնց մէջ Տաճատեանը, շարժման անցան: Միհրան Տա-ճատեան սերտորէն գործակցեցաւ Համբարձում Պօյածեանի (Մեծն Սուրատ) հետ: Հնչակեաններու կազմակերպութեամբ տեղի ունեցաւ Գում Գարուի բողոքի ցոյցը, որ արիւնալի միջա-դէպի վերածուեցաւ զօրին բիրտ միջամտութեան պատճառաւ: Յոյցի կազմակերպիչներէն հնչակեան գործիչ Յարութիւն ճան-կիւեան եւ ուրիշ ազատամարտիկներ ձերքակալուեցան:

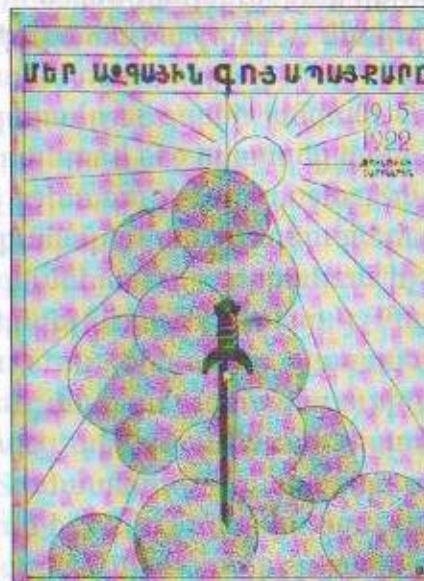
Վերապատուելի Արսեն Ա. Կեօրկիզեան «Մեր Ազգային Գոյապայքարը – 1915-1922, Զովումի Տարիներ», հրատարակուած իբրեւ «Զարթօնք»ի թերթօն թի 63, Պէյրութ, 1967, միջակ չափի 505 էջ:

**Ա. Հայ Միտքն Ու Բազուկը
Թուրքին Թիրախ 1915-ի Մեծ
Եղեռնին**

Վերապատուելի Արսեն Ա. Կեօրկիզեան Վանի հերոսամարտի իրողութեան լոյսին տակ կը խօսի զիմեալ պայքարի միջոցաւ հայոց ինքնապաշտպանութեան մասին: Հեղինակը ցոյց կու տայ, թէ «հայերը չեն այն վախկուներն ու զատասերածները, զորս Փիետ Լորիները կը զանային տեսնել ու հաւատացնել ուրիշներուն, այլ անոնք երը եւ ուր որ կրցան, իշեցուցին իրենց գրեժի լախտը, առնական անվեհերութեամբ – անարդ ոճագործին զլխուն»:

Բայց հայերը 1915-ին Վանեն, Շապին Գարահիսարեն, Եղեսիայէն, Մուսա Լեռէն եւ այլ վայրերէ զատ ինչո՞ւ զենքն ի ձեռին չկոռնեցան եւ թուրքին ու քիւրտին ոժիրներուն դէմ շղին: «Հայ ժողովուրդը հնարաւորութիւն չունեցաւ պէտք եղած տեղը ու պէտք եղածին պէս իր քաջորդիւնը երեւան թերել թուրքին բարբարութիւններուն դէմ», – կ'ըսէ Վեր. Կեօրկիզեան ու կը բացաւրէ այդ երեւոյքը հետևեալ ձեւով:

Օսմանեան սահմանադրութեան վերահոչակումն մէկ տարի եւր՝ 1909-ի Յուլիսին օսմանեան խորհրդարանը նոր օրենքներ հաստատեց՝ Օսմանեան Պետութեան մէջ բարեկարգումներ իրագործելու ծիրին մէջ: Այդ օրենքներէն մէկը կը սահմանէր, թէ Օսմանեան Պետութեան բոլոր այր քաղաքացիները, առանց

կրօնի եւ դաւանանքի տարրերութեան, «իրաւունք» կը ստանան բանակին ծառայելու՝ «Օսմանեան հայրենիքը» պաշտպանելու համար (տես Յարութիւն-Ռեմոն Գէորգեանի հեղինակած «Հայոց Յեղասպանութիւնը» հատորի արաքերեն բարգմանութիւնը, հրատարակութիւն Գահիրէի Հ. Բ. Ռ. Ս.ի «Սարենիկ Զազը» հիմնադրամի, Գահիրէ, 2016, էջ 54): 1909-էն եւր հայերը, յոյները, պուլկարները եւ որիշ ոչ-իսլամ հպատակներ ծառայեցին օսմանեան բանակին սովորական պաշտօններով. Երբեք բարձր պաշտօններ չտրուեցան անոնց, պարզապէս որովհետեւ ոչ բուրք էին, ոչ և առնուազն, իսլամ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսելէ յետոյ, 1914-ի աշնան բրբական կառավարութիւնը 18-50 տարեկան բոլոր հայ այրերը բանակ տարաւ ու զանոնք աստիճանաբար զինաքափելով՝ ճանապարհաշինական զործերու մէջ աշխատոց: Թուրքերը հայ զինուարները փոքր խումբերու բաժնեցին, խրամներ փորել տուին անոնց եւ ապա զադանաբար սպաննեցին զանոնք՝ յաճախ նոյն խրամներուն մէջ ալ թաղելով: Թուրքը այսպիսով հայ բազուկը հարուածեց ամխմայ: Ձեր բռնելու եւ կրունելու ընդունակ հայերը փճացնելէ յետոյ, բուրքերը սկսան տուները մնացած կինները, երեխաներն ու ծերերը բռնի կերպով դուրս հանել իրենց բնօրրաններէն, արտուր եւ զադրի ճանապարհներուն ու անապատներուն մէջ խողխողել: Հայերը բնաջնջելու՝ նահանգապետներուն, զիւղապետներուն եւ բրբական քրտական ցեղախումբերու առաջնորդներուն ուղղուած հրամանները մայրաքաղաքէն՝ Կ. Պոլիսէն կու գային: Ամենուրեք Խթիհատը դրկած էր իր յատուկ պատուիրակները, որոնց պարտականութիւնն էր իսկեւ հայերը փճացնելու հրահանգներու ամրողական գործադրութեան վրայ: «Բանակ չգացած եւ տուն մնացած հայերու մէկ մասը կը կոտորուի զիւղերու եւ բաղքներու մէջ, իսկ միս մասն ալ Միջազգետքի չոր ու անջրդի անապատներուն մէջ», կը գրէ Վեր. Արսեն Ա. Կեօրկիզեան:

1916-ի կէտերուն Տէր Զօրի մէջ ողջ մնացած էր շուրջ 200 հազար հայ բռնազարդեալ: Ոճագործ բորբերը չսպասեցին որ անոնք մահման բնական մահով (նկատի ունիս սովի եւ հիւանդութիւններու պատճառած մահը): Թալարէն եկած իրա-

ման մը գործադրելով, Տէր Զօրի նախկին հայանպատ կուսակալ Ալի Սուատ պէտին յաջորդած նոր կուսակալ, նախապետ Էվլերէկի գալառապետ Զեքի պէտը զանոնք կոտորեց: Վեր. Կէօրկիզեան կը գրէ, որ այդ օրերուն Թալաար ամբարտաւանորեամբ ու գոռողորեամբ յայտարարեց, թէ այն ինչ օսմանեան սուլթանները քանի մը հարիր տարուան մէջ չկրցան ընել հայոց, ինք քանի մը ամսուան մէջ յաջողոցուց:

Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առի, 1965-ին, Երեւանի մէջ, Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւններու Կաճառի նախագահ, աշխարահոչակ աստղագէտ, ակադեմիկոս Վիքրոր Համբարձումեան յայտարարեց. «Թալաարն ու Էնվերը մտահոգուած էին նաև հայերի մէջ ազգային գիտակցորդինը արմատախիլ ամենու խնդրով: Ահա թէ ինչո՞ւ գաւառներում, առաջին հերքին, սպանուում էին ուսուցիչները և առհասարակ մտաւորականները: Բայ Վ. Պոլսում, որտեղ ի տարբերութիւն Արեւմտեան Հայաստանի, վախենալով միջազգային հասարակական կարծիքից՝ այդպիսի զանգուածային կոտորածներ որոշուեց չանել կատարուեցին հայ առաջադէմ մտաւորականութեան՝ գրողների, ուսուցիչների, քաղաքական գործիչների, բուրքական պալեմնուի հայ պատգամատրների մասսայական բանտարկութիւններ, որոնց յաջորդեց բանտարկեալների գազանային գընդակահարութիւնը»:

Հայոց Յեղասպանորեան մասին արտայայտուելով, լիբանանահայ կուսակցական գործից և խմբագիր Գերսամ Ահարոննեան իր «Խոհեր Յիսնամեակի Աւարտին» աշխատորեան մէջ (Պէյրուր, 1966, 348 էջ) կը գրէ. «Այսպէս իրագործուեցան Իրքիհատ կուսակցորեան հակամարդկային նախագծումները» (էջ 277): Այս գիրքին մէջ, Ահարոննեան կը շեշտէ Հայասպանորեան կամխամտածուած բնոյքը:

Վերադառնալով Վանի ինքնապաշտպանութեան, նշենք թէ նահանգին ժողովուրդը ընդիհանրապէս և մանաւանդ երիտասարդները պատրաստուած էին պայքարելու՝ գիտորեամբ ու հայրենասիրութեամբ լեցուած: Թէեւ 1915-ի Մարտին բուրքերը փորձեցին անճիտել Վանի հայ ղեկավարութիւնը, բայց յաջողեցան: Այս մասին գրած է նաև Մելիք Ազիզեանը իր հեղինա-

կած «Հերոսական Շատախի Արմշատ Պիտը» (իրատարակութիւն «Յեղափոխական Ալպոն»ի խմբագրութեան, Պէյրուր, 1974, փորք չափի 47 էջ) գիրքին մէջ, որուն միտք բանին կը ներկայացնենք ստորեւ:

1915-ի սկիզբը Շատախի Երեւելիներէն Պետրոս Տէր Օհանեան կը ծերրակալովի և Խումար կոչուած գիտի ոստիկանատան մէջ կը սպասնուի Օսման անունով շատուշի մը կողմէ: Ժողորքերը Շատախի Թաղ գիտին մէջ եօրք հայ կը ծերրակալեն: Անոնց մէջ էր մտաւորական Յովսէփ Չոլյյեանը, զոր բուրքերը կը շարշարեն, կ'անդամահատեն և Տիգրիսի ջորերուն մէջ կը նետեն: Նոյն օրերուն Վանի կառավարիչ նետէք փաշայի (պէտք է ըլլայ նետէք պէյ-Յ. Ի.) իրահանգով, Վանի մէջ գործող Իշխանն ու Միհրան Օհանեանը որիշ շատախսթաղեցի հայու մը հետ խումք մը ոստիկաններով Շատախի Թաղ գիտը կը դրկուին՝ այնտեղի վեճերը լուծելու համար: Բոլորը կը գիշերես ճամբուն վրայ գրտնուող Հիրճ գիտը՝ ճամբան յաջորդ օրը շարունակելու համար: Սակայն, նետէքէն իրահանգուած ոստիկանները Իշխանն ու երկու ընկերները գիշերով, քուն վիճակի մէջ, կը մորքեն: Բացի ասկէ, բրրական ոստիկանութիւնը առանց պատճառի կը սպասնէ հերոս երիտասարդ Գիլամիրը, Սաք (պէտք է ըլլայ Սագ, ըստ Թաղէու Խ. Յակոբեանի, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախչեանի և Յովհաննէս Խ. Բարսեղեանի կազմած «Հայաստանի Եւ Յարակից Ծրջանների Տեղանունների Բառարան»ի էջ 3532/4814-ի, կ'ըսուի նաև Սակ – Յ. Ի.) գիտին մէջ: Ժողորքերը կը վերացնէին Երեւելի հայերը, մարտիկ, որոնք լծուած էին երկրի շինութեան, ժողովուրդի բարզաւաճման և կառավարութեան մերենայի ուժեղացման իրատապ գործերուն: Հայ մեծերը զիսատելու ծրագիր կար: Այդ պայմաններուն մէջ, հայերը կը ստիպուին Վանէն մինչեւ Շատախի և Արմշատ ինքնապաշտպանութեան դիմել: «Մտածեցին եթէ ծահ է, զոնտ պատուվ մեռնիլ», – կ'ըսէ Ազիզեան:

Թէեւ բուրքերը սպասնեցին քանի մը հայ պատախանատուններ, սակայն մնացին որիշ գործունեայ մարտիկ, ինչպէս Արմենակ Եկարեանն ու ընկերները, որոնք ժողովուրդը դէայի

ինքնապաշտպանութիւն առաջնորդեցին: Ինչպէս կը տեսնեմք Լեռն Աճեմանի խմբագրած «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի» գիրքին մէջ (հրատարակութիւն Հայ Ազգային Հիմնադրամի թի 5, տպարան «Նոր Աստղ» (The New Star Press), Գահիրէ, 1947, 307 էջ), Վասի հայերը 1915-էն դեռ քանի ճը տասնեակ տարի առաջ դաստիարակութեան ու զարգացան հայրենասիրութեան եւ հայրենիքին ծառայելու զաղափարով: Գիրքին պատզամք հետեւալի է:

Ծորիի իր արքնութեան եւ վատահելի դեկավարներուն, Վասի հայութիւնը սրափած էր խորոնկ թմբիրէն և կը պատրաստուէր օսմանեան իշխանութիւններու ճնշումին դիմադրելու: Զարքնումին կորիզոր հայ երիտասարդներն էին, որոնք կը գործին Խրիմեան Հայրիկի, Կարապետ Նարանեանի եւ Մկրտիչ Փորբուզանի առաջնորդութեամբ: Անոնք զարկ կու տան բաղային դպրոցներու մակարդակի բարձրացման եւ չափահասներու համար կիրակնօրեայ դպրոցներ քանալու աշխատանքներուն: Թրքարարոյ, զուարձամոլ ու կոռուսէր հայ հասարակութիւնը հետզիեսէ կ'անհետանայ: Զարգանալու անյազ փափաքէ մղուած, երիտասարդները կը մոռնան թրքական խաւարամած եւ վճասակար ստվորութիւնները: Երիտասարդ ու միջն տարիքի անուս հայ այրելը կը սկսին կիրակնօրեայ դպրոցներ յաճախել՝ զիտելիք ծեռք բերելու եւ նորութիւններ լսելու համար: Այդ դպրոցները հիմնած էր Մկրտիչ Փորբուզանը, որու մեկնումէն ենք այդ գործը յանձն առած էին անոր աշակերտներն Սկրտիչ Աւետիսեանը, Սիբայէլ Նարանեանն ու Գրիգոր Շիկահերը (Պէօզիկեան): «Հին օրերու քանձրացած խաւարը տեղի կու տար լուսապայծառ օրուան ճը առջեւ», – կը վկայէ Արմենակ Եկարեան կիրակնօրեայ դպրոցներու դրական դերին եւ բարերար արդինքին մասին:

Այդ օրերուն, Վասի հայութիւնը այլևս դադրած էր անցեալու ողբալ ու անցած գործնական փուլի: Պոսնիա-Հերցեկովինայի եւ Պուլկարիոյ 1875-1876-ի ապստամբութեանց ու ահաւոր ջարդերուն սարստագրու լորերն ստանալով, ան զգաստացած էր եւ ինքինք կը պատրաստէր բոլոր հաւանականութիւններու համար: Վասի առաջնորդները երիտասարդութիւնը կը զինէին

հայրենասիրութեամբ եւ ազգային գիտակցութեամբ:

Զարքնումի շարժումը օրէ օր կը տարածուէր ու կ'արմատաւորուէր Վասի հայ երիտասարդութեան մէջ: Բոլորի բերաններն կը հնչին Գամառ-Գարիպայի բառերով յօրինուած հայրենասիրական երգերը: Զօրաւոր բափ առած էր բնըերցահրութիւնը: Ուաֆիի եւ Ծերենցի՝ ազգային զգացումները բորբոքող վեպերը քնացած հոգիները կ'արքնցնէին: Կը կազմուէին բարենպատակ բազմարի միութիւնները: Խրիմեան Հայրիկ իր երկու աշակերտներուն Գարեգին Վրդի Սրբանաւունի և Տիգրան Ամիրճանեանի հետ կը երատարակէր «Արծով Վասպորականի» թերթը, Ակրտիչ Փորբուզանի Վարազի մէջ տպարան մը կ'աշխատցնէր: Արմենակ Եկարեանն ու ընկերները կը շարունակէին իրենց ազգային-յեղափոխական անաղմուկ գործունեութիւնը: Անոնք կը յաջողին որոշ շափով գէնք ապահովէի ինքնապաշտպանութեան համար եւ Վասի հայոց մեծապէս օգտակար դպրուակ 1894-1896-ի ապտիկամիտեան կոտորածներուն ընթացքին, ապա՝ 1915-ին:

Թուրքը նախ հարուածեց հայ միտքն ու բազուկը, որպէսզի հայր շկարենայ ոխնադրել իր գործելիք բարբարոսութիւններուն: Սակայն ուր հայր կրցաւ հաւարել իր ոյժերը, թէկուզ շատ դժուար պայմաններու տակ, բունցը դարձաւ բոլորին եւ քիւրտին դէմ, երոսամարտեր մղեց ու հրաշրներ իրազործեց:

Բ. Անկախութեան Գաղափարի Առաջին Գործնական Դրսերումը Վասի Սէջ

Դարերէ ի վեր Հայաստանի արևմտեան հատուածի հայերը Օսմանեան Պետութեան լուծին տակ ընկնուած՝ յարատել կը ցանկային ազատազրուիլ թրքական լուծին եւ անկախ պետութիւն մը ստեղծել: Նոյնն էր պարագան Հայաստանի արեւելեան հատուածի հայոց, որոնք պարսիկներու եւ ապա՝ ռուսերու իշխանութեան տակ ապրելով, կը գտնէին անկախութեան:

Պատմութեան մէջ երբ Հայաստանը նուածուած է օտարներէ, հայ ժողովուրդը միշտ ունեցած է անկախութեան ձգում եւ այդ մէկը իրականացուցած է վերատիրանալով իր անկախութեան: Վերջին երկու հարիր տարիներու ընթացքին հայոց մէջ

անկախութեան գաղափարի առաջին խճորումները երեւան եկան Վասի հայոց զարթումով եւ մանաւանդ՝ Արմենական շարժումով:

Արմենական շարժումը յաջողեցաւ հայ երիտասարդութեան մէջ նտցնել գօրաւոր հայրենասիրական զգացում եւ պայքարի կամք ու գործունեութիւն, որ կը հաստատոի Լեւոն Ածեմեանի խօսքը իր խմբագրած գիրքին «Յուշեր Արմենակ Եկարեւանի» (Հայ Ազգային Հիմնադրամի թի 5 հրատարակութիւն, տպարան «Նոր Աստղ» (The New Star Press), Գահիրէ, 1947, 307 էջ) մէջ. «Չխօսելու, թշնամին նիւթ չհայրայքելու Արմենական Կուսակցութեան այս սովորութիւնը աւանդութիւն դարձաւ... «Գործ եւ ոչ թէ խօսք» (շեշտադրումը իրմէ-Յ.Ի.) բնարանով:

1870-ականներուն Վասի շրջանի ազգային գործիչ Արմենակ Եկարեւան ոգեւորուած էր Օսմաննեան Սահմանադրութեան հրչակումով, զոր ինք հայոց անկախութեան գործընթացի նախաքայլը կը նկատէր, թէեւ ան լիի կը գիտակցէր թէ օսմաննեան զահին նոր նստած սուլթան Ապտիկ Համիտ Բ.-ը 1876-ին այդ քայլով սահմանադրութեան հրչակումի խաղն էր որ կը խաղար, զանալով երկրին ներսի լարուածութիւնը թիշ մը մեղմացնել: Այս մասին Արմենակ Եկարեւան կ'ըսէ. «Կը խօսուէր յաճախ Ազգային Սահմանադրութեան մասին, որ տարիներէ ի վեր գոյութիւն ուներ, եւ աւելի վերջերը, ամէն Մայիս 24-ին անոր տարեդարձը կը նշուէր Վասի մէջ մեծաշոխնդ կերպով: Օ՛, այո՛, դեռ երեկի պէս կը յիշեմ թէ ի՞նչպէս ամրոդ երիտասարդութիւնը, հսկայ զօրասին մը կազմած, երբեմն նոյնիսկ կառավարական նուազախումբը ի գլուխ ունենալով, զինուած ազգային դրօշակներով, հայ հրամանատարներու առաջնորդութեամբ դէպի Վարագ կամ այլուր կ'երթար ու ամրոդ օրը հանդիսութիւններով անցընելէ, յետոյ նոյն կարգով իրիկուան ոչ ատենը կը վերադառնար՝ իրլեն] հետ վերադառնելով նաեւ քաղաքին կենդանութիւնն ու հոգին»:

Արմենակ Եկարեւան 1877-1878-ի ոռու-թրքական պատերազմի օրերուն քրիստոնեայ պետութեան մը օժանդակութիւնը՝ ինչպէս ոռուական պետութեան, բարձր կը զնահատ երը կ'ըսէ. «1877-ի Ապրիլ ամստան մեջի վերադարձած յոյսերը չին մա-

րած, ընդհակառակն, օրէ օր աւելի կ'արմատանային, տեղ կը գտնին բոլորիս սիրտերուն մէջ, որովհետև ոռուական բանակը շանթահարիչ արագութեամբ կը յառաջանար... Երկար ժամանակ էր որ վասպուրականցին կ'երագէր քրիստոնեայ պետութեան մը ծեռքին տակ ազատ շունչ քաշել, ու հիմա ան վերջնականապէս համոզուած էր, թէ հասած էր արդէն իր խտէալին»: «Պատերազմի վախճանն ու Սան Սրեֆանոյի դաշինքը չյուսահատեցուցին զինք:

Վասի մէջ Խրիմեան Հայրիկի, Կարապետ Նարանեանի եւ Սկրտիչ Փորթոգալեանի սուածնորդութեամբ ժողովուրդը կը նախապատրաստուի բոլոր խոշրնուտները յաղթահարելու և ընթանալու դէպի անկախութիւն տանող ճանապարհէն: Քաղաքին մէջ, ազգային արքնորդեան կոչող շարժումի երիտասարդութիւնը կը ծեռնարկէ քաղային դպրոցներու բարեկաւման եւ պատանիներու կիրակօրեայ դպրոցներու բարգաւաճման ու տարածման: Կը փոխուի անցնող տարիներու թրքավայել, զուարձամոլ ու կրուասէր հասարակութեան հոգերանութիւնը: Դպրոց չտեսած երիտասարդներ կը սկսին կիրակօրեայ դպրոցներ յաճախել եւ զրել ու կարդալ սորվիլ: Երիտասարդներն ու պատանիները հետզհետէ կը նոռնան թրքական, յետամնաց եւ վնասակար սովորութիւնները: Անոնք զարգանալու անյագ փափաքով կը լեցուին:

Քաղաքականութեան մէջ ինչպէս միշտ, Վասի պարագային ալ յարմար առիթ մը պէտք էր, որպէսզի լաւ դաստիարակուած երիտասարդութիւնը, զիտակից առաջնորդներով դրսեւորէր իր յեղափոխական կամքը, զայն վերածելու համար զործնական յաղթանակի: Այս պարագային Վասի կառավարիչ նեւուէ պէյ հայոց տուաւ այդ առիթը իր ծայրահետ միջոցառումներով, ան-լին՝ ոժիրներով: Հայկական բոլոր ոյժերը միացեալ դիմադրութիւն ցոյց տուին բուրքին 7 Ապրիլ 1915-էն մինչեւ 3 Մայիս ու յաղթանակը վաստակեցան: Վասպուրականի միամսեայ Հերոսամարտը վերջ գտած էր թշնամիի [բուրքին ու քիրտին] անփառունակ փախուստով, կ'ըսէ վերապատուելի Արտէ Ա. Կէորկիզեան: Ռուսական բանակին եւ հայ կամաւրներուն Վաս մուտք գործելէ յետոյ, վերապատուելի Կէորկիզեան այդ օրերու

ժողովուրդին վրայ դեպքերուն ծգած դրական ազդեցութեան մասին կը գրէ իր ականատեսի վկայութեամբ. «Ծատերը, կարծես, տակաւին երազի մէջ էին. անհաւատավի կը բուէր այդափիսիներուն՝ կատարուած իրականութիւնը եւ իրենց ազատութեան փաստը... Վանի հայութիւնը, իր լիակատար յաղթանակը կ'ապրէր եւ ազատ տէրն ու տնօրէնն եր իր պատմական հայրենիքի մեծ օրքան Վասպուրականի»:

Իր կարգին Արամ Մանուկեան յաջողած էր ժողովրդական-վերաշինական կառավարութիւնն մը կազմել, ոչ-խտրական ոգի ցոյց տալով եւ անոր մէջ ընդգրկելով հայկական բոլոր քաղաքական ոյժերու ներկայացուցիչները:

Թէեւ Վասպուրականի անկախութիւնը կարճատեւ էր, սակայն անոր խորհուրդը իր մէջ կը խտացնէր կարեւոր արժեքներ՝ հայուն հայրենսիրութիւնը, աննկուն կամքը, ազգային դաստիարակութիւնը, անսակարկ զոհաբերութիւնները, անվիատ ջանքն ու պայքարի ոգին:

Այս անկախութիւնը սակայն մօտաւրապէս երկու ամսուան կեանք ունեցաւ միայն որովհետեւ «այդ խանդավառ ու տեսնուու օրերուն իր հայրենիքի վերաշինութեան գործին լծուելու պատմական օրերուն էր, որ նոր դաւ (ընդգծումը իմն է- Յ.Ի.) մը կը պատրաստուէր վասպուրականցիներու գլխուն, եւ ցարական ուսւ պետութեան հրամանով՝ մեր ժողովուրդը կը բռնադատուէր լրել իր նորանկախ հայրենիքը ու ականայ, սրտակուոր հեռանալ իր հօրենական տունն եւ հողէն, տալով քազմահազար զոհեր զարդի ճանապարհին, բայց իր մնացորդացին մէջ միշտ վառ պահելով հայրենիք վերադառնալու մեծ երազը...», ինչպէս կը գրէ վեր. Արսէն Կէօրկիզեան:

Վերոյիշեալ մէջքերումին մէջ վերապատուելի Կէօրկիզեան Վանի նահանջը դաւ մը կը նկատէ. Անոր կը յաջորդէ մեծագոյն դաւը՝ Հայասպանութիւնը Օսմանեան Պետութեան ամրող տարածքին, մինչև Սուրբոյ եւ Սիջազետքի անապատները երբ աւելի քան մեկ ու կէս միլիոն նահատակ տուաւ Հայ Ազգը. Մինչեւ օրս նմանօրինակ դաւի կամ դաւերու արդինքն են Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման ու հատուցման հանգուցաւը հարցերը. Այս նկատողութիւնը մտածել կու տայ մեզի քէ ո՞վ կը կան-

զնի այդ դաւերուն ետին:

1915-ին Վանի հերոսամարտը եւ անոր իրրեւ արդիւնք՝ այդ շրջանի ազատագրութիւնն ու հայոց պետականութեան կերտումը իսկական յեղափոխութիւն ու անկախութիւն էին, որոնք պատմութեան մէջ հազորադէպ կը պատահին: Անոր մէջ օտար միջամտութիւնը նուազագոյն շափով առկայ էր, սակայն եւ այնպէս ազատութիւնը ձեռք բերուել ետք, ինչպէս յիշեցինք, դաւադիր ձեռքեր խափանեցին զայն ի նպաստ բռնակալին եւ ոճրագործին: Միւս կողմէ, Վանի հայ դեկավարութիւնը չկրցաւ պահպաննել ու պաշտպան կանգնիլ իր իսկ կերտած ազատութեան...:

Գ. 1915-ին Վանէն Նահանջելու Հարցին Ծորց Վերապատուելի Արսէն Կէօրկիզեանի Յուշերը

1915-ի Ապրիլեան ապստամբութեան ատեն, Վանի Զաղաքամիջի Ամերիկեան Միսիոնարութեան տղոց տարրական եւ աղջիկներու միջնակարգ դպրոցներու շենքերը քանդուած էին բրդական ոմբակլումներու հետեւանքով: Ամերիկեան Միսիոնարութեան դպրոցներու ընդհանուր վերապատուչ Էրնսը Եարոն վեր. Արսէն Կէօրկիզեանի իրրեւ պաշտօն կը յանձնէ զոյգ դպրոցներու վարիչ տնօրենութիւնը եւ կը յանձնարարէ անոր, գործի լծելու այր ուսուցիչները հոգաւարելու զերի ինկած քուրք զինուորները: Այդ զինուորներուն մէջ քանչք (տիգենքերի) վարակիչ հիւանդութիւնը տարածուած էր եւ օրական տասնեակներով կը խլէր աննցմէ եւ անոնց հոգ տանողներէն: Տոքք. Քլարնս Շշը եւ տիկինը կը ջանային դարմանել այդ հիւանդ գերիները: Թանչըի զոհ կ'երթայ նաև տիկին Շշըրը: Վեր. Կէօրկիզեանն ալ կը վարակուի փորհարութենէ եւ գործէն իրաժարելով ընտանիքին հետ Արտամէտ զիւլը կը մեկնի հանգստանալու:

Արտամէտի քուրքերը զայրած էին Վանի մօտեցող ուսուական քանակի եւ հայ կամաւորներու լուրերու սարսափէն ազդուելով, երբալով դէսի Բաղէշ ու անկէ ալ անդին: Վերապատուելիին ու ընտանիքին Արտամէտ զալէն երկու շարար յետոյ, այսինքն 1915-ի Յունիսի վերջերը տարածայնութիւններ կը շըրջին նահանջի մասին: Ոչ ոք հաւատը կ'ընծայէ այդ խօսքերուն

ու ըստ վերապատուելի Կեօրկիզեանի բոլորն ալ կ'ըսեն. «Սենք մեր տեղին չենք շարժիր, բոդ մեզի գենք ու ռազմամքերը տրուի մենք կրնանք պաշտպանել մենք մեզի»:

Հոս կը տեսնենք թէ Վանի եւ գիտերու հայութինը դիւրութեամբ չեր ուզեր տեղի տալ ու զաղթել. ան վճռակամօրէն պատրաստ էր կրուելու եւ պաշտպանելու իր բնօրբանը: Դեկավարութինն էր որ այդ դժուարութեան առջև կ'ընկրկէր ու զաղթի ճամբան կը բանար ժողովուրդին: 1915-ի Յուլիսի սկիզբը այդ տարածայնութիւնները կը սկսին մեծ համեմատութին առնել եւ հայութինը յուգումի ճատնել: Ուստի Վանի մէջ, վարսուն աւելի հայ պատասխանատուներ խորհրդակցական ժողով մը կը գումարեն նահանջելու կամ մնալու եւ դիմադրելու որոշում տալու համար: Վանի կառավարիչ Արամ Մանուկեան առաջին հերթին կ'ըսէ. «Ուստի զինուրական իշխանութիւնները կ'ուզեն, որ ժողովուրդը գաղթեցնենք», անոր պատճառը վերագրելով այն իրողութեան թէ ուսական բանակի զօրամաս մը Բաղէշի ճակատին վրայ թրբական ուժեղ դիմադրութեան հանդիպած էր: Մանազկերտի ճակատին վրայ ուսական գունդին դրութինը վատ էր եւ հրամանատարը կ'ուզէր առժամարար լրել Վանը եւ անցնիլ Ապահայ (տե՛ս Ապահա- Դաշտ հայկական լեռնաշխարհում, Վանայ լիճի հիւսիս-արևելեան կողմուն, Քերկի գաւառի հովիտում, տ Արադա- Թաղեւոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք- Բախչեան, Յովհաննես Քարսեղեան, «Հայաստանի եւ Յարակից Ծրջանների Տեղանունների Բառարան», Ա. հատոր, Երեանի Համալսարանի հրատարակչութին, Երեան, 1998, համացանցային կայք էջ 337/4814) զօրացնելու համար իր գունդին դրութինը: Արամ Մանուկեան կ'աւելցնէ ըստով. «Ին կարծիքով, սակայն, ասիկա ուսական խաղ է. Վանը պարպել կ'ուզեն»: Կամատրական խումբերու առաջնորդներն ալ ուստիրու այս քայլին համաձայն էին: Ըստ ժողովի մասնակիցներէն ուրիշ պատասխանատուի մը՝ Պարոյը Լեռնեանի բուրքերը ի վիճակի չեն յարձակողականի անցնելու Սարդամիշի մէջ Ենքերի հրամանատարութեան տակ եղող զօրքի պարտութենեն ետք, որեմն ուստիրու մտավախութիւնն ու նահանջի կեցուածքը չեր կրնար արդարանալ: Հեզնական շեշտով մը Լեռնեան կ'ըսէ.

«Ուստական օյինսպազութիւն կայ այս հարցին մէջ»: Արտակ Դարրինեան ժողովականներուն կ'ըսէ թէ ուստական բանակը նեղ կացութեան կը մատնուի եթէ հայերը նահանջեն, որովետեւ հայերը ամէն ծեւով անոր կ'օժանդակեն ներկայիս:

Արամ Մանուկեան կրկին խօսք կ'առնէ ու կ'ըսէ թէ ուստերը դժողոհ մնացած են կարգ մը հարցերու պատճառաւ: Անոնցմտ մէկն էր Վանի շնորհերու քանդուած վիճակը, որ զանոնք կը զրկէր անոնց օգտագործելու կարելիութենէն: Հայերը անոնց բացատրած էին պատճառներն ու պարզած եղելութիւնները, սակայն ուստերը վերապահութեանք ինդրւած էին հայոց բացատրութիւնները եւ կը պնդէին նահանջի դիմելու: Արամ Մանուկեան ընդդիմացած էր Վանի բնակչութիւնը գաղթեցնելու գաղափարին:

Աւելի բնորոշ եւ տրամաբանական բացատրութիւն մը կայ գաղթի հարցին առընչութեամբ: Ա. Թերզիպաշեանի իր «Անդրանիկ» (հրատարակուած Փարիզ, 1942-ին) գիրքին էջ 220-ի մէջ կը գրէ. «Ուստական զինուրականութիւնը սկսած էր ծուռ աշքով նայիլ Արամ Մանուկեանի վրայ: Անոր ականջին շատ գէշ կը հնչէին որոշ հոսանքի պատկանող մանուի- Վանի մէջ, Կովկաս թէ Պարսկաստան- յանկերզը, թէ Վանը հայերու կողմէ: Ե որ զըրատած է, թէ ան կորիզն է հայ ինքնավարութեան կամ անկախութեան»: Ուստական զինուրականութեան հաճելի չեր բնաւ լսել Արամ Մանուկեանը Վանի եւ շրջակայ գաւառներու կառավարիչ անուաննելու իրողութիւնը:

Ժողովի պահուն հրամանատար Վարդան ուստերուն հետ խորհրդակցելու գացած էր նահանջի մասին: Ան աւելի ուշ կը միանայ հայ դեկավարներու ժողովին, որ Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան Զինուրական Մարմնի դեկավար Արմենակ Եկարեան վճռական կեցուացքով մը հանդէս կու զայ եւ կը բացայայտ խնդրին ծալքերը: Եկարեան խօսքը բոլորին կ'ուղիէ եւ մասնատրարար հրամանատար Վարդանին, շեշտելով որ եթէ ուստերը կ'ուզեն նահանջել մենք պէտք է մնանք մեր հողին վրայ եւ պայքարինք մինչև վերջ:

Կամատրական շարժումը կազմակերպողները կ'ուզէին անդամալուծել զայն եւ ինքնապաշտպանական պարտականութենէն հրաժարելով, փախուստ տալ ու ծուարիլ Թիֆլիսի ապահով

անկին մը: Եկարեան բոլորին ներկայութեան կը շեշտէ ըսելով. «Ժամանակը յարմար է- երազուած ու չգտնուած ժամանակը- հիմա որ 8000-է աւելի զինուած մարդ, թնդանօթներ ու պաշար ունիք եւ հոս կը գտնուիք, ձեր հետ ունենալով Ռուսիոյ բարեա- ցակամութիւնը, հիմա որ պատեհութիւն տրուած է մեր ապագան կերտելու՝ այն ապագան, որու մասին կը խօսէիք երեսուն տա- րիներէ, ի վեր- իմա կոնակ դարձուցած քշնամիին, կ'ուզէ նա- հանջն՝»: Սակայն ժողովականներուն մեծամասնութիւնը կը մ- տածէր հեռանալ Վանէն եւ այդպիսով ափ մը ժողովուրդը կ'ու- զէր դեպի անորոշութեան մղել: Այս ժողովուրդը որ հերոսական ճիզերով կրցաւ յադրանակել եւ ազատի ստրկութենէ: Արմե- նակ Եկարեան ներկաները կը հաւաստիացնէ թէ որեւէ վասն չէր սպառնար իրենց մանաւանդ որ բուրք ասկեարին կորովը եւ բարոյականը կոտրած էր: Եթէ բուրքը իր ոյժով կարենար ճնշել հայուն, ապա վերջինս մեկ ամիս պիտի չկարենար դիմադրել եւ տոկալ: Եկարեան կ'ըսէ թէ բրբական կանոնաւոր բանակը ի վիճակի չէր յարձակում գործելու Վանի վրայ, միայն բուրք խո- ժանն է իրենց դեմ ու ան կ'աւելցնէ. «Չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ այս ամենը: Ռուսական բանակը կը նահանջէ, բո՞դ նահանջէ»: Եկարեան կ'առաջարկէ ռուսերուն հաւաստիւնը ստանալ հայ- կական կամատրական բանակը Վանի մէջ պահելու:

Ժուրք խուժանը մասնաւոր ոյժ եւ զինեալ կարողութիւն չէր ներկայացնէր հայուն քաջ կեցուածքին դիմաց: Մուշի, Սասունի եւ այլ վայրերու մէջ հայեր լեռներ ապաստանած կը դիմադրեին բուրքերուն եւ քիրտերուն: Անոնք յոյս ունեին թէ Վանի անկա- խացած հայերը պիտի հասնէին ու ազատին զիրենք դժուար կացութենէ: Եկարեան կ'ըսէ թէ եթէ Վանի հայերը մինչեւ Սա- սուն ու Մուշ հասնին ու տարածուին այն առեն անոնք պիտի կարողանան պատկառազդու ոյժ մը ստեղծել եւ դիմադրել բըշ- նամիին: Այս խօսքերուն վրայ իրամանատար Վարդան ինքնա- պաշտպանութիւնը շարունակաւու համար համաձայն կը գրտ- նուի չզարքեցնելու ժողովուրդը: Ժողովականներուն մեծամա- սնութիւնը որոշում կու տայ չզարքել, այլ մնալ տեղույն վրայ եւ դեպի Էջմիածին պատգամատրութիւն մը դրկել Ամենայն Հայոց հայրապետին որպէսզի դիմում կատարէ Կովկասի վոխարքա-

յին գաղքի որոշումը չեղեալ համարելու համար:

Դժբախտաբար սակայն, հակառակ տրուած որոշումին եւ կայանալիք կարգադրութիւններուն ոուսական կառավարութ- եան կողմէ երկու մունետիկներ գիշերով կը յայտարարեն թէ կա- ռավարութիւնը պատերուն վրայ վակցուած բուրքերու միջոցաւ կ'իմացնէ հայոց թէ ոուսական բանակը պիտի նահանջէ եւ մի- այն երեք օր ժամանակ կու տայ հայոց միանալու բանակին: Պետք էր անցնի Պենտի Սահու գետը: Ռուսի վաճեցին հայ գալքականի ցուպը վերցնելով ճամքայ կ'իմնայ:

Կը նկատենք հոս թէ ոուսերը թէի նենգամսութեամբ է որ կ'ուզէին նահանջել եւ դաս մը տալ կարգ մը գոռոզամիտ հայ դեկավարներու, սակայն եւ այնպէս անոնք հայերը ազատ ձր- գած էին մնալու կամ նահանջելու: Ռուսերը արտօնած էին որ 8000 հոգի հաշուող հայ կամատրները մնան Վանի մէջ իրենց գէնքերով եւ բնդանօթներով: Արմենակ Եկարեան եւ այլ դեկա- վարներ հաւաստիացուցած են բուրքը որ կարելի էր Վանն ու ա- նոր ժողովուրդը պաշտպանել: Ասոր հակառակ, կարգ մը դեկա- վարներ վախնալով իրենց մորքեն կը փորքային լրել Վանն ու ժողովուրդն ալ իրենց հետ տանիկ ապաստանելու համար Թիֆ- լիս: Անոնց այս կեցուածքն ու քայլը յառաջ բերա իրարանցուն եւ խունապ եւ նահանջի ճամքուն վրայ պատճառ դարձաւ որ հայերը բազմաթիւ զոհեր տան:

Դ. Վանի նահանջը

Վերապատուելի Արսէն Կէօրկիզեան զիրքին 27-50-րդ էջե- րուն մէջ կը նկարագրէ Վանի 1915-ի յուլիսեան խուճապահար նահանջը:

Ժամանակը շատ նեղ էր եւ վերապատուելին փոխադրութ- եան միջոցներ չուներ որպէսզի իր ու աներոջ ընտանիքները շու- տով ճամքայ ելլին: Ժողովուրդին աճապարանօր պատրա- տուելուն մասին ան այսպէս կը գու. «Կեանքի անմիջական ըս- պանակիրէն շշմած պատրաստովի ուղղողներուն ուղեղն էր մի- այն, որ ի խնդիր միջոցներու կը գործէր, առաջին օրը: Անոնց սիրտը տակաւին ի վիճակը չէր զգալու դարաւոր հայրենիքը, դարերու տունն ու տեղը եւ ունեցած-չունեցած մէկ անգամէն լ-

բելու կսկիծը...»:

Մեծ դժուարութեամբ երկու եզ ու մէկ էշ ճարելէ եւ տան ապրանքներն փոքր մաս մը ու ճամբու պիտոյքներ քեցնելէ. յետոյ, Վեր. Արսէն Կէօրկիզեան իր եւ աներոջ բնտանիքներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ Կիրակի, 18 Յուլիս 1915-ին՝ միանալով գաղքականներու կարաւանին: Առաջին զիշերն ու յաջորդող երկու օրերուն կարաւանը անընդհատ կը քալէ: Նահանջի ճանապարհին՝ վանեցիներուն կը միանան գաղքականներ Վանի նահանգի Թիմարի, Հայոց Չորի, Գաւաշի, Մոլսի եւ Նորսովի գաւառներու զիշերէն:

Վանէն դէպի Կովկաս տանող մէկ ճամբայ կար, որ կ'անցնէր Բերկրի Գալայի կիրճէն: Երբ կարաւանը կիրճը կը մտնէ, մարդիկ կը սկսին աւելի արագ քալէլ: «Հոգեպէս ծիրած եւ ֆիզիքապէս մաշած քազմորթինը» կիզիչ արեւոն տակ, փոշեթաքախ, շտապելով կը յառաջանար՝ բուրքն ու քիրտէն ջարդուելու վրտանգին սարսափած: Բերկրի զիշաքաղաքէն դուրս, գաղքականները կը հստին հանգստանալու: Վերապատուելիին տիկինը՝ Նուարդ չ'ուզեր ճամբան շարունակել եւ կ'առաջարկէ հոն մնալ: Վերապատուելին իր տիկինը եղան մը վրայ կը նստեցնէ ու կը շարունակեն ճամբան:

Կէօրկիզեան ուսին կը շակէր «քիչիկ չափին» կոչուած քրդական հրացան մը՝ սահմանափակ քիով փամփուշտներու հետ, մէջքին՝ զերմանական մաուզեր ատրճանակ մը՝ 49 փամփուշտով: Խորիելով, թէ ճանապարհը այլևս ապահով է (որովհետեւ ուսւ զինուրները կարաւանին կը հետեւեին), Կէօրկիզեան իր ատրճանակը կը նուիրէ հայ կամատրի մը, որ կը խոստանայ իրենց օգնել: Կիրճէն դուրս չելած, կարաւանը քացատի մը մէջ կը նատի՝ հանգստանալու: Զանկարծ կը լսուի պայքում մը, որուն կը յաջորդէ համազարկ մը: Գաղքականները խոճապի կը մատնուին: Վեր. Կէօրկիզեան այդ պահը հետեւեալ քառերով կը նկարագրէ: «Եւ ահա խուճապ մըն էր, որ ծայր տուաւ: Մարդկային այդ հսկայ զանգուածը ալեկոծեցաւ միանզամայն ու տիրեց քառսային վիճակ... Փախչող փախչողի. Բայց թէ ո՞ւր, երեսուն օր առաջ, կարկուտի պէս տեղացող քրքական համազարկ գնդակներու դէմ իր պաղարինորթինը պահող եւ միա-

ժամանակ տասնեակ մը զոռացող բնդանօրներու եւ շառափակներու հարուածներուն տակ շընկնող ժողովուրդը, սարսափի բոյն խմողներու պէս խելայեղ, կը վազէ՛, հա՛, կը վազէ՛... ինքն ալ չի զիտեր թէ ո՞ւր»:

Կը պարզուի, թէ թշնամին Բերկրի հասած ու անցած էր, իսկ Զիկանի ծորի քիւրտ աշխարքական ոյժերը կարաւանին ետեւէն կու զային: Գաղքականները երկու կրակի միջեւ կը յայտնուին: Աւելի ուշ յայտնի կ'ուլայ, թէ բուրքերն ու քիւրտերը կը փորձէին նոյն ատեն երկու կրակի մէջ առնել նաև Անդրանիկի ոյժերը, ոյնք Արծէշ-Ալճեւազի (Աճաւազ, Ատիճճաւազ կամ Աճայազ, հայկական անունը՝ Արծէկ) (տեսն Արծէկ/ զաւառ եւ քաղաք Վանայ լիճի հիւսիսային ափին, համասուն կղզեակի դիմաց. Թաղեւոս Յակոբեան, Ստեփան Սելիք-Քախչեան, Յովհաննես Բարսեղեան, «Հայաստանի եւ Յարակից Ծրջանների Տեղանունների Բառարան», Ա. հատոր, Երեւանի Համայստանի հրատարակութիւն, Երեւան, 1998, համացանցային կայք էջ 481/4814) նահանջի կարաւանը կը պաշտպանէին: Կրակոցները կը շարունակուին եւ գաղքականներն ումանք կ'իյնան վիրաւոր կամ սպանուած: Իրարանցում մը կը յառաջանայ կարաւանին մէջ: Բենակիր կովերն ու եղեւը իրենց կոնակի թեռ վար կը նետեն ու ատին-անդին կը վագեն սարսափած: Նուարդ եղան կոնակեն վար կ'իյնայ: Վերապատուելին ու կինը հողարումի մը ետեւ կը պահուրտին: Հոնկէ Կէօրկիզեան իր հրացանով երկու զմդակ կ'արձակէ թշնամիին ուղղութեամբ: Հրացանաձգութիւնը հետզինուու: կը սաստկանայ: Ողջ մնացած գաղքականները յուսհատութեան կը մատնուին: Վերապատուելին թարսոցէն դուրս ելլելով, կը փնտուի իր խենքացած եզը, որու կոնակին վրայ դրած էր փամփշտակալը՝ մեծարանակ փամփուշտներով: Բարեբախտարար, ան շոտով կը զոնէ եզը ու 150 փամփուշտները հանելով, կը սկսի հրացանին մէջ լեցնել: Այդ միջոցին կամաւրները օգնութեան կը հասնին ժողովուրդին: Անոնք ժողովուրդը վտանգէն կը հեռացնեն եւ դեպի առաջ կը տանին:

Կէօրկիզեան իր անցած վայրերուն վիճակը հետեւեալ ծետվ կը նկարագրէ եջ 45-ի մէջ. «Սեր անցած ճանապարհին վրայ,

ամէն քայլափոխին, լուսնակի շողերուն տակ, կը տեսնէինք ջարդուած սայեր, կառեր, ֆուրկոններ, տնային իրեղեն, փակու բաց սննդուկներ, պղինձէ աճաններ, ինքնաւեռներ (սաճավար), բեռներով ցորեն, տոպրակներով ալիք. մէկ խօսքով՝ ամէն, ամէն բան: Եւ ինչ որ աւելի սարսափելի էր՝ դիակներ, դիակներ, նորածին երեխաններէն մինչեւ հասակաւրներ: Սեզմէ առաջ, կոտի սարսափեն փախչող գաղթականներուն կը պատկանէին այդ բոլորը, որոնք ամէն ինչ լրած՝ միայն իրենց կեանքերը ազատելու աշխատած էին»:

ճամբու ընթացքին վերապատուելի Արտէն Կեօրկիզեան կը կորսնցնէ իր հարազատները: Ան կը շարունակէ իր կնոջ հետ յառաջ երթալ: Բարական ընթանալէ յետոյ ան կը գտնէ իր ծնողը:

Գաղթականները կ'աճապարէին հասնելու համար Կովկասի սահմանին գտնուող Գըզըլ-մեփէ գիւղը, որ ապահով կը սեպուիր: Վերապատուելի Կեօրկիզեան իր տիկինը՝ Նուարը կը կորսնցնէ: Հոնկէ կ'անցնին Իգտիր գիւղարադաքը, որ հասնելով՝ վանեցիք կը հանգստանան եւ իրենց քաղցը կը յագեցնեն բաշխուած նպաստով: Վտանգի շրջանը անցած էին:

Նպաստարաշխութեան գործը տակախին կանոնաւոր հումին մէջ չէր դրուած դէպերու արագ ընթացքին պատճառաւ: Իզտիրի մէջ, շատեր փուռերու առջև կարգ կը սպասէին ամառուան կիզիչ արեւոն տակ: Գաղթականներու մեծ մասը դաշտերու մէջ կը ծուարի՝ բարականաչափ բնակելի շնորհերու շգոյութեան պատճառաւ: Վերապատուելի Կեօրկիզեան իր ծնողներուն հետ այգիի մը մէջ տեղ կը գրաւէ՝ որիշ ընտանիքներու կողքին: Այգիին տէրը կ'ուզէ դրու հանել գաղթականները, որոնք կը մերժեն ենթարկուիլ անոր պահանջին: Ասոր վրայ, անխիղճ այզեպանը ջուրի առուակ մը կը բանայ եւ ամբողջ այգին ջուրով կ'ողողէ: Կեօրկիզեան իր ընտանիքը առնելով փողոցին մէկ ամկինը կը տեղաւորուի: Վերապատուելին ինացած էր թէ Նուարդ երեք օր առաջ իր մօրերօր ջորիով գացած էր եւ կարաւանն առաջ Իգտիր հասած: Կեօրկիզեան Նուարը կը գտնէ Իգտիրի մէջ: Յաջորդ օրուան առաւօսուն ամէն մարդ կը պատրաստուի Երեւան մեկնելու: Կեօրկիզեան կ'որոշէ ընտանեօր մեկնիլ Պա-

րու, որ երեսուն տարիէ ի վեր կը գտնուէր երեց եղբայրը Լեւոն, որ ինն տուն-տեղ եղած եւ լաւ դիրք շինած էր իրեւ Թառայեանցներու քարիտի գտարաններու տնօրէն: Կեօրկիզեանն ու ընտանիքը մէկ օրէն շոգեկառուով Թիֆլիս կը հասնին: Հոն հայրը կը եխանդանայ: Վերապատուելին իր կինն ու մայրը առնելով՝ շոգեկառուով կը մեկնի Պարու՝ Լեւոնի մօս: Հայրը Թիֆլիս կը մնայ՝ ազգականի մը մօս՝ ապարինելու համար:

Հայ գաղթականները շարան-շարան Պարու կը հասնէին: Ի տես անոնց բշտառ կացութեան, Պարուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը, տեղի «Արեւ» թերքի խմբագիր Սիմոն Յակոբեանի թելադրութեամբ, Գաղթականական Յանձնախումբ մը կը կազմէ Հայկ Միքայելեանի, Տիգրան Պէկատեանի, Յ. Միրզոյեանի եւ ուրիշներու անդամակցութեամբ: Յանձնախումբը կը վարձէ Պարուի մէջ Սըլուն անունով իին օրանոց մը, որ կը դառնայ գաղթականներուն առաջին հանգրուանը: Հոն լոգնալէ, մաքրուելէ եւ հագուստները հականեխել յետոյ, գաղթականները կը փոխադրուին Պարուի մօտակայ Էրմենիքներ (Հայոց Գիտ) անունով գուտ հայարեակ աւանը:

Գաղթականական Յանձնախումբը Կեօրկիզեանը գործակատար կը նշանակէ: Ան ամէն օր երկարութիւն կայարանը պէտք է երթար եւ նոր հասած հայ գաղթականները կառերու կամ ֆուրկոններու մէջ տեղաւորելով՝ տեղափոխւել Սըլունի մարման կացարանը:

Գաղթականական Յանձնախումբը Էրմենիքների մէջ դպրոց մը կը բանայ՝ 200 գաղթական եւ 100 տեղացի աշակերտներով: Տնօրէնութիւնը սկիզբը կը վարէ տեղացի մը եւ կը գործեն տեղացի ուսուցիչներ: Նկատի առնելով, որ գաղթականներուն մէջ կային շատ աւելի որակատր ուսուցիչներ, ուսուցչական կազմը շուտով լրի կը փոխուի եւ Լայփցիկի համալսարանի շրջանաւարտ Գալուստ Գրիգորեան տնօրէն կը նշանակուի: Վեր. Արտէն Կեօրկիզեան կը պաշտօնավարէ Պարուցին մէջ՝ իրեւ կրօնի ուսուցիչ: Երեք շաբաթ եւր երեք Պարուի թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տէր Սկրտչեանը Էրմենիքների դպրոցը կ'այցելէ՝ Վեր. Կեօրկիզեանին կ'արգիլ կրօն դասաւանդումը կու տայ անոր: Տնօ-

թէն Գալուստ Գրիգորեան Կեօրկիզեանին խորհրդապահաբար կը յայտնէ, թէ Կարապետ Սրբազն թէն Գերմանիոյ Լայպցիկի եւ Պետինի համալսարաններուն մէջ ուսում առած է, սակայն նեղմիտ մարդ մըն է, որ կը վախճայ, թէ վերապատուելին բողոքական ոգիով պիտի լեցներ աշակերտները:

Ե. Հայոց Առաջին Վերադարձը Վան 1915-ի Հոկտեմբերին

Վանի նահանջը տեղի ունեցած էր 1915-ի Յովիսին:

Վանի նահանջին հետեւանրով վանեցիները Հայաստանի արեւելեան հատուածին մէջ ցիր ու ցան կ'ըլլան: Անոնց մեծ նաս ապաստան կը գտնէ Եջմիածնի, նաև Թիֆլիսի մէջ: Քանի մը հարիր ընտանիք Պաքու կը մեկնին, որոնց մէջ էր Վեր. Արսէն Կեօրկիզեան իր ընտանիքով: Հոն ան կ'իմանայ թէ Վանի նահանջէն եար, ճեւտէք պէջ 500 ասկեարներով «քաջաբար» Վան մտած էր: Սակայն ան երկար ժամանակ չէր կրցած Վանը իր ձեռքին մէջ պահել իմանալ: յետոյ թէ ոուսական իինգերորդ զօրամասի հրամանատար Չորմիզուպով, որ Սալմասու կը գտնուէր այն ատեն, հրաման ստոցած էր դէպի Վան յառաջանալու: Զօրավար Կովկասիով նոյնպէս դէպի Վան կը յառաջանալու: Զօրավար Կովկասիով նոյնպէս դէպի Վան կը յառաջանալու: Շատ շանցած Վանը կրկին ոուսական հակակիոյին տակ կը մտնէ:

Այդպիսի դուռար պայմաններու տակ նահանջած Վանի հայութիւնը կարծ ժամանակ եար Թիֆլիսի մէջ կը վերակազմակերպուի: «Վանտոսապ» եւ «Աշխատանք» թերթերը կը սկսին վերահրատարակուիլ բազում ճիգերով, առաջինը Թիֆլիսի մէջ իսկ երկրորդը՝ Երևան: Հայ ազգային գործիչները խորհրդակցական ժողովներ կը գտնարեն Վան վերադառնալու նպատակու: Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը «Վանտոսապ»ը վերահրատարակելով նպատակադրած էր արեւմտահայ գաղքական ժողովուրդին ծայնը լսելի դարձնել արեւելահայ դեկավարներուն: Գիտակցարար կամ անգիտակցարար կովկասահայերը բացասական դեր կը կատարէին՝ յանուն արեւմտահայութեան ազատագրութեան մղուած պայքարին մէջ: «Վանտոսապ» այս վնասակար արարքը կը մտնանշէր եւ անոր դարման գտնելու կերպերը կ'առաջադրէր: Թիֆլիսի մէջ արեւ-

իահայ թէ արեւմտահայ պատասխանատուները խորհրդակցական ժողով մը գումարելէ յետոյ կ'որոշեն կազմել մարմին մը, որ նախ «Նպատամատոյց» եւ ապա «Հայաստանի Վերաշինաց Յանձնախումբ» անունը կը կրէ: Այս յանձնախումբին մէջ գրիւատրաբար գործունեայ դեր կը վերցնէ: Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը: Յանձնախումբը «Արեւմտահայ զիւղացին իր հողին վրայ աշխատանքով ապրեցնելու ծրագիր» մը կը մշակէ եւ Կովկասեան իշխանութեան կը դիմէ Վանի տեղական միլիս մը կազմելու եւ հաստատելու որոշումի գործադրութեան օգնութեան համար: Առաջարկը կ'ընդունուի և Արմենակ Եկարեանի զիւղատրութեամբ 200 հոգինոց միլիս մը կը կազմուի: Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը բաղարապետութեան, ոստիկանութեան եւ հաշտարար դատարանի պաշտօնելուն համար թեկնածուներ կ'առաջադրէ:

Ռամկավար իշխանութիւնը գնդապետ Թերմէնը Վանի նոր կառավարիչ կը նշանակէ: Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող «Մըշակ» թերթի խմբագիր՝ Համբարձում Առաքելեան մօսէն ծանօթ էր Թերմէնի: Վերջինս Առաքելեանին կ'առաջարկէ որ սահմանապահ գունդ մը կազմուի իրեն հետ Վան մեկնելու համար: Առաքելեան կը թելադրէ Արմենակ Եկարեանի առաջնորդութեամբ արդէն իսկ կազմուած գունդը տանիլ Վան: Թերմէն համաձայն կը գտնուի առաջարկին եւ ոուսական բանակէն գունդ մը ու Արմենակ Եկարեանի միլիսները դէպի երկիր մեկնելու պատրաստութիւններ կը տեսնեն:

Արմենակ Եկարեանի զինեալ խումբի կազմութեան օրերուն նոր կամաւրական շարժում մը սկսած էր հայոց մէջ, մասնաւոր ամերիկահայութեան մօս: Բազմաթիւ երիտասարդներ դէպի Կովկաս կը փութային ծառայելու համար Հայաստանի ազատագրութեան գործին, ուր որ հարկ էր: Այս նպատակին համար Ամերիկայէն եկած էին Վերակազմեալ հնչակեաններ զիւղատրութեամբ հարիւրապետ Շիմ Զանգավեանի եւ Ռամկավարներ զիւղատրութեամբ Մուշեղ Բագեեանի: Այս երկու խումբները կը միանան Արմենակ Եկարեանի խումբին: Խսկ Կովկասի մէջ 1000-է աւելի հայ երիտասարդներ կը սպասէին միանալու համար նոր կամաւրական շարժումին:

1915-ի հոկտեմբերեան օր մը Թերմէն 200 կողակներով Թիֆլիսէն ճամրայ կ'ելլէ դեպի Վան: Օր մը եսք Մուշեղ Բագենասի և Նազարէք Պուտնութեան ալ իրենց խումբերով ճամրայ կ'ելլէն: Անոնց կը հետեւի վաճեցի ժողովուրդը: Ամենէն ետեւէն կը քայէ Արմենակ Եկարեան իր 70 հոգինո խումրով իրբեւ յտասապահ: Բոլորն ալ առանց միջադեպի Վան կը հասնին, բացի Բագենասի խումբէն, որ ճամրան թերեւ ընդհարում մը կ'ունենայ քննամիին հետ: Առաջին հերթին կամաւորները Վան վերադարձած ժողովուրդը կանգուն մնացած տուներու մէջ կը տեղադրեն: Ապա անոնք կը հաւաքնեն ու կը թաղեն հոս ու հոն մնացած դիակները:

1915-1916 ճմրան Վան վերադարձող ժողովուրդին թիր 10 հազարի կը հասնի: Հայ զիղացիները կ'երքան իրենց ստացուածքները կը ստանանեն ու կը սկսին արտերուն մէջ աշխատի գարնան: Ուստական իշխանութեան օգնութեամբ ամէն կողմ պահակագունդեր կը գետեղուին, նոյնիսկ հեռաւոր տեղեր և հայ զիղացին ապահով կ'աշխատի իր հողին վրայ: Բացի «Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողով»էն «Կովկասի Բարեգործական Ընկերութիւն»ը, «Հայ Գիղատնուեական Ընկերութիւն»ը եւ աւելի ուշ՝ «Ուստական Քաղաքներու Միութիւն»ը հայ զիղացիներուն լծկան եզմեր ու սերմնացու կը հայրայքն: Անդրանիկի և Զենիի խումբերու ներկայութիւնը Վանի մէջ յաւելալ ոյժ կը ներշնչեն վերադարձած հայոց: Ներգաղըր հետզետէ կ'աճի եւ Վանի բնակչութեան թիր 40 հազարի կը հասնի 1916-ի ամրան:

Ամերիկեան «Նիր Իսք Ակիլիֆ» ճարդասիրական կազմակերպութիւնը իր երկու գործունեայ պաշտօնեաներուն Տոքք. Մեր Քայլուի (Կ. Պոլսոյ մէջ իրատարակուած ու դադրած «Աւետարեր» շաբաթաթերթի խմբագիր) եւ անզիացի հարիրապետ Կրէյսի միջոցաւ օգնութիւն կը փորացնէ հայրենադարձ Վանի ժողովուրդին: Անշուշտ այս օգնութեան նպատակը անշահախնդիր չէր, այլ կը ձգուէր մօտիկ պապագային Միջագետքէն դէպի Պարու եւ Սուրբոյ հիւսիսային շրջանները արշաւելու պատրաստ անզիական բանակին օգտակար դառնալու հեռանկարով խարիսխ պատրաստել:

Թերմէնի եւ Եկարեանի զիսաւորութեամբ Վանի մէջ ապրելու բաւականաշափ բնականոն պայմաններ կը ստեղծուին: Վանի և շրջակայ գիտերու ամբողջ հայութիւնը գործունեայ վիճակի մէջ կը դրուի: Դժբախտաբար սակայն, պատերազմը կը շարունակուի աւելի ուժգին դառնալով եւ ուստական բանակի կրկին նահանջելու մասին շշուկներ կը շրջին: Աւազմաճակատէն հասած լուրերը բաւական յոսահատորին կը բերեն ժողովուրդին: Սակայն եւ այնպէս Արմենակ Եկարեան աւելի քան վճռական կ'ըլլայ այս անզամ երբ խօսքը իր ազատամարտիկներուն ու ժողովուրդին ողբեկով կ'ըսէ.

«Ներկայ պայմաններու տակ, պէտք չէ շատ յոյս դնել ուստական կառավարութեան վրայ: Դուք ձեր սեփական ոյժին կործնելու եք, մոռնալով ձեր ներքին վէճերը: Պէտք է խորհիք ձեր մասին, ձեր ապագայի մասին: Հիմա մանաւանդ, որ շատ դիրութիւններ ու հնարաւորութիւններ ունիք. երէ չկարենաք զանոնք օգտագործել եւ պատեհութիւնը փախցնէք, մեղաւորք դոք եք: Այժմ ուստական բանակը հսկայական պաշար ունի հաւաքած Արեւնտահայաստանի ազատագրեալ վայրերուն մէջ: Երէ կարենաք ձեր բոլոր գործօն ոյժերը հաւաքել մէկ նպատակի շորջ, ես զստահ եմ, որ պիտի կարենաք ձեր ապագան ապահովել»:

Դժբախտաբար սակայն, Վանի մէջ կը գտնուին նորրապաշտ ու բուլամորք այլ կուսակցութեանց պատկանող պատասխանատուններ, որոնք դոյզն վտանգի պարագային կ'ուզեն անմիջապէս նահանջել եւ Թիֆլիսի տաք անկիններուն մէջ ծուարիլ: Այսպիսիներն են որ կը խթանեն Վանէն հեռանալու զաղափարը եւ ժողովուրդին մէջ անվստահութեան զգացում կը սերմնանեն, ամրողջ դրական մընուրտը մքազնելով, պատճառ դառնալով անբաղձակի ողբերգութեան՝ երկրորդ նահանջին:

Զ. Վանի Երկրորդ Նահանջը

1915-ի աշնան դէպի Վան զանգուածային առաջին վերադարձի սկիզբէն քամի մը օր եսք, Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեան կ'որոշէ իր բնտանիքը Պարու ձգել եւ իր բարեկամին՝ Վարագուատ Տերյեանի հետ Վան վերադառնալ: Նախան ճամրայ ելլելը, անոնք Պարուի «Արև» օրաբերքի խմբագիր Սիմոն Յա-

Կորեանէն յանձնաբարութիւն կը ստանան թերքին բղբակցութիւններ դրկել. Կեօրկիզեան Բաղէշի, իսկ Տերոյեան Մուշի ուղղութեամբ յառաջացող ուստական քանակին հետ քալելով բարմ լուրեր պիտի հաղորդէին ռազմաճակատներէն:

Պարուէն ճամբայ ելլերով, չորս օրուան ճամբորդութեն յետոյ Կեօրկիզեան ո Տերոյեան Վաճ կը հասնին: Առաջինը Կեօրկիզեանի աշքերուն կը զարն իր ո աներոջ տուներուն կողոպտուած ըլլալու փաստը: Ան կը ճանօրանայ կամաւրական խումբի մը իրամանատարին՝ հարիւրագետ Շիմ Զանզալեանի հետ, որ Ամերիկայէն եկած էր: Ապա կ'ամցնի Այգեստան, քանի մը օր կը մնայ Ամերիկեան Միսիսիարութեան շրջանակին մէջ ու կը պատրաստուի հետեւելու ուստական բանակի դէպի Բաղէշ յառաջխաղացրին:

Վաճի մէջ տարրեր կուսակցութիւններու պատասխանատուներ խորհրդակցական ժողովներ կը գումարեն, բայց համաձայնութիւն չի գոյանար: Թերմէնի առաջարկով՝ Արմենակ Եկարեան Թիֆլիս կը մեկնի խորհրդակցելու Հայաստանի Վերաշնաց Յանձնախումբի անդամներուն հետ: Երբ ան կը վերադառնայ, կրկին խորհրդակցական ժողովներ տեղի կ'ունենան և խումբ մը երիտասարդներ հիմք կը դնեն «Հայ ժողովրդական Կուսակցութիւն» անունով նոր կազմակերպութեան:

Այդ օրերուն ամէն կողմ վիատեցուցիչ շշոկներ կը շրջին, թէ ռազմաճակատներուն վրայ դաշնակիցներուն վիճակը լաւ չէր: Կը խօսուիք անոնց նոյնիսկ նահանջի ճասին: Մուշի և Բաղէշի ճակատներու ուստական ոյժերը կը սկսին նահանջել: Անդրանիկի ջոկատին եւ ուստական զօրքին հետեւելով Ոստան հասած Կեօրկիզեան կը ստիպուի Վաճ վերադառնալ նահանջող քանակին հետ: Վաճի մէջ ան կ'իմանայ, թէ զօրավար Վարանով Թերմէնի հրահանգած էր վանեցիները նահանջի պատրաստել: Վերջինս առարկած էր, թէ նահանջելու բնաւ կարիք չկար: Սակայն Թերմէնի կարծիքը նկատի չ'առնուիր ու նահանջի հրամանը կը տրուի: Վեր. Կեօրկիզեան կ'ըսէ. «Ուրեմն դարձեա՞լ նահանջ, դարձեալ արտազադր... եւ այս կը նշանակէր նոր տանջանք, նոր զոհողութիւն եւ թերեւս նոր ջարդ ու նաև նոր հայրենազրկութիւն»:

Վաճի մէջ հայերը կը կազմեն քառանդամ զինուորական մարմին մը՝ Արմենակ Եկարեան, Շիմ Զանզալեան, Գրիգոր Պողկարացի եւ Վահան Փափազեան: Այս մարմինը նահանջի հրահանգը կը հաղորդէ ժողովուրդին: Հրահանգներ կը դրկուին հայկական գիտերը՝ նահանջի պատրաստուելու յորդորով:

Ռերկրիի ճամրուն պաշտպանութիւնը Արմենակ Եկարեանին կը յանձնուի: Վանեցիք իրենց տուները կրակի կու տան, որպէս զի իրենց մեկնումն ետք բուրքերն ու քիրտերը անոնցմէ չօգտուին: Նահանջի պահուն Կեօրկիզեան իր ծննդավայր քաղաքին վիճակը կ'ողբայ՝ զրելով. «Կրակն ու բոցը կը քարձրանան ու կը քանձրանան Այգեստանի ծառաստաններուն վրայ: Մեր շէն հայրենիքը, հազարատը տարիներու մեր գեղատեսիլ քաղաքն էր, որ այս անգամ բողորովին մոխիրի կը վերածուէր՝ կարծես այլեւս չվերաշինուելու համար... Կը բողունք մեր երկիրը, կը բողունք մեր բիր մեռեները, յուշերն ու յիշատկները և ճամբայ կ'ինանք դէպի անստուգութիւն»:

Վաճի այս երկրորդ նահանջը Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեան կը նկարագրէ իր յուշագիրի 77-84-րդ էջերուն մէջ: Ըստ անոր՝ այս անգամ նահանջը լաւ կազմակերպուած էր: Գնդապետ Թերմէն իր 200 կողակներով կարաւանին նտեւէն կու զայ իրրե յետսապահ: Ժողովուրդը մեծաւ ճասամք հետիւնն կը քալ: Կարաւանին կ'ընկերանան Անդրանիկի ծեռքով ազատած քանի մը հարիւր որբեայրի հայ կիներ ու աղջիկներ Բաղէշի շրջանէն: Յուշագրողը կը վկայէ, թէ «այս երկրորդ նահանջն ու զաղը տեղի կ'ունենան քաղաքատարար քիչ կորուստով» (էջ 80):

Երբ կարաւանը Թափառէզի Կետուկ կոչուած վայրը կը հասնի, Թերմէնի դրկած մէկ սուրհանդակը կը հասնի ու Եկարեանին կը փոխանցէ իր մեծաւորին պատզամը՝ նահանջ չկայ եւ ժողովուրդը կրնայ վերադառնալ Վաճ: Հայ պատասխանատուները ժողով կը գումարեն ու կ'որոշեն ժողովուրդը ազատ ձգել ընտրելու վերադարձը կամ առաջ երթալը: Գնդապետ Թերմէն իր հետեւորդներուն հետ Վաճ կը վերադառնայ: Եկարեան ժողովուրդին կը հրահանգէ: Վաճեցիք այս անգամ շուտով կը վերադառնան հայրենի օճախները: Յուշագիրին հեղինակը կը հաստատէ.

«Գաղրող ժողովուրդին մեծ մասը կը վերադառնայ հայրենիք (Վան)՝ հոև ապրելու եւ զայն նորէն շենցնելու վճռականութեամբ» (Եջ 80):

Վեր. Արտեն Ա. Կեօրկիզեան կը մեկնի Պարու եւ տեղույն հայ աւետարանական եկեղեցւոյ հովին ու «Քարի Լուր» թէրքի խմբագիր Վեր. Պատուական Թառայեանցի հրաւերով կը սկսի օգնական հովիի պաշտօն կատարել նշեալ եկեղեցւոյ մէջ: Այդ օրերուն, Թառայեանցի հրաւերով, Պարուի հայ աւետարանական համայնքի ընդհանուր ժողով մը կը զումարուի նախագահութեամբ Ամերիկեան Նախատամատոյցի (Նիր Խոր Ռիլիֆ) պատասխանատուներէն տոքքոր Մեր Քաղաքի, որ յատկապէս հրաւիրուած էր Կ. Պոլսէն:

Նիր Խոր Ռիլիֆ բարեգործական միութիւնը իր կելլորնը հաստատած էր Երեւանի մէջ: Ան բացած էր կօշիկի ու հազուստի գործարաններ, ուր հայ որբերը կ'աշխատէին: Ամերիկայէն սննդելէն կու զար ու կը բաշխուէր զաղքական հայոց: Միութիւնը յարմար կը գտնէ իր կելլորնը Ալեքսանդրապոլ փոխադրուկ (1919-1920-ին ան 27 հազար հայ որբ-որբուիի կը պահէր այս քաղաքին մէջ): Նիր Խոր Ռիլիֆը որբանցներ հաստատած էր քաղմարի քաղաքներու եւ գլխերու մէջ:

Վանի մասնչերու ամերիկեան բարձրագոյն դպրոցի տնօրէն Է. Խարո 1917-ի Յուլիսին նամակով մը Կ. օրկիզեանը կը հրաիրէ ստանձնելու տնային որբերու դրամ բաշխող գործակալներու վերահսկողութեան պաշտօնը (Վելլոնատեղին՝ Ղարաքիլիսի մէջ): Երկու շաբաթ ետք, Վեր. Կ. օրկիզեանը իր մօր, տիկնոց և փոքր աղջկան հետ Ղարաքիլսէ կը մեկնի եւ իր պաշտօնին զլուսը կ'անցնի: Քանի մը ամիս աշխատել յետոյ, 1917-ի Դեկտեմբերին հրաւեր կը ստանայ իբրև հովի պաշտօնավարելու Թարիգի հայ աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ: 1918-ի Յունուարին փորձի շրջան մը կ'անցընէ այդ քաղաքին մէջ, իսկ յաջորդ ամիս իր ընտանիքը հոև կը տեղափոխէ:

Վեր. Կ. օրկիզեան Թարիգի մէջ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1918-ի Ապրիլի վերջը:

Է. Վանի Հայոց Վերջին՝ Զորբորդ Նահանջը Մարտ 1918-ին Հայաստանի Արեւելեան հատուածէն եւ Կովկասէն դէպի Վան հայոց երրորդ վերադարձի առնչութեամբ Վեր. Արտեն Ա. Կ. օրկիզեան կ'ըսէ, թէ վանեցին ոգեստրուած 1917-ի ուսական յեղափոխութենէն անյապաղ ձեռնարկեց իր վերադարձին դէպի Վան ու կ'աւելցնէ. «Վասպորականցին ջանաց անգամ մը եւս իր ճակատագիրը ձեռք առնել ու անգամ մը եւս աշխարհին ցոյց տալ թէ շնայած իր դարաւոր սարկութեան, ան տակատին կը պահէ իր ազատատեսչ ոգին եւ ինքնակառավարման գիտակցութիւնը ու դարձեալ կը փորձէ -երրորդ անգամն ըլլալով- վերադարձի իր կիսակործան հայրենիքը, այնտեղի քարորանդ շնորերը վերաշինելու եւ անոր աւերակներուն նոր շունչ, նոր հոգի եւ նոր կորով տալուն: Կ. օրկիզեան կ'ըսէ թէ ցարական իշխանութեան տապալունով եւ նոր կարգերու խոստումներով լեցուած ուսական բանակի գինուրները մեծաւ մասամբ սկսած էին իրենց տուները վերադարձալ: Ուստի Վասպորականի հայերը պատրաստուեցան վերադարձալ իրենց պապենական հողերը, լեցնելու ոռուերու դատարկ ծզած բացը եւ պաշտպանելու իրենց հայրենիքը քրքական յարձակումներէն: Այս մասին աւելի խորանարու համար կարդալ Վեր. Արտեն Ա. Կ. օրկիզեանի յուշագիրքին 96-101 էջերը:

Երբ վասպորականցին հազի բանի մը ամիս խաղաղ կեանք կ'ապրի եւ կը լծուի վերաշինութեան գործին, շոտով շշուկներ կը տարածուին թէ ուսական բանակը սկսած էր ամբողջովին նահանջել, անպաշտպան ծգելով հայերը: Թուրքերն ու քիրտերը կը պատրաստուին յարձակելու հայոց գիղերուն վրայ: Միս կողմէ սուր տնտեսական ու պարենաւորման տագնապի մը սեմին կը գտնուին հայերը:

Կ. օրկիզեան իր յուշագիրքին Եջ 121-ի մէջ կ'ըսէ թէ 1917-ի Մարտ 12-ին Կարին կ'իյնայ բուրքերու ձեռքը (պէտք է ըլլայ 1918-ի Փետրուարի կետերուն-Յ. Ի.): Վանի նահանջի կարգ մը շրջաններուն մէջ բուրքերը յարձակում կը գործեն հայոց վրայ: Խնուսի ու Ալաշկերտի ուսական բանակի գունդերն ալ կը նահանջեն: Վերապատուելի Արտեն Ա. Կ. օրկիզեան կ'ըսէ, «Վան մնալը անիմաստ կը դառնայ եւ սույզ վտանգի ու անկարելի

դարձած դիմադրութեան ի զոր զոհեր տալու անկողմնակից հայկական Ե. Գունդը, Վանի կառավարութեան յուսահատած, 1918-ի Մարտ 7-ին հաւաքելով իր քանակի վերջին մնացորդները – ժողովուրդի արցունքներուն մէջն – կ'անցնի Կովկաս: Կը մնան միայն քանի մը սպաներ եւ 100-ի չափ ալ զինուորներ, որոնք հայրենիքի սիրոյն եւ կամ այլ պատճառներէ դրդուած, կ'երդուն մնալ եւ մինչեւ վերջին շունչը կոտիլ վասպուրականցիներուն կողքին»:

1918-ի Փետրուար ու Մարտ ամիսներուն Վասպուրականի զանազան շրջաններէ եկած լուրերը բարական կը յուսահատեցնեն Վանի հայերը: Վանի Զինուորական Մարմինը իրահանգ կու տայ ժողովուրդին մեկնելու պատրաստուիլ: Այս մասին Վեր. Կեօրկիզեան կը գրէ. «Վանի ու սուկումի ներքեւ, սահմակած ժողովուրդը ինքզինք կը կորսնցնէ յուսահատութեանէ» աւելցնելով, «կը տիրէ քառսային ժխոր, իրարանցում, ողը ու աղաղակ եւ դարձեալ վախուսատ... Ու Վասպուրականի հայրենասէր ժողովուրդը, անգամ մը եւս, կը համրուրէ իր հայրենի օճախին շէմքը, որ քորելով իր ամրող ունեցածը, դարձեալ ձեռք կ'առնէ զաղքի ճանապարհը» (էջ 103):

Տակային ժողովուրդը ճամբայ չելած, ներքին գործոց կոմիսար Հմայեակ Սանուկեան, պարենաւորման պատասխանատու կոմիսար Զատէն Կորկուտեան և Վանի առաջնորդ Եզնիկն ու Դանիէլ Վարդապետները առաջինները կ'ույան Վանէն հեռացող: Վանի Զինուորական մարմնի անդամներուն մեծ մասը անոնց հետ կը մեկնի:

Վասպուրականի 30 հազար հաշուող (ըստ Վեր. Կեօրկիզեանի, էջ 105) ժողովուրդը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կովկաս: Ճամբուն վրայ Արծակ գաւառի Նոշար շրջանի քիւրտերը կը յարձակին կարաւանին վրայ: Կարաւանը հազի կ'ազատի վտանգէն եւ կը զիշերէ դաշտի մը մէջ: Պատասխանատուները կ'որոշեն դէպի Պարսկաստան տանիլ զաղքականները: Այս մասին որիշ յուշագրող մը Ասքանազ Վարդամեան «Վանի Վերջին Նահանջը» խորագրեալ իր յուշագրքին՝ (Ամարաս Իրատ. Երեւան, 2010, միջակ չափի 107 էջ) ներածականին մէջ հետեւեալը կը գրէ. «Վանի առաջնորդներն ու ժողովուրդը ճամբայ կ'ելլեն դէ-

պի Բերկրիի կիրճը. անկէ, ըստ սովորութեան, Հայաստան ապաստանելու համար: Բայց որոշ պատճառներով /թիւրիմացութիւն, անվճռականութիւն, թէ դրութեան գիտակցութեան պակաս/ չեն կրնար կիրճն անցնիլ, այլ կը դիմեն դէպի Պարսկաստան, Խոյ քաղաքի վրայով Զոլֆա եւ ապա Հայաստան անցնելու համար»:

24 Մարտ 1918-ի առաւօտեան Վանի կարաւանը կրկին ճամբայ կ'ելլէ առանց սպասելու թէ յառաջապահ զինուորները ի՞նչ լուր պիտի բերեն ճանապարհի ապահովութեան համար: Ամէն կողմ ձիւնով ծածկուած եւ օղը շատ ցորտ էր: Խումք մը անձնուէր զինուորներու հսկողութեան տակ քիչ եւոք կարաւանը ձոր կը մտնէ եւ անկէ ալ ելելով կը հասնի զարնան առաջին դալարած ինվիտներէն մէկը, ուր կը գտնուի Կոտող գիտը, Պարսկաստանի սահմանին մօտ: Հոն է որ զաղքական ժողովուրդը կը նստի հանգստանալու, մինչ Կոստի Համբարձումեան սահմանը անդին Խոյի կառավարիչին պատուիրակներու միջոցաւ կը հաղորդէ վասպուրականցի զաղքականներուն մուտքը՝ Պարսկաստան: Մինչեւ առաւօտ պատասխան չի գար կառավարիչն եւ ժողովուրդը ուրիշ կ'ելլէ եւ ճամբան կը շարունակէ: Կարաւանը կ'անցնի ձորի մը մէջն, ուր քիւրտերը յանկարծ կը յարձակին հայոց վրայ: Յառաջապահ հայ զինուորները արիարար կը դիմադրեն թշնամիին: Գաղթական հայերէն ոմանք դէպի Սամաստ կ'ուղղուին: Ասոնց համար հարկ էր կարել Կոտող գետը: Գարնան այդ եղանակին գետը յորդած էր հալող ձիւնին պատճառաւ: Եւ կը պատահի աղետը...«Քանի՛ քանի՛ կիներ իրենց երեխաններով եւ ծերունիներ իրենց բռնիկներով, զոհ կ'երթան վրիքած գետի ալիքներոն...», կ'ըսէ Վեր. Կեօրկիզեան: Մօտաւորապէս 4-500 հոգի կը խեղբուին այդ վայրին մէջ: Վասպուրականցի զաղքականները արդէն մտած էին Պարսկաստան, բայց անոնք տակային կը յուսային ճամբայ զոնել դէպի Կովկաս: Հայերը Տիլման քաղաքը կ'ապաստանին: Զիւրտերն ու պարսկաները կը յարձակին Տիլմանի վրայ մեծ վտանգ ըստանալով ասորիններուն եւ հայերուն: Հայերն ու ասորինները կը միանան, կը կազմակերպեն իրենց ոյժերը եւ հակայարձակումով կը յաջողին վերագրաւել Տիլմանը ու 9000 պարսկաներ գերի

բռնել: Ասորիներն ու հայերը այդ գերիներուն մեկ մասը Խոյ կը դրկեն իսկ միևս մասը՝ Թաւրիզ:

Պարսկահայրի մէջ հայ գաղթականները դժնդակ օրեր կ'ապրին, հու ու հոն կը փոխադրուին, կը կազմակերպուին Կովկասէն եկած օգնութեամբ եւ կը կոռուին բուրքին դէմ: Վերջ ի վերջոյ անոնք անգլիական ոյժերու օգնութեամբ կը փոխադրուին Իրաքի Պատրուպա աանը, որ Պաղտատի մօտ էր եւ որոշ ատեն մը հոն բնակութիւն կը հաստատեն, մինչեւ որ անոնց մեկ կարեւոր մասը կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայաստան 1947-ին: Այս մասին յանձնարարելի է կարդալ Ասրանազ Վարդանեանի վերոնշեալ գիրքը:

Ասրանազ Վարդանեան Վասպորականի ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան մասին հետեւեալը կ'ըսէ. «Պանեն մինչև Հաճատան անոնք անընդհատ կրուեցան իրենց գոյութեան համար: Տոին բազմաթիւ զոհեր: Կատարեցին բազում հաւաքական եւ անհատական հերոսութիւններ, տառապեցան ցորտէն եւ տաքէն, անօրութենէն եւ ծարաւէն, իիւանդութիւններ եւ յոզնութենէ, սակայն քալեցին եւ ազատեցան»:

Շարունակելով այս մասին ան կ'աւելցնէ. «Հաճատանէն ժողովուրդը անգլիացիներու կարգադրութեամբ մաս մը զինուրական կառքերով եւ մաս մըն ալ քալելով կը հասնի Քերմանշահ, Քասրը Շիրին, կը մտնէ Իրաք՝ Խանագին եւ ի վերջոյ Պարուպայի մօտ, անապատի մը մէջ, կը պատսպարուի Վրաններու տակ, անգլիական զինուրական իշխանութեան հովանին ներքոյ: Կը ստանայ ծրի նպաստ, առողջապահական եւ թշկական անքերի խնամք եւ այլն: Բայց կլիմայական աննպաստ պայմաններու պատճառաւ կու տայ քաւական զոհեր: 1920 թուին աշնան հայերը կը փոխադրուին Պարուպայէն մօտ 600 ըմ. Հարաւ՝ Պարարայի Նահր Էլ-Օմար կոչուած շրջանը, ուր քանի մը տարի եւս կը ստանան նոյն նպաստն ու խնամքը»:

Հարիր տարի անց Վասպորականի շորորդ կամ վերջին նահանջէն հարց կու տանք՝ «Հայը պատրա՞ստ է իրագործելու շորրորդ եւ վերջնական վերադարձը ոչ միայն դէպի Վասպորական այլ ամբողջական Հայաստան»: Այժմ հայը Հարենիքի թէ Սփինքի մէջ ի՞նչ կը մտածէ այս գծով եւ արդեօք ի՞նչ աշ-

խատանք կը տարուի այս ուղղութեամբ:

Ը. Հայրենի Հողէն Տեղահանուած Վասպորականցիներու Պայքարը Պարսկահայրի Մէջ

Վասպորականի վերջին նահանջէն եւոք ժողովուրդը գաղթական դարձած էր Պարսկահայրի մէջ: Կոստի Համբարձումեան յանձն առած էր աքսորեալներու առաջնորդութիւնը: Վերապատուելի Արսէն Ա. Կեօրկիզեան 1918-ի Յունուարին թարիզ մեկնած էր իրեւ այնտեղի Աւետարանական Եկեղեցւոյ հովի: Թուրքերը դէպի Պարսկաստան կը յառաջանային ու կը մօտենային թաւրիզի: Բոլոր քանեցի գաղթականները որոնց շարքին Վեր. Կեօրկիզեան կը մտածեն հեռանալ հոնկէ: Վերջինս կը տեսակցի թաւրիզի Առաջնորդ [Ներսէս] Սելիք-Ծանգեամի հետ խորհրդակցելու համար: Առաջնորդը համամիտ չէր որ հայերը քաղաքէն հեռանային սակայն արգելք մը չտնէր որ վանեցի հայերը լրէն քաղաքը: Առաջնորդը եւ քաղաքին հայ պատասխանառուները միամտաքար կը խորհին, թէ թուրքերը թշնամացած են պարսիկներու հետ միայն եւ իրենք իրեւ հայ զերծ պիտի մնային որեւէ բրքական չարիքէ: Վերապատուելի Կեօրկիզեան եւ քանի մը որիշ վանեցիներ կարգադրութիւն կը տեսնեն ամերիկեան միսիոնարութեան օգնութեամբ իրենց ընտանիքներով դուրս գալու թաւրիզէն: Զիերու կառքերով կարաւանը ճամրայ կ'ելլ: Եւ տաժանակիր ճամրորդունէ մը ետք, որ որ օր կը տելէ, կը հասնի Ղազուին կամ Կազուին քաղաքը: Հոնկէ Վեր. Կեօրկիզեան եւ ամերիկացի բողոքական Մըսքը Կիֆըրտ կը բաժնուին կարաւանէն ու կը մեկնին Հաճատան (նախկին Եկիմատան, լատ Ս. Գիրիի, Պարսկաստանի Երեմնի մայրաքաղաքը, Թեհրանէն 180 մլրճ հեռաւորութեան վրայ) (էջ 131): Հաճատան 30 հազար բնակչութիւն ուներ 1918-ին: Վեր. Կեօրկիզեան բնտանեօք կը տեղաւորուի Հաճատանի հայկական բաղին մէջ եւ իսկոյն ձեռք կ'առն. Հայ Աւետարանական Եկեղեցին հովուութիւնը: Այն օրերուն Հաճատանի հայերը յուսահատ վիճակ մը ունեին եւ կը վախճային որ թուրքերը կամաց յառաջանալով քաղաքը գրաւեն: Պարսկահայրի մէջ Անդրանիկ յաջողութիւն չգտնելով քաշուած էր Նախիջենան եւ

ապա Ղափան: Հայութեան հոգեկան վիճակին մասին Վեր Կէօրկիզեան կը մէջքերէ. «Վասպուրականի Նահանջ Բիլոց»ի հեղինակ Եղիշէ Վարդանեանի խօսքը. «Ժողովուրդը անորոշութեան ու երկդիմուրթեան մէջ է. բոլորին ուշըն ու միտքը շարժելու մասին է, բայց շարժուելու իրամանը կ'ուշանայ...»:

Յանկարծ անգլիական օդանաւ մը կը յայտնուի Ուրմիս քաղաքի երկինքը 25 Յուլիս 1918-ին: Ժողովուրդը կը իրոնի: Խորքերը քաղաքին կը մօտենային: Օդանաւը վար կ'իջնէ և անգլիացի սպաներ կը հաղորդեն հայ պատասխանատուննուն թէ անգլիական ոյժերը չեն կրնար հասնիլ Անրկայիս հունի ուր հալածուած քրիստոնեաները կը գտնուին: Հարկ է որ անոնք պատրաստուին և գաղրեն դէափ այն վայրերը, որոնք անգլիական պաշտպանութեան տակ կը գտնուին և ի պահանջեալ հարկին զինուին կոռուկու համար յարձակող բուրքերուն դէմ: Վասպուրականի Զինուրական Մարմինը պէտք եղած անհրաժշտ կարգադրութիւնները կը տեսնէ, կոտողներու շարքերը կը կազմակերպէ և կը պատրաստուի տեղափոխուելու անգլիական գոտիին մէջ գտնուող վայրեր: Սիս կողմէ ասորինները իրենց տեղերը կը մնան և չեն ուզել կոռուի բուրքին դէմ: Խորքերը կը սուկային Վասպուրականի քաջարի կոտողներուն դիմադրութենէն: Կուտչի քաղաքի գիծով յառաջացող բրդական քանակի իրամանաւար Այի Ինսան փաշան զլնիք ոյժով յոյս չուներ դէմ զալու վասպուրականցիներուն, ուստի ան նամակ մը կը յիշ հայոց բնելով. «Կովկասահայութեան անկախութիւն սրուած է արդէն, դուք ալ յիստնական հոգիլ քաղկացեալ խումբերով եկէք, զէնքերը յանձնեցէք, ծեզի ճամբայ կու տանք, անցեք Կովկաս ծեր ցեղակիցներուն մօտ» (Եղիշէ Վարդանեան, «Վասպուրականի Նահանջ Բիլոց», Պոստը, էջ 191-192): Հայերը քացարձակապէս հաւատը չեն ընծայեր բուրքին խօսքերուն:

Վասպուրականի հայոց պատասխանատունները կը խորհրդակցին ասորիններուն հետ և վերջ ի վերջոյ կը համաձայնին միացնալ ոյժերով կտրել Հայութարապատի գիծը և անցնիլ անգլիական ոյժերու գերակշիռին տակ գտնուող շրջանը: Հայերն ու ասորինները տեսնազին կը լծուին զինուելու աշխատանքին, ան-

բաղձալի անակնեկալի առջեւ չգտնուելու համար: Շուտով Այի Ինսան փաշա երկրորդ նամակով կը սպառնայ հայոց և տասնինգ օր ժամանակ կու տայ մտածելու և յանձնուելու, հակառակ պարագային պիտի բնաշնչուին: Սակայն այս միջոցին հայոց դէմ դաւադրութիւն մը երևան կը հանուի պատահարար: Արդարեւ կը պարզուի թէ ասորիններու դեկավար Աղա Պետրոս բուրքերուն հետ զաղտնի բանակցութեան մէջ մտած էր գենքերը վար դնելու և յանձնուելու համար: Վասպուրականի Զինուրական Մարմինը իսկոյն իրաման կու տայ իր ազատամարտիկներուն սկսիլ յարձակումը Հայութարապատի գիծին վրայ, անցնելու համար անգլիացիններու շրջանը: Հայ զինուրները այս «յարձակման իրամանին ակնդէտ կը սպասէին արդէն և մեծ ոգեւորութեան մէջ կ'ինան», ըստ Վեր Կէօրկիզեանի: Ամէն մէկ հայ զինուրը իր անձնական միջոցներով իր հազուստը, կօշիկը և այլազան պէտքերը հոգալով կը պատրաստուի պատերազմի դաշտ իջնել: Այս պատրաստութեան մէջ օգտակար կը դառնան ուսս սպաներ, որոնք կը ծրագրեն յարձակումն ու առաջնորդութեան գործերը: Աղա Պետրոս իր դաւաճանութիւնը յայտնի ըլլալէ յետոյ, չի կրնար անմասն մնալ կոռուին մասնակցութենէ և իր զինեալ մարդիկը կը միացնէ, հայկական ոյժերուն: Հայութարապատի գիծը ճեղքելու համար յարձակումը կը սկսի 10 Յուլիս 1918-ին: Կը լսուին բնդամօթածգործեան ոժեղ ճայներ և քաջարի վասպուրականցինները կը յառաջանան ուզմաճակատի գիծին վրայ: Թուրք թշնամին կը նահանջէ: Հայերը կ'որոշէն վերջնականապէս գիծը ապահովել և երկրորդ յարձակման կը ձեռնարկեն նահանջող բուրքերուն վրայ: Երեկոյեան կը պարզուի թէ հայերը պաշարած են բուրք թշնամին և անոնցմէ 13 զինուր գերի բռնած են: Վասպուրականի քաջերը Հայութարապատը կը գրաւեն և բուրքերը աւելի հեռուները կը նահանջեն: Հայկական քանակին յաջող յառաջխաղացքը տեսնելով ժողովուրդը կ'ողեւորուի մօտալուս յաղթանակով: Գաղթականները կը հետեւին յառաջացող քանակին: Յաջորդ օրը Ուրմիոյ ասորինները կը հետեւին հայոց և զանգուածային զաղը տեղի կ'ունենայ դէպի Պարսկաստանի անգլիական գոտին: Տակատամարտը վերջ գտած էր 17 Յուլիս 1918-ին: Թրքական բնդամօթ-

Անրը լրած էին և Սաղմաստ գաւառի հայերն ու Ուրմիոյ ասորիները ընդիանուր թիւով 75 հազար հոգի «պատկառելի քափոր մը կազմած ճամբայ կ'ելեն դէպի անգլիական քանակը իրենց ետև ծգելով հայրենիք մը, որուն սիրոյն համար այնքան տառապեցան...», կ'ըսէ Վեր. Կէօրկիզեան:

Ուրմիոյ մէջ տակալին մնացած էին հայեր ու ասորիներ, որոնք միամտուրինը ունեցած էին հաւատալու քրքական խոստումներուն: Ուրմիոյ պարսիկները օրը օրին տեղեկացուցած էին բորբերը հայկական ոյժերուն հեռանալուն մասին: Ուստի քրքական քանակը կը յարձակի Ուրմիոյ հայոց և ասորիներուն վրայ և կը կոտորէ զանոնք:

Միև կողմէ յիսնեակ մը անգլիացի զինուորականներ կ'այցելեն ազատուած հայոց ու ասորիներուն կարաւանը և խորհուրդ կու տան անոնց աւելի յառաջանալ մինչեւ Համատան: Անգլիացիները կը խոտանան գաղքական ժողովուրդին սնունդ քածնել երբ կարաւանը համար թիրէն թէփէ զիւղը:

Ծուրբերը կը յարձակին գաղքականներու կարաւանին ճամբուն վրայ գտնուող Մահմուտուր զիւղաքաղաքին վրայ և կը սկսին բարբարոսուրիններ գործել: Կոստի Համբարձումեան իր հետ կ'առնէ Վերապոտելի Կէօրկիզեան ու քանի մը ծխաւրներ և կը փուրայ Մահմուտուր: Շամբան բուրբերը կոիի կը բոնուին հայոց հետ և ծանրօրէն կը վիրառորեն Համբարձումեանը: Վերապոտելի Կէօրկիզեան յարձակող բուրբերէն մէկը կը սպաննէ և փախուստի կը դիմէ իր կարգին թերեւորէն վիրառութէ ետք: Քիչ ետք բուրբերը հայոց դիմադրութէն անակնկալի եկած փախուստի կը դիմն իրենց հետ քանի մը հայ զինուոր գերի վերցնելով:

Իր ազգային պարտականութեան լիիւ զիտակից իրեւ վասպուրականցի գաղքականներու ընդիանուր դեկավար՝ Կոստի Համբարձումեան կը նահաւակուի: Վերապոտելի Կէօրկիզեան անոր մասին կ'ըսէ. «Կոստին չկար այլիս: Ան ինկած էր իր պարտականութեան ճամբուն վրայ, ազատութեան դրան սեմին առջեւ...»: Անոր մասին «Վասպուրականի Նահանջ Բիլոցեկ հեղինակ՝ Եղիշէ Վարդանեան իր յուշագիրքին էջ 203-217-ի մէջ միջի այլոց կը զրէ. «Կոստի Համբարձումեանի մահուան լուրը

խոր սուզով կը համակէ ամէնքը: Ժողովուրդը այժմ բոլորովին անգուխ կը մնայ: Անգլիական քանակը հասնելէն յետոյ մասաւանդ Կոստին անհրաժեշտուրին մըն էր»:

Կարաւանը կը հասնի թիրէն թէփէ զիւղը, որ կայք բռնած էին տասը անգլիացի սպաններ, որոնք ժողովուրդին կը երամային քիչ մը հանգստանալէ յետոյ մեկնի մօտակայ Պիճար փոքր քաղաքը, որ քազմաքի անգլիացի զինուորներ կը գտնուէին: Անգլիական իշխանուրինը ժողովուրդին հաց և ուտելիք կը բաշխէ: Անգլիացիները սկիզբը կ'ըսէն թէ ժողովուրդը Համատան այսի տանին բայց եաքը անոնք իրենց ծրագիրը կը փոխին ու զայն Պաղտատի կողմը կը տանին: Դէպի Պաղտատ ճամբուն վրայ գաղքականները կ'իշխանին թէգերենս զիւղը, որ անգլիական իշխանուրինը թէեւ ժողովուրդին սնունդ կը բաշխէ սպակայն հայերը զինաքափ կ'ըսէ: Այսուհետեւ կը սկսի վասպուրականցի հայուն համար յետ-Եղինեան ժամանակաշրջանը գաղքակայաններու մէջ:

Իր հոդին վրայ եերսամարտ կերտող վասպուրականցին կեանքի դժնիակ պայմաններու տակ աստանդական դարձաւ, սպակայն պայքարի ողին ու կորովը անոր մէջ վառ մնաց: Արդարեւ իր հայրենիքէն վտարանի, ան Պարսկահայքի թէ Հայատանի արեւելեան հատուածի այ վայրերու մէջ գէնրով պայքարեցաւ նոյն ջարդարար բուրբութարարին դէմ և յաղթական դուրս գալով գոյատեսց Հայրենիքի թէ Սփիորի մէջ:

Թ. Վասպուրականցի Գաղքականները Օտար Հոդի Վրայ՝ Պաարուպայի Մէջ

Վասպուրականի հայ գաղքականները անգլիացիններու միջոցով կը հաստատուին Պաղտատի մօտ գտնուող Պաարուպա աւանի վրաններուն տակ: Թէիրանի Եղրայրական Օգնութեան Կոմիտէն իր նպաստը կը թէրէ անմիջապէս օգնելով Պաարուպայի հայ գաղքականներուն: Այդ միտրինը իր ներկայացուցիչ Վեր. Արսէն Ա. Կէօրկիզեանը Պաարուպա կը որկէ, որ հոն հասնելով անմիջապէս գաղքակայանի Վերահսկիչ անգլիացի հազարապէտ Օսրինին կը ներկայանայ և իր ներկայացուցութիւնը հաստատող պաշտօնագիրը անոր ցոյց կու տայ: Երկու

օր եսք Վեր. Կէօրկիզեան կը ներկայանայ Պաղտատի հայոց առաջնորդ Մուշեղ Արք. Սերոբեանին, որ կը խոստանայ գործակցի անոր հետ: Մուշեղ Արք. 1918-ի Հոկտեմբերին Պաղտատի Տէր Վահան թին. Թաճիրեանը Պապուապա կը դրկէ, ժողովուրդին պէտքերուն վերահասու ըլլալու համար: Ան կը գործակցի տեղույն քահանայ վանեցի Տէր Յովհաննես Սիմոնեանի հետ: Պաղտատի հայերը կը ծեռնարկեն որրահաւաքի և Պապուապայի մէջ կը հիմնեն որրանոց մը:

Վեր. Արսէն Ա. Կէօրկիզեան իր յուշագիրին 152-158րդ էջերուն մէջ կը նկարագրէ կեանքը Պապուապայի վրանաքաղաքին մէջ, որ Պաղտատէն 48 քիլոմետր դէպի արևելք պտղատու ծառերով գիտաքաղաք մըն է: Անկէ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի նոյն անունով Տիալա գետի եզերքին թերակղզին ձև ունեցող անապատային վայր մը, որ Վասպուրականի հայոց վրանաքաղաքը հիմնուած էր անգիտացիներու կողմէ: 60-70 հազար հայ եւ ասորի գաղթականներ կ'ապրէին սպիտակ վրանաքաղաքին մէջ: Հետզիեսէ գաղթականին բնակչութեան թիւը կ'աւելնար, որովհետեւ բուրքերու ծեռորով բռնագաղթուած ու Սիզագետքի զանազան վայրերուն մէջ տարտղնուած հայ կիներն ու աղջիկները կը բերուին ինն: Անզիական իշխանութիւնը հիմնած էր նաև 300 մահճակալներով իշխանութանոց մը վրանաքաղաքին կողքը: Կային նաև երկու որրանոցներ, 750 հայ եւ 1000 ասորի երկսեռ որբերու համար: Անզիական իշխանութիւնը լաւ հոգ կը տաներ հայ ու ասորի գաղթականներուն: Ամէն օր Պաղտատէն ահազին մթերք կը դրկուէր գաղթակայան, կերակրելու համար այս քազմահազար գաղթականները: Անզիացիները այր մարդոց գործ կը հայրայրէին ճանապարհաշինութեան մէջ: Հազին թէ գաղթակայանը հիմնուած էր, Պաղտատի հրեաները սկսած էին սպրդի ինն եւ փոքրիկ կրպակներ բանալով առեւտուր ընել: Վանեցի ճարպիկ առեւտրականներ իրենց կարգին հազար դժուարութեամբ առեւտուրի եւ արիեստի գործերու կը ծեռնարկեն: Անոնք կը բանան կօշկակարի, սափրիչի, դերձակի, ջուղիակի եւ այլ արիեստներու խանութները:

Վեր. Արսէն Ա. Կէօրկիզեան ազգային ու կրօնական առողջ գիտակցութեամբ եւ յուզումնախառն ուրախութեամբ կ'արտա-

յայտուի Պապուապայի գաղթակայանի կեանքի բարեկաման մասին ու կ'ըստ. «Ու երբ այսպէս առօրեայ ու տնտեսական կեանքը իր սովորական հունին մէջ մտնել սկսած էր [Պապուապայի գաղթակայանին մէջ], ժողովուրդը մտածեց նաև իր հոգեւոր կեանքին մասին: Ժամ ու ժամատոն ունենալ, իր հայրերուն Աստուածը պաշտել քրիստոնէական կրօնքը կանգուն պահել, որուն համար տուած էր իր տունն ու տեղը, իր հայրենիքն ու կեանքը»: Գաղթակայանին մէջ քահանաներն ու վարդապետները զործի կը լծուին, որպէսզի եկեղեցական ծեսերն ու արարողութիւններէն բացի կատարեն պահկաղութիւն, մկրտութիւն եւ քաղում: Եկեղեցին նմանող կառոյց մը կը շինուի եւ բանի մը քահանաներ ու վարդապետներ փոխն ի փոխ առտու եւ իրիկուն ժամերգութիւններ կը կատարեն: Վեր. Կէօրկիզեան ամէն կիրակի բացօդեայ պաշտամունքներ կը կատարէ «հոգեպէս մխիթարելու համար եւ հաւատրի սինը կանգուն պահել տալու մեր բնաւէր, հայրենազուրկ ու տանջուած ժողովուրդի հոգիին մէջ...»:

Այդ օրերուն անզիական արշաւախումքի մը հետ Լուստոնին Պաղտատ կը հասնի Անգիոյ Արտարին Գործոց նախարարութեան մէջ տեղեկատուի պաշտօն ունեցող եւ Վեր. Կէօրկիզեանի վաղածանոք Արշակ Սաֆրաստեանը: Վեր. Կէօրկիզեանն ու քանի մը պատասխանատուներ Սաֆրաստեանին հետ ժողով կը գումարեն բարեկամուլու Պապուապայի գաղթականներու կեանքը: Երկու օր Պազտատ մնալ: Ենտոյ Արշակ Սաֆրաստեան նոյն արշաւախումքին հետ կը մեկնի Պաքու, ուր այն օրերուն կը գուգադիպի Լենինի կողմէ Կովկասի համար արտակարգ լիազօրութեամբ կոմիսար նշանակուած Ստեփան Շահումեանի եւ գրծակիցներուն ծերրակալութիւնն ու զնդակահարութիւնը: Հոս Վեր. Կէօրկիզեան կը յիշէ թէ: «Անզիական արշաւախումքը չկրցաւ երկար ատեն պահել Պաքուի ճակատը եւ գերման-բուրք բանակը, ատրպէյնանցիներու դաւադրեամբ եւ օգնութեամբ գրաւեց Պաքուն ու տիրացաւ անոր նաւարակորերուն»:

Զինադադարէն եսք Վ. Պոլսոյ արտորեալ Պատրիարք՝ Զաւէն Արք. Եղիայեան Մուտուլէն Պաղտատ կու գայ 18 Դեկտեմ-

թեր 1918-ին և հինգ օր իր եղրօր մօտ հանգստանալէ յետոյ կ'այցելէ Պատրոպայի վրանաքաղաքը: Համատանի մէջ կարգ մը հայ պատասխանատուներու կողմէ հիմնուած էր հայկական զօրագունդ մը, որուն զինուրբներուն համար անզիւական կարգադրութիւն մը տնօրինուած էր եւ հարկ էր որ իրաքանչիր հայ զինուր ստորագրել այդ կարգադրութեան հիման վրայ գրուած համաձայնագիր մը: Այս կամ այն պատճառներով եւ կուսակցական անհամաձայնութեան պատճառով հայ զինուրները Պատրոպայի մէջ կը մերժեն ստորագրել այդ համաձայնագիրը՝ վախճանլով որ անզիւական իշխանութիւնը զիրեմք օգտագործէ: Հայատանեն բացի այլ վայրերու մէջ: Ուստի անզիւական իշխանութիւնը կը կազմալուծ այս զօրագունդը եւ զինարափի կ'ընէ բոլոր հայ զինուրները: Այս մասին Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեան մանրամասնօրէն կ'անդրադառնայ իր յուշագիրին 162-174րդ էջերուն մէջ:

Վեր. Կեօրկիզեան իր յուշագիրի 174-178րդ էջերուն մէջ Իրաքի հայոց դէափի Փարիզ Ազգային Պատուիրակութեան ժողովին դրկելիք պատգամատրի ընտրութեան մասին կ'ամրադառնայ: Նախ Պատրոպայի գաղքականութիւնը ներկայացնող հինգ հոգի կ'ընտրուին: Անոնք են՝ Վահրամ Ծ. Վրդ. Կանաչեան, Լեոն Շաղոյեան, Սամուէլ Մերոպեան, Հայրապետ Մելքոնեան և Վեր. Արսէն Կեօրկիզեան: Երկար խորհրդակցութիւններէ եւ վեճերէ եւր Պատրոպայի ներկայացնութեան և Պաղտատի Տարագրելոց Մարմինին միջեւ, Փրոֆ. Խաչատուրեան՝ Կարինի Սանասարեան վարժարանի նախկին ուսուցիչը կ'ընտրուի իրեւ պատգամատր ու Փարիզ կը մեկնի: Միւս կողմէ Պաղտատի, Մուսուլի և Պարայի հայկական զաղութներէն Տէրքիշեան անունով հայ մը կ'ընտրուի իրեւ պատգամատր և կը մեկնի Փարիզ: Այսպիսով իրաքահայ զաղութին մէջ ծայր տուած վեճերն ու վիճաքանութիւնները ժամանակաւրապես վերջ կը գտնեն:

Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեան ընդհատելով իր պատումը կարեւոր կ'տ մը կը մատնանշէ ըսկը: «Եթէ ուշի ուշով քննենք մեր ազգային աղէտներու իրական պատճառները, միշտ ալ պիտի տեսնենք որ այդ դժբախտութեանց մեծագոյն մասի պատճառը

հեռաւուն եւ խոհուն առաջնորդներու պակասն է եղած: Միշտ ալ մեր հասարակական ու ազգային գործերու դեկր կեղրունացած է եղեւ փառասէր ու թերեւամիտ կարճատեսներու ձեռքը, որոնք ազգային շահերը աննկատ թողելով միայն անհատական եւ կուսակցական շահերը հետապնդած ենք: Հեղինակը վատ առաջնորդներու գործելակերպին կը վերագրէ: «Վասպորականի հերոս ժողովուրդի» աղյուարեր ու ցաւալի կացութեան վախճանը:

Տարի մը ծառայելէ յետոյ Պատրոպայի գաղքականութեան Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեան պաշտօնը կը բողոք եւ կ'ուղղուի դէպի Թեհրան՝ Եղրայրական Օգնութեան Կոմիտէին տեղեկատուութիւն տարու: Հրապարակային գեկուցում մը տալէ յետոյ, Վեր. Կեօրկիզեան Թեհրանի անզիւական դեսպանատունը կ'երթայ եւ Պաքու մուտքի արտօնագիր կը խնդրէ: Անոր սիրով կը տրամադրուի այդ արտօնագիրն ու դիրութիւններ, որով ան իր ճամրուն վրայ Ղազուին կ'անցնի եւ իր ընտանիքը առնելով Պաքու կը մեկնի: Զինադադարէն քանի մը ամիս առաջ Պաքուի բարաբները 27 հազար հայ կոտորած էին: Պաքու հասնելով Վեր. Կեօրկիզեան իր Եղրայրն ու ընտանիքը ողջ-առողջ կը գտնէ, սակայն դժբախտաբար անոր հօրենորոր կինն ու չորս երիտասարդ զաւակները սպաննուած էին: Հօրեղրայրը ողջ էր, բայց վիրաւոր: Պաքուն հեռանալով եւ երկար ճամբրութիւններ, Վեր. Կեօրկիզեան կը հասնի նորանկախ Հայատանի Համբավետութեան մայրաքաղաք՝ Երևան:

Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեանի այդ ժամանակաշրջանի դէպերու զարգացման ականատեսի հետաքրքրական յուշագրութիւնը կը շարունակուի, ըլլալով փաստացի վաերագրութիւն մը աւելի քան հարիւր տարի առաջուան հայութեան ու Հայատանի ապրած եկեւծային իրականութեան շուրջ:

Վեր. Ա. Կեօրկիզեան Երեւանի մէջ լոյս տեսնող «Աշխատանք» թերթին մէջ Պատրոպայի մէջ ապրող հայ գաղքականներու ընդհանուր վիճակին մասին տեղեկագրութիւն մը կը իրատարակէ: Ան աւելի ուշ նոյն նիւթին մասին ընդարձակ տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ օրուան վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսեանին ու անոր հետ կ'ունենայ տեսակցութիւն, մը, որուն ըն-

թացրին վարչապետը վերապատուելիին նորակազմ կառավարութեան նախարարութիւններէն մէկուն մէջ պաշտօն մը կ'առաջարկէ: Այդ օրերուն անգիտածներու մնձ պահանջք կար ամերիկացի Սերժատը Արևելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան պաշտօնեաններուն հետ ուղիղ յարաբերութիւն մշակելու համար: Ուստի Վեր. Կէօկիցեան իրեւ անգլերէնի հմտանձ մը, կ'ընդունի վարչապետին առաջարկը եւ պաշտօն կը վերցնէ Ներքին Գործոց Նախարարութեան Ելեմտական բաժանմունքին մէջ: Ան այս պաշտօնը կը վարէ չորս ամիս: Ապա իրաւր կը ստանայ Սերժատը Արևելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան ընդհանուր վարիչ՝ Էրնեսք Եարրոյէն ստանձնելու Ղամարլու շրջանի կազմակերպութեան տեսչութիւնը: Վեր. Կէօկիցեան կ'ընդունի առաջարկը եւ կ'անցնի Ղամարլու որ կազմակերպութիւնը ուներ եօրը որքանոցներ:

1917-ի Հոկտեմբերին տեղի ունեցած ոռուական յեղափոխութիւնը Կովկասի փոխարքայութիւնը ջնջելով ընտրած էր չորս անդամներէ- հայ, վրացի, բուրք եւ ոու անդամներէ բաղկացած կոմիտէ մը, որուն անդամներն էին Միքայէլ Պապաջանեան, Զիւնեկելի, Զաֆարով եւ Խարլամով: Այս կոմիտէն ժամանակատրապէս կը կառավարէ Անդրկովկասը, եւ Հայաստանի արեւմտեան հատուածէն բռնազարդուած հայոց դիրութիւններ կ'ընծայէ վերադառնալու համար իրենց հողերը: Կովկաս ապաստանած հայոց թիւը 25 հազարի կը հասնէր: Անոնց ներկայացուցիչները ժողով մը կը գումարեն եւ կ'ընտրեն հեղինակաւոր մարմին մը՝ Արեւմտահայ Խորհուրդը: Անոր հիմք դնողներն են Զօրավար Անդրանիկ, Արամ Մանուկեան եւ Արտակ Դարբինեան:

Յուշագիրին 206-226րդ էջերուն մէջ Վեր. Արտէն Կէօրկիցեան կը խօսի ոուսական յեղափոխառքեան, դէպի Կովկաս բրդական արշաւանքին եւ Սարդարապատի ճակատամարտին մասին: Ապա ան յետադարձ ակնարկով կը նկարագրէ Էրզրումի անկումը յուշագիրին 226- 235րդ էջերուն մէջ, որուն մասին կ'արժէ անդրադառնալ:

Ժ. Կարինի Անկան Մէջ Որոշ Հայերու Անպատասխանա-

տու Կեցուածքին Պատճառով Զօրավար Անդրանիկի Զանքերուն Անյաջողութիւնը

1918-ի սկիզբը ամէն ճարդու ուշադրութիւնը կերպնացած էր Կարինի վրայ: Այստեղի հայ պատասխանատուները քացի գողուրնեն ու կաշառք նաեւ խաղ ու պարի մէջ էին եւ չէին կազմակերպեր քաղաքին պաշտպանութիւնը: Վեր. Արտէն Ա. Կէօրկիցեան իր յուշագիրին 226-րդ էջին մէջ կ'ըսէ. «Զօրավար Անդրանիկ միտքը սեւուած էր Էրզրումի վրայ: «Էրզրումը կորսնցը նելէ յետոյ, յաջորդ օրն ալ Կարս բերդարադարը պիտի տանը բուրքերուն» կը հաստատէր Անդրանիկ»: Անդրանիկ վճռած էր մեկնիլ Կարին պաշտպանելու համար քաղաքը: Թիֆլիսի մէջ պաշտօնական թէ անպաշտօն աղբիրներ անոր կը յուշէին հարցին բոլոր դժուարութիւնները: Սակայն Կարինը փրկելու նղաւանջը կը մղէր Անդրանիկը անտեսելու քաղաքի դիմադրութեան գործին բոլոր դժուարութիւնները: Ան համոզուած էր թէ Արեւելահայ Խորհուրդը կարողութիւն չունէր բուրքերու յառաջնադրքին դիմադրելու, ուստի կ'ըսէր. «Կովկասահայութեան հոգին յօժար է պաշտպանելու բուրքերու խլած Հայաստանի արեւմտեան հատուածը, բայց նարմինը՝ տկար»: Ուրեմն ըստ Զօրավար Անդրանիկի իրենց հողերէն բռնազարդուած արեւմտահայերն էին որ իրենց երկրի պաշտպանութեան գործը պիտի ստանձնեին:

Անդրանիկ Կարին շմտած, ինս քառս կը տիրեր: Գոյութիւն ունին զանազան հատուածային «աւատապետութիւններ», ինչպէս Լեւոն Թիւրիննեան իր «Յուշեր- Վաւերագրական Իրողութիւններ- Արհաւայրքի ու Ազատագրական Պայքարի Տարիներէն» (Թէքեան Մշակութային Սիուրեան Հրատ., Պէյրուր, 1975) հատորին 260-269րդ էջերուն մէջ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ: Քառսային վիճակ ստեղծողներուն պարագլուխը կը հանդիսանար Աղամալեան անոնվ անպատասխանատու, անպատի եւ կաշառակեր զինուրական մը, որ իր ազդեցութեան տակ առած էր ոուսական Կորպուսի Ա. եւ Դ. գունդերը, միասնարար 4600 զինուոր: Անոր մասին Լեւոն Թիւրիննեան կ'ըսէ. «Աղամալեանը բռնաւորած էր այդ գունդերը՝ Էրզրումը լքելու եւ ետ քաշուելու գաղափարով: Ու երբ կ'իմանայ Անդրա-

նիկի գալուստը, ան Ա. և Դ. գունդերու սպաներուն ու զինուորներուն իրահանգ կու տայ չանսալ Անդրանիկի պէս ոչ զինուորականի մը իրամաներուն»: Ահա այս իրավիճակին մէջ է որ Զօրավար Անդրանիկ իր 1000 հոգինց գունդով կը մտնէ Կարին փրկելու համար զայն թրքական արշաւանքն:

Երբ Սերաստացի Մուրատ (Մուրատ Խրիմեան կամ Կիւրիկեան, Կովտուն գիւղացի, Սերաստիա) Երգնկայի ճակատը կը պաշտպանէր, նեղի մնալով կը բանակցի Տերսիմի քիւրտերուն հետ միասնաբար կռուելու բուրքերուն դէմ: Քիւրտերը երբ կը տատամսին անոր առաջարկին պատասխանելու, Մուրատ կը ստիպուի նահանջել 31 Յունուար 1918-ին: Քիւրտերը չեղոք կը մնան եւ արգելք չեն հանդիսանար Մուրատի նահանջի բնրացքին: Սերաստացի Մուրատ իր ջոկատով կը հաստատուի Կարին: Խմբապետ Սեպուն ալ դժնիւակ պայմաններու ենթարկուել յետոյ, Քղիի եւ Բարերդի իր գունդերով դէպիԿարին կը նահանջէ:

Աղամալեանն ու իր նմանները տէր ու տիրական դարձած էին Կարինի մէջ ուստերու բողած մթերանցներուն եւ ամէն տեսակի ապրանք վաճառելով ապօրինի դրամ կը դիզեին: Լեռն ժիւրինեան կ'ըսէ. «Կարինի ճակատին իրամանատար Օսիշելիծի՝ բոլք զօրավարներէն ոմանց հետ մշակած բարեկամական յարաբերութիւններուն շուրջ յամառ զրոյցներ կը շրջէին Կարինի մէջ»: Միւս կողմէ Ազգային Խորհուրդի կազմած հայկական գինեալ Ա. և Դ. գունդերը ըստ Աղամալեանի իրամանին մտադիր չեին կռուելու բուրքերուն դէմ: Անդրանիկ իր կրոնողներով առանձին մնացած էր Կարինի ճակատին վրայ: Տակախն կար ուրիշ հարց մը: Երբ ուստական բանակը գրաւած էր Կարինը, իոն գտնուող բոլք եւ քիւրտ զինուորները անմիջապէս քաղաքացիական զգաստ հազած էին, ծերքակալութենէ զերծ մնալու համար: Անոնք անպատասխանատու ոուս եւ հայ դեկավարներու աշքերուն առջեւ ազատ համարձակ կը շրջէին Կարինի մէջ եւ վիճակին մասին կը լրտեսէին՝ տեղեկացնելով թրքական բանակին գաղտնի սպասարկութեան:

Այս բոլորն Անդրանիկ տեղեակ էր, սակայն ան Կարին հասնել ետք միայն կ'ընթանէ թէ ի՞նչ կը նշանակէ ստանձնել

պաշտպանութիւնը «քաղաքի մը, որուն թնդանօրներուն եւ թերդերուն մէկ մասը անզործածելի դարձած էր, ծիսնին մէջ քաղուած ըլլալուն համար»: Ոչ խնամող կար ոչ ալ հոգ տանող գոյութիւն ոնեցող գէնքերուն: Բերդերուն շուրջ ծուարած քառասունի մօտ ոուս սպաներ չեին ոզեր կրուիլ: Անոնց պատասխանատու զնդապետը՝ Շանհիլատեան չեր գրաղած իր պաշտօնով եւ ամէն բան անխնամ ծգած էր:

«Անդրանիկ, սակայն, դիրին կերպով յուսահատող մարդ չէր: Անոր առաջին մտածումը կ'ըլլայ այցելել թերդերն ու ամրութիւնները եւ գաղափար կազմել նաեւ ներին ապահովութեան մասին», կ'ըսէ Վեր. Կեօրկիզեան: Կարինի հայ բնակչութիւնը բռնագաղբուած էր, սակայն բուրքերը իրենց տեղերը մընացած էին նոյնիսկ ոուսական գրաւումն եւր: Թուրք զինուորներ, որոնք կը պատկանէին թրքական բանակի Դ. Զօրագունդին, բաղաքային զգեստներով կը շրջագայէին ամէն կողմ: Անոնց թիւր կը հասնէր 25 հազարի, բացի բուրք բաղաքային բնակչութենէ:

Վերոյիշեալ բոլոր ժխտական ազդակները պատճառ կը դառնան Կարինէն ընդհանուր հայկական նահանջին: Անկարգ հայերն ու անպատասխանատու ոուս զինուորականները արգելք կը դառնան Զօրավար Անդրանիկի քաղաքը պաշտպանելու համար բափած վերջին ճիգերուն, այսպիսով բազմապատկելով իրենց դաւաճանութեան տարողութիւնը:

Վեր. Արտէն Կեօրկիզեան կ'ըսէ. «Անդրանիկ կ'ըմբռնէր թէ բուրքերը ներսէն պաշարած էին հայերը: Հայոց ներքին քառոր արդէն զլատիչ էր: Անդրանիկին տեղը եղող որեւէ մէկը պիտի յուսահատէր: Բայց Անդրանիկ յուսահատողներէն չէր. թէին ժամանակը սուղ էր եւ ինք ամէն բան կարգի դնելու համար միս-միսնակ: Բայց այս կողմէն ալ ճիգ մը անհրաժեշտ էր՝ ապահով պահելու համար թիկունքը, եթէ միայն Կորպուսի Ա. և Դ. գունդերը դիմադրէին եւ իրեն բոյլ տային շունչ առնել ու թիկունքը ապահովել»:

Կարինի մէջ գաղտնի կը գործէին տիրակոչակ իթթիհատական Հազգը փաշան իր լրտեսական ցանցով: Անոր կ'օժանդակէին Պարուի «Խպամ Բարեգործական Միուրեան» լիազօրի դիկուրութեան:

մակին տակ գործող յայտնի մուսավաբական Սեփտեմբեր եւ ուրիշ բրօ-բաթարներ: Անդրանիկ կարողացած էր հակալարեսական յաջող գործունեութեամբ քակել անոնց հանգոյցները: Ան կը յաջողի ձերքակալելու քանտարկել ամբողջ ցանցը, քացի Սեփտեմբեր, զոր Զաւրիել իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէ ու զայն անվտանգ Թիֆլիս կը հասցնէ:

Այսպէս, անգամ մը եւս թշնամին ներսէն կը գործէր իսկական հայկական շահերը պաշտպանողներուն դէմ, այս պարագային Զօր. Անդրանիկը: Ռուսերը տարրուած էին յեղափոխութեան խանդավառութեամբ եւ հայոց ու Հայաստանի վիճակին մասին դոյզն շափով իսկ մտահոգուած չէին: Ռուս զինուորներէն շատերը արդէն տուն վերադարձած էին: Մնացեալները իրենց վերադարձի ճամրուն փրայ ինչ որ կարենային կորզել այդ մէկը յատելեալ շահ մը կը սեպէին: Ներքին թշնամին աւելի հատու գէնը ունէր քան արտաքինը: Հայերէն շատերը նեղ կուսակցական, եսասիրական, շահամոլական ու պատեհապաշտական մօտեցում ունէին Կարինի պաշտպանութեան հարցին շորջ, որ բացայայտուն հակահայրենասիրական, հակազգային ու դաւանական էր: Ուրիշներ անտարերութեամբ ու անհոգութեամբ կը մօտենային այդքան կարեւոր հարցի մը:

Դարերով օտարներու լուծին տակ ապրած հայը հոգեալս ստրկացած էր եւ տեսնելով որոշ հայերու կողմէ, նիւրուած հակահայ դաւադրութիւնները, իր գույխը ազատելու ջանրով կը գոհանար հայրենիքէն դրւու նոյնիսկ խուցի մը շափ վայրի մը մէջ ապրելու հիւնդազգին հոգեքանութեամբ: Հայ զինուորներու մեծամասնութիւնը չէր ընքննէր Զօրավար Անդրանիկի ջանքերուն եւ գործերուն վենմ հայրենասիրութեան եւ տոկուն կամքին գաղտնիքը: Կովկասի մէջ ապահով ամէկին մը ծուարելու գաղափարը կլանած էր իր վերադասներուն պարտուղական գործելակերպը տեսնող հայ զինուորին ուշըն ու միտքը եւ չէր բողոք որ ան կրուի մղուի դարաւոր քուրք թշնամին դէմ: Հետեւար Զօր. Անդրանիկի խիստ կեռածքը ամէն տեսակ հակազգային պարտուղականութեան ու պատեհապաշտութեան դէմ արդարացի էր:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Վեր. Արսէն Կեօրկիզեան իր յուշագիրին երկրորդ մասին մէջ կը խօսի Կիլիկիոյ եւ զանազան վայրերու ինքնապաշտպանութեան հերոսական կոյիներու մասին ինչպէս Զեյրունի, Սուտիոյ, Չապին Գարահիսարի, Եղիսիոյ եւ Մարաշի օրհասական մարտնչումներուն, Հաճնի եօթնամսեայ գոյապայքարին, նաև Մուշի, Տարօնի եւ Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերուն մասին: Ան կ'անդրադառնայ նաև Հայկական Լեգէոնի կազմութեան, Արարայի ճակատամարտին, Քեմալական շարժման եւ Պարուի հակահայկական արինայի դէպքերուն:

Հեղինակը՝ Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեան իր յուշագիրի վերջին եւ երրորդ բաժնին մէջ, 1917-էն մինչեւ 1921-ի Փետրուարեան Ապստամբութիւնը ընդգրկու ժամանակաշրջանի Հայաստանի արևելեան հատուածի անցուդարձերուն մասին ալ կը խօսի, որոնց ինք մեծաւ մասամբ ականատես եղած է:

Այս յուշագիրը կարեւոր աղբիր մըն է 19-րդ դարու վերջի եւ 20-րդ դարու սկիզբի Հայաստանի ու հայութեան պատմական անցուդարձերու ականատեսի վակերգրութեան:

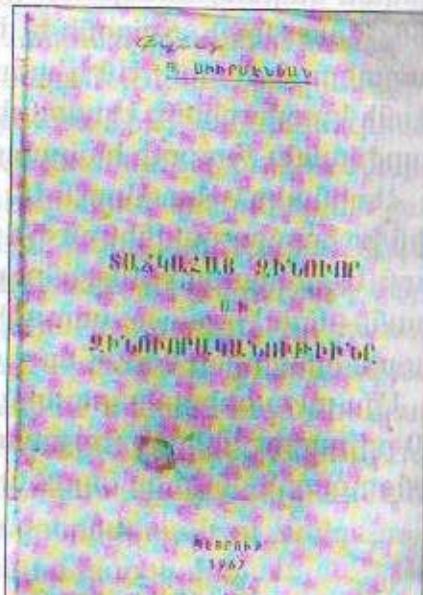
Գալուստ Սիլիմէնեան, «Տաճկահայ Զինուոր Եւ Զինուորականութիւնը», «Համազգային»ի հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1967, միջակ շափի 121 էջ:

Ա. ՍԱՍ-Հայասպանութեան Վկայութիւն Օսմանեան Բանակի Հայ Զինուորականի Մը Կողմէ էջ 1-42

Հեղինակը՝ օսմանեան բանակի սպայ Գալուստ Սիլիմէնեան, Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տեսողութեան օսմանեան, ապա Հայաստանի Հանրապետութեան բանակին մէջ իր ծառայութեանց եւ ընդհանուր կացութեան նկարագրութիւնն ու պատումը կ'ընէ սոյն յուշագիրքին մէջ:

Մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահոչակոմը «հայերը զերծ էին զինուորական ծառայութենուն, ասոր փոխարէն՝ տարեկան որոշ տուրք մը կը վճարէին պետութեան» (էջ 11), կ'ըսէ հեղինակը: Բայց աւելի ծիշդ պիտի ըլլար ըստէ թէ հայերը զրկուած էին զինուորական ծառայութենուն, եւ հետեւարար արզիլուած էր անոնց զինավարժութիւն ընել, հակառակ ասոր, հայերը տարեկան տուրք ալ կը վճարէին պետութեան գէնք կրելու իրաւունքն զրկուած ըլլալով հանդերձ: Թուրքերը հայերը բանակի ծառայութենուն զրկելով, առևտազն երկու բան կը շահէին միանգամայն: Առաջինը՝ հայր անգէն կը մնար, ինչ որ ձեւնտու էր բորքին, իսկ երկրորդ՝ անգէն մնալու այս «շնորհք»ին համար հայր ամէն տարի պարտադիր տուրք ալ կը վճարէ պետութեան:

Հայերէն ոմանք, որոնք Սահմանադրութեան անկեղծութեան չեին համոզուած, կողմնակից չէին հայոց բանակ մտնելուն: Իսկ «հայ ժողովութիւն մէկ մասն ալ կ'ոգէր օգտուիլ ներկայաց-

ուած առիթէն, ծանօթանալ գէնքի գործածութեան, անոր մէջ ի հարկին իր անհատական ու հայարական ապահովութիւնը փնտելով» (էջ 12): Ամէն պարագայի տակ, Իթիհատական կառավարութիւնը 1910-էն սկսաւ հայերէն զինուոր առնել պարտադիր կերպով: Օսմանեան դասական բանակին մէջ բարեկարգութեան մտցուեցան 9 Յուլիս 1910-ին, բայ 1908-ի Սահմանադրութեան Վերահոչակոմն եւոր տրուած որոշումին (տես [https://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Army_\(1861%20to%201922\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Army_(1861%20to%201922))) համացանցային կայքը): «Թուրքիոյ բնակչութեան բաղկացուցիչ բոլոր ազգերն ալ պարտաւոր էին զինուորական ծառայութիւն կատարելու» (էջ 12), կ'աւելցնէ հեղինակը:

Հայերը սկսան օսմանեան բանակին ծառայել եւ աւելի ոչ դէպքերը պարզեցին որ անոնք բացառիկ ոնդունակութիւններու տէր են: Թուրք բարձրաստիճան զինուորականներ իրենց տան եւ գողծին մէջ աշխատող բոլոր զինուորները փոխարինեցին հայ զինուորներով, որոնք շուտով տասնապեսի կամ ենթապայի աստիճան ստացան: «Հետազային դէպքերը եկան փաստելու որ հայր ոչ միայն լաւ առեւտրական կամ արեւտառու է, այլ նաև քաջ զինուոր» (էջ 12), կ'աւելցնէ Գալուստ Սիլիմէնեան: Հայ զինուորները Պալքանեան թէ Ա. Համաշխարհային պատերազմներուն բազմաթիւ բաջագործութիւններ արձանագրեցին, կ'ըսէ հեղինակը:

Ինչպէս յիշեցինք, բոլորը Սահմանադրութեան վերահոչակոմն եւոր արտօնեցին ոչ-խալամ օսմանցի ազգերուն որ բանակին ծառայեն պարտադիր կերպով: Ներկայացուած առիթէն օգտուելով, Գալուստ Սիլիմէնեան զինավարժութեան և գէնք կրելու հանգամանքէն հրավորուած բանի մը ուսանող հայ ընկերներու հետ բանակ կը մտնէ: Աս օսմանեան Դ. բանակի կեդրոն, Երզնկայի զինուորական Ծիշտիէ եւ Էտափի վարժարանները կ'աւարտէ ու 1910-ին կը մեկնի Կ. Պոլիս, եւ կը մտնէ Բանկայի զինուորական վարժարանը, Հարպիէ, որ 1400 աշակերտ ուներ: Վարժարանի տնօրէնն էր Վեհիպ պէտ (այն ատեն զնդապես, ետքը՝ փաշա և Կովկասեան ճակատի հրամանատար):

Աւարտել անմիջապես եւոր, Ա. Համաշխարհային պատե-

բազմը կը պայթի եւ բանակի հրամանատարութիւնը Գալուստը իր ծծնդավայրը՝ Երգնկա կը դրկէ ծառայութեան: Ապա ան երկուրուկէս ամիս ետք Ամասիա կը փոխադրուի, որովհետեւ ինչպէս ինք կ'ըսէ. «Ռուս-բրքական պատերազմը երբ սկսաւ, ուստերը բրքական սահմանը անցան, ո մինչեւ Դեկտեմբերի որը [1914] հասան Բասէնի, Պայազիտի եւ Ալաշկերտի հովիտը. լայ դաս մը տուին բուրքերուն, ջարդ ո փշուր ըրին թէ սահմանապահ ոյժերը եւ թէ Համիտիէի բիւրտ ալայները, ու ապա եւ բաշուցան» (էջ 18):

Գալուստ Սիլրմէնեան օսմանեան Դ. բանակի գօրաբաժինն իետ Թորքում եւ ապա Օլրի կ'երրայ, ուր անոնք ոուսական բանակին դէմ բախում կ'ունենան: Սիլրմէնեան կը վիրատրուի եւ Օլրի զինուորական հիւանդանոցը կը տարուի: ճակատի վրայ բուրքերը նոր ոյժերով կը փորձէին գրաւել այն շրջանները, որկէ ոուսերը կը նահանջէին: Ռուսական յարձակման ատեն սաստիկ ցուրտեն, յոգնածորենէն ու սնունդի պակասէն բրքական բանակը Սարըղամիշի դրմերուն առջեւ մեծ պարտութիւն կրած էր 19 Յունուար 1915ին եւ խայտառակ կերպով սկըսած էր նահանջել: Ասոր մասին հեղնակը կ'ըսէ. «Մքքական բանակին քառորդը չէր մնացած, սպաննուածին, գերի տարուածին հաշիր չկար. Ողջ դարձողներէն շատերն ալ ցուրտին իրենց ծեռքերը կամ ոսքերը կրոսնցուցած էին... Էնվէր հայ զինուորի մը անձնազրութեան շնորհի մահէն մազապուրծ ազատեցաւ եւ իր երազները հովին տուած՝ շունչը Կ. Պոլիս առաւ» (էջ 21): Դ. բանակի հրամանատարութիւնը Գալուստ Սիլրմէնեանը Կարին կը դրկէ: Ան ճամբան ժանտատենդէ կը բռնի: «Սաստիկ ցուրտը, սնունդի պակասը, կեղսոտութիւնն ու աննպաստ պայմանները՝ բանակին մէջ յառաջ թերած էին ժանտատենդի (թիֆոս) վարակիչ հիւանդութիւնը: Գիտ, քաղաք, Կարինէն մինչեւ Սերաստիա, երկրին ամէն կողմը բռնած էր այդ մահաբեր հիւանդութիւնը, որ բաւական երկար տեսեց: Թէ բանակէն եւ թէ ժողովուրդէն տասնեակ հազարաւոր կեանքեր խըլեց: Բանակի հրամանատարն անզամ զոհ զնաց ոջիլի այդ հիւանդութեան» (էջ 21-22), կ'ըսէ հեղինակը, որ երկու ամսուան համար արձակուրդ կ'առնէ եւ տուն, Երգնկա կը մեկնի:

Էնվէր իր պարտութեան վրէժը կ'ուզէ հայերէն առնել: Ան Կ. Պոլսէն հրաման կ'արձակէ բոլոր ճակատներուն հայ սպասներն ու զինուորները տեղ տեղ խումբերով հաւաքել եւ ճանապարհաշինութեան կամ թիկունքային աշխատանքներու վրայ դնել շուտով զանոնք բնացնջելու նպատակով: Սիլրմէնեան կ'ըսէ. «Քայց հայ սպասներէն ու զինուորներէն շատերը բանակին մէջ իսկ, կամ տեղ չհասած՝ սպասնուեցան» (էջ 23):

Կրկին Կ. Պոլսէն հրաման կը տրուի հայ զինուորներն ու սպասները հաւաքել եղող Թապուրիի (ճանապարհաշինութեան գումարտակ- Յ. Ի.) անուան տակ եւ գաղտնի տեղերու մէջ փրացնել զանոնք: Երգնկայի զաւատին մէջ այդ նպատակին համար որոշուած էր բոլոր այրերը հաւաքել Սանսայի ծորը (Սանսա - Գիտ Արևմտեան Հայաստանում, Երգումի նահանջի Երգնկա զաւառում, Երգնկա քաղաքից մօտ 50 քլմ. հարա արեւելք, Արեւմտ. Եփրատի աջափնեայ շրջանում, Սանսարա կիրճի մօտ: 20րդ դ. սկիզբին ուներ 35 տուն բնակիչ: Լինչի քարտզում Սուսա - Հայաստանի եւ Հարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան (Թաղենու Յակոբեան, Ստեփան Սելիք-Բախչիան, Յովհաննէս Բարսեղեան, «Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան», Երեւանի Համալսարանի հրատարակութիւն, Երեւան, 1998, էջ 3574 / 4814) համացանցային կայը- Յ. Ի.]: Հեղինակը Սանսայի ծորի աշխարհագրութեան մասին յաւելալ տեղեկութիւններ կու տայ բաւով. «Սանսայի ծորը կը գտնուի Երգնկայի ու Դերջանի միջեւ Շիսին հարաւակողմը: Սարքայայի ու Տերսիմի լեռներուն միջեւ, որ Եփրատը Երգնկայի դաշտը նտնելու համար նեղ անցը մը գտած է, 8-10 քլմ. Երկարութեամբ» (էջ 23):

Երգնկայի ճանապարհաշինութեան գումարտակի հրամանատարը (քապուր աղասի) Գալուստ Սիլրմէնեանը կը նշանակէ. Սանսայի մէջ հաւարտած հայ զինուորներու պատասխանատու հսկիչ: Երբ Սիլրմէնեան Սանսա կը հասնի հայ զինուորներու թիւը 100ի մօտ էր: Սակայն օր ըստ օրէ անոնց թիւը կ'աւելնայ: Անոնց հետ կային քանի մը յոյն զինուորներ ալ: Սիլրմէնեան մեծ ճիգ կը բափէ բոլորին մատակարարունը ապահովելու համար, որովհետեւ սկիզբէն չէր նախատեսուած այլրած

բազմութիւն եւ անոր համար պատրաստութիւն չեր տեսնուած: Ան շրջակայ քրտական գիտերէն հաց եփելու համար սամեր (մետաղէ կոր սալիկ, որուն վրայ հաց կ'եփեն- Յ.Ի.) բերել կոտայ եւ բոլորին հացի պահանջը կը գոհացնէ, մինչեւ կանոնատր փուռերու պատրաստութիւնը: Ան կ'ըսէ. «Էայտնի էր որ իմ այդ վերաբերմունքը հրամանատարութեան դիր չեր գար» (էջ 24):

Շուտով բուրքերը խումբ-խումբ չերէներ կը դրկեն Սանսա իբրեւ թէ, հայ աշխատաւոր զինուորներու վրայ հսկելու: Անոնք բանուորներուն «զլուխը կեցած, աչք բանալ չէին տար. կը ծեծէին, կը հայելիքին եւ ամրող օքք չարաշար կ'աշխատցնէին զանոնք» (էջ 24), կ'ըսէ հեղինակը, ըստ որուն նաև, Անատոլիի մէջ հայոց ընդհանուր ջարդերուն պատասխանատուները եւ կազմակերպիչները եղած էին Պահաժտուին Շարիր, Սերաստիոյ կառավարիչ՝ Մուամմեր եւ Եղզկատի կառավարիչ Մեստոնի (էջ 25):

Ականատես վկայ յուշագիրի հեղինակ՝ Գալուստ Սիլրմէնեան բրբական կառավարութեան հայոց հանդէպ անարդար վերաբերմունքին նասին խօսելով կ'ըսէ, թէ բանակին ծառայութենէն զերծ մնալ փափարող հայերը պէտք էր որ բանի մը անզամ փրկազին (այտու) վճարէին պետութեան: Իրաքանիւր փրկազին կ'արժէր 44 ոսկի: Շատեր պարտքի կ'առնէին եւ հազար դժուարութեամբ կու տային: Հակառակ ասոր, պետութիւնը վերջ ի վերջոյ փրկազին վճարած անձերը անպայման բանակ կը տանելու:

Երբ Գալուստ Սիլրմէնեան 1915-ի Ապրիլին կը լսէ թէ հայերը կը բռնազարուին ան խսկոյն իր մեծաւորին կը դիմէ, եւ ընտանիքին համար Երզնկա մնալու արտօնութիւն կ'ապահովէ, որովհետեւ օրէնքով բանակի ծառայողներու ընտանիքները զերծ պիտի մնային բռնազարուել: Սակայն եւ այնպէս երբ Գալուստ տուն կոտ գայ, կը տեսնէ թէ ընտանիքը հոն չեր եւ բռնազարուած էր: Ան հազար ճիզ կը բախէ եւ բաւական չարչարու ու երկու ամիս ալ բանտարկուել. յետոյ կը յաջողի իր ընտանիքը տուն բերել տալ:

Բանակի սպայ ոլլալով հանդերձ Գալուստ Սիլրմէնեան իր

փոխադրութիւններու ընթացքին ապահով չեր, որովհետեւ չերէները հրաման ստացած էին սպանել ոնչ հայ անկախ անոր բանակային կամ քաղաքային ըլլալ: Ան մահէն բանի անզամ մազապործ ազատած է: Սիլրմէնեան իրևն ծանօթ թէ անձանօթ հայ սպաններու եւ զինուորներու (ինչպէս նաև հազարաւոր հայերու հաւաքական նահատակութեան) չերէներու կողմէ անողոքարար խողխողումը կը վկայէ, ըստով. «Սանաայէն ետք, բաղարին [Երզնկա] զուխով գտնուող ճենպէլէկի կամուրջին շրջակայըր եղած էր Երզնկայի հայ արու սեղին սպանուանոցը: Տեղահանութենէն ետք, հիւանդանոցներուն մէջ զտնուած հայերը, Զինուորական Վարժարանի հայ ուսանողները Տապախանէին (Զինուորական արիեստանոց) մէջ աշխատող 600է աւելի բաւգոյն հայ արիեստանորներ հոն տարած, կացիններով սպանուած ու փուերու մէջ լեցուցած էին: Ազատած էին միայն չորս անձեր, որոնք ծանրօրէն վիրատրուած, բայց իրենք գիրենք մեռած ծեւացնելով, զիշերը դիակներու տակէն ելած Տերսիմ ապաստանած ու փրկուած էին» (էջ 30):

Նկատի առնելով որ բուրքերը կը նահանջէին արեւելեան նահանջներէն, Երզնկայի կառավարիչը Գալուստ Սիլրմէնեանի կը հրամայէ հեռանալ շրջանէն դէպի արեւմուտք, այն նսավախութեամբ թէ ուստերու մօտենալով «հայ սպանները կրնային միանալ անոնց եւ իրենց զիստուն պատուհաս դառնալը» (էջ 33): Ուստի ան ընտանիքը առնելով դէպի Կամախ կը մեկնի: Զինուորական իշխանութիւնը ապա զայն Սերաստիա կը դրկէ ընտանեօթ: Սիլրմէնեան կ'ըսէ թէ Կամախէն Սերաստիա երթալու համար բուրքերը կ'արգիլէն անոր որ Գորուչայի Ենուերէն անցնի, որովհետեւ հոն «այդ ատենները հայ փախստականներ կային եւ հրամանատարութիւնը կը կասկածէր թէ այդ ճամբով երթալով ան կրնար փախստականներուն միանալը»: Ուստի ան Տիգրիկի ճամբով կ'երթայ Սերաստիա (էջ 33-34):

Ուստերը կը մտնեն Տրապիզոն, Մամախարուն, Բարերի և Երզնկա: 1916-1918 երկարող ժամանակաշրջանին Գալուստ Սիլրմէնեան բրբական զինուորական հրամանատարութեան հրամանով բանի մը վայր կը տեղափոխուի ընտանեօթ: Ան մէկ ու կէս տարի Զիլէ կը մնայ բանակին ծառայելով: Թէեւ ինը զերծ

կը մնայ հայածանք և վտանգէ, բայց ան կրկին կը վկայէ հազարաւոր հայերու նահատակութեան մասին ու կ'րսէ. «Մինչեւ 1916ի վերջերը Սեբաստիոյ մէջ դեռ կը մնար ամելէ բապուրի (աշխատատրական վաշտ) մը, ուր 1000է աելի հայեր կ'աշխատին ճանապարհերու վրայ: Օրին մէկը անոնց ալ գոյութեան վերջ տրուեցաւ» (էջ 38):

Աելի ուշ, ուսական յեղափոխութեան պատճառով ուսական բանակի նահանջէն ետք, «քորքերը իրարու ետեւէ գրաւելով Երզնկան, Կարինը հասան մինչեւ նախկին ուսու-քրքական սահմանը: Ապա անցնելով սահմանը, 23 Մարտ 1918-ին գրաւեցին Սարիդամիշը, Ապրիլ 16-ին՝ Կարսը և Մայիս 15-ին՝ Ալեքսանդրապոլը, ու սկսան քալել Երեւանի վրայ: Մայիս 25-28 տեղի ունեցան Սարդարապատի և «Նարարիխսէի ճակատամարտերը, որոնք վերջացան քորքերու պարտութեամբ» (էջ 39):

Թրքական զինուորական իշխանութիւնը Գալուստ Սիրմենեանը Զիլէն Պարում կը տեղափոխի 1918-ի Սեպտեմբերին: Անոր եւ հայ սպաներուն շարտօնուիր իրենց ընտանիքները միասին տանիլ: Պարումի մէջ ճարգական զունելորու իրամանատարը՝ ճելալէտտին Էֆենտին, որ սուլթան Ազիզի թոռն էր, Սիրմենեանի դասընկերը եղած էր Քանիկալի քաղի Հարպի մէջ, Կ. Պոլիս: Գալուստ անոր միջնորդութեամբ իր եւ միւս հայ սպաներուն ընտանիքները Պարում թերել կու տայ:

1918ի Հոկտեմբեր 30-ին կը կնքուի Մուտքոսի Զինադադարը: Թրքական բանակի բոլոր պահեստի սպաներն ու զինուորները ազատ կ'արձակուին: Կը մնան Գալուստ Սիրմենեան եւ ընկերը՝ Վահան Փաստրմանեան որպէս մնայուն գործօն սպաներ: Ըստ զինադադրի պայմաններուն անզիխացիները Պարում կը մտնեն եւ քորքերը կը քաշուին հոնքէ: Գալուստ եւ Վահան քաշուելու ատեն կը պահուըտին գաղտնի վայր մը եւ Պարում կը մնան: Անոնք կ'անցնին Երեւան ու Երկուրուկէս տարի կը ծառային Հայաստանի Հանրապետութեան բանակին:

Հու վերջ կը գտնէ յուշագրքին Ա. Մասր:

Բ. ՍԱՍ-Հայաստանի Հանրապետութեան Բանակին Մէջ Ծառայութիւն էջ 43-119

Յուշագրքին Բ. մասին մէջ Գալուստ Սիրմենեան կը խօսի հայկական բանակին մէջ իր ծառայութեան մասին:

Գալուստ Սիրմենեան ընտանիօր Երեւան կը հասնի 1919-ի գարնան: Ան կացութեան եւ հայ ազգի մասին իր խորհրդադութիւնները հետեւեալ ծետվ կ'արտայայտէ. «Կը մտածեինք, ո՞ւր էինք Երկու տարի առաջ, ո՞ւր ենք իման: Երկու տարի առաջ, քրքական գեհենին մէջ, անյոյս, անապահն, այսօր մեր մայր հայրենիքին մէջ, հայկական բանակ, հայ նախարար, ամէն կողմ հայ: Կատարուած փոփոխութիւնը մեր մտքին մէջ չէր սեղմուէր, երազ ըլլար կարծէք» (էջ 45): Սիրմենեան Հայաստանի Հանրապետութեան Ա. Տարեղարձի հանդիսութեամց ներկայ կը գտնուի:

Գալուստ Սիրմենեանի հետ Պարումէն Երեւան եկած Վահան Փաստրմանեան առաջին գումարտակը կազմած՝ Սուրմալու լՍուրմալու - գաւառ Երեւանի նահանգում. (Թաղեսու Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Քախչեան, Յովհաննէս Քարսեղեան, «Հայաստանի եւ Յարակից Ծրջանների Տեղանունների Բառարան», Երեւանի Համալսարանի իրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, էջ 3803 / 4814) համացանցային կայք- Յ. Ի.]: կը մեկնի: Իսկ Գալուստ քանի մը օր յետոյ կազմելով Երկրորդ գումարտակը կը կը հետեւի Վահանի: Երկու գումարտակները մաս կը կազմեն Զօր. Սեպուիր իրամանատարութեան տակ գտնուող 8-րդ գունդին: Շուտով Սեպուի 7-րդ եւ 8-րդ գունդները իրար կը միացնէ եւ կը կազմէ հայկական բանակին Դ. գօրաքամինը, որ մեծաւ մասսամբ վասպորականցիներէ բաղկացած էր: Սեպուի Դ. գօրաքամինի իրամանատարութիւնը կը յանձնէ Կ. Պոլսոյ Քանիկալի քաղի Հարպիէն աւարտած սպայ Տիգրան Պաղտասարեանին: Հայկական բանակին մէջ բազմաթիւ արևմտահայ սպաներ եւ զինուորներ կը գտնուէին: Գալուստ իր գունդը կը կազմակերպէ Խզտիրի մէջ Խզտիր - Ծրջան, գաւառ, Երբեմն ոչ պաշտօնական ծետվ անուանում է Երեւանի նահանգի Սուրմալու գաւառ-(Վերոյիշեալ բառարանի էջ 1547 / 4814) համացանցային կայք -Յ. Ի.]:

Իգտիրի գաւառին մեջ բոլքերը, քիրտերն ու բարաները յարատել կը յարձակին հայոց վրայ: Հայոց բանակը քաջարար կը դիմադրէ ծանը պայմաններու տակ: Այդ դժնղակ կացութիւնը հեղինակը հետեւեալ ծեսով կը նկարագրէ. «Գրեթէ մենք միշտ կոռի մեջ էիք քիրտերու հետ: Անոնք կը յարձակէին, օր մը հոս, օր մը հոն, որոշ նավատակներով: Գիշերները մէջուեղ կ'ելլէին ու լուսարացէն առաջ կը ջանային: Ամրոջ տարի մը մնացինք Իգտիր ու Կրնամ դսել որ հանգիստ օր մը շունեցանք, միշտ կոռի պատրաստ վիճակի մեջ գտնուելով... հապա մալարիան՝ շունչ չձգեց մեր վրայ: Երբ վաշտերը կ'այցելէինք, զինուրները կը գտնէինք հոս ու հոն փռուած, ջերմի տազնապի մեջ» (էջ 50):

Իգտիրի մեջ Գալուստ Սիլիմէնեան հակառակ բազմազբաղ ըլլալուն կը յաջողի կրկին կազմակերպել իր գունդը, որ կը վերածուի օրինաւոր ու կարգապահ միանորի մը: Ան իր գունդին բոլոր գործառութիւնները կը հայացնէ: Հրամանագիրերն ու բղբակցութիւնները կը սկսին հայերէնով ըլլալ:

Հազի թէ յարաբերական հանդարտութիւն կը տիրէր, 6 Մայիս 1920ի Իգտիր կը ժամանեն Զօր. Արարատեան և Ալեքսանդր Խատիսեան գումարու համար պոլշելիկեան ապստամբութեան լուրը: Սոյն ապստամբութեան և զայրոմի մասին մանրամասնութիւնները տեսնել յուշագիրքին 52-58րդ էջերուն մեջ: Հեղինակը այս հաստածին վերջաւորութեան կ'ըսէ. «Ահա այսպէս, Մայիսեան ապստամբութիւնը զայրեցաւ, թէև շատ սույն նստաւ մեր գունդին վրայ: Անցնող մէկուկէս տարուան ընթացքին մեր գունդը շատ տասնօւած ու յոզնած էր: Երկար ատեն հանգստանալու, կազմութելու պէտք ուներ. բայց հազի ամիս մը անցած վրայ հասաւ հայ-բրբական պատերազմը: Այս անգամ ալ կոռի գացինք Կարս» (էջ 58):

Հեղինակը յուշագիրքին 59-96րդ էջերուն մեջ մանրամասնութեն կը նկարագրէ հայ-բրբական պատերազմը, Կարսի անկումը, անոր պատճառներն ու հետեւանքները, տեղեկութիւն կու տայ հայկական կողմի հրամանատարութեան մասին: Սոյն հաստածին սկիզբը հայ-բրբական պատերազմի մասին գուգահեռ աղբիրներու տեղեկութիւն կը փոխանցէ բաելով. «Հայ-բր-

բական պատերազմի մասին կան շատ մը իրազեկ անձնաւորութիւններու, ինչպէս՝ Կարս Սասունիի, Բժ. Արտաշէս Բարախեանի արժեքաւոր յուշերը, լոյս տեսած «Հայրենիք» ամսագրին մեջ: Կան պատմական էջեր Յովհաննես Սահակեանի «Երկու Տարի Հայկական Բանակին Մէջ» և Տիգրան Բաղրամարեանի «Հայաստանի Հանրապետութեան Վերջալոյսին» միացեալ գրքովին մեջ: Նման էջեր կան նաև Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Ծագումն Ու Զարգացումը» մեծահատոր գիրքերուն մեջ: Անշուշտ կան ուրիշներ ալ... Բայց իմ մօտեցումը անուցմէ տարբեր է, ես զինուրական ըլլալով, դէպէրը իմ կողմէս զինուրականի ակնոցով դիտուած են» (էջ 59-60):

Նոյն հատուածի վերջաւորութեան Սիլիմէնեան կը բացատրէ Կարսի պաշտպանութեան կարեւորութիւնը եւ արևմտահայ մարդու վիճակն ու հոգերանութիւնը ի տես այդ օրերու անցուդարձերուն «Տաճկահայեր» խորագրի տակ (էջ 96), որ կ'ըսէ. «Թուրքիոյ մէջ ապրած տաճկահայուն միակ փրկութիւնը բուրքի լուծէն ազատուելուն մեջ կը կայանար: Սահմանադրութիւնը, բարենրոդումները [աւելի ճիշդ բարենրոդումներու խոստումը- Յ.Ի.] չին կրցած բարերար դեր ունենալ հայոց խաղաղ զոյակցութեան համար: Հայերը 1890-ական թուականներէն սկսեալ զէնք վերցուցած էին բրբական բռնակալութեան դէմ եւ կ'ապրէին Թուրքիոյ բնակչութեան բաղկացուցիչ միւս ազգերու յոյներու, պովկարներու, սերպերու եւ այլոց նման, իրենք ալ իրենց ազատութիւնը գտնելու տեսնով... Տեղահանութեան հետեւանքով, հայկական հողերն ու հայ ժողովուրդի մեծ մասը կորսնցնելէ յետոյ, Արարատեան Հայաստանը կը մնար միակ ապաստանը վերապրող հայութեան... Տաճկահայութիւնը տարուած էր հայրենիքի պաշտպանութեան եւ անկախութեան պահպանան գերազոյն պայքարով»:

Սիլիմէնեան յուշագիրքին 97-115րդ էջերուն մեջ կ'անդրադառնայ հայկական բանակի, Խորհրդային Հայաստանի իիմնադրութեան եւ հայ սպասերու արտորի մասին: Ան ցանով կ'արտայայտուի Հայաստանի Հանրապետութեան կորուստին մասին, սակայն իրբեւ արքուն եւ լիիրաւ հայ կ'ըսէ. «Մայիս 28-էն ծնունդ առած սեփական հայրենիքը, յանձինս Խորհրդային

Հայաստանի... կը ծիի ու կը ծաղկի: Հոն ծնած ու մեծած հայ նոր սերունդ մը կը հասնի եւ հայ ժողովուրդը կ'ածի ու կը յառաջդիմէ, իրայատուկ խոյանրով» (էջ 119):

Իրեւ եզրակացութիւն ան կ'ըսէ. «Հայ ժողովուրդի գերազոյն իտեսն է համայն հայութիւնը մէկտեղել իր պատմական հողերուն վրայ. Միացեալ Հայաստանի մէջ, ապրիլ ազատ ու անկախ» (էջ 119):

Գալուստ Սիրմէնեան Զանգեզորէն կ'անցնի Պարսկաստան փետրուարեան յեղափոխութենէն անմիջապէս ետք:

Յակոր Հոլորիկեան, «Անմոռանալի Անցեալ (Մեծ Եղեռնէն Վերապրողի Յուշերը)», Ուսու-Հայկական համագործակցութեան Հիմնադրամի Հայկական Հարցերու Հաստատութեան իրատ., Երևան, 1995, միջակ չափի 126 էջ:

Յակոր Հոլորիկեանի հեղինակած յուշագիրքին՝ «Անմոռանալի Անցեալի խմբագիրը՝ Արման Նազարեան, գիրքի նախարանին մէջ կ'ըսէ, թէ բրական բարոզութիւնը անցեալին եւ այսօր յամառօրէն կը շարունակէ ժխտել Հայասպանութեան փաստը՝ ընդունելով հանդերձ, որ 1915-ին Թուրքիոյ մէջ պատերազմական պայմաններու տակ տեղահանութիւններ տեղի ունեցած են եւ ցաւալի դեպքեր պատահած երկուստէք: Թուրքերը միշտ խոսափած են ցեղասպանութիւն կոչել այդ իրադարձութիւնները եւ ընդունիլ իրենց գործած ոճիրը: Նազարեանի դիպուկ արտայայտութեամբ՝ «Մեծ Ոճիրը մեծ սուս է ծնել»: Ան հայոց կը թելադրէ պայքարի Հայասպանութեան մասին ճշմարտութիւնը միջազգային կարծիքին առջեւ թերելու համար: Այս պայքարին մէջ կարենու դեր կը խաղան Մեծ Եղեռնէն վերապրողներու յուշագրութիւնները, որոնցմէ իրաքանչիւրը հայոց կանխամտածուած ցեղասպանութիւնը վկայող փաստարութք մըն է ինքնին եւ զօրաւոր ամրաստանագիր մը քուրքին դէմ:

Այդ յուշագրութիւն-ամրաստանագիրներէն է «Անմոռանալի Անցեալ»ը, որուն հեղինակը՝ Յակոր (Հրաչ) Հոլորիկեան (1902-1990) ծնած ու մինչեւ 1915 թուականը ապրած է բռնագրաւուած Հայաստանի արեւմտեան հատուածի Խարբերդի նահանգի

Զարսանճագի գաւառի Բերրի քաղաքին մէջ: Այնուհետեւ ընտանեօք բռնազարթեցուած է հայրենի տունուտեղէն և ճաշակած աքսորականի ամբողջ տառապանքը տակափն պատաճի հասակին մէջ: Տարագրութեան գեհենի ճամբաներուն վրայ ան կորսնցուցած է, հայրն ու քազմաքի հարազատներ և վերջապէս ժամանակաւոր ապաստան գուած է Սուրբոյ մէջ: Յակոր Հոլորիկեան 1925-ին հայրենադարձած է Խորհրդային Հայաստան: Ան Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ 1927-ին հանդիպած է գերմանացի գրող Արմին Վեկեներին և անոր պատմած իր կեանքին ողիսականը: Աւելի ուշ Հոլորիկեան զրի առած է իր յուշերը և մտադրած զանոնք հրատարակել զըռյկով մը, որովհետեւ ինչպէս կ'ըսէ ան: «Դնձ համար կարեւոր այն է, որ մեր պատմութեան միջից չկորչեն այդ ահաւոր փառերը, որոնք միայն ինձ չեն պատկանում, այլև մեր ժողովորդին»:

Յուշերու այս զըռյկը գեղարուեստական գրականութիւն չէ, այլ, ինչպէս կ'ըսէ հեղինակը, փաստերու նկարագրութիւն մը՝ պարզ, պատմողական ոճով: Ան սրտի կավիծով կը յիշէ Չարսանճագի գաւառի և մասնաւորաբար իր ծննդավայր Բերրիի «մահասարսուու դէպքերը, որոնց զի զնացին աւելի քան երեսուն հազար հայեր, աւերակոյտի վերածուեցին 64 հայաբնակ շեն զիդերն ու Բերրի քաղաքը»: Վերջինս ունէր 700 տուն բնակչութիւն, որոն հարիւր միայն բուրքեր էին:

Յակոր Հոլորիկեան իր ծննդավայրին մասին կը վկայէ: «Բերրին, լինելով Զարսանճագի կառավարական, հոգեւոր և առեւտրական կենտրոնը, այնուամենայնի շունէր իիրանոց: Սակայն դրա կարիքն այնքան էլ չէր զգացում», որովհետեւ երբ շրջակայ գիտերէն հայ մը կամ քիւրտ մը քաղաք զար, կը մնար իրեն բարեկամ հայու մը տունը, որ ոչ միայն կը զիշերէր, այլև կը կերակրուէր: Հիւրասիրութիւնը բերրիցիներուն համար տարածուած սովորութիւն էր: Զմրան ամիսները հայերը իրարու տուն կ'երթային որեւէ առիրով, խնճոյք կը սարքէին ու ժամանակը կերուխումով կ'անցրնէին: Ամառները այդպիսիք կը կատարուին այզիներու կամ գետեզերի պարտեզներուն մէջ:

Յուշագիրքի առաջին մասին մէջ Հոլորիկեան կը խօսի Բեր-

րիի աշխարհագրութեան և բնակչութեան նիստ ու կացին մասին: Յակորին հայրը՝ Մանուկը դարրին էր, խսկ մայրը տան գործերով կը գրաղէր: Յակոր ունէր նորայր մը՝ Ասատոր և քոյր մը՝ Լուսիա անոններով:

Երբ 1914-ի ամառը առաջին համաշխարհային պատերազմը կը սկսի, իշխանութիւնները երիտասարդ ու միջին տարիքի բուրքերն ու հայերը բանակ կը տանին:

1915-ի առաջին ամիսներէն օր մը Յակորենց հայրենակիցներէն մէկը՝ Տիգրան Չարմաքնեան բանակէն փախուստ կու տայ: Ան կը պատմէ, թէ իր ծառայած զայրէն քիչ մը անդին բուրքերը հայ զինուորները զինարափ ընելով սպաննած են:

Օսմանեան բանակէն հայ զինուորներու փախուստի դէպքերը կը բազմանան: Թուրքերը ծուռ աշըով կը դիտեն հայերը, իրեն հայրենիքի դաւաճան, հակառակ այն իրողութեան, թէ բուրք երիտասարդներ աւելի մեծ թիւերով դասալիք կ'ըլլային:

1915-ի Մայիսի վերջին բուրք վոհմակը հայոց առաջնորդարանը ներխուժած էր՝ զէնք եւ յեղափոխական գրականութիւն յայտնաբերելու ու գրաւելու պատրուակով: Յունիսի սկիզբը Յակոր դրացիի տան տանիքին վրայ կը նշարէ ոստիկան Սուրբաֆաս և ալպանացի Ահմէտ օնպաշին (տասնապիտ): Զիշ ետք ոստիկանները Յակորենց տունը կը նտնեն ու բոլոր սենեակները կը խուզարկեն: Արգիլուած քան մը չգտնելով, ոստիկանները կը սկսին Մանուկը ծեծել եւ անկէ զէնք պահանջել: Յակոր Հոլորիկեան կ'ըսէ. «Ներսի սենեակի պատից կախուած որպորդական հրացանը յափշտակելուց յետոյ պահանջում էին մատզեր, ուստական մոսին հրացան, զերմանական տասանոց, որ հայրս չուներ»: Թուրքերը Մանուկը կը ծերբակալեն եւ անոր կինը քովի սենեակին մէջ կը բանտարկեն: Յակոր իր երայրն ու քոյրը առնելով, Գրիգոր հօրենքոր քով կ'երթայ:

Այդ օրը ծերբակալուած էր շուրջ 400 հայ երիտասարդ, որոնք բուրքերը 100 հոգիի բատող սրահի մը մէջ թիւնած էին եւ տաք եղանակին անօքի ու ծարաւ ծգած զանոնք: Յաջորդ օրը քաղաքին զայմազամ (կառավարիչ) Ատհամ պէյի հրամանով, ոստիկանները 400 կալանաւորուածները Բերրիէն 10-12 քիլոմետր հեռու գտնուող մղա բերդը կը տանին ու զանոնք սաստիկ

շարշարելէ յետոյ անոնց մեկ մասը կը սպաննեն: Նոյն օրը բուրքերը Մանուկը ազատ կ'արձակեն քանի մը հոգիի հետ:

Օրեր ետք, մունետիկը քաղաքի փողոցներուն մէջ կը յայտարձէ բռնազադրի որոշումը՝ պահանջելով պատրաստուիլ: Առաջին կարաւանով պիտի տարագրուին Ամերիկա ազգական ունեցողները, որոնցմէ էր Մանուկ Հոլորիկեանը: Քանի մը բուրքեն քիւրտ բարեկամներ Մանուկին կ'այցելեն իր տաճ մէջ եւ անոր օգնութիւն կ'առաջարկեն:

Յունիսի վերջերուն առաջին կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Մանուկ իր կինն ու զաւակները առած՝ կը յառաջանայ: Օրերով կը քալեն: Յուլիսի տար եղանակին երբ կարաւանը Վերին Ղազանտերէ քրտական գիւղը կը հասնի, Մանուկին քիւրտ բարեկամը՝ Քիրվա Ալին, որ կարաւանին կ'ընկերանար, յարմար պահուն Մանուկի կինն ու զաւակները կ'ազատէ կարաւանէն եւ նոյն գիւղին մէջ գտնուող իր բարեկամին տունը կը տաճի: Յաջորդ օրը տաճտիրումին՝ Կիլլի Յակորն ու Ասատորը գիւղի հովիմին՝ քիւրտ Չոպան Հասանին հետ ոչխարճերը արածելու կը որկէ: Կիլլի իրեն հետ կ'առնէ Յակորը, Ասատորն ու քիւրտ Հասանը եւ կ'երբայ Բալոի բանոր՝ իր ամուսինին այցելուան, որ բանտարկուած էր բանակէն դասալիք ըլլալուն համար: Երբ Բալու կը հասնին, Կիլլի Յակորն ու Ասատորի իրեն բարեկամ քիւրտի մը տունը կը ձգէ եւ չոպան Հասանի հետ բանու կ'երբայ: Վերադարձին Կիլլի շուզեր Յակորն ու Ասատորը իրեն հետ տաճիլ, ուստի զանոնք անտէր կը բողոք Բալոի մէջ: Յակոր շատ կը պնդէ ու ճարպիկորեամք կը համոզէ Կիլլին, որ Վերջապէս կը յօժարի զանոնք իրեն հետ տաճիլ իր տունը՝ Ղազանտերէ: Անոնք ճամբան հանդիպած էին Վաճէն դէպի Խարբերդի կողմերը փախչող բուրք մուհամբերու - զայրականերու, որոնք պատմած էին իրենց բշուառութեան մասին: Այդ պատումներէն ազդուելով, Չոպան Հասան հայոց դէմ կը լարուի եւ վերադարձի ճամբուն վրայ կը մտադրէ, իրը Վրեժ, Յակորն ու Ասատորը սպաննել: Երբ ան իր մտադրութիւնը Կիլլիին կը յայտնէ, Վերջինս չի բողոք անոր որ գործադրէ, իրը Վրեժ, Յակորն ու

Թուրք ոստիկան մը Մանուկի շորս տարեկան դուստրը՝ Լուսան Կիլլիի տունէն կ'առեւանգէ ու իր տունը՝ Բերրի կը տաճի:

Մանուկ քանի մը լաւ բուրք բարեկամներ ունեցած էր: Անոնք Մանուկի կինն ու փորք տղան՝ Ասատորը Բերրի կը տաճին, իսկ Յակորը՝ Սևծերու աւան: Ամրող պատերազմի տեսողութեան Յակոր հոսկէ հոս կը տեղափոխուի: Յակոր ականատես կը դառնայ Խարբերդի արեւելեան շրջանի հայոց վրայ տերսիմցի քիւրտերու յարձակման: Ան առեն մը Տերսիմ կ'ապատան: Վերջապէս Խարբերդի մէջ իր մայրն ու եղբայրը գտնելով, հոն կը մնայ մինչեւ 1922:

Ջեմարական ոյժերը Յակորը կը զինուորազրեն ու օրանոցհաւաքայան կը տաճին: Յակոր կը յաջողի ծեռվ մը փախուստ տալ օրանոցեն եւ «Յակոր անունով ուրֆացի յանդուզն երիտասարդի մը ուղեկցութեամբ, անյայտ ճամբաներով մէծ դժուարութեամբ, զիշերները քալելով, ցերեկները խորը ծորերում բարնուելով, վեց օր տեսող արկածայի ճամբորդութիւնից» յետոյ, կը հասնի Հալէպ: Քանի մը ամիս ետք ան կը գտնէ իր մայրն ու եղբայրը եւ մինչեւ 1925 միասին կ'ապրին: Մայրն ու Ասատոր եղբայրը միասին Մարտէլ կը մեկնին, իսկ Յակոր Հալէպ կը մնայ՝ յետազային անոնց միանալու յոյսվ: Պայմանները կը փոխուին եւ այնպէս կը դասաւորուի, որ Յակոր քանի մը ամիս ետք կը մեկնի Խորհրդային Հայաստան ու հոն կը հաստատուի:

Յակոր Հոլորիկեանի պատումին մէջ կը հանդիպինք ուշագրաւ կւտի մը, որ պէտք է լուսարձակի տակ առնենք: Ինչպէս զրեցինք, Ղազանտերէ գիւղին քիւրտ հովիլը՝ Չոպան Հասան ճամբորդութեան ընթացքին հանդիպած էր Վաճէն փախուստ տուող բուրքերու, որոնց պատումներէն ազդուելով, մտադրած էր Վերադարձի ճամբուն վրայ Յակորն ու Ասատորը սպաննել իրը Վրեժ: Ան իր մտադրութիւնը յայտնած էր Կիլլիին, որ արգիլած էր Հասանին այդ բանը ընելու, ընելով թէ իրենց տաճ մէջ Յակորին եւ Ասատորին հետ հաց կիսած են եւ նման բան մը իրենց սովորութիւններուն դէմ պիտի ըլլար:

Ահաւասիկ քիւրտին ապերախտ էուրիսը... Ու նորմեն Քիւրտերու եւ հայոց միջեւ այսախսի միջադեպերը բազմարի են, երբ քիւրտերը, յաճախ, իրենց հակահայ նենզ մտադրինը գործադրելով՝ բազմարի անմեղ հայեր սպաննած են...

Մինչև օրս շատ հայեր քիրտը կ'ընդունին իրեւ հաւատարիմ քարեկամ ու կը մոռնան, թէ քորքին հաւասար հայասպան մըն է ան: Բոնագրառուած Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ, քիրտերը հաւասարավէս քամին վերցուցին Հայասպանութեան մէջ:

Այս պատմական փաստը յիշեցնելով, կ'ոգեմ զգուշացնել այն բոլոր հայերը, որոնք քիրտը իրեւ քարեկամ կ'ընդունին. այդպէս ընելով, դուք կը հեռանար պատմական ճշմարտութեան, առողջ գիտակցութեան ու դատողութեան: Պէտք չէ անտեղի ու սխալ զգացումներով տարուիլ: Պատմագիտութեան դրկուոր, Լուստ համապարանի դասախոս Վահագն Աւետեանը 2017-ին կը յայտարարէր. «1800-ական բուականներուն վերջերը, ճամատուարար 1890-ին եւ եւրը, բրբական կառավարութիմը օգտագործեց քիրտերը հայոց դէմ: Զինեալ քիրտեր հայ հողագործներէն ապօրինի տուրքեր սկսան պահանջել: Եթի հայերը մերժեցին վճարել, քիրտերը անոնց վրայ յարձակեցան եւ անոնցմէ շատերը սպաննեցին: 1915-ի ցեղասպանութեան օրերուն կառավարութեան կողմէ զինուած ու դրկուած քրտական ցեղեր յարձակեցան հայոց բունազարքի կարաւաններուն վրայ, կողոպտեցին զանոնք իրենց բոլոր ունեցածներէն: Աւելցնենք թէ քիրտերը հայ գաղթականները յաճախ կը մերկացնեին եւ ապա կը սպաննէին: Քիրտերն ու բուրքերը կողոպտեցին նաև հայոց լրուած տուները, շատ վայրերու մէջ քանդեցին զանոնք կամ կրակի տուին, որպէսզի հայերը չկարենան վերադառնալ: Նոյնը կատարեցին ու դեռ կը շարունակեն կատարել հայոց տուներու պատերուն կամ գետնին տակ քաղուած գանձերը զտնելու յոյսով: Ճիշդ է թէ կարգ մը վայրերու մէջ քիրտեր հայ անհատներու օգնած են, բայց այս տեսակի դէպքերը շատ սահմանափակ են ու աննշան եւ բնաւ հիմք չեն կրնար ծառայել այդ դրական երեւոյթը ընդհանրացնելու համար:

Թուրքիոյ քիրտ քաղաքագէտներէն Ահմէտ Թէիրը կը խոստվանի, թէ քիրտերը Հայասպանութեան մէջ իրենց քամին ունեցած են բուրքերու կողքին եւ ներողութիւն խնդրած է հայ ազգէն: Ան կ'աւելցնէ: «Սեր հայրերն ու պապերը օսմանցիներու կողմէ օգտագործուած են ասորիներու եւ եղիտիներու, ինչպէս նաև հայոց դէմ: Անոնք հալածած են այս ժողովուրդները:

Անոնց ձեռքերը արինի մէջ քարխուած են: Մենք՝ անոնց յետնորդները, ներողութիւն կը խնդրենք»:

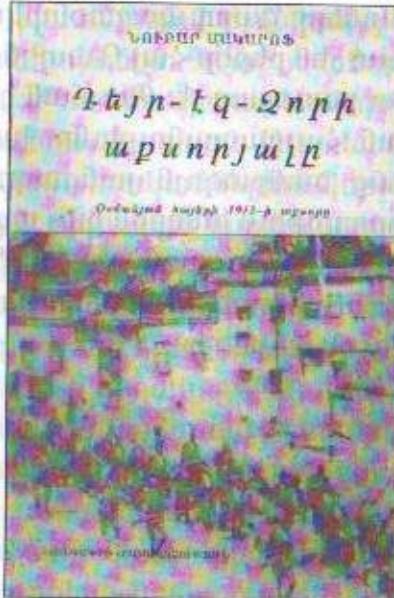
Մինչև այսօր նմանատիպ մասնակի խոստվանութիւններ եղած են: Պարբերաբար կ'իմանանք, թէ քիրտեր զղացած են հայոց դէմ վայրագութիւններ գործադրած եւ հայեր սպաննած ըլլալու համար ու ներկայիս կ'ուզեն քարեկանանալ: Այդ զղացումները ցարդ պաշտօնական հանգամանք չունին եւ որեւէ օգուտ չեն բերեր Հայ Դատին: Այս ինքնախոստվանութիւնը բընաւ քաւարար չէ: Պայման է որ քիրտերը պաշտօնապէս ճանչնան Հայասպանութիւնը, խորապէս ու անկեղծօրէն զղան իրենց ծանրագոյն յանցագործութեան համար, պաշտօնապէս ներողութիւն խնդրեն հայ ազգէն ու ՀԱՏՈՒՅՈՒՆ կատարեն: Առանց հասուցման՝ Հայոց Ցեղասպանութեան համար քուրքերու եւ քիրտերու ներողութիւնը անհմաստ է, լարուած քակարդ Հայ Դատին դէմ:

Սարգիս Մակարով, «Տէր Զօրի Արսորեալը - Օսմանեան Հայերի 1915ի Արսորը», «Զանգակ-97» հրատարակչութիւնը, Երևան, 2001, միջակ շափի 308 էջ:

Sarkis Makaroff, «Le Déport de Deir-ez-Zor; La déportation des Arméniens ottomans en 1915», Edition Etoile De La Pensee (տպագրութեան վայրը եւ բուականը չեղուած)։

Սարգիս Մակարով իր արսորի կեանքը կը ներկայացնէ օրագիրներով, որոնք գրուած են «անյարք, սեղմ, երեմն անընթեռնելի ձեռագրով, քանզի արագործն է նօրագրուել, խուսափելով խելազար ակցիայից, որն այնքան սովորական էր դարձել որ առ օր կրկնուելով», ինչպէս կ'ըսէ յուշագիրին խմբագիրը՝ Նուպար Մակարով, Սարգիս Մակարովի որդին, որ «Տէր Զօրի Արսորեալը - Օսմանեան Հայերի 1915ի Արսորը» զիբոք խմբագրած է ֆրանսերէն՝ «Le Déport de Deir-ez-Zor; La déportation des Arméniens ottomans en 1915», Edition Etoile De La Pensee (տպագրութեան վայրը եւ բուականը չեղուած), յաճախ պատումին մէջ անհրաժեշտ բացատրութիւններ ու վերլուծութիւններ հայրայքելով ընթերցողին։ Յուշագիրին հայերէն բարգանութիւնը լոյս ընծայած է «Զանգակ-97» հրատարակչութիւնը, Երևան, միջակ շափի 308 էջ։

Խմբագիրը՝ Նուպար Մակարով յուշագիրին սկիզբը (էջ 7) կը յայսնէ Սարգիս Մակարովի սպանութեան գոյժը հետեւեալ ձեւով. «1949 բուականի Ապրիլի 3ին Ստամբուլի բուրքական, հայկական, հրէական եւ ֆրանսական լրագիրներն իրենց առաջին էջերում հրապարակում էին քաղաքի Գոց-Շուկայի աղա-

մանդավաճառի արտառոց սպանութեան եւ նրա խանութի կողոպտման լորր... շարար, օրը ցերեկով... երբ ոստիկանական յատուկ վարչութիւնը ոճրի վայրից մի քանի մետր հեռաւորութեան վրայ էր գտնուում։ Արդարեւ Սարգիս Մակարով զոհ կ'երբայ թրքաբարոյ ոճիրի մը...»

Սարգիս Մակարովի օրագիրներէն կարեւոր իրողութիւն մը կը յայտնաբերուի թէ բուրքերը 1915ին հազարաւոր հայ երխուսարդներ Կ. Պոլսոյ մէջ ձերքակալած ու արտորած են դէպի Տէր Զօր, մինչ այս մասին որեւէ տեղ քան մը չի յիշուիր։ Այս հարցին մասին զիբոքին խմբագիրը՝ Նուպար Մակարով կ'ըսէ. «Տարօրինակ է, որ հայ մասնագետները չեն խօսում Ստամբուլի տեղահանութեան մասին, յիշատակում են բացառապէս 1915 բուի Ապրիլի 24-ին տեղահանուած 650 նոտարականներին։ Հայերի մեծ մասը լիովին անտեղեակ է, որ նրանք հազարներ էին Ստամբուլի արտորեալները։ Դա է վկայում Սարգիս Մակարովի օրագիրը» (էջ 22):

Հայոց հանդէպ բուրքերու վայրագ վերաբերմունքին ձերքակալութեան, բանտարկութեան, ծեծի, խոշտանգումի, բռնարումի, առեւանգումի, սպանութեան եւ բռնազարի հիմնական պատճառը Նուպար Մակարով կը վերագրէ Բանքուրանիզմի կամ Բանքուրքիզմի մոլար զաղափարախօսութեան, որ ինչպէս յայտնի է սինէխտ հրեաներու մտայդացումն է եւ տարածումը Օսմանեան Պետութեան բուրք դեկավարութեան մէջ։ Ան Բանքուրքիզմի մասին հետեւեալ յստակացումը կու տայ. «Բանքուրքիզմի ենթադրում է երկու հանգրուան՝ բուրքիզմ եւ բանքուրքիզմ։ Առաջին հանգրուանը՝ բուրքիզմը արտայայտում է Օսմանեան կայսրութեան այլ ազգութիւնների վրայ բուրք ազգի գերիշխանութեամբ։ Երկրորդ հանգրուանը՝ բանքուրքիզմը, միակ բուրքական պետութեան մէջ միաւորուած աշխարհի բուրք բուրքերի միութիւնն է։ Պալքաններից մինչեւ Պայրալ Լիճ։ Հայերն են կենսական արգելքը այս ծրագրի իրականացման, քանի որ հայերն ու Հայաստանը աշխարհագրական դիրքով գտնում են Անատոլիայի բուրքերի եւ Կասպից ծովի երկու կողմի բուրքերի միջեւ։ Թորքական երկու հաստածների միացումը իրականացնելու ճանապարհին հայերի բնաջնջումը անհրա-

ժեշտութիւն է դառնում» (էջ 30):

Սարգիս Մակարով իր օրագրութեան մէջ կ'ըսէ. «Զերքակալուածների մէջ ընտանիքի հայրեր կային, չնայած արտորման հրամանը բացառում էր ընտանիքի հայրերին: Նրանց մտերիմները առաւոտ կանոխ սպասում էին դրսում, գոցէ և նրանց վերջին անգամ տեսնելով յոյսով»: Կ. Պոլսոյ հայ երիտասարդներուն ծերքակալութեան ու բռնագաղթի մասին յուշագիրքին խմբագիրը՝ Նուպար Մակարով հիմնուելով Սարգիս Մակարովի գրառումներուն վրայ կ'ըսէ. «Բնչո՞ւ են շեշտուած յատկապէս Ստամպուի ամուրիները: Որովհետեւ օմանեան հայ զինուորները ընդհանրապէս ամուրի, 1915 թուի սկզբին կցուել էին շինարարական ջոկատներին: Նրանց համազգեստները հանուել էին և նրանց աշխատեցնում էին որպէս շինարարութեան ստվորական բանուորներ: Զինուորի՝ նման աստիճանագրկումը նրանցից շատերին դասալքման կը մղէր և նրանք ապաստան գտած կը լինէին Ստամպուի հայկական ընտանիքներում: Կային նաև աքսորեալների կարաւաններից փախսած այլ երիտասարդ հայեր, որոնց յաջորդում էր Կ. Պոլսոյ հասնել: Ծալաաք փաշայի կառավարութիւնը տեղեկանալով այդ փախստականների մասին, 1915 թուի Օգոստոս ամսից հրաման արձակեց Ստամպուի հայ ամուրիների աքսորման մասին, առանց տարրերակման՝ դասալիքներ, փախստականներ, օմանեան տեղաբռնակներ թէ օտարահպատակներեւ (էջ 32):

Սարգիս Մակարով Կ. Պոլսոյ իր աշխատավայրին մէջ կը ծերքակալուի 11 Օգոստոս 1915ին: Այդ գիշեր բանտին բակը 1400 հայեր հաւաքուած էին ու իրենց ճակատագրին կը սպասւէին: Ռստիկանները Սարգիսի և ոռուահպատակ քանի մը ընկերներուն անցագիրները իրենց քով կը պահեն և կը ստիպեն որ անոնք վճարեն շոգեկառքի տոմսի գինը: Կարաւանը շոգեկառքի ճամբայ կ'ելէ յաջորդ առաւոտ և գիտէ գիտ անցնելով 14 Օգոստոսին կը հասնի Էսկիշեիր: Աքսորեալները 24 ժամէ ի վեր բան կերած չին:

Անոնք կը հաւաքուին Էսկիշեիրի կայարանի բակը, որուն կից հայ բռնագաղթուածներու վրանարադար մը իիմնուած էր: Հոնկէ հայ երեխաները կու գային և ուտելիք կը խնդրէին Կ. Պոլ-

սէն եկած հայ երիտասարդ աքսորեալներէն: Ռստիկանները զանոնք մահակներով եւս կը մղէին: Անոնցմէ շատեր կը վիրաւորուէին:

Ծուրք պահակ-ռստիկանները գաղքականներէն տոմսի դրամ կը պահանջէն զանոնք շոգեկառքով Գոնիա որկելու համար: Սարգիս Մակարով հրամանատարը և կը խնդրէ չորս օր քաղաքը սպասել, որովհետեւ ան Կ. Պոլսոյ իր հօրեղորմէն դրամ խնդրած էր: Հրամանատարը կտրուկ կերպով կը մերժէ Սարգիսի խնդրանքը: Ան որ շոգեկառքի տոմսի դրամ ուներ կը մեկնի, իսկ մնացեալները կը սպասեն որ հետիոտն երան: Ծուրքերը կը գոռան անոց վրայ. «Գնացէք սատկէք...» (էջ 34):

Ծուրքերը խումք մը բռնագաղթուածները որոնք տոմսի համար բանարար դրամ չունեին ախտոի մը մէջ կը բանտարկեն: Անոնք մէջ էին Սարգիսն ու քանի մը ընկերներ: Օմանցի հայերը օտարահպատակ հայոց կը թելաղըն դրամահատար լինել և կաշառել ռստիկանները: Վերջիններս երբ դրամը կը ստանան, իսկոյն զանոնք ախոռէն դորս կը հանեն և պարտէզը կը նստեցնեն: Սարգիս Մակարով կ'ըսէ. «Այդժամ ես հասկացայ, որ ժամանակների զոհորոոցը իրմշտոցն ու խստորինը ծեական էին, որպէսզի մեզանից փող կորզեն» (էջ 34):

Սարգիս Մակարովին ու ընկերները կարողիկէ համայնքին կը պատկանէին: Տակախին ուրով գաղքը շարունակելու հրամանը չէր եկած: Անոնք բաղաքի հայ կարողիկէ եկեղեցին կ'երան բարեկամները գտնելու յոյսով: Հայ կարողիկէ համայնքի զաւակները զերծ էին աքսորուել: Սարգիսն ու ընկերները կը դիմեն Էսկիշեիրի կարողիկէ առաջնորդ՝ Հայր Ստեփան Գալփարճեանին, որ մեծ ջանք կը բախի Սարգիսն ու ընկերները զերծ պահելու բռնագաղթուել: Ինչպէս զիտենք Կ. Պոլսոյ մէջ ռստիկանուրինը Սարգիսի և ընկերներուն անցագիրները իր քով պահած էր և իմաստ ոչ մէկ փաստ ունեին թէ կարողիկէ համայնքին կը պատկանին: Գալփարճեան վարդապետին զանքերը անոց ազատելու բնագաղթէն ի թերեւ կ'ելլեն:

Էսկիշեիրի գաղքականներու վրանարադար վերադառնալով, Սարգիսն ու ընկերները Պարտիզակի հայ բռնագաղթուածներու վրաներուն քով կը նստին: Սարգիս Մակարով կը նկա-

բագրել այդունի վիճակը ու կ'ըսէ. «Ես տեսայ հայերով լեփ-լեցուն հազարաւոր վրաններ, որոնց հսկում էր քրքական քա-նակը, արգիլելով անգամ դուրս գալ: Շամքարի մօտ Էսկիշենի-րի բնակիչները շուկայ էին հիմնել և տառացիօրէն կողոպտում էին հայերին» (էջ 36-37):

Սարգիս Մակարով իր երեր ընկերներով կը ծերքակալուի Էսկիշենիրի մէջ 18 Օգոստոսին: Հարցաքննութեան ատեն զրա-գիր ոստիկանը աղաւաղելով Սարգիսի քաղաքացիորեան եր-կրին՝ Ուստի եւ ծնած քաղաքին Թիֆլիս անունները, զանոնք կը դարձնէ. Բուրսա եւ Պիրիս, որպէսզի քրքական պետութիւնը խուսափած ըլլայ օտարահպատակները արսորած ըլլալու ամ-քաստանութենէն եւ միջազգային ընտանիքին առջեւ երեւան ել-լէ իրրեւ թէ միջազգային օրենքները յարգող պետութիւն: Այդ օ-րերուն հայերը այս շփորք օսմանցի պաշտօնեաններուն յիմա-րութեան եւ տգիտութեան կը վերագրէին: Սակայն Սարգիս կա-տարուածին եւրեան կը զիտակցի ու կ'ըսէ. «Մտորումներն ինձ թերեցին այն եզրակացութեան, թէ բուրքերը, ընդհակառակը ծայր աստիճան խորածանէ են, իսկ մենք՝ հայերս, ծայրահելո-րէն միամիտ» (էջ 38):

Սարգիս Մակարով արսորեալներու կարաւանին հետ Էսկի-շենիրէն ճամքայ կ'ելլէ. Ուրբար, 21 Օգոստոս 1915ին: Կ'անց-նին Ազիզիկ զիտէն, որ զարտապետը սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց կու տայ հայ բռնազարդուածներուն եւ անոնց առատ ճա-շերով կը կերակրէ: Ան բոյլ կու տայ անոնց որ քարականաշափ հանգիստ ընեն: Գիտին մէջ մնացած փոքրաքի հայերն ալ մե-ծապէն օգտակար կը դառնան կարաւանին անդամներուն:

Հոս յետադարձ ակնարկով մը կը ներկայացնենք պատմու-թիւնը, թէ ինչպէ՞ս Սարգիս Մակարով 1915ի Օգոստոսին Կ. Պո-լիս կը գտնուէր:

Սարգիս Մակարով ծնած է Ախալքալաք 1896ին: Անոր ծնող-քը զիմք 12 տարեկանին Վենետիկ կը դրկէ. Ս. Դագարի Վանքը, կղերական դառնալու: Սակայն Սարգիս այդ կոշումը շուներ, ուստի հինգ տարի ետք ան ճամքայ կ'ելլէ տուն վերադառնալու: Նաւը Կ. Պոլսոյ նաւահանգիստը կը խարսխէ, ուր Սարգիսի հե-ռաւոր մէկ ազգականը որ ինք հօրեղայր կը կոչէ կու զայ եւ

զայն իր տունը կը տանի ճաշի: Հօրեղայրը կը համոգէ Սար-գիսը իոն մնարու: Սարգիս 1913-ին Կ. Պոլիս կը հաստատուի և ոսկերչութիւն կը սորվի Գոյ Շուկայի խանութներէն մէկուն մէջ աշխատելով:

Ինչպէս որ նախապէս յիշած էինք, հակառակ այն իրողութ-եան թէ Սարգիս ոուսահպատակ էր, ան 11 Օգոստոս 1915-ին Կ. Պոլսոյ մէջ կը ծերքակողուի: Նույար Մակարով կ'ըսէ. «Իրաւ է որ, «Մարդու իրաւունքները» այն ժամանակ թերեւս աղօտ էին ներկայացուած», բայց միջազգային հանրային իրաւագիտու-թիւնը կ'արգիլէր նման միջացառումներու կիրառումը օտարերկրացիներու նկատմամբ, այս պարագային ոուսահ-պատակ հայերու: «Օտարահպատակ Սարգիս Մակարովը սկզբունքորէն չպէտք է արսորուիք: Սակայն բուրքերի եւ հայե-րի միջեւ ազգային ատելութիւնը այն աստիճան էր սրուել, որ իշ-խանութեան գլուխ կանգնած «Սիուրին եւ Յառաջդիմութիւն» բուրքական կուսակցութեան անդամներին բում էր, որ ամէն ինչ բոյլ էր տրուած: Համաշխարհային պատերազմական վի-ճակն էլ էր նրանց լայն հնարաւորութիւններ ընձեռում, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան դէմ պատերազմող Ռուսաստանն ինքնարերարար զրկում էր անզամ միջամտելու հնարաւորու-թիւնից», կ'անցելու Նույար Մակարով: Վերոյիշեալ տիտուր հանգամանգներու տակ է որ բուրքերը արսորի շրջանակները կ'ընդլայնեն եւ կը տարածեն օտարահպատակ հայոց վրայ: Սարգիս Մակարով իր օրագրութիւններուն մէջ կը հաստատ թէ իրեն հետ տասներեկու ոուսահպատակ հայեր բռնազարդուած էին Կ. Պոլսէն դէպի Տէր Զօրի անապատները:

Վերադառնալով Սարգիսի և ընկերներուն պարտադիր ուղե-տրութեան, Ազիզիկ Եկեղեցին բակը հաւարուած էին անոնք 22 Օգոստոս 1915-ի առաւօտը ճամքան շարունակելու իրամա-նին սպասելով: Կարաւանը ճամքայ կ'ելլէ եւ երեկոյնան կը հասնի Բուլարիս զիտը, որ զարդականները բաց երկինքի տակ կը զիշերեն: Անցմելով Մակարա զիտէն և Ազշենիր աւանէն կարաւանը յոզմարեն կ'ընթանայ: Ազշենիրի մէջ բուրք պահակ ոստիկան մը հետեւեալը կ'ըսէ անոնց. «Հայերը Ազշենիրի լա-ւագոյն արհեստաւորներն էին. եւ այն օրուանից ինչ նրանք հե-

ուացել են, քաղաքն աւերակի է վերածուած: Իրօք, ներկայումս փակ ամենազեղեցիկ տներն ու լաւագոյն խանութները հայերին են պատկռնում» (էջ 51):

Կարաւանը կ'անցնի Ըլգրը, ապա՝ Քատըն-Հաճը գիտեն ու կը հասնի Գոնիա 28 Օգոստոսին: Քաղաքին մէջ Սարգիս եւ ընկերները հիւանդանոց կ'այցելեն, որը կը տեսնեն ամերիկացի բժիշկ՝ Տոքք. Տատը եւ անոր օգնական օրիորդ Քարոյինը: Հիւանդանոցին ճաշարանին մէջ ամոնք Սարգիս ու ընկերակիցները համեղ ճաշերով կը հիւրասիրեն: Սարգիս Տոքք. Տատեն կը խընդուր բարեկասուել ամերիկեան դեսպանատան պաշտօնեային ոուսահպատակներու վատ վիճակին համար: Պատերազմի ընթացքին սկզբնական շրջանին, Ա. Մ.-ի դեսպանատունը կը վարել Ռուսիոյ գործերը Օսմանեան Պետութեան մէջ: Տոքք. Տատ Սարգիս Մակարոֆի կը խոստանայ ամերիկեան դեսպանատունը իմացնել ոուսահպատակ հայ երիտասարդներու վիճակին մասին: Քանի մը օր ենք ամոնք կրկին կը հանդիպին եւ Տոքք. Տատ ամոնցմ, իրարանչիրին 2 ոսկի կը յանձնէ իրրեւ Հոկտեմբեր ամստան օգնութիւն դեսպանատան կողմէ: Աև կ'ըսէ թէ Մերսինի եւ Հայէպի ամերիկեան հիւպատոսարաններն ալ տեղեակ դարձած են իրենց կացործենեն:

Մինչ այդ, Գոնիայի մէջ լորեք կը շրջագային նոր տեղահանութիւններու եւ հայսնպատ կուսակալ Մէհմէտ Շելալ պէյի պաշտօնանկութեան մասին: Սարգիս օրուան վիճակը հետեւեալ ծերով կը նկարագրէ. «Շեմալ (պէտք է ըլլայ Շելալ կամ Մէհմէտ Շելալ,- Յ. Ի.) պէյի պաշտօնագրկման մասին լորերը փողոցից-փողոց են թոշում: Աւա՞ն դա ճշմարիտ էր: Շելալ պէյին փոխարինելու եկատ խիստ հակահայկական տրամադրուած տիարաքերիցի (Տիգրանակերտ) Մուհամմէտը: Գոնիա հասնելուց առաջ դեռենա, ոստիկանապետը մահակներով եւ սուիններով գինուած ոստիկաններին հայերի տուներն եր ուղարկում: Հազարաւոր աքսորեալների ստիպում էին ճանապարի ընկենել իրենց հիւանդների ու հաշմանդների հետ, որոնք հեշտ զոհ էին դանապարհներին քափառող վայրի շներին: Վրանների աքսորեալներին քշելուց յետոյ սկսուց Գոնիա քաղաքի հայերի աքսորը, քաղամաս առ քաղամաս:

Դիային Մուհամմէտը արդէն տեղ էր հասել իր գիշատիչների հետ, հայերի ոչնչացմանը վերահսկելու համար» (էջ 63-64):

Հինգշաբթի 1 Հոկտեմբեր 1915ին Սարգիս ու ընկերները կը ծերրակալուին: Սարգիս ոստիկանէն կը խնդրէ պահ մը հիւանդանոց հանդիպիլ եւ տեսնել Տոքք. Տատը: Ոստիկանը բարի ալպանացի մըն էր եւ բոյլ կու տայ անոր հիւանդանոց այցելել: Տոքք. Տատ ոուսահպատակներու վատ վիճակին համար կը վրացրէ ամերիկեան դեսպանատան յատկացուցած Նոյեմբերի օգնութեան գումարը, նկատի առնելով որ անոնք ալ պիտի արտրուին: Տոքք. Տատ ամոնց կրկին կ'իմացնէ թէ այժմ բացի Կ. Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատունն, Հայէպի եւ Մերսինի ամերիկեան հիւպատոսարաններն ալ տեղեակ են իրենց կացութենեն:

Թուրքերը ոուսահպատակ երիտասարդները ուրիշ հայ գաղթականներու հետ կը բանտարկեն ախոռի մը մէջ, որուն վարձն ալ հիւրանչիրէն 5 դահեկան կ'առնեն: 36 օր Գոնիա մնալէ յետոյ Սարգիս ու ընկերները շոգեկառով ճամրայ կը հանուին դէպի Պոլսանի 2 Հոկտեմբեր 1915-ին: Թուրքերը զիրենք՝ 100 հոգի անասնատար վակոնի մը մէջ կը խցկեն, ուրի վրայ իրար սեղմուած...»:

Ծոգեկառը կը հասի Երեյի, որկէ թուրքերը զիրենք ուրուղ կը տանին դէպի հարաւ: Անցնելով Պոլսանիի մօտակայ վայրերէն, ամոնք կը գիշերեն Զայան կոչուած գիտը, ապա՝ յաջորդ գիշերը կ'անցընեն Քայլալ գիտը ու ճամբան շարունակելով կը հասնին Տարսոն: Հետապնդելով իրենց քաղաքական բանտարկեալ-աքսորեալ ըլլալու հանգամանգը, Տարսոնի մէջ Սարգիս Մակարոֆն ու ընկերները կը հանդիպին ամերիկացի հիւպատոս Ժան Տպասին, որուն մասին Սարգիս հետեւեալը կ'ըսէ. «Խոստանում է մեր մասին զրել Մերսինի ամերիկեան հիւպատոսարան, որպէսզի հրահանգները ստանայ, միեւնոյն ժամանակ հայաստիացնուն է, որ կը յաջողցնէ մեզ այստեղ կամ մէկ այլ տեղ ներկալի, որպէս քաղաքական բանտարկեալների համաձայն միջազգային օրենսդրութեան»: Այդուհանդերձ ոուսահպատակ հայ երիտասարդները իրենց բռնի երրը կը շարունակեն օսմանցի հայերու հետ ու կը տարուին աւելի հեռու վայրեր:

Կարաւանը իր բռնի երթի ճանապարհը շարունակելով կ'անցնի Ատանայէն, Միսխտն, Թոփրաքալէն եւ կը հասնի Օսմանիէ, որ հայ բռնազարդուածներու հաւաքատեղի մը դարձած էր: Մօտաւորապէս 15 օր հոն մնալէ յետոյ կարաւանը ճամրայ կ'ելլէ դէպի սուրիական անապատները: Սարգիս Մակարովն ու ընկերները ամէն տեսակ նեղութիւն՝ անօրութիւն, ժարաւ, հիւանդութիւն, ծեծ, խոշուանգում ու հալածանք կը կրեն մինչեւ որ 3 Յունուար 1916-ին կը հասնին Տէր Զօր:

Հակառակ ամերիկացի միսիոնարներու, հիւապատուածներու և որիշ պատասխանատուներու թափած ջանքերուն, կարելի շրլար բոլքերը համոզել ոուսահպատակ հայերը ազատ արձակելու համար: Թուրքը պատերազմական այդ շփոք վիճակին մէջ հայերը հալածելու, շարչարելու եւ սպաննելու իր կիրքէն ոչ միայն չի երաժարիր, այլ աւելի սանձարձակ կը գործէ իր ոճիրները, վստահ ըլլալով որ անպատիժ պիտի մնայ: Իբրև արդիւնք յարատելող ջանքերու եւ դիանազիտական զանազան կապերու, ինչպէս նաև Օսմանեան Պետութեան կրած պարտորիններու եւ կրած վիճակին, 1916-ի սկիզբը՝ 26 Յունուարին միայն կարելի կը դառնայ յոյսի նշոյլ մը տեսնել ոուսահայ երիտասարդներու իրավիճակին նկատմամբ, երբ Տէր Զօրի իրենց կացարանը բուրք ոստիկան մը կու զայ եւ Սարգիս Մակարովը իր հետ կը տանի ոստիկանատուն: Հոն պաշտօնեան կը տեղեկացնէ Սարգիսին թէ օսմանեան կառավարութիւնը նկատի առնելով իր եւ ընկերներուն ոուսահպատակ ըլլալը, անսական դրյուրով նպաստի գործար մը պետի յատկացնէ իրենց: Այդ օրէն ի վեր օսմանեան կառավարութիւնը ոուսահպատակ հայ երիտասարդներուն կը սկսի նիւթապէս քիչ մը օգնել: Այս մասին Սարգիս Մակարով կ'ըսէ. «Վերջապէս Օսմանեան Պետութեան կողմից մեր ոուսահպատակութիւնը ճանաչուել էր, գոնէ մենք այդպէս էինք կարծում» (էջ 112): Սակայն այս ճանաչումն եւոք ոուսահպատակ հայ երիտասարդները բրքական իշխանութիւններու կողմէ ուր ամիս եւս Տէր Զօրի անապատի անորոշութեան ու տագմանի վիճակին մէջ կը ձգուին: 6 հոկտեմբեր 1916-ին բոլքերը զանոնք Հալէպ եւ ապա Գոնիա կը տեղափոխեն, իսկ միայն 22 Հոկտեմբեր 1918-ին, այսինքն երկու

տարի եւոք անոնց պաշտօնական հետազիրով կը յայտնուի թէ ազատ են այլնա (էջ 153) ու անոնք բոլքերու կողմէ յետոյ Կ. Պոլիս կը տարուին:

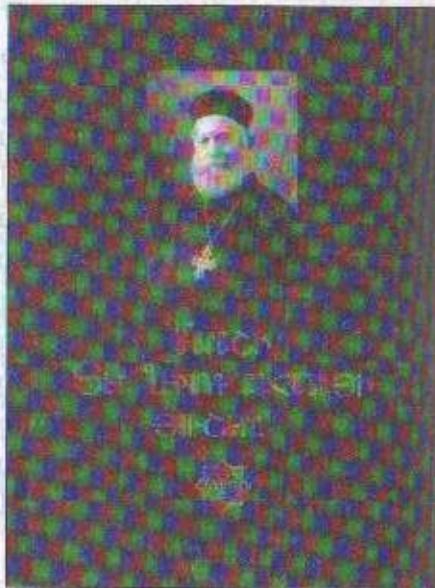
Խմբազիրը՝ Նուպար Մակարով յուշազիրին ետեւի կողքին վրայ գետեղած է Սարգիս Մակարովի կենսագրութիւնը, որմէ կը մէջրերենը հատուած մը. «Սարգիս Մակարով 1915-1918 ժամանակաշրջանում վերապրեց Թուրքիայում տեղի ունեցած հայերի մեծ տեղահանութիւնը: Տեղահանութիւնը կրու էր ուզմարադական բնոյք, բայց կատարուածի ծաւալը այնպիսին էր, որ այն դարձաւ մարդկութեան դէմ կատարած ոճրագրութիւն, որին զոհ զնացին աւելի քան 1,5 միլիոն հայեր: Սարգիսը հայանարար միակն է կենդանի մնացածներից, որը տեսածի եւ վերապրածի վկայութիւնները հաղորդել է մեզ իր՝ պքսորի չորս երկարածից տարիները օրեցօր արտացոլող օրագրի միջոցով: Այդ օրագիրը իրենից ներկայացնում է արժեքաւոր ու հաւասար մի եղակի վաւերագիր աւելի քան 80 տարի տառաջ ամբողջ հայ ժողովրդի կրած տանջաների մասին»:

Այս յուշազրութեան կարեւորութիւնը այն իրողութեան մէջ կը կայանայ, որ վաստացիօրէն կը հասուատ թէ երիտրուքական պետութեան հիմնական նպատակը հայերը բնաշնօթել էր, առանց նկատի առնելու անոնց որեւէ տեսակի յարանուանական, քաղաքացիական թէ այլ պատկանելիութիւնը, նաև իրավիճակին օգտուելով ուր որ կը հասնէր բուրք զինուորը Օսմանեան Պետութեան սահմանն դուրս ալ՝ ինչպէս Հայաստանի արեւելեան հատուածին թէ Պարսկահայրի մէջ: Այս մէկը նկատառելի է այսօր ալ...:

Տեր Ղետնդ քահանայ Տեր Նահապետեան, «Մարաշի Տեր Ղետնդ Քահանայի Յուշերը», «Անտարես» հրատ., Երևան, 2013, միջակ չափի 464 էջ, 16 էջ ներդիր եւ 4 էջ գունաւոր:

Մարաշի Տեր Ղետնդ քահանայ Տեր Նահապետեան (1853-1941) ազգային առողջ կեցուածքներու եւ մարդկային վսեմ գաղափարներու մարմնացում եղած է: Ան ամէն առիրով բնողվոած է հայոց նըկատմամբ կատարուող Օսմանեան Պետութեան հարստահարութիւններուն, անօրէնութիւններուն եւ արինալի ջարդերուն դէմ, մասնաւուն Համիտեան կոտորածներն սուած, ինչպէս որ կ'ըսէ իր ծորը՝ Վահան Տեր Ղետնդեան յուշագիրքին յառաջարանին մէջ:

Տեր Ղետնդի ուշադրութիւնն ու մտածումները բուրքերու եւ քիրտերու ծերեն հայոց կրած տառապանքներուն եւ հալածանքներուն վրայ կեդրոնացած էին: Թուրք հարկահաւաք պաշտօնեաններու խարդախու ու պատեհապաշտ արարքները կը մատնանշէ ան: Տեր Ղետնդ ոչ միայն այդ հարցին նկատմամբ հոգ կ'ընէր այլ կը միջամտէր բարոր լուծում մը ապահովելու համար հայոց: Այդ պարագաներէն մէկը՝ «Սի կոյր աղքատ կը նոց չվճարած հարկի դիմաց բուրք ժամատարմը վերցնում տանում է նրա միակ վերմակը: Կինը տուն զալով իմանում է այդ մասին եւ ծայր աստիճան զայրացած ու յուսահատ դիմելով հարկահաններին ասում է. «Ո՞վ կը իմ տունը մտնողը եւ մէկ հաստիկ վերմակս առնող այստեղ թերողը: Եթէ բազաւորը ինձ նման կոյր եւ աղքատ կնոց վերմակին է մնացել, վա՞յ մեր զլխին»: Այս

խօսքերից ու Տեր Ղետնդի միջամտութիւնից յետոյ միայն հարկահանները վերադարձնում են աղքատ կնոց միակ հարստութիւնը» (Էջ 10-11), ամփոփելով կը մէջբերէ Վահան Տեր Ղետնդեան:

Հայոց վրայ բրբական ու բրտական սաստիկ ճնշումներու եւ հալածանքներու իրեն հետեւանք հայութեան մեծ մասը թշուառ վիճակի կը մատնուի: Տեր Ղետնդ մանրամասնորէն կը բացատրէ Մարաշի հայոց վճարած տուրքերուն բոլոր տեսակները եւ պաշտօնեաններու տուրքերը հաւաքելու դպան ծնւերը, ինչպէս նաև անոնց խարդախութիւններն ու կամայականութիւնները եւ սուոր գործունելութիւնը: Տեր հայրը սրտի ցաւով կը յիշէ թէ ինչպէս հայոց թշուառացումէն ետք մուտք կը գործեն կարողիկութիւնն ու բոլորականութիւնը Կիլիկիա եւ կը տարածուին քաղաքներու եւ գիտերու մէջ: Այս երեւոյթը հայութեան մէջ բաժնումներ կը ստեղծէ: Վեճեր ու վիճաբանութիւններ տեղի կ'ունենան: Հակառակ այն իրողութեան թէ Տեր Ղետնդ ջերմ պաշտպանն էր Հայ Առաքելական (Լուսաւորչական) կամ իր լեզուով՝ «ոռհմիկ» եկեղեցոյ եւ մեծ ցաւ կը զգար ի տես դաւանափոխութեան երեւոյթին, ան ճիզ չի խնայէր հաշտեցնելու տարրեր յարանուանութիւններու պատկանող վիճող մարդիկ եւ կը ջանայ կիրքերը մարել:

Իրեն բունդ յեղափոխական «Մարուք ճգնաւոր» ծածկանունով, Տեր Ղետնդ սերտ յարաբերութեան մէջ եղած է Զեյրունի յեղափոխութեան ղեկավարութեան հետ, մանաւանդ Աղասիի եւ Նազարէք շատշի: Մարաշի հայ յեղափոխականներու հետ ան զենք հայրայքած է Զեյրունի քաջերուն, նաև զինամբերով, սննդեղնով եւ դրամով օժանդակած է յեղափոխութեան: Ղետնդ քահանայ իր երիտասարդութեան Ռաֆֆիի ազգային վեպերով ոգեւորուած է: Անոր գործունեութեան մասին կը վկայէ Զեյրունի Նազարէք շատշը լսելով. «Տեր Ղետնդ քահանայ Տեր Նահապետեան ոխտած է 500-800 զինեալ կտրիճներով Զեյրուն գալ եւ մեզ միանալ: Իմ բաղի եւ ինձ պատկանեալ զիտացիններու զլխին անցած, ինչպէս նաև Տեր Բարբողմէոս եւ Տեր Ղետնդ հայրերուն ու իրենց կտրիճներուն հետ պիտի պարզեմ «մահ կամ ազատութիւն» ցանկալի ու պանծալի որօշը» («Զեյ-

բունի «Պատմագիրք», «Զեյթոնի Հայրենակցական Միութեան» հրատ., Մոնթեվիլե-Պուէնս Այրէս, 1960, էջ 511-512): Արդարեւ Տէր Վետնի քազու ջանքերով կը կազմակերպէ Մարաշի երիտասարդներէն ընտրանի մը եւ կը պատրաստէ զանոնք կրուելու ի պաշտպանութիւն Զեյթոնի և համայն հայութեան: Սակայն այս նախածեռնութիւնը կը կանխուի Օսմանեան Պետութեան կողմէ: Զեյթոնի ապստամբութեան օրերուն օսմանեան պետական մարմինները մեծ ջանքերով ճախողուցած են Զեյթոն-Մարաշ գործակցութիւնը, որ բուրքերու համար մեծ վրտանց մըն էր:

Յեղափոխութեան դեկավարները Զեյթոնի մէջ նախապէս ծրագրած էին համբարձանուր ընթացութիւն ընել Կիլիկիոյ մէջ 1895-ին, Տէր Վետնի մասնակցութեամբ: Նախ լեռնային Կիլիկիան (Զեյթոն, Հաճըն, Կապան եւայլն) ապստամբութեան սկսէր եւ անմիջապէս յետոյ դաշտային Կիլիկիան (Մարաշ, Այնրապ, Քիլիս, եւայլն), որուն բնակչութիւնը Կիլիկիոյ հայոց բնակչութեան մէկ երրորդն էր, հետեւէր յեղափոխութեան: Դաշտային Կիլիկիան հայ կրուտղներուն պիտի օգնէր զենքով, զինամքերքով, սննդեղենով եւ դրանով: Աղասին եւ ընկերները յոյս ունեին որ բրիտանացիները շուտով օգնութեան ծեռ պիտի երկարէին: Սակայն եւ այնպէս հայերը համակիլիկեան ապստամբութիւն չկրցան սկսիլ, որովհետեւ դեկավարներէն շատերը յոյս շունչին օտարներու եւ մասնաւանդ Երրոպայի օգնութեան վրայ: Միայն Զեյթոնն ու շրջակայ գիտերը ոսրի երան Մարաշի Տէր Վետնի քահանայի և այլ յեղափոխականներու օգնութեամբ: Հայուկապետերը տարակարծիք էին Կիլիկիոյ մէջ համբարձուր ապստամբութիւն գոյացնելու հարցին շուրջ: Նոյնիսկ Զեյթոնի պարագային տարակարծիք էին անոնք: Տէր Վետնի քահանան էր որ յեղափոխութեան դեկավարներու գաղափարները իրար մօտեցուցած եւ իրականացուցած էր Զեյթոնի ապստամբութիւնը: Քաղելով Տէր Վետնի յուշերէն եւ վերլուծութիւններէն, Վահան Տէր Վետնիեան ապստամբութեան աւարտին Երրոպական միջամտութեան եւ քահանայ հօր կեցուածքին մասին հետեւեալ կ'ըսէ. «Բրիտանացիների «օգնութիւնը» սահմանափակում է նրանով, որ ընդամենը միջամտում են որպէսզի

ապստամբութեան դեկավարները անվտանգ հեռանան Օսմանեան Կայսրութիւնից: Կարելի է ենթադրել, որ հետո այդ իրադարձութիւններից յետոյ է, որ Տէր Վետնի վատահութիւնը երպական տէրութիւնների բարի կամքի հանդէպ յօդն է ցնուում եւ յետագայում նա դառնում է աւելի շրջահայեաց, այլևս հաւատ շրնջայելով այլոց տուած խոստումներին» (էջ 13):

Ուշագրաւ է թէ Տէր Վետնի քահանայ կը զիտակցի ու կը շեշտէ տէ համբարձան ջարդերու 1894-1896 կանխամտածուած քնոյքը: Ասոր մասին Վահան Տէր Վետնիեան կ'ըսէ. «Յուշերից պարզ է դառնում, որ 1895-1896 բուականների կոտորածները նախապէս ծայրից ծայր ծրագրուած ու դեկավարուած էին սուլթանի կառավարութեան կողմից, իսկ կուսակցութիւնների գործունեութեան վաստը Կարմիր Սուլթանը որպէս առիք, կամ պատրուակ օգտագործեց իր դժոխային ծրագիրը կիրառութեան մէջ դնելու համար» (էջ 13):

Կրօնամոլութեան և ազգայնամոլութեան մասին Տէր Վետնի յատակ կեցուածք ունեցած է: Անոր յուշերէն յայտնի կը դառնայ թէ ան կ'ամբաստան բուքք ազգայնամոլական շրջանակները աւելի քան կրօնամոլները: Ան կ'ըսէ թէ այլատեացութեան եւ մասնաւրապէս հայատեացութեան գաղափարով լեցուողները ոչ այնքան կրօնամոլներ էին, այլ ազգայնամոլներ: Թուրքերու հոգեւոր պետք՝ Ծէյս-ուլ-Խալամը հրահանգ կը ստանար սուլթանէն «անհատները» հայերը կողոպտելու, հալածելու կամ բնաջնջման ենթարկելու, սակայն այս գծով Տէր Վետնի իր բառերով կը յատակացնէ կարեւոր պարագայ մը. «Բայց եւ այնպէս երբ հարեւան կամ բարեկամ բուրքերը գազազած ամբոխի ծեռքից յաճախ իրենց իսկ կեանքը վտանգելով, փրկում են հայ ընտանիքներին (ներառեալ Տէր Վետնին ու իր ընտանիքին- Յ. Ի.), որանք բոլորը, որպէս կանոն, բարեպաշտ մահմետուականներ են» (էջ 14):

Տէր Վետնի իր յուշագիրքին մէջ կը շեշտէ թէ Երրոպա ուսանած եւ իրենք զիրենք զարգացած սեպող ազգայնամոլ բուրքեր շատ աւելի վտանգաւոր են քան կրօնամոլ բուրքերը, որոնցմ ու մասն անհրաժեշտ պարագաներու տակ օգնած են հայոց: Վահան Տէր Վետնիեան այս մասին կ'ըսէ. «Տէր Վետնի կրքութեան

ո առաջադիմութեան շերմ պաշտպան է եւ ուստի այս իրականութիւնը ուղղուած չէ կրորութեան դէմ: Նա ընդգում է ազգայնամոլ կամ իր խօսքով «Հովհաննիս» դարձած այն անձանց դէմ, ովքեր Երոպայում ապրելով ու հանալսարաններ յաճախելով ոչ թէ իրացրել էին այդ երկրների առաջադիմական ու մարդասիրական գաղափարները, այլ դարձել էին կրօնի հանդէա անտարբեր կամ անաստուած ու յաճախ հենց այդ պատճառով էլ դաժան ու անմարդկային» (Էջ 14):

Տէր Ղետնի իրատապ հարցերու դիմաց խիզախ դիրքորոշում ունի եւ խստօրէն կը քննադատէ համիտեան կոսորածներու տարիներուն մեծ տէրութիւններու կեցուածքը ըսելով. «Երոպական քրիստոնեայ, քաղաքակրթեալ, զարգացեալ հզօր պետութիւնը, իմացան, քննիչներ եկան: Հայաստան և Կիլիկիա մանրամասն կերպով քննեցին, իմացան: Ափսոս իրենց շահուն համար Պիղատոսի պէս ձեռքերը լուալով գերոյի չափ կարեւորութիւն տալ չուզեցին, որովհետեւ հայ անմեղ նահատակ ազգ մը պաշտպանելու մէջ շահ չտեսան: Ապտիլ Համիտի պէս մարդակերպ ճիւտի մը «Խաթերը» չկուրեցին» (Էջ 23):

Տէր Ղետնի յուշագիրքին մէջ իր տոհմի անցեալին մասին կը խօսի: Անոր տոհմը քանի սերունդ քահանաներ եղած են: Անոր նախնիները հաւանաբար 1680-1730 ժամանակաշրջանի մէջ Նոր Չողայէն (Խսիահան- Իրան) Մարաշ գաղքած են:

1 Մայիս 1915-ին Տէր Ղետնի ընտանիք եւ դրացիներով Մարաշէն կը բռնագաղթուի: Տէր Ղետնի կարաւանին միանալով վերջնականակէս կը բաժնուի իր հայրենի տունէն, ամառանցեն եւ այգիներէն, Մարաշի Սուլք Քառասնից մանկանց Եկեղեցին, իր նախնիներու գերեզմաններէն եւ մասունքներէն ու կը բռնէ աքսորի ճանապարհը: Ան իր յուշերուն մէջ մանրամասնորէն կը նկարագրէ բռնագաղթի ճամբուն տառապանքները, դէպքերը եւ դէմքերը:

Տէր Ղետնի իր ընտանիքին եւ քանի մը հայրենակից ընտանիքներու հետ իինգ տարի Հալէսի մէջ տառապայի կեանք մը կ'անցնէ՝ անորոշութեան մընոլորտի մէջ: Ապա անոնք կը մեկնին Եգիպտոս ու հոն կը հաստատին: Եգիպտոսի մէջ Տէր Ղետնի իր գաւակներն ու բռնները հայրենական շունչով կը դաս-

տիարակէ: Ասոր մասին Վահան Տէր Ղետնիեան կ'ըսէ. «Տէր Ղետնի իր գաւակներին ու բռններին ներշնչել է հայրենի հողին կառչած մնալու, բռնութիւնն ու սորկութիւնը մերժելու, օտարանոլութիւնը հեռու վանելու, ազգային կամ իր բառով ասած «տոհմիկ» լեզուին, սովորութիւններին ու եկեղեցուն հաւատարիմ մնալու գաղափարներ» (Էջ 17-18):

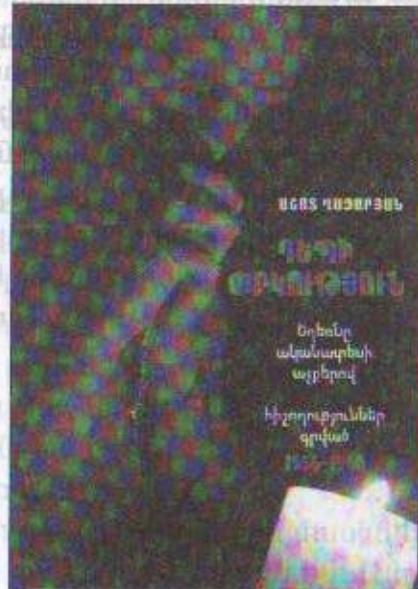
Տէր Ղետնի յուշերուն ընդմէջէն կը նկատենք թէ մէկէ աւելի հասուածներ եւ օրուան իրատապ հարցերու նկարագրութիւնն ու բացատրութիւնները աղիւրագիտական արժեք ունին: Տէր հայրը իրայատուկ ոճ մը ունի: Ցարոց շատ գրուած է Զեյրոնի ապստամբութեան մասին, որ հազուագիւտ յիշուած է. Տէր Ղետնի քահանայի յեղափոխական գործունեութիւնը, իսկ սոյն յուշագիրը ընթերցողին առիր կ'ընծերէ մօտն ճանչնալու եւ ծանօթանալու Տէր հօր անձին ու ազգանուէր գործին:

Աշոտ Ղազարեան, «Հայի Փրկութիւն - Եղեռնը Ականատեսի Աչքերով - Ֆրանցիսկոսի գրութ 1956-1960», «Հան Արեան» հրատարակչատուն, Երեւան, 2014, փոքր չափի 160 էջ:

Իրայատուկ Յուշագրութիւն
Հայասպանութեան Վերջին Ծրջանի Մասին 1918-1921.

Սոյն յուշագիրքով Աշոտ Ղազարեան իր և ընտանիքին կեանքի պատմութիւնը, բռնագաղթի և տառապանքներու, ինչպէս նաև հայոց դէմ կիրառուած թրքական վայրագրութիւններու նկարագրութիւնը կը ներկայացնեմ: 1906ին Կաղզուանի մէջ ծնած Հայասպանութեան ականատես վկայ, յուշագիրքի հեղինակ՝ Աշոտ Ղազարեան որդին է Կաղզուանի դպրոցի հայերենի ուսուցիչ Մեսրոպ Ղազարեանի և կարսեցի Սարենիկի: Ան ուներ երեք քոյր և երկու եղբայր: Անոնք խաղաղ կ'ապրէին «փարթամ կանաչով, անմահական ու բուրումնալից ծաղիկներով ծածկուած բարձր լեռների ստորոտում բնաւորուած, Կարսէն ուսուն վերստ (1 վերստ հաւասար է 1,07 քմ.ի-Յ.Բ.), դէպի հարաւ գտնուող Կաղզուան փոքր քաղաք»ը (էջ 8), մինչեւ որ... բուրքերը հասան ու քանդեցին անոնց անդորր կեանքը:

Հեղինակը յուշագիրքին 8-10րդ էջերուն մէջ կը նկարագրէ Կաղզուան քաղաքը և այնտեղի հայոց խաղաղ կեանքը, որ իր մանկութեան քանի մը տարիներու միայն մասը կը կազմէ: Ան կ'ըսէ թէ չորս տարի դպրոց յաճախելէ յետոյ, ուսումն Կաղզուանի մէջ կ'ընդհատուի ու ինք այլեւս հնարաւորութիւն չունենար իր կրթութիւնը շարունակելու իրմէ անկախ պատճառներով: 1917ի ուսական յեղափութեան պատճառաւ ուսական քանա-

կը կը նահանջէ: «Ուսական օքրերը թողել էին Կաղզուանը, քաշուել-զնացել էին Հայաստանի տարածքից՝ հայ ժողովուրդին թողնելով բախտի քմահաճոյրին» (էջ 23), կ'ըսէ Աշոտ Ղազարեան: «1917 թուականից էլ խախտուեց նորմալ կեանքը Կաղզուանում: Հայ ժողովուրդը նորից ապրեց ահ ու սարսափ, լաց ու կոծ...» (էջ 23), կ'աւելցնէ ան:

Կարսի, Կաղզուանի եւ շրջակայ գիտերու հայոց բռնագրի ու վերադարձի եւ ապա վերջնական բռնագաղթի պատճառներն ու հանգամանքները հասկնալու համար կ'արժէ յիշել այդ ժամանակի որոշ ամփոփ պատճական իրողութիւնները: Ուստի 1877-1878-ի ոսու-բրբական պատերազմին Կարսը գրաւած էին և քաղաքը թէ Սան Սրբանոյի եւ թէ Պերլինի համաձայնագիրներով Ուսական Կայսրութեան մնացած էր: 1918-ի Փետրուարին, բուրքերը խախտելով պոլշենիկ ոսուերու հետ կնիքած զինադադարը, անցան 1878-ի սահմանները, շահագրծելով ուսական բանակի նահանջը: Այդ օրերուն Անդրկովկասի Սէյմ անուանումով պետութիւնը գոյութիւն ունիր, որուն վաշչապետը վրացի Զինենկելին էր: Վերջինս գօր Թովման Նազարբեկանին հրահանգեց առանց կորի Կարսը ծգել բուրքերուն, ան ալ ենթարկուեցաւ անոր հրահանգին: Այս պայմաններուն մէջ բնականարար Կարսի հայերը պիտի փախչէին դէպի Ալեքսանդրապոլ կամ աւելի անդին: Ուսական յեղափոխութենէն ետք վերոյիշեալ շրջանները բուրքերուն դէմ անաշտպան մնալով, ուսական բանակի եւ Նազարբեկանի հրամանատարութեան տակ եղող հայկական գունդի ալ հեռացումով հայերն ալ ստիպուեցան հեռանալ այդ շրջաններէն: Առաջին համաշարհային պատերազմին բուրքերու պարտութենէն ետք հոն մտան բրիտանացիները, որոնք 1919-ի Ապրիլին Կարսը եւ անոր մարզը կցեցին Հայաստանի Հանրապետութեան, որմէ ետք կարսեցիք վերադարձան իրենց տունները: 30 Հոկտեմբեր 1920-ին Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը առանց լուրջ դիմադրութեան Կարսը ծգեց եւ քաղաքը յանձնուեցաւ բուրքերուն (տես Գեղրգ Եազրեան, «Կարսի 1920 թուականի Անկման Խորրային Պատճառները», Երեւան, Ա. Տպագրութիւն 2008, Բ. Տպագրութիւն 2009): 12 հազար հայեր գերի ինկան այդ շրջա-

նին մէջ: Թրքական գրաւումէն առաջ թիշ թիւով հայեր միայն հոնկէ կրցած էին հեռանալ դէպի Ալեքսանտրապոլ: Կարսի, Կաղզուանի և շրջակայրի հայ բնակչութեան մեծ մասը զերի ինկաւ թուրքերու ծեռը, որոնք բռնցին այրերը և իբրեւ թռնակիր-քանուոր աշխատցուցին՝ 1920-1921-ի ձմեռը, դէպի Կարսի ապրանք տեղափոխելու: Պաղէն, աճօրութենէն և կրած տանջանքներէն 8 հազար հայ մեռաւ այդ օրերուն: Իսկ ողջ մնացողները, 1921-ին կնքուած Մուկուայի ու Կարսի համաձայնագիրներու հիմամք վերադարձուցան Խորհրդային կառավարութեան և եկան Ալեքսանտրապոլ:

Կաղզուանի մէջ 1917ին թուրքերը սկսած էին հայերը նեղեկ իրենց նենգ ոտնագուրիւններով: Սկիզբը քանի մը դէպը կը պատահի բայց աւելի ուշ յաճախակի կը դառնան հայոց դէմ թրքական ոժիրները: Հայերը թէեւ կը դիմադրէին, սակայն դժուար էր ապահով կեանք ունենալ: «1917 թուականի կեսերից էլ Կաղզուանուն և ամենուր ծայր առան թուրքերի կողմից արինալի կոտորածները» (էջ 24), կ'րու հեղինակը:

Կաղզուանի հայութիւնը ակամայ բռնագաղքի ճամբան կը բռնէ գիշերով, որովհետեւ թրքական ոյժերը կը մօտենային քաղաքին: «Փախչում էին հարայ-իրոցով, սայերի ճռոցի, անասունների բառաչի, զառների մայունի ուղեկցութեամբ» (էջ 29), կ'րու Աշու Ղազարեան, որ ընտանեօր կարաւանին մէջն էր: Անոնք կ'անցնին Մորպետի ծորէն: «Հազար ու մի արկածների ու անակնկալների են հանդիպել մարդիկ այդ նեղ ծորում: Շատշատ անգամ ճամբորդները յարձակման են ենթարկուել թուր ու թիւր աւազակախմբերի կողմից, թալանուել ու սպանուել են կամ անյտն կորել: Մորպետ ծորը վտանգաւոր ու սարսափելի էր դարձել կոտորածների առաջին օրերից» (էջ 30), կ'աւելցնէ հեղինակը: Խումք մը զինուած հայ երիտասարդներ, որոնք լեռները քաշուած էին, կը փորան օգնութեան հասնի կարաւանին, որ ապահով Կարս բերդարադարը կը հասնի: Աշու Ղազարեան ընտանեօր իր մօրաքրոյ տունը ապաստան կը գտնէ: Անօրուան իրավիճակը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ: «Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր կողմերից հարիր-հազարաւոր տնազուրկ, սովալլուկ գաղթականներ լցուել էին այդ քաղա-

քը և բոլորն էլ ապրել էին ուզում, հաց... Քաղաքի փողոցները, քաղաքային այգին ու ամենուրէք, քաց երկնքի, անձրեւի ու արեւի տակ, գիշեր ու ցերեկ հաց ողորմալով, իրենց սեւ օրերն էին անցկացնում նրանք: Ու նայում էին, սոված, ցնցոտիապատ, կեղտոտ կանայք ու երեխաներ էին հաց ողորմողներ: Խանութները գրեթէ փակուել էին, եղածներն էլ դատարկ: Հաց, հաց և հաց, այս էր բոլորին տեսնանքն ու երազանքը, քայց հաց չկար, ոչինչ չկար, ապրելլ դժուար էր, սովն ու հիւանդոթիւններն էին քազարուում ամենուր: Ապրում էին քաղցած՝ հաց աղերսելով, ան ու դրով» (էջ 35):

Թրքական զօրքերը գրաւած էին Կաղզուանը և կը մօտենային Կարսի, որիլ ժողովուրդը խուճապահը փախուստի կը դիմ: Թուրքերը իրենց յառաջացման մէջ կ'աւերէին ու կը բնաջնջէին ամէն ինչ: Այս լուրը կայծակի արագութեամք կը տարածուի Կարսի ժողովուրդին մէջ: Աշու Ղազարեանը ընտանեօր կը խառնուի գաղթականներու ամրոխին և շոգեկառքով Ալեքսանդրապոլ կը հասնի: Աշուի հօրեղօր՝ Ստեփանի կնոջ բոյրը իր տան մէջ անոնց ապաստան կու տայ: Մօտարապէս երկու ամիս եւոք տարածայնութիւններ կը շրջին թէ թուրքերը կը մօտենան նաև Ալեքսանտրապոլի: Աշու Ղազարեան այս մասին կ'րու. «1918 թուականի գարնան վերջերին թուրքական զօրքերը այրելով, աւերէրով իրենց ճանապարհին հանդիպած հայկան գիտերն ու աւանները, սրի քաշելով նրանց բնակիչներին, հասել գրաւել էին իինաւորց բերդարադար Ղարս ու շարժուել առաջ դէպի Ալեքսանտրապոլ: Ալեքսանտրապոլն էլ չկարողացաւ իր գրկում պահել քազում գաղթականների, այստեղ էլ տեսական ու ապահով կեանք շտեսանք» (էջ 40):

Թրքական զօրքերու Ալեքսանտրապոլ մուտքէն եւոք, նկատելով որ իրենց ապրած տունը այլեւս ապահով չէր, Աշուն ու ընտանիքը կը տեղափոխուին քաղաքին կեղրոնք գտնուող հայոց առաջնորդարանը, որ դատարկուած էր Առաջնորդին և պաշտօնեաններուն կողմէ: Շատեր փախուստ տուած էին թուրքերու Ալեքսանտրապոլը գրաւելէն առաջ: Ոմանք, որոնց մէջ Աշուններ մնացած էին քաղաքը: Թուրքերու գրաւած տակ Ալեքսանդրապոլի իր կեանքին մասին Աշու Ղազարեան հետեւ-

եալը կ'ըսէ. «Քաղցն ինձ էլ էր ստիպում ժամերով քարշ գալ շուկաներում մի քան գտնելու ու ուտելու յոյսով։ Յաճախ կանգնում էի մարդկանց դիմաց, որոնք որեւէ քան էին ուտում, ու աղերազգին հայեացը զցում նրանց ծեռերին եւ բուրս կու տալիս» (Էջ 46)։ Ակերասնորապոլի մէջ հայոթիւնը քորերու լուծին տակ կը իիւծէր։ Ժողովուրդը սովոր մատնուած էր եւ դաշտի կանաչեղինով կը սնուէր։ «Սովը, լուծը եւ վարակիչ հիւանդութիւնները քաղում էին մարդկանց։ Բոլորն էլ իիւծէլ էին, հասել էին մահուան դուր։ Ամէն առաւօտ Ակերասնորապոլի քաղերից դուրս էին տանում մեռելներով քեռնաւրուած տասնեակ կառեր։ Կուտակուած քաղում անօթեան գաղթականներ ապրել էին ուղում։ հաց, հաց ու հաց աղերսում... հաց չկար...» (Էջ 46), կ'աւելցնէ հեղինակը։ Ընդհանրապէս 1919 քուականը սովոր ու մահուան, լացի եւ արցունիք տարի մըն էր Հայաստանի արեւելեան հատուածը հաւարուած արեւմտահայոց համար։

1919ի ամառը լուր կը տարածուի թէ Կարսը ազատագրուած էր հայոց կողմէ։ Արդարեւ ինչպէս վերը յիշեցինը քրիտանական ոյժերը մտած էին շրջան եւ Կարսի մարզը բուրերուն ծեռքէն առնելով տուած էին Հայաստանի Հանրապետութեան։ Սոյն աւետիսը ուռի կը հանէ իր ծննդավայրը, տունն ու տեղը ձգող հազարատը գաղթակները։

Քազմահազար գաղթականներու հետ Աշոտն ու ընտանիքը կը վերադառնան Կաղզուան, ինչպէս նաև Ակեսանորապոլ ապաստանած այդ շրջանի գաղթական հայերն ալ կը վերադառնան Կարսի մարզ եւ իրենց տուները կը վերաշինեն։ Դժբախտարար սակայն, «1920ի վերջերին Կաղզուանում խօսեցին այն մասին, որ բուրքական գօրամասերը նորից առաջ են զալիս, որ նորից Կաղզուանին ու նրա ընակիշներին սպասում է վտանգ ու նոր արիալիքներ» (Էջ 50), կ'ըսէ Աշոտ Ղազարեան։

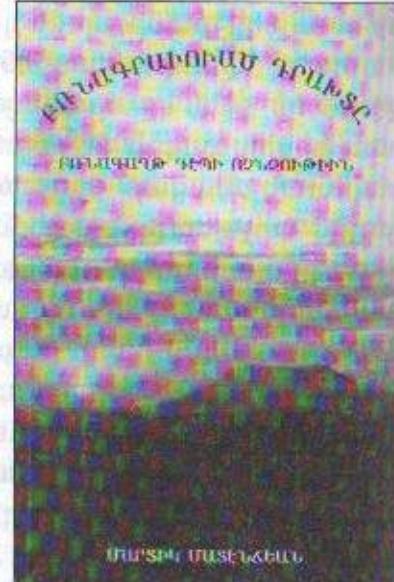
Այս անգամ սակայն ժողովուրդը փախչելու ժամանակ չունենար եւ գերի կ'իյնայ բուրքերուն ծեռը։ Թուրք զինուրները (ասկեարները) հայ այրերը իբրեւ քեռնակիր կ'աշխատցնեն, Կարսէն դէպի Կարին (Էրզրում) ապրանք փոխադրելու։ Աշոտ Ղազարեանն ու ընտանիքը հայ գերեվարուած գաղթականնուում հետ կը տարուին Կարին։ Շամբուն վրայ ծեծը, խոշտան-

գումը, առեւանգումն ու սպանութիւնը անպակաս էին հայոց զլուխէն։ Թուրք ասկեարները Ղազարեանցա գիտին մէջ կը տանին Աշոտ Ղազարեանի հայրը՝ Մեսրոպը, որ ալ չի վերադառնար։ Աշոտի մայրը՝ Սարենիկ առանձին կը մնայ իր վեց երեխաներով։ Թուրքերը հայոց կարաւանը կը քշեն յառաջ ու Կարին հասնելով անոնք հայ գաղթականները կը խցկեն զօրանոցի մը մէջ։ Բարի բուրք մը կը խնդայ Աշոտի վիճակին վրայ եւ զայն իր տունը կը տանի, որուն կինը հինգ օր կը հոգայ անոր։ Թուրքը խղճալով Աշոտին ծննդրէն քածնուելուն, մօրը կը վերադառնէ զայն, որ թէեւ կը միանայ ընտանիքին, սակայն կարաւանին հետ կրկին գաղթի ճամբան կը բոնէ, այս անգամ արդէն դէպի սովետականացած Հայաստան։ Երասխ գետի ափին, Խորհրդային Հայաստանի սահմանին մօտ բուրք ոստիկան-զինուրները կը պատրաստուին վերջին կոտորածը իրազործել գաղթականները բնաջնջելու համար։ Յանկարծ բրքական զինուրներու ուրիշ խումբ մը կը հասնի այդ վայրը եւ արգելք կը հանդիսանանայ անոնց։ Հայ բոնագաղրուածները կը փրկուին սույզ մահէ։ Անոնք գետը անցնելով կը մտնեն արդէն Խորհրդային Հայաստանի Թուրքիոյ սահմանակից Մարգարա գիտը, ուր տեղույն հայոց կողմէ կը դիմաւորուին եւ կը հիւրասիրուին։ Անոնք այլևս փրկուած էին...»

Գիրքին մէջ անկլ ևոր կը շարունակուի հեղինակին խորհրդային շրջանի սկզբնական տարիներու յուշագրութիւնը։

Մարտիկ Մատենճեան, «Քոնազրաւուած Դրախտը - Քոնազրաղը Դէպի Ռչնչութիւն - Չէփնիցիներու Գողգորան», Ա. Հատոր, անհատական իրատարակութիւն, Լու Ամճելլս-ԱՄՆ, Փասաւենա, 2014, միջակ շափի 408 էջ:

Հեղինակը՝ Մարտիկ Մատենճեան կ'ըսէ թէ խմբազրական աշխատանք կատարած է, կարգ մը թերթերու մէջ չորս տարի, ապա կը յիշէ մօր հետեւեալ ակնարկութիւնը. «Տղաս, իմ պատմութիւնս չգրեցիր» (էջ 7): Այդ մասին մտածելէ յետոյ, կը լուսայ Հայասպանութենէն վերապրոդ մօր և համուցեալ հօր պատմութիւնը զրի առնելու գաղափարը: Սակայն նախապէս երբ ինք եւ իր եղբայրներն ու քոյրերը իրենց մօր հարցում մը տային անոր մանկութեան մասին, մայրը կ'ըսէր. «Ամա՞ն կը խնդրեմ մի՛ ստիպէք զիս յիշելու այդ սարսափելի եւ տխուր օրերը» (էջ 7): Այս խօսքերը անշուշտ հոգեցնցում (trauma) ապրու եւ տառապոդ անձի մը միայն յատուկ են: Այս իրականութեան հակառակ՝ «Թուրքիա յաճառորէն կը մերժէր և դեռ կը մերժէ ընդունիլ որ ցեղասպան է ու ես ուզեցի մօրս յուշերուն միջոցաւ Հայասպանութիւնը դրժողներուն դէմ պայքարի յաջողութեան սատարել» (էջ 8): Այս ուղղութեամբ հեղինակը գիրքին յառաջարանին մէջ շատ կարեւոր հարց մը կ'ընդգծէ ըսելով. «Իրերայաջորդ ամերիկեան վարչութիւնները (Վարչակարգերը- Յ. Ի.) շարունակարար անտեսեցին ճանչնալ հայոց դէմ եղած ցեղասպանութիւնը, մինչ Քոստովյի տաս հազար իսլամներու սպանութիւնը եւ բան հազար պոսնիացի խվանմներու սպանութիւնը պատերազմի ընթացքին, ցեղասպանութիւն կոչեցին» (էջ 9): Մատենճեան արդարացիո-

թէն սաստիկ ընդգումով է որ կը յիշէ այս իրականութիւնը: Անկ'աւելցնէ թէ «Ճենուայս» (ցեղասպանութիւն) բառը մղձաւանց դարձած է բրբական յաջորդական կառավարութիւններու համար, որոնք լրօրեն կը ստեն ըսելով թէ հայերը բուրքեր սպանուած են: Ի՞նչպէս կրնար հայր բուրք սպաննել երբ անոր արգիլուած էր դաշոյն մ'իսկ կրել, երբ արդէն բուրք զենքերը՝ ունեցած եւ չոնեցած, հայերը յանձնեցին: Այո՛ չոնեցած՝ որովհետեւ 1915ին բրբական իշխանութիւնները ստիպեցին այն բողոք հայերուն, որոնք զենք չունեին, նոր զենքեր գնել եւ յանձննել կառավարութեան:

Նկատի ունենալով թէ հայրն ու մայրը Չէփնիի գիտացիներ են եւ նոյն կարաւանով բռնազրուած, հեղինակը զուգահեռ պատում մըն ալ լսած է հօրմէն՝ Ցովսէփ Մատենճեաննէն: Հայրը իր մահէն առաջ ձայներիքի վրայ արծանազրած է իր յուշերը, ինչպէս նաև վարսուն էջնոց յուշերու գրառում նը ձգած է: Մարտիկ Մատենճեան չէ բարարուած այսքանով, այլ հարցուփորձած է իր ծնողքին համազիւղացիները Չէփնի գիտի կարգ մը վերապրուները: Ան Մեծ Եղեռնի տարիներէն առաջ եւ եռք երկարող ժամանակաշրջանի միջազգային ու հայոց պատմութիւնը ուսումնասիրած է պատրաստելու համար սոյն յուշազիրքը, ուր էջ 403ի մէջ կը գտնենք օգտագործուած աղբիրներու ցանկը, որուն կը յաջորդեն գիրքին մասին իրատարակուած որուատիքներ եւ ապա հեղինակին կենսագրութիւնը, ուրկէ կ'իմանամք, թէ ան յուշազիրքը սկիզբը անզերէն իրատարակած է ապա հայերէնի բարգնանած ու լոյս բնածայած:

Մարտիկ Մատենճեան կ'ըսէ, որ ըստ Չէփնի գիտի տոհմային աւանդութեան բնակիչները եկած են Կիլիկիայէն երբ Լեռն Զ. թագաւոր արտորելով Ուորինեան թագաւորութիւնը վերջ գտած է (էջ 15-28): Սկիզբը գիտը կոչուած է Օննկարիա, աւելի ուշ հոն հաստատուած թուրքերը, որ ըստ 1900-ի տուեալներուն գիտին կէտը՝ 400 ընտանիք կը կազմէին, զայն վերանուանած են Չէփնի, որ կը գտնուի Անբաստիոյ գաւառին մէջ, նոյնանուն քաղաքէն 130 քլմ. հարաւ-արեւմուտը եւ Կեսարիայէն 105 քլմ. դէսի հիւսիս (էջ 25):

Հեղինակը «Ընդհանուր կոտորածները 1894-1896» խորագր-

եալ զլուխին մեջ ապտիլիամիտեան ջարդերը կը ներկայացնէ ըսելով,թէ ուստերու կողքին եղած ըլլալնուն համար Ապտիլ Համիտ հայերը կը պատժէր, սակայն բռն պատճառը այլ էր. ըստ Երոպական մեծ Երկիրներու՝ Ֆրանսայի, Սեծն Բրիտանիոյ, Ռուսիոյ, Աւստրիոյ և Գերմանիոյ դեսպաններուն, հայկական վեց նահանգներու հայ բնակչութեան թիւր գերակշիռ էր բուրքերուն (էջ 42): Այս պատճառով սովորան Ապտիլ Համիտ սկսաւ իրահրել իսլամական մոլեուանդութիւնը հակահայ սուս քարոզութեամբ եւ զաղանօթեն քաջալերեց իսլամ տգէտ ու կրօնամոլ զանգուածներուն կողոպտել եւ սպանել հայերը եւ անոնց տեղ բնակեցուց պալքաններէն վոնտուած իսլամները (էջ 31): Մարտիկ Մատէնճեան շարունակելով այս նիրին ներկայացումը «Սեհրալի Պէյ» վերնագրուած զլուխին մեջ (էջ 42-55) կը նկարագրէ Սերաստիոյ Սեհրալի զաւառակի համիտիյէ հեծելազօրքի իրամանատարին Սեհրալի Պէյի ճախաւեր յարձակումը Չեփնիի վրայ եւ անոր ամօթալի պարտութիւնը, քայց կ'աւելցնէ թէ Չեփնիի հայերը քազմաքի մարդկային կորուտներ եւ նիրական վնասներ կու տան: Հեղինակը կը յիշէ որ այս կորիներուն Չեփնիի բուրքերը իրենց հայ համագիւղացիները կը պաշտպանեն եւ կարելի չափով դէմ կը կենան համիտիյէի վայրենի վոհմակներուն:

Հեղինակին հայրը՝ Յովսէփ որդին էր Մարտիրոսի եւ Թագուհի, որ զիտին մեջ յայտնի Երեմիա Էֆեմտիի դրստրու էր: Յովսէփ ծնած է 1901-ին Չեփնի: Հեղինակին մեծ հայրը՝ Մարտիրոս Մատէնճեան ծանօթ էր Մատէնճի Պատոս անունով: Յովսէփի ապագայ կինը՝ Վարդենի ծնած է 1907-ին Արքին Սարեան եւ Սառա Չիքրմեան ամոլէն: 1908-ին Արքին որիշ չեփնիցիներու հետ կը սպաննուի Ատանայի կոտորածի ատեն, որ աշխատելու գացած էր:

Ապտիլիամիտեան ջարդերուն ժամանակ Չեփնիի քահանան Տէր Գարրիէլ հայկական զինեալ դիմադրութեան դեկավարներէն էր: Թուրքերը մտադրած էին սպանել զայն: Տէր Գարրիէլ կը նախընտրէ հեռանալ եւ իր պատճառու գիւղը չվտանգել: Ուստի ան ընտանեօթ Սերաստիա կը հաստատուի:

Անոր նախկին օգնականը քահանայ կ'օծուի զիւղին երեւելիներու հաւանութեամբ եւ Տէր Վահան անունը կը կրէ: Ակիզը Տէր Վահան խղճամտութեամբ կը կատարէ իր պաշտօնը, սակայն աւելի ետք ան կը սկսի զեղծարար գործերով զրադիլ: Չեփնիի հայերէն ոնանը կը դգորին եւ դատանափոխ կ'ուլան ու հայ կարողիկէ եկեղեցին կը միանան:

Հեղինակը յուշագիրքին 79-92րդ էջերուն մեջ Երիտրուքքերու 1908-ի յեղափոխութիւնը կը ներկայացնէ: Անկէ տարի մը ետք բուրքերը Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սուրիոյ մեջ հայոց ահար կոտորածներ կը գործադրեն: Հայերը սկիզբը շատ ոգեւորուած էին յեղափոխութեամբ, յուսալով որ այդ մէկը ի նպաստ իրենց քարիքներ պիտի բերէր: Մարտիկ Մատէնճեան այս մասին կը գրէ. «Երիտրասարդ բուրքերու եղրայրութեան եւ հաւասարութեան յեղափոխութեան հայոց մասնակցութեան զինը վճարուած էր: Ատանայի ջարդերը սեւ էջ մը կազմեցին հայոց պատութեան մեջ, որպէս Ատանայի Աղետը»:

Այս միջոցին հայ կարողիկէ համայնքին համար Կեսարիային Չեփնի կու զայ ֆրանսացի վարդապետ հայր Կրանսօ: Ան կը սկսի եկեղեցի մը ու դպրոց մը կառուցել տալ Չեփնիի մեջ:

Վերադառնալով Կիլիկիոյ Աղետին Մարտիկ Մատէնճեան կ'ըսէ. «Չեփնիի ժողովուրդը սկաց իր համագիւղացիները: Մօտ վարսուն չեփնիցի հայեր ջարդուած էին Կիլիկիոյ մեջ: Գիւղացիները իրենց զաւակներուն հետ սպաննուած էին: Անոնք Ատանա գացած էին դաշտերու մեջ աշխատելու ձնրան եղանակին որ դրամ վաստկին»: Հեղինակը ապա կ'անցնի 1914-ին բուրքերու պատերազմի պատրաստութեան, զոր մանրամասնուն կը նկարագրէ յուշագիրքին 128-150րդ էջերուն մեջ:

Զարագուշակ 1915-ի ամրան սկիզբը ինչպէս ամենուրեք Չեփնիի մեջ եւս բուրքերը կը հալածն հայերը, կը ծերրակալեն, կը բանտարկեն եւ կը սպաննեն: Այս ողղութեամբ Մարտիկ Մատէնճեան կ'ըսէ. «Այն հայերը որոնք զինուրական ծառայութենէն ազատ արձակուած էին, ոլլայ փրկազինով (աշտէ) կամ որեւէ պատճառով անառակ նկատուած էին, սովորականին պէս գործի կ'երթային եւ ընտանիքը կը հոգային: Յանկարծ անոնք ծերրակալունցան իրենց տուներուն մեջ, իրենց գործա-

տեղիներուն մէջ եւ նոյնիսկ՝ փողոցին... հիմա հայ կիները իրենց տղամարդոցն՝ ամուսին, եղայր եւ հայր զրկուած են: Այրերը կամ զինուրագրուած են եւ կամ բանտարկուած» (էջ 181):

Երբ 1915ի ամառը թրքական իշխանութիւնը Զեփնիի հայոց կը հաղորդէ բռնազաղթի հրամանը, Միքայէլ չառուշ անունով չեփնիցի յեղափոխականը եւ 47 երիտասարդներ կ'ընդդիմանան այս ֆերմանին, բռնազաղթի հրահանգին չեն հնազանդիր եւ իրենց գեներերը առած լեռները կ'ապաստանին: Անոնք աւելի ուշ կը միանան Ազ Տաղի ըմբոս հայ քաջերուն (էջ 182-189):

«Երբ վերադառնար պիտի գտնէք ձեր տուները ինչպէս որ հիմա կը ծգէք» (էջ 204), այս խօսքերով է որ բուրք մունետիկը Զեփնիի հայոց բռնազաղթի հրամանը կու տայ: Միև կողմէ զինին բուրք մողան կը յայտարարէ: «Ով որ քրիստոնեայ հաւատը ուրանայ եւ խլամանայ, կրնայ զիւղը մնալ եւ պահել իր կալուածները» (էջ 205): Միայն քանի մը բնտանիք հաւատափոխ կ'րլան: Մնացեալը ճամբայ կ'ելլէ դէպի անորոշութիւն: Անոնց «հանգիստ»ի առաջին հանգրուանը կ'ըլլայ Գարակէօլ զիւղը, որուն հայ բնակչութիւնը արդէն բռնազաղրուած էր: Զեփնիի գաղքականները երկու օր ետք Սարքչէք զիւղը կը հասնին, որ կը գտնուի Ռւզունեայլայ կոչուած լեռնադաշտին մէջ: Հոն տարածայնութիւն կը շրջի թէ բուրքերը զաղքականները պիտի տանին Եղեսիա, ուր իբրև թէ զինուրագրուած հայ երիտասարդները իրենց բնտանիքներուն պիտի միանան: Եղածը պարզապէս յօրինուած թրքական սուս մըն էր:

Զեփնիի կարաւանին մէջ կը քալեն Յովսէփ Մատէնճեան՝ 14 տարեկան, եղայրը Խաչիկ՝ 15 տարեկան, բոյրերը եւ մայրը՝ Թագուիին: Կարաւանը կ'անցնի Օրբէէր եւ Հայրիկէ զիւղերու մօտնին: Ռստիկանները անոնց բոյլ չեն տար որ զիւղ մտնեն: Ծիչ մը անդին Կովկասէն զաղքած ազնուասիրու չերքէզ աշխրապէտն Եահիա պէյ օգտակար կը դառնայ կարաւանի բռնազաղրուածներուն: Շարունակելով բռնազաղթի ճամբան, որիշ վայրերէ հայ արսորեալներու խումբեր կը միանան կարաւանին, որ լեռնային կիրճի մը կը մօտենայ Ֆրունճիլար զիւղին թիչ մը անդին: Հոն տիսրահոչակ Զեյնալ պէյ իր բրտական Ռէշուան ցե-

ղախումբի զինեալներով կը կողոպտէ հայերը եւ 15-է վեր այրերը կը սպաննէ: Ծիչ մնացած էր որ անոնք սպաննեին Խաչիկը, որ հրաշքով կը փրկուի:

Աւելի անդին չոր վայրի մը մէջ Յովսէփի մայրը՝ Թագուիին գետին կ'իջնայ հիւանդ վիճակով եւ այլեւս չի կրնար ճամբան շարունակել: Խաչիկ անոր մօտ կը մնայ, իսկ Յովսէփն ու բոյրերը ոստիկաններու մտրակներու շաշիններուն տակ ականայ կը յառաջանան կարաւանին հետ:

Երբ կարաւանը զանազան զիւղերէ ու քաղաքներէ անցնելով հիւսիսային Սուրբոյ Սուրբուժ քաղաքը կը հասնի, արարական մահմետական բարեգործական կազմակերպութեան մը անդամները հայ զաղքականներուն հաց եւ ուտելիք կը բաշխեն իբրևի «քարի եկաքի ազնի ծեւ մը»: Անոնք հայ բռնազաղրուածներուն հոգ կը տանին եւ բոյլ կու տան իրենց փափարած վայրերու մէջ տեղատրուիլ (էջ 258):

Ասեն մը Սուրբուժ մնալէ յետոյ, կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ ու կը հասնի Հալէպ: Հոն Յովսէփի բոյրերը զայն հայ փռապանի մը բով իբրևի աշկերտ կը դնեն: Զեփնիցներու խումբով մը Վարդենի Սարեան իր բրոց՝ Աննայի, եղրօք՝ Համբիկի եւ մօր՝ Սառայի հետ Հոնս կը տարովի: Հերինակը կ'ըսէ թէ երբ Հալէպի քաղաքավետը զաղքականներու բազմութեամբ շուարած՝ չէր զիւղեր թէ ի՞նչ պիտի ընէ եւ այս մասին հեռազրած էր Թալաարի, վերջինիս պատասխանած էր. «Անոնց [զաղքականներուն] երբայիր տեղը անլուրիւն է»: Հալէպի մէջ շատերուն կ'առաջարկուի իալամանալ ողջ մնալու համար: Անոնց մեծ մասը կը պատասխանէ: «Սեր կրօնքը չփոխեցինք Զեփնիի մէջ, ինս ալ պիտի չփոխենք, այսքան տառապանքներէ ետք»: Այն օրերուն Հալէպի հայ զաղքականները կ'ամբաստանուին իբրևի պատճառ քաղաքին մէջ ժամատենի տարածնան: Զայրացած բուրք կառավարիչը կը հրամայէ զանոնք քաղաքէն դուրս շարտել:

Հոնսի մէջ Վարդենիի մայրը՝ Սառան զայն կու տայ արաք ընտանիքի մը, որպէսզի ողջ մնայ, իսկ որդին՝ Համբիկը արաք հողագործի մը բով կ'աշխատի: Զեփնիի հայոց բռնազաղրէն վեց ամիս անցած էր: Սառան եւ միւս դուստրը՝ Աննան կ'անյա-

տանան: Ոչ ոք զիտէր թէ անոնց ուր կը մնան:

Մարտիկ Մատէնճեան Հոնսի հայ տարագրեալներուն կեանքին մասին հետեւեալը կ'ըսէ. «Ձմեռը անցաւ: Շատեր սովամահեղան ուտեստեղէնի սակաւորեան պատճառաւ... հետզիւտէ կը սղէր ապրանքներու զինը: Ուտեստեղէնը աւելի քանի էր քանի դրամը» (Եջ 298):

Պատերազմը վերջ կը գտնէ 1918-ի վերջերը և հայ արտուրեալները հետզինուն սպառած վիճակի դուրս ելլելով կը կանոնաւորեն իրենց կենցաղը։ Որքահաւաքի պատասխանատուներ Հոմ քաղաք կը շրջին և հայ որբեր կը հաւաքեն։ Վարդենի Հալէպ որքանոց կը տարուի։ Յովսէփ Մատենճեան Հալէպի մէջ կամաւոր որքահաւաքի գործին կը նուիրուի։ Ան իր արհեստին թերմամբ՝ Հալէպի հարուստներուն տունները հաց քամելով, զիտեր թէ ո՞ւր հայ որբուխիներ և որբեր կային։ Յովսէփ ապա Ատանա կը մեկնի և կարծ ատեն մը իր մօրեղօր։ Յովիաննեսին հետ կ'ապրի, անկէ եաք իրրե օգնական կը ծառայէ. Գերապայծան Քերիկրեանին։

Կիլիկիան Մուսքաֆա Քեմալին տալու ֆրանսացիներու դա-
տարութենն է յետոյ, հայերը կը ստիպուին երկրորդ անգամ ի-
րենց տուներէն զաղթել: Յովսէփ Լիքանան կու զայ և Գերա-
պայծառ Քերլիքեան եպիսկոպոսին կը ծառայէ: Զմնառու վաճրին
մէջ: Վարդենի Սարեան Հալեպէն կը տեղափոխուի Լիքանան եւ
կը մնայ Քելեկեան որբանոցը: Հոս վերջ կը գտնէ յուշագիրքին
այս Ա. Հատոր:

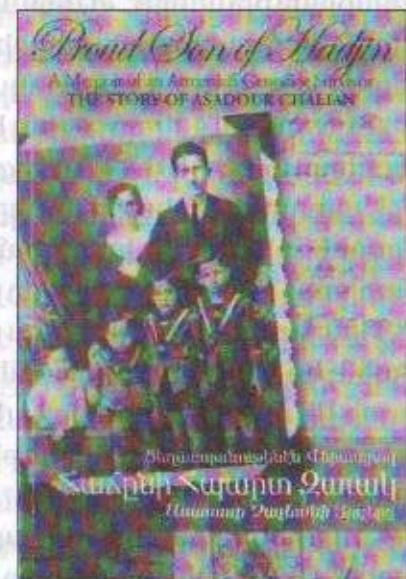
Մատիկ Մատենեանի այս համորը կրկնակի կարեւորութիւն կը ստանայ Հայոց Յեղասպանութեան վաւերագրման գործին մէջ, որովհետեւ ան նախ անզլերէն տպուած ու տարածուած է օտար շրջանակներու մէջ, ապա հայերէնով լոյս տեսած: Հեղինակը այս յուշագիրքի պատրաստութեան ատեն օգտուած է ոչ միայն իր երեց սերնդակիցներու յուշերէն, այլ նաև ուսունասիրած եւ օգտագործած է Հայասպանութեան մասին անզլերէն լեզուով ալ աղբիւրներ, որ այս վկայարանը հաւաստի ու գիտական կը դարձնէ: Մարտիկ Մատենեան շնորհաւորելի աշխատանք կատարած է Հայասպանութեան աւելի եւս բացայստման գործին մէջ:

Ասատոր Զալեան, «Թեղասպանութենէն Վերապրդ Հաճընի Հպարտ Զաւակ Ասատոր Զալեանի Յուշեր», «Ասպարէզ» թերթի հրատարակութիւն, տպագրութեան թուականը չէ նշուած (հաւանաբար 2015), Ա. Ս. Ն., միջակ չափի 195 էջ:

"Proud Son of Hadjin - A Memoir of an Armenian Genocide Survivor - The Story of Asadour Chalian", A publication of "Asbarez", U. S. A.

Հայասպանութեան Վանքագր-
ման Փաստարկութեան Այլ Հյու-
տարակութիւն Սր

Կարապետ Զալեան եւ Հոհի-սիմ Խրիմեան հաճրնցի զոյզի որ-դի՛ Ասատոր Զալեան իր կեան-քի յուշերը զրի առած է: Անոյ զաւակներն ու բոռները նախա-ձեռնութիւնը ունեցած են Ասա-տոր Զալեանի յուշերը իրառա-րակելու անգլերէն եւ հայերէն Յուշագիրքին հայերէն բաժինը կը կրէ «Յեղասպանութենէն Վե-րապող Հաճրնի Հպարտ Զաւակ Ասատոր Զալեանի Յուշերը» խորագիրը, «Ասպարէզ» բերքի բուրեան բուականը չէ նշուած (հայուշագիրքին երկրորդ մասն է (Եջ 9 (Եջ 1-94) կ'ընդգրկէ յուշերուն «Proud Son of Hadjin - A Memo- Survivor - The Story of Asadour Ch- rez», U. S. A.:

Ասատոր Զալեան ծնած է Հաճըն՝ «Արծուերոյնը Կիլիկեան Հայաստանի... 25.000 զոտ հայ բնակչութեամբ քաղաքը» (Եջ

104), 1891ին: Հաճընի մէջ տեղույն հայերու բարբառը խօսող և անոնց կենցաղը ունեցող շատ քիչ բիուվ թուրքեր ալ կ'ապրէին, որոնց հաճընցի հայերը Չանտըր կը կոչէին (էջ 104): Յուշագիրքին խմբագիրը՝ Աք Պողիկեան հեղինակին մասին կ'ըսէ. «Ասատոր արձանագրելով դժոխային վիճակներէ երաշրով փրկուածի իր յուշերը, միևնույն ժամանակ իր պատումին ընդմէջէն սերունդներուն կը փոխանցէ հոգեւոր բանկազին ժառանգութիւն մը, իր դաւանած սկզբունքներու, արժեքային համակարգի երաշալի ամբողջութիւն մը» (էջ 101): Յուշագիրքին տողերուն ընդմէջէն կը ցոլանայ հեղինակին հայրենասէր և մարդասէր առարինութիւնները: «Սեփական մաշկը ազատելու բնագիտային մղումը յադրահարած, որիշին հասնելու, օգնելու, ծառայելու առարելութիւնն է, որ ան կը պանծացնէ իր կեամքի դրուգմերով և նոյն ծառայական ոգին կը պատգամէ իր զաւակներուն ու բոռներուն» (էջ 101), կ'աւելցնէ Պողիկեան:

Ասատոր Չալեանի հայր՝ Կարապետ, կլայագործ եղած էր: Ասատոր իրմէ մեծ եղբայր մը ունէր Թորոս անունով և քոյր մը՝ Մարիմ: Ան իրմէ, փոքր քոյր մըն ալ ունէր Սրբուի անունով: 1894ին Կարապետ Ատանայի գիտերէն մէջ աշխատած ատեն կը մահանայ: Քսանեօքը տարեկան Հոխիսիմէն որբեայրի կը մնայ իր չորս զաւակներով: Ան փուտերու և ունետքներու տուներուն մէջ ջրկիրութիւն ու սպասարութիւն ընելով կը հոգայ ընտանիքը:

Հեղինակը՝ Ասատոր Չալեան 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերու օրերուն Օսմանիէ կը գտնուիր, իր մօրեղբօք՝ Սարգիս Խրիմեանի եղբօք հարսին հետ՝ արծակուրդի: Ան նոր աւարտած էր դպրոցը և կը մտադրէր Ատանայի մէջ առենտրական գործ մը ծեռնարկել: Քաղաքին մէջ բազմարի հաճընցիներ կային: Ապրիլ ամստան սկիզբները, «քուրքերուն մէջ սուսիկ-բուսիկ տարածայնութիւններ կը լսուին: Հայերը ոչ մէկ քանի տեղեակ էին, մինչդեռ քանի մը օրերէ ի վեր Ատանայի, Ծիհանի, Միսիսի և շրջակայ գիտերուն մէջ հայերը կը ջարդուին: Օսմանիէ մէջ հայոց խանութիւնները բաց էին երբ յանկարծ արծակուած փամփուշտի մը շաշինը կը լսուի և հաճընցի Մամալեան անունով անձ մը կը սպասնուի: Շուկան գտնուող հայերը եկեղեցի կամ հայոց տու-

ները կ'ապաստանին» (էջ 112), կ'ըսէ Ասատոր Չալեան: Ինք անմիջապէս իր հիւր եղած տունը՝ Արքին աղային քով կը վերադառնայ: Մէկ սենեակի մէջ տասնընթէկ հոգի խոնուած էին, որոնց մէջ կար աղջնակ մը, որ անօրութեան կու լար: «Աղջնակին բերանը լարով կը գոցէին կիները, որպէսզի ձայնը չլսուի և մենք մօտէն անցնող թուրք խուժանին չմատնուինք» (էջ 113): Կը պարզուի թէ Օսմանիէ հայոց «եկեղեցին ապաստանած հայերը ողջ-ողջ հրկիզուած էին ու այլևս անոնց ողի ճիշերը չեին լսուեր», կ'ըսէ ականատես վկայ Ասատոր Չալեան: Իրենց դրացի թուրք հարիրապետը զիրենք կւսօրէ եար կ'առաջնորդէ կառավարչատուն, ուր տասը օր կը մնան: Իրենցմէ առաջ հոն թերուած էին չորս այրեր և 10-15 վիրաւոր կիներ: Փողոցին մէջ սպասնուած հայոց դիակները օրերով լրուած կը մնան և անձանչելի կը դառնան: Տասը օրուան ընթացքին թուրք խուժանը քանի մը անզամ կը փորձէ կառավարչատուն խուժել և հոն ապաստանած հայերն ալ սպասնուել: Հակառակ ասոր, դորսէն քանի մը հայեր ենս կ'աւելնան հոն ապաստանած հայոց վրայ և անոնց թիւը քանի կը հասնի: Օսմանիէ մէջ սպասնուած հայոց մեծ մասը հաճընցիներ էին: Ասատորի եղբայրն ու քեռայրը Ծիհանի արտերուն մէջ կ'աշխատէին երբ կոտորածը կը սկսի: Մայիսի վերջաւորութեան Ասատոր զանոնք բոլորն ալ ողջ կը գտնէ:

Թուրք զինուորականներու հրամանով Հաճըն 1909-ի Ապրիլ ամստան սկիզբը պաշարուած էր թուրք խուժանին կողմէ: Հաճընցիները տասնընթէք օր քաջարար կուտած են և դիմադրած թրքական յարծակումներուն և բոյլ չեն տուած անոնց քաղաք մտնել: Վերջապէս [օտար դիակագիտութեան միջամտութեան իրեն հետեւանք - Յ. Ի.] Միսիսէն օսմանինան քանակի զինուորներ կը հասնին Հաճըն եւ կը վտարեն թուրք խուժանը: Այսիսով «Հաճըն ոչ միայն ինքնինք պաշտպանեց, այլեւ փրկեց նաև Միսը» (էջ 116), կ'ըսէ Չալեան: Ատանայի նահանգին մէջ ամէն հայ ընտանիք սուզի մէջ էր, երեսուն հազար զոհ տուած էին: Հաճընցիները միայն «Ատանայի, Միսիսի, Ծիհանի և Օսմանի-յի մէջ երեք հազար զոհ ունէին» (էջ 119), բայ Ասատոր Չալեանի:

Ասատոր Զալեան 1910-ի Մարտ ամսուան սկիզբը Պրուս կը մեկնի շերեմարութիւն ուսանելու: Տարի մը եռք ան առաջին կարգի շերեմարոյց կը վկայուի եւ Հաճըն կը վերադառնայ: Պրուսայի մէջ Ասատոր կը ծանօթանայ Արամ Մանուկեանի հետ, որ աւելի ուշ Վանի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն եղաւ: Հաճընի մէջ ատեն մը գործընկերներով շերմարութեամբ կը զրայի եւ ապա կը վերադառնայ ուսուցչական ասպարեզ Հաճնոյ Կեղրոնական փարժարանին մէջ, միևնույն ատեն անվճար ծառայելով Սուաջնորդարանին:

Երբ Ա. Համաշխարհային պատերազմը կը պայրի 1914-ի Յուլիսին Ասատոր Զալեան Չորր Մարզպանի ամառնային փարժապետանոցին մէջ կը դասաւանդէր: Եղրայրը՝ Թորոս բանկ տարուած էր: Թուրքիա ընդիհանուր զօրաշարժ յայտարարած էր եւ 18-45 տարեկան երիտասարդները պարտաւոր էին զօրանոց ներկայանալ բանակի ծառայութեան համար: Հաճընէն հասած կառավարական հեռագիրի մը իրահանգին համաձայն, Ասատոր Աստանա կը մեկնի եւ կը միանայ օսմանեան զինակոչիկներու: Օրենքով սահմանուած էր թէ երկրորդական ուսում ստացած երիտասարդները Հալէպի պահեստի սպայից փարժարանին մէջ պիտի մարզուիլին սպայ դառնալու համար: Ասատոր ընկերներով նախ կը մեկնի Հալէպ, ուր կ'ըստեն թէ պահեստի սպայից փարժարանը Կ. Պոլիս փոխադրուած է եւ պէտք էր հոն երթային: Կ. Պոլիս մեկնելու մտադրութեամբ, Ասատոր ընկերներով հետիւտն կը վերադառնայ Աստանա, ուր կը հանդիպի եղրօրը՝ Թորոսին: Երկու եղրայրներ շեն ուզեր որ իրենց հարազատները (մայրը, քոյրը եւ հարսը) Հաճընի մէջ առանձին մնան, ուստի կը խորհրդակցին եւ կ'որոշեն որ Ասատոր Կ. Պոլիս շերրայ եւ Հաճըն վերադառնայ: Ան ուրով Հաճըն կը մեկնի եւ կրկին կը մտնէ ուսուցչական ասպարեզ:

1915ի Մայիսին շշուկներով կ'իմացուէր թէ Ձյրունի հայերը բռնագաղթեցուած են Գոնիայի եւ Սուլքանիէի կողմերը: Երկրին «քաղաքական հորիզոնին սեւ-սեւ ամպերու կուտակութիլը զարիւրեցուցած էր ժողովուրդը» (էջ 127), կ'ըսէ Ասատոր Զալեան: Վանի ինքնապաշտպանութեան լորերն ու Կ. Պոլսոյ հայ մտադրական եւ առեւտրական ընտրանիին ձերքակալութեան,

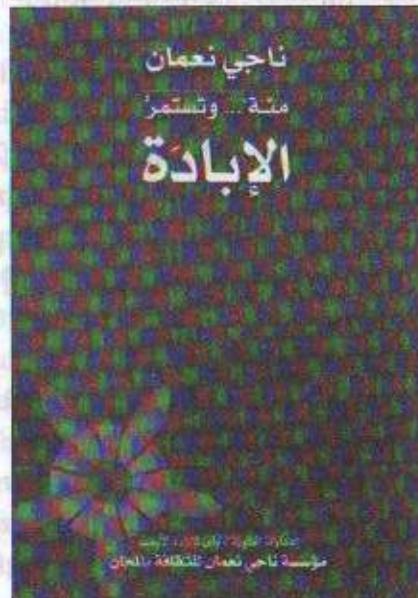
արսորի ու սպանութեան լորերը նոր կը հասնին Հաճըն, որոնք դառն ազդեցութիւն կը ձգեն Հաճընի հայոց վրայ: Յանկարծ թուրք ոստիկանական իրամանատար Ավճի պէյ Աստանային Հաճըն կու զայ մուր նպատակներով: Վերջինս Հաճընի երեւելիները իր քով կը կանչէ ու կը ձերքակալէ: Ոստիկանները ծեծի ու սարսափի տակ հայ երեւելիներէն պահուած գենքերուն տեղը կը հարցնեն: Ժողովուրդը իր մօս ունեցած գենքերը կը յանձնէ ոստիկանութեան: Հեղինակը յուշագիրքին 127-128րդ էջերուն մէջ անուններով կը նկարագրէ ձերքակալուածներուն եւ բռնագաղթի ենթարկուածներուն մանրանասնութիւնները եւ հետեւեալ կ'ըսէ. «1915ի Մայիս 22ին Հաճընը սկսաւ պարագով իր հարազատ բնակչութենէն: Մինչեւ Յունիս 8-ը՝ երեք կարտաններով հայութեան երեք քառորդը պարպուած եւ քշուած էր Հալէպ: Մնացած հայութիւնը վախսի ու սարսափի կատարեալ անորոշութեան մէջ կը տուայտէր եւ կը սպասէր իր կարգին քշուլու» (էջ 128):

Հեղինակը՝ Ասատոր Զալեան ալ կը բռնագաղթուի: Հարազատները իրեն Թորոս եղրօր՝ զինուորի ընտանիք կը մնան Հաճըն: Հալէպի, Ռաքքայի եւ Եղեսչոյ մէջ իր արսորի կեանքի մանրանասնութիւնները, ինչպէս նաև Հաճընի Հերոսամարտի նկարագրութիւնը ան մանրանասնորէն կու տայ յուշագիրքին 129-էն 195-րդ էջերուն մէջ:

Այս յուշագիրքն ալ կու զայ աւելնալու Հայասպանութեան փաւերագրման այլ նման իրատարակութիւններու շղթայի օդակներուն վրայ իրը փաստական ապացոյց Հայոց Յեղապանութեան կանխամտածուած բնոյրին:

Նաժի Նաաման, «Հարիր ... Եւ Դեռ Կը Շարունակուի Ցեղասպանութիւնը» (արարերէն), «Նաաման Հրատարակչական Տուն», լոյս տեսած Հայոց Ցեղասպանութեան հարիր ամեակին առիրով, Շինի, Լիքանան, 2015, 501 էջ:

Լիքանանից գրող Եւ հրատարակիչ Նաժի Նաաման խելամիտ ու շրջահայեաց դատողութեամբ ոչ միայն կ'ընդունի Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը, այլ նաև անոր մասին կ'ընտուստումնասիրական խորհրդածութիւններ, ինչպէս նաև Հայասպանութեան մասին երեւելի օտար անձնաւորութիւններու կարծիքները կը ներկայացնէ սոյն գիրքով, զոր կը ներկայացնեմ երկու բաժիններով:

Ա. Հայոց Ցեղասպանութիւնը

Նաժի Նաաման իր գիրքին յառաջարանին մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան նախորդող հարիր տարիներու Օսմանեան Պետութեան դէմ կատարուած յեղափոխութիւններն ու բուրքերու կողմէ կատարուած ջարդերը կը ներկայացնէ ժամանակագրական կարգով՝ զանոնք նկատելով իրեւ անուղղակի պատճառ Հայասպանութեան: Ան կ'ըսէ թէ պալրանեան երկիրներու ժողովուրդները արքնացան, սերպերը ազատագրուեցան օսմանեան լուծէն եւ ալպանացի Սուհամմէտ Ալի Եզիդոսով մէջ ըմբռստանալով Օսմանեան Պետութեան դէմ, անկախացաւ: Սուհամմէտ Ալի նուածեց Պաղեստինն ու Սուլիան եւ թիշ մնաց որ Կ. Պոլիսն ալ գրաւէր, սակայն երրոպական երկիրներու միջամտութեամբ անոր ծրագիրը ճախողեցաւ: Անոնք փախնալով որ Սուհամմէտ Ալիի յադրանակէն ետք չեն կրնար իրենց բաժինը

խել Օսմանեան Պետութեան, արգելք եղան անոր յառաջիաղացքին:

Օսմանեան Պետութեան դէմ ընդհանուր բողոքի ալիքին Եւ յեղափոխութիւններու մասին Նաժի Նաաման այսպէս կ'ըսէ. «Օսմանցինները զգացին թէ իրենց ենթակայ ժողովուրդներու ազատագրումը կը մօտենայ իրենց սրտին՝ Փոքր Ասիոյ, ուստի անոնք ձեռնարկեցին ազատագրուելու Եւ անկախութիւն ծեռք ձգելու պատրաստուող յոյներու ջարդին»: Արդարեւ 1822-ի Ապրիլ ամսուան մէջ բուրքերը 45 հազարանց զօրով մը յունական Սիրու կղզիին մէջ մեծ ջարդ ծը գործադրեցին: Օսմանցինները Սիրու մէջ 12 տարեկաննեն վեր բոլոր այրերը, բառասուն տարեկաննեն վեր բոլոր կինները և 12 տարեկաննեն վար բոլոր երեխանները սպանեցին, ընդհանուր թիով 20 հազար հոգի: Տասնինգ հազար հոգի շրջակայ կղզիները ապաստանեցան, կղուրածէն փախուստ տալով: Ասոր կը յաջորդէ յոյներու Եռւսարա կղզիի կղուրածները 1824-ին որուն հետեւանքով 17 հազար անմեղներ իրենց կեանքը կը կրոնցնեն: Անկէ եսոր կղուրածները կը տեղափոխուին Սուլիա եւ Լիքանան, որ տիրզիներու և քրիստոնեաններու միջեւ օսմանցիններու հրահրած վեճերը զինեալ բախումներու կը վերածուին 1840, 1845 եւ 1860 բուականներուն: Դամասկոսի եւ շրջակայրի մէջ միայն 25 հազար մարդ կը սպաննուի: 1850-ին Հայէպի քրիստոնեայ արարները կ'ըմբռստանան բուրքերուն դէմ: Սակայն օսմանեան իշխանութիւնները կը յաջողին քաղաքին խալանները քրիստոնեաններուն դէմ հանել եւ կ'օգնեն անոնց որ մեծ թիով քրիստոնեայ արարներ սպաննեն: Որովհետեւ օսմանցիններու Լեռնալիքանանի շնորհած կիսանկախ կարգավիճակը 1860-ին նպաստաւոր էր իրանանցիններուն համար եւ այդ ալ արարական աշխարհի սրտին մէջ, հետեւարար Օսմանեան Պետութիւնը ուզեց շոտով քանդել զայն եւ այդ մէկը յաջողեցաւ իրականացնել 1914-ին, երբ օսմանեան իշխանութիւնները պաշարեցին Լեռնալիքանանը եւ սովոր ծատնեցին իրանանցինները: Այս պատճառաւ անոր բնակչութեան մեկ երրորդը մահացաւ, իսկ միւս մէկ երրորդն ալ պարտադրուած զաղբականութեան ճամբան բռնեց: Մնացեալ մէկ երրորդը Լեռնալիքանանի մէջ ենթարկեցաւ սաստիկ հա-

լածանքներու, բնութեան, սնունդի ահաւոր նեղութեան եւ մինչեւ իսկ կախաղանի, կը հաստատէ Նաժի Նաաման: Լեռնայի-րանանի պաշարման եւ սովոր մասին լիբանանցի պատմաբան Եռուուֆ Մուառատ կ'ըսէ թէ 1914-1916-ին 450 հազար լիբանանցիներ զոհ գացին բուրքերու այդ վայրագ արարքին, ինչ որ շատ աւելի ծանրակշիր էր քան լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմը 1975-1990:

Այս բուրքեն ետք է որ բուրքերը կը ծրագրեն եւ շուտով գործադրութեան կը դնեն հայոց բնաջնջումը, որովհետեւ ինչպէս կ'ըսէ Նաժի Նաաման Երիտրուրքերը կ'ուզէին Օսմանեան Պետութեան մէջ տեսնել միայն բուրքեր, որովհետեւ ամրող կայսրութիւնը քրքացնելու ծրագիր մշակուած էր: Հայասպանութեան մասին հեղինակը՝ Նաժի Նաաման հետեւեալը կ'ըսէ. «Հայերը ենթարկուեցան նեղութեան, տառապանքի, կախաղաններու եւ կոտորածներու սահմաններէն այ անդին Յեղապահութեան»: Նախապէս բռնակալ սուլթան Ապահիլ Համիտ գիտէր թէ հայերը ազատագրուիլ կ'ուզէին Օսմանեան լուծէն: Ուստի ան քիւրտերը իրահեց եւ անոնք խաղաղ հայ գիտացիներու վրայ յարձակեցան ու կոտորեցին զանոնք 1894-ին: Ասոր վրայ ծայր առին բնդիանուր ջարդերը Սաստին մէջ եւ տեսնցին մինչեւ 1896 բուականի ամառը: Այս ժամանակաշրջանի ընթացքին 300 հազար հայեր ու 25 հազար ասորիներ կոտորուեցան բուրքերու եւ քիւրտերու ծեռով:

Երբ 1908-ին Երիտրուրքերը օսմանեան սահմանադրութիւնը վերահոչակեցին, հայերը մասնաւորաբար եւ քրիստոնեանները ընդիանապէս մեծ յոյսեր կապեցին անոր: Երբեւ հակազդեցութիւն այս խանդավառութեան, տարի մը ետք միայն բուրքերը գործադրեցին Կիլիկիոյ եւ Հաղէպի կարգ մը գիտերու ջարդերը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Աստանայի ջարդերը անոնվ, որոնց զոհ գացին երեսուն հազար հայեր:

Նաժի Նաաման կ'ըսէ որ Երիտրուրքերը սուլթաններու քաղաքանութիւնը շարունակեցին եւ ճգտեցան քրքացնել Օսմանեան Պետութիւնը: Սուրիոյ, Իրաքի եւ Եմէնի արաքները ըմբռատացան, ինչպէս նաև պալքանեան երկիրներու այն հատուածները որոնք տակաւին բուրքերու գերիշխանութեան տակ

կը գտնուէին: Սակայն եւ այնպէս Երիտրուրքերու ամենէն մեծ վախճ ու մտահոգութիւնը հայերն էին, որովհետեւ անոնք էին իրենց հայրենիքին հողին տէրն ու տիրականը եւ սկսած էին ղրժգոհիլ բուրքերէն, անոնց յաջորդական կառավարութիւններու կիրառած հակահայկական քաղաքականութենէն: Հեղինակը կը շեշտէ որ 24 Ապրիլ 1915-ի Կ. Պոլսոյ մէջ հայ նտաւրականներու ծերրակալութիւնն ու բանտարկութիւնը եւ ապա աքսորը կը հանդիսանայ Հայասպանութեան գործադրութեան առաջին քայլը բուրքերու կողմէ: Ասոր կը յաջորդէ հայկական նահանգներու եւ Կիլիկիոյ մէջ հայոց հալածակրները, քանտարկութիւնները, շարշարանքները, սպանութիւններն ու բռնազարդը դէախ սուրիական անապատները: Հայերը Օսմանեան Պետութեան մէջ բուրքերու առաջին թիրախը եղան, կ'ըսէ ան ու կ'աւելցնէ. «Կարգը եկաւ նաև միւս քրիստոնեաններուն՝ ասորիններուն, սուրիանիններուն, քաղէացիններուն եւ յոյններուն: 1915-1918 ժամանակաշրջանի ընթացքին ոչ-հայ քրիստոնեայ զոհուածներուն թիւը կը հասնի 682 հազարի: Հայոց կոտորածները 1918-ին կանգ շատին, այլ շարունակուեցան ամենուրեք եւ մնաւանդ 1922-1923 բուականներուն Զմիւնիոյ հայոց եւ յոյններու ջարդերը տեղի ունեցան: Իզմիրի (Զմիւնիա) մէջ 20 հազար քրիստոնեաններ ջարդուեցան: Նոյն ատեն Կիլիկիոյ պարպումի ընթացքին 20 հազար հայեր կոտորուեցան:

Նաժի Նաաման խոր ցաւով կ'արտայայտուի մանաւանդ բուրքերու կողմէ Հայասպանութեան ուրացման երեսոյին նրկառմամբ ու կ'ըսէ. «Ինչ որ հայոց դէմ գործուեցաւ քանենորդ դարբու առաջին քառորդին մէջ, տակաւին լիի ճանաչում զգուա մանաւանդ Հայոց Յեղապահութիւնը գործադրող բուրքերու յետնորդներուն կողմէ, որոնք տակաւին չեն դատապարտուած միջազգային ատեաններու կողմէ, ինչ որ կրնայ շատ վատ օրինակ դառնալ գալիք սերունդներու համար»: Յեղապահութեան կանխարգիլումը շատ կարեւոր է այս օրերուն կ'ըսէ հեղինակը: Նաժի Նաաման իբր արաք սրտցաւ մտաւրական կը հարցադրէ, թէ Հայասպանութեան ուրացումն ու բուրքին անպատճ մնալու պարագան քաջալերիչ պատճառներ չե՞ն որ Իսրայէլ սանձարձակօրէն կը գործէ պաղեստինցի եւ արաք խաղաղ քա-

դաբացիներու դեմ իր զինուորական վայրագ գործողութիւններով: Ասոնցմէ վերջինը 2014-ի Յուլիսին Կազայի պաղեստինցիներու կոտորածը, որուն պատճառը ոյմերու անհաւասարութիւնն է, որմէ քաջալերուած Խորայէլ ցեղասպանութիւն կը գործէ արար աշխարհի լուն աչքերուն առջեւ, կ'աւելցնէ Նաժի Նաաման: Ուրեմն Յեղասպանութիւնը կը շարունակուի մինչեւ մեր օրերը... արդեօք այս մեկը Հայասպանութեան շարունակութիւնը չէ:

Նաժի Նաաման կ'ուժ թէ միայն իրեաներն է որ հասուցուս ստացան գերմանացիներէն՝ կատարուած ջարդերուն համար, նախրան իրենց Պաղեստինը գրաւող վայրագ ոյժի մը վերածուիլը: Արեւուտքը ոչ միայն Պաղեստինը տուաւ իրեաներուն այլ աչք զոցեց ու կը շարունակէ զոցել իրեաներուն ի գործ դրած բոլոր վայրենի արարքներուն:

«Ի՞նչպէս թուրք մը կամ իրեայ մը հանգիստ սրտով կրնայ ապրիլ Հայաստանի կամ Պաղեստինի հողին վրայ, երբ հայ ու պաղեստինցի որրուկները աստանդական կը բափառին աշխարհի չորս կողմերը, հարց կու տայ հեղինակը՝ Նաժի Նաաման:»

Այօր Հայաստանի եւ Արցախի Հանրապետութիւններուն սահմանները հարուածուները եւ հայկական գիտերու խաղաղ բնակչութիւնը ահարեկողները նոյնինքն Հայասպանութիւնը գործադրող եւ ուրացող ոճրագործներու յետնորդներն են, որոնք նոյնպէս ներկայի ոճրագործները կը զինեն բրրական եւ խրայէլեան զէնքերով: Խորայէլ Ազրակէճանը կը փուրայ զինել անօդաչու սարքերով, մինչնոյն ժամանակ Հայասպանութիւնը ճանշաղ-ճանշաղու պատրուակով հազար տեսակ քաղաքական ներկայացներու պաշտպան ըլլալով եւ քաղաքակրուուած ազգ ներկայանալը կնդելով...

Բ. Հայասպանութեան Մասին Օտարերու Վկայութիւններ Նաժի Նաամանի Հատորին Մէջ

Սարդկային քարուն զօրութիւններէն մեկն է առանց տեսնելու զիտնալ եւ ճանշաղ ճշմարտութիւնը: Շատ քիչեր տնին այս

կարողութեան յատկութիւնը: Մարդիկ ընդհանրապէս ծանծաղ գաղափարներ որոճացող, երեւյթներէն դատող, կասկածու և տկար անհատականութեան տէր են: Այս յատկութիւններով անոնք երկայրկեանական տատամնում մը եւոք, կը մերժեն իրականութիւնը, անոր դէմ կը լարուին եւ իրենց անձին հիանդագին վիճակը ծածկելու նպատակաւ սուտի կը դիմեն: Աւելի ծայրահեղ պարագաներու մէջ այսպիսիներ ոխակալութեամբ կը լեցուին եւ ոճիրներ ալ կը գործեն իբրև գոհացում այն հոգերանական բարդոյրին, որ կը կոչուի հոգեկան անբարարուածութեան զգացում: Այսպիսիներ կարողութիւնը շունին գնահատելու անոնց, որոնք իրենց մէջ ունակութիւն ունին առանց բան մը տեսնելու, ճանշնալու եւ հաւատալու անոր: Տկարամիտներ զանոնք միամիտ, անխելք եւ դիրահաւատ կ'անուանեն, պարզապէս անոր համար որ իրենքը կորսուած են անորոշութեան և սուտի խաւարին մէջ:

Առանց տեսնելու եւ լսելու բացարձակ ճշմարտութիւնը ճանշող մարդիկ անոնք են, որոնք բարի հոգի և զօրաւոր տրամաբանութիւն ունին: Մարդացեալ Աստուածորի՝ Քրիստո, Նարանայէլը առանց նախապէս ճանշնալու իրեն հետեւելու կանչեց զայն բակով. «Ան իրաւուն իրայէլացի մը, որուն ներսը նենգութիւն չկայ» (Յովհաննու Աւետարան Ա:47): Անիրաւ մը, որ արդէն իսկ տրամաբանութիւն եւ բարի հոգի շունի չի կրնար ճշմարտութեան ոլորտը բափանցել:

Լիքանանցի զրոյ եւ իրատարակիչ Նաժի Նաաման Հայասպանութեան նասին պատրաստած ու իրատարակած իր 501 էջնոց արաբերէն այս հատորին մէջ հաւաքած է Հայոց Յեղասպանութեան նասին ոչ-հայ ականաւոր մարդոց վկայութիւններն ու կարծիքները: Այս մարդիկը Հայոց Սեծ Եղեռնը ոչ միայն առանց տեսնելու, ալ նոյնիսկ անոր մասին նախապէս լսելով, սակայն հոգիի բարութեամբ եւ տրամաբանութեան բարձր մակարդակով կրցած են բափանցել անցեալի ճշմարտութեան մէջ, ինչպէս վերը յիշեցի:

Պատահականութիւն չէ բնաւ թէ հեղինակին հայրը, բանաւելով եւ նտարտական Մըրքի Նաաման (1912 Դամակու-1994 Շիմի, Լիքանան) «Հանդիպում Բաժանում եւոք» վերնա-

գրեալ բանաստեղծութեամբ (Եջ 367-369) քողազերծած է թուրք ոճրագործները, հայոց եւ յոյներու դիմ անոնց գործած ոժիքներուն համար, ուժգործէն յարձակելով անոնց դէմ: Այս բանաստեղծութիւնը Մըրքի Նաաման գրած է իր ուսանողութեան տարիներուն Դամասկոսի մէջ 1927-ին եւ ձօնած թրքական ծագումով Սուրբոյ Հանրապետութեան նախազահ՝ Մուհամմատ Ալի Պէկ Ել Ապիտիին, որ կը վերջանայ այսպէս: «... Քանի՛ հայեր եւ յոյներ մորքուցան եւ որքան արին հոսեցուցին բռնատէր դաիհիները»: Հետաքրքրական է թէ Մըրքի Նաաման տեղեակ չէր նախազահին թրքական ծագում ունենալէն, սակայն Ասունոյ նախախնամութեամբ պատգամը ինքնարերարար հասած էր հասցեատիրոջ:

Նաժի Նաաման ըլլալով լիբանանցի արար գրող, իր այս գիրքին մէջ ընդգրկած է երկու հարիւր յիսուն ոչ-հայ անձնանութիւններու վկայութիւնները Հայասպանութեան մասին, որպէսզի ցոյց տայ անոր ձգած ազդեցութիւնը օտարներու վրայ: Անոնցէ ոմանց Հայոց Յեղասպանութեան ծանօթացման մէջ բաժին ունեցած է հեղինակը: Սոտրեւ այդ վկայութիւններէն բանի մը հատը կը ներկայացնեմ:

Քարլ Այնար աֆ Վիրսէն (1875-1946) Կ. Պոլսոյ մէջ շուտական դեսպանատան զինուորական կցորդ հարիւրապետը (անլի ուշ՝ հազարապետ) Հայասպանութեան պերճախօս ականատես վկայ մըն է (Եջ 68-69): Ան դեսպանատան մէջ գործած է 1915-էն մինչեւ 1920: Այդ ժամանակաշրջանի անցուղարձերուն մասին աֆ Վիրսէն կանոնաւորարար տեղեկացուցած է Շուէտի դեսպան Փէր Կիւսրաւ Օկիւր Քոսվա Անքարավարտը գաղտնի զեկուցումներով: Ան 1942-ին հրատարակած է «Յուշեր Խաղաղութեան Ու Պատերազմէն» խորագիրով իր տպաւորութիւններու զիրքը, որուն մէջ լման զլուխ մը յատկացուցած է Հայասպանութեան՝ «Ամրող Ազգի Մը Բնաջնջումը» վերնագիրով: Հայոց սարսափելի վիճակը նկարագրելով ան կ'ըսէ. «Թուրքիոյ մէջ կեցութեանս առաջին տարին ականատես դարձայ անհաւատալի ողբերգութեան մը, որ աշխարհի պատմութեան մէջ տեղ կը գրաւէ՝ իբր հայոց բնաջնջումը: Հայոց իրերայաջորդ բռնագործերը լոկ ծածկոյր մըն էին այդ բնաջնջումին: Տեղահանու-

թինները երեւոյթապէս կը նպակառութին հայերը տեղափոխել Միջազգետքի հիւսիսային անապատները, սակայն անոնք խորքին մէջ նպատակ ունեին բնաջնջել հայութիւնը, որպէսզի Փոքր Ասիոյ մէջ ամրապնդուի թուրք տարրին զերիշխանութիւնը: Այնար աֆ Վիրսէն կը շեշտէ որ թրքական դեկավարութիւնը հրամանները բերանացի ու ծայրահեղ խորամանկութեամբ կու տար, ամէն բան զաղտնի մքնուրսի մէջ պահելով:

Յատկանշական է չինացի բանաստեղծ եւ մտաւորական, «Նաժի Նաաման» գրական մրցանակակիր, Միջազգային Բանաստեղծութեան Տարեգիրքի զիաւոր խմբագիր Ժանկ Ժիկ վկայութիւնը (Եջ 500-501) Հայասպանութեան մասին: Ան Նաժի Նաամանն լսած է Հայոց Յեղասպանութեան մանրամասնութիւնները եւ կարողութիւնը ունեցած է տրանարանութեան լծակով իր բարի հոգիին աշքերով տեսնել հայոց տառապանը աւելի քան հարիւր տարի առաջուան ժամանակաշրջանը մտովի բափանցելով: Ժանկ Ժիկ հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Օսմաննեան Պետութիւնը վայրագօրէն ճօնեց արինոտ դանակը եւ մէկ ու կէս միլիոն հայոց զլուխները անջատեց: Այդ օրէն ի վեր Հայաստանի օդին մէջ լեցուած են արինոտ ոգիները: Այս վայրկեանիս, հարիւր տարի առաջ արձակուած գէնքի կրակոցը կը լսի: Ան մեր հոգիները կը հալածէ...»:

Մեծն Բրիտանիոյ Ակադեմիայի անդամ և հարաւափրիկեցի դասախօս Սրենլի Քոհեն (Եջ 318-319) որ մրցանակակիր է Բրիտանական Ոճրաբանութեան Հաստատութեանն, իր նասնազիտութեան՝ ընկերաբանութեան ոլրտին մէջ խորանալով, սրուցաւորէն կ'արտայայտուի Հայոց Յեղասպանութեան նկատմամբ թրքական ուրացման մասին ու կ'ըսէ. «Սեզի ժամանակակից 1.5 միլիոն հայ զոհեր պատճառած Հայոց Յեղասպանութեան ուրացումը թուրքիոյ կողմէ նեցուկներ ունի դիտումնաւոր քարոզութիւնը, սուտը, ծածկոյրը, փաստաթուրերու խեղարիւրումը, արխիւններու մատշելիութեան արգիլումը եւ պատմարաններ կաշառելը: Արևմուտքը եւ մասնաւորար Ա.Ս.Ն.ը դաւադրութեան մասնակից է ոչ միայն Մ.Ա.Կ.ի մէջ անտեսելով ջարդերը, այլ նաև ՆԱԹՕի մէջ ենթարկուելով թրքական ճնշումին եւ որիշ ուզմավարական ասպարեզներու համագործակ-

գործան ընտրութեան» (Law and Social Inquiry, Jan 12, 1995; Congressional Record, V, 144, Pt. 5, April 23, 1998, p. 6715):

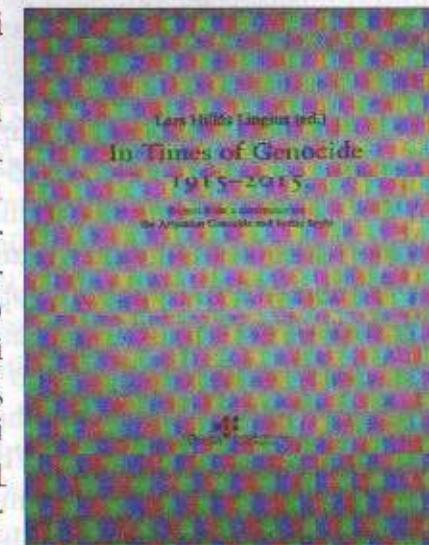
Նամի Նաման իր հաստատած գրական մրցանակներու տիրացած աւելի քան երկու տասնեակ երկիրներու քանաստեղծներէ, զրողներէ ու մտադրականներէ իրենց լեզուներով և բարզմանարար Հայասպանութեան մասին ստեղծագործական գրական ոճով վկայութիւններ կը հրանցնէ այս հաստրին մէջ, որ իսկապէս երախտապարտ ու շնորհաւորելի գործ մըն է ի նրանստ Հայ Դատին:

Վերադառնալով Հայասպանութեան փաստը ճանչցողներու, որացողներու և տարակուտղներու տարրերութեան, Քրիստու յարութեան կասկածող Թովմաս առաքեալ երբ իր մատով Քրիստոսի կողի վերը շօշափեց, հաւատաց ճշմարտութեան: Հաւատալու և ճանչնալու Հայոց Յեղասպանութեան փաստը ունաճ սկավար ունի իրենց մատով շօշափելու հայութեան վերը: Սակայն, այսօրուան Հայասպանութիւնը որացողները չունին այդ քաջութիւնը, ենտեւարար չեն կրնար Թովմաս առաքեալի կարգավիճակին հասնիլ ու իրականութիւնը ճանչցած ըլլալու գոհենակութիւնն ու երջանկութիւնը վայելելէ կը զրկեն իրենք զիրենք, որովհետեւ անոնք խաւարի իշխանին ծառաներն են և ճշմարտութենէ փախչողները: Անոնք սուկ իսկարիովուացի յուղաներ են: Սակայն անոնք որոնք առանց տեսնելու կը ճանչնան Հայասպանութիւնը եւ կը վկայեն անոր մասին, երանելին ը են քամի որ Քրիստոս «Երանի անոնց որոնք առանց տեսնելու կը հաւատան» բառ:

Սրորիլմի Սեռուրբեորն Համալսարանի մէջ գիտաժողով - 2015, «Յեղասպանութեան Ժամանակէն 1915-2015, Զեկուցում Հայոց Յեղասպանութեան Եւ Ասորական Կոտորածներու Մասին - 2015», Սրուտին-Ֆորապունտէր Պիլտա Հրատ., Սրորիլմ, Շուէտ» (In Times of Genocide 1915-2015: Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo - publisher: Studieförbundet Bilda, 2015, Stockholm, Sweden)

I. Անգլիացի պատմաբան Տէյվիս Կաունքի զեկուցումը

Անգլիացի պատմաբան Տէյվիս Կաունք Հայասպանութեան և «1915, Սուրի Տարին» Ասորիներու և Քաղրեացիներու Կոտորածներուն մասին զեկուցում մը պատրաստած է եւ Ենթայացուցած 2015-ին Սրորիլմի Սեռուրբեորն Համալսարանի մէկ գիտաժողովին, որուն ընթացքին արձարծուած են Հայասպանութեան վերաբերեալ զանազան նիւթեր՝ «Յեղասպանութեան Ժամանակէն 1915-2015, Զեկուցում Հայոց Յեղասպանութեան Եւ Ասորական (1915-Աւլի-ֆօ կամ Սուրի Տարին) Կոտորածներու Մասին - 2015, Սրուտին-Ֆորապունտէր Պիլտա Հրատ., Սրորիլմ, Շուէտ» (In Times of Genocide 1915-2015: Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo - publisher: Studieförbundet Bilda, 2015, Stockholm, Sweden) խորագրին տակ: Կաունքի զեկուցումը կ'ընդգրկէ երեք նիւթեր:

Զեկուցում Հայոց Յեղասպանութեան Եւ Ասորական (1915-Աւլի-ֆօ կամ Սուրի Տարին) Կոտորածներու Մասին - 2015, Սրուտին-Ֆորապունտէր Պիլտա Հրատ., Սրորիլմ, Շուէտ» (In Times of Genocide 1915-2015: Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo - publisher: Studieförbundet Bilda, 2015, Stockholm, Sweden) խորագրին տակ: Կաունքի զեկուցումը կ'ընդգրկէ երեք նիւթեր.

Ա. Եշու Սամուելի ողիսականը:

Բ. Մարտինի Կոտորածները:

Գ. Ազախ գիտի դիմադրութիւնը 1915-ին և Հայասպանութեան Կանխամտածուած Բնոյը

Ա. Ասորի Արքեպիսկոպոս Արանախոս Եշու Սամուէլ՝ Հայասպանութիւնն Ու «1915- Սուրբ Տարին»

Հայոց Յեղասպանութեան ականատես վկայ և վերապրող ասորի արքեպիսկոպոս Արանախոսու Եշու Սամուէլ Պաղեստինի Մեռեալ Ծովու շրջակայրի քարայրներէն յաջողած է հաւաքել Քրիստոս առաջ պահուած մագաղաքներ և այս մասին հեղինակած ու հրատարակած է զիրք մը «Կումրանի Գանձերը, Մեռեալ Ծովու Մագաղաքներու Պատմութիւն», 1968 տպագրութեան վայրը չէ նշուած (The Treasure of Qumrani: My Story of the Dead Sea Scrolls-1968) Խորագիրով: Սոյն զիրքին մէջ արքեպիսկոպոսը պատմած է իր կեանքի ողիսականը և արձանագրած Հայասպանութեան փաստը ամրապնդող վկայութիւններ, որոնց մասին է որ պիտի անդրադառնամ միայն:

Տէյլիտ Կառուի ծնած է Լոնսոն, 1944-ին: Ան Արորիոլի Սէռուրբեորն Համալսարանի պատմութեան դասախոս է: Կառուի կ'ըսէ թէ Հայասպանութեան մասին Եշու Սամուէլի ականատեսի այս վկայութիւնը ասորական հազորագիտ աղքիրներէն մէկն է:

Եշու Սամուէլ ծնած է սուրիական Հելուա գիւղը 1907-ին: Անոր ծնողները գաղքած են Թուր Ապտին ասորական աւանէն: Հելուա երկրագործական ու ջրառատ գիւղը կը գտնուի Քամիշլի քաղաքին հարաւը: Գիւղին ասորիները բարի համակեցուր-

եամբ կ'ապրէին շրջակայրի պետուիներուն հետ, որոնք գիտացիներուն ոչխարները կ'արածէին և փոխարէնը հացահատիկ կը ստանային:

Բազմաթի ականատես վկաներու յուշերուն մէջ կը կարդանք թէ բոլորերը մասնաւոր ոճրագործներ նշանակած էին և անոնց յանձնած՝ հայեր սպաննելու գործը, կ'ըսէ Տէյլիտ Կառու: Սկզբու ան հաւատը չէր ընծայած այդ խօսքերուն մինչեւ որ իր աշքերով կարդաց օսմանեան արխիտերը, որոնց մէջ յստակորեն գրուած էր թէ օրուան ներքին գործոց նախարար Թալաարը հրաման տուած էր Սեւերակի բանտէն խումք մը մարդասպաններ ազատ արձակելու, հայեր սպաննելու: Նոյն նպատակին համար Տիգրանակերտի կառավարիչ [Սեհմէն] Ռեշիտ (1873-1919) պէյ (5 նոյեմբեր 1918, Կ. Պուտյո մէջ ան կը ձերբակալուի իրեւ պատերազմական ոճրագործ որ կոտորած էր հայերն ու ասորիները 1914-1918-ին: Կը բանտարկուի Պերի Աղա բանտին մէջ բայց կը յաջողի փախուստ տալ 1919-ի Յունուարին: Երբ կառավարութիւնը կը հետապնդէ զայն, տեսնելով թէ փախուստի ճամքաները փակուած են, ան անձնասպան կ'ուլայ: Յ. Ի.) համաձայնութիւն մը գոյացուցած էր իր և Տիգրիսի ափին գտնուող Պարման գիւղի բրտական Ռամա ցեղախումքի ոճրագործ-աւազակներուն հետ, որոնք տեսական մարդասպանութեամբ և կողոպուտով գրաղած էին ու այս պատճառաւ բանտարկուած: Ռեշիտ պէյ զանոնք բանտերէն ազատ կ'արձակէ, որպէսզի հայեր ու ասորիներ սպաննելու համար օգտագործէ: Սկզբնական համաձայնութեամբ անոնք զոհերէն խլելիր հարստութեան կէսը պէտք է որ Թքական Կարմիր Մահիկին տային խկ միւս կէսը կրնային իրացնել: Ականատես վկաներու համաձայն Տիգրանակերտն մինչեւ Մուտու երկարող Տիգրիսի ջուրերուն վրայ կը ծփային հայոց դիակներն ու զոհերու մարմնի զանազան մասերը: Ռամա ցեղախումքի աւազակ-ոճրագործները Տիգրիսի ափերուն ուրիշ գիւղերու հայերն ու ասորիները կը ջարդենք զանոնք կողոպտել յետոյ: Այդ գիւղերէն են Այն-Վարդո, Տոֆնի, Հապտին և Քապիտ:

Վերադառնալով Եշու Սամուէլի ականատեսի վկայութեան, ան կ'ըսէ թէ բուրք ոստիկաններ, որոնք բոնագաղբուած հայե-

բու կարաւանի մը ընկերակցութեամբ իրենց տան առջևեն կ'անցնէին, իր հօրը ըսած էին թէ իրենք գաղութարար զինուորներ են եւ Միջազգետքի հարաւային շրջանը կ'երթային: Սակայն իրենց տան շրջարակէն թիչ մը անդին անոնք գիշերով կարաւանին բոլոր գաղութականները կը մորթեն: Անոնցմէ մարդ մը միայն մազապործ ազատելով Եշու Սամուելնց քով կ'ապաստանի: Վերապրողը Եշուի ընտանիքին կը պատմէ իր տեսածները թէ ինչպես բուրքերը հազարատը հայեր սպանելով նետած էին գետերու և լիճերու մէջ: Լողները կ'այլային ու կը սոսկան: Այդ մարդը ժանտատենդէ բռնուած ըլլալով, կարծ ատեն մը ետք կը մահանայ: Եշու Սամուելի հայրն ալ նոյն հիւանդորթենէ վարակուելով կը մահանայ:

Թուրքերը սաստիկ նեղութիւն կը պատճառեն Հելուահ ասորիներուն: Անոնք ամէն օր տուները կը մտնեն ու կը կողոպտեն ժողովուրդը: Հելուահ ասորիները կ'որոշեն լքել զիւղը եւ աւելի ապահով տեղ մը ապաստանիլ: Եշու իր հօրեղոր եւ զիւղին արերուն հետ կը հեռանայ: Անոր մայրը զիւղը կը մնայ հունձրի ժամանակը մօս ըլլալուն: Ասորիները Սուլը Մալքի վանը կը մտնեն պատսպարուելու համար: Թուրքերն ու քիւրտերը անոնց վրայ կրակ կը բանան: Ասորի երիտասարդները կը դիմադրծեն կրակին: Բախումներու ընթացքին Եշուի հօրեղքայրը կը զիհուի: Կարծ ատեն ետք ասորիները կը լրեն վանքն ու աւելի ապահով տեղ մը կը փնտուն, 1916-ի սկիզբը: Անոնք հիւանդ ու որրացած Եշուն ճամբան կը բռնու: Անձանօր մարդիկ Եշուն կը վերցնեն ու հոգ կը տանին անոր մէկ տարի մինչեւ որ ան իր մայրը կը գտնէ եւ կը միանայ անոր: Մծրինի կառավարիչ տիւրահոչակ Քատառոր պէյի հրամանառվ բուրքերն ու քիւրտերը յաճախ ասորի գաղութականներուն վրայ կը յարձակին եւ կը նեղեն զանոնք: Անոնք Եշուի եղրայրը ողջ-ողջ կրակի մէջ կը նետեն: Եշու իր մօրը եւ որիշ ասորի գաղութականներու հետ կը մեկնի Մծրին, ուր բազմահազար հայ գաղութականներ զերիներուն ճանապարհաշնորթեան վրայ կ'աշխատէին օրական պատառ մը շոր հացի փոխարէն: Հայ աշխատաւորները գիշերները բանտարկեալներ էին վրաններու մէջ, զորս բուրքերու եւ զերմանացիներու հսկողութեան տակ առնուած էին: Եշուի մայ-

րը ճիշդ հայերու պէս եւ կողք-կողքի անոնց հետ կ'աշխատէր ճանապարհաշնորթեան մէջ, միակ տարրերութեամբ որ ան զերծ էր իր մարմնին վրայ մտրակի հարուածներ ստանալէ, որ թուրք ոսական զինուորներէ հայերյանքներ լսել, որ միայն հայերուն վիճակուած էր: Եշու Սամուել ի տես հայ մասուկներու տառապանքին հետեւեալը կ'ըսէ. «Նիհար ու տիսեղծ հայ մասուկներ զերմանացի զինուորներու հսկայ վրանին առջեւ դրուած աղքամանները կը խառնէին իրենց բարիկներով: Անոնց ուկրացած մատները խրլուրդներու նման աղքամանի մետաղեայ պատերուն կը քսուիին եւ արագ շարժումներով իրենց բերանները կ'երթային ուտելիքի փշրանքներով լեցուն: Ըիշ մը անդին, երկարահասակ զերմանացի սպայ մը, առողջ ու վայլուն տեսրով, մէկ կողմէ լեցուն ափով իր ձիուն բարմ շամիչ կը կերակրէր, միւս կողմէ՝ թշուառ հայ երեխանները կը դիտէր» (էջ 39):

Հակառակ անոր որ Հելուա զիւղը շատ հեռու էր բռնազարդուած հայոց ճանապարհներէն, բուրքերը զայն ամրողովին կը կործանէն: Անոնք նոյնակս կ'աւերէն հիւսիսային Սուրիոյ բոլոր ասորի զիւղերը, կ'ըսէ Եշու Սամուել: Ըստ Տէլվիտ Կառնիքի, պատերազմի վերջաւորութեան, 1919-ին Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցին Կ. Պոլսոյ մէջ ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութիւններուն ներկայացուց յուշագիր մը որուն մէջ նշուած է ասորիներու ընդհանուր մարդկային կորուսոր իբրեւ՝ 90,313 մետեալ: Յուշագիրին մէջ կը նշուի նաև 156 եկեղեցներու եւ վանդերու բանդումը, 154 բահանաններու եւ վարդապետներու սպանութիւնը: Միայն Մծրինի (Նուսէյափին) մէջ 7000 ասորի գաղքական եւ 25 բահանայ զիհուած էին: Վերոյիշեալ քիւրը միայն ասորիներու կը վերաբերի: Ասորի-Գաղքեական պատուիրակութիւնը 1919-ին ֆրանսացիներուն եւ անգլիացիներուն ներկայացուցած է ասորիներու եւ զարթեացիներու միացեալ զիհերու ցուցակ մը՝ 250,000 հոգի: Տէլվիտ Կառնիք Տիգրանակերտի նահանգի Մարտին քաղաքի քիւրստոննեաններուն կոտորածը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ: Մարտին Օսմանեան Պետութեան մէջ կարեւոր քաղաք մըն էր, որիկ առեւտուրի բազմաթիւ կարաւաններ կ'անց-

ներ արեւելք-արեւմուտը իրար կապելով: Թէեւ քաղաքը երկին մէջ կատարուող խժորժորիսներէն եւ ջարդերէն հեռու էր, սակայն եւ այնպէս բուրքերն ու քիրտերը անոր քրիստոնեայ բնակիչները հալածեցին, անարգեցին, բռնի ոյժով տարագրեցին, բանտարկեցին, շարշարեցին եւ փողոցներու մէջ քաշրեցին ու սպաննեցին: Մարտինի բնակիչները ականատես կը դառնային բռնազարդուած հայոց մահուան կարաւաններուն, որոնք քաղաքին մօտէն կ'անցնէին դէպի Տէր Զօր ճանապարհին վրայ: Ասոր մասին Կառնը կ'ըսէ. «Մարտիններէն շատերը սոսկումով կը տեսնէին հայոց կարաւաններուն դժոխային տեսարանները: Ոմանք թերեւս վայելքի զգացումով կը դիտէին այդ տեսարանները ինչպէս ժամանակին հոռվմայեցինները տեղական սուսեռամարտերը: Ուրիշներ անոնց մէջ կը տեսնէին Աստուծոյ քարկութիւնը որ իր ժողովուրդը կը պատժէր հաւաքական մեղքի մը համար: Տակաւին ուրիշներ՝ կը տեսնէին մորքուող քաղաքացիններ, որոնք անիրաւորէն ու անարդարորէն ամրաստանուած էին յեղափոխորիւն մը դաւադրելու համար» (էջ 40): Տեղի ունեցող կոտորածները ասորինները կը կոչեն «Սէյֆօ», որ «Սուր» կը նշանակէ եւ հետեւարար աշխատորդինը վերնազրուած է «1915, Սուրի Տարին»: Մարտինի վերապրոյ բնակիչները լաւ գիտէին թէ 1915-ի Յունիսին այդ ջարդերը հրահրողներն էին կառավարիչ Պետրի պէյն ու ոստիկանապետ Մեմսուհ եւ որիշ պաշտօնեաններ:

Բ. Տէյփիս Կառնը Մարտինի Կոտորածներուն Մասին

Մարտին քաղաքը կառուցուած ըլլալով բլուրի մը լանջերուն վրայ, ժողովուրդը տուններուն բակերէն կրնար դիտել քաղաքէն անմիջապէս դուրս գտնուող դաշտին մէջ կատարուող անցուդարձերը: Թեավէտ քաղաքը հեռու էր պատերազմի ճակատներէն, սակայն անոր բնակիչներուն մեծամասնութիւնը 1915-ին սարսափի մատնուած էր հայոց եւ ասորիններուն դէմ հալածանքներուն, բանտարկութիւններուն, սպանութեանց եւ բռնազարքի պատճառաւ: Կոտորածներէն ետք, քաղաքին վերապրոյ բնակիչները դարձան մէյմէկ ականատես վկաններ, որոնցմէ ոմանք իրենց յուշերը զրի առին:

Տէյփիս Կառնը Տիգրանակերտի նահանգի Մարտին քաղա-

քէն անցնող հայոց և քրիստոնեաններու կարաւաններուն կոտորածը մանրամասնօրէն կը նկարազրէ: Մարտին Օսմանեան Պետութեան մէջ կարեւոր քաղաք մըն էր, ուրկէ առեւտուրի քազմաքիւ կարաւաններ կ'անցնէին արեւելք-արեւմուտը իրար կապելով: Թէեւ քաղաքը երկրին մէջ կատարուող խժորժորիսներէն եւ ջարդերէն հեռու էր, սակայն եւ այնպէս բուրքերն ու քիրտերը անոր քրիստոնեայ բնակիչները հալածեցին, անարգեցին, բռնի ոյժով տարագրեցին, բանտարկեցին, շարշարեցին եւ փողոցներու մէջ քաշրեցին ու սպաննեցին:

Մարտինի բնակիչները ականատես դարձան բռնազարդուած հայոց մահուան կարաւաններու տանօանքներուն եւ խորխողումին, որոնք քաղաքին մօտէն կ'անցնէին դէպի Տէր Զօր ճանապարհին վրայ: Ասոր մասին Կառնը կ'ըսէ. «Մարտիններէն շատերը սոսկումով կը տեսնէին հայոց կարաւաններուն դժոխային տեսարանները: Ոմանք թերեւս վայելքի զգացումով կը դիտէին այդ տեսարանները ինչպէս ժամանակին հոռվմայեցինները տեղական սուսեռամարտերը: Ուրիշներ անոնց մէջ կը տեսնէին Աստուծոյ քարկութիւնը, որ իր ժողովուրդը կը պատժէր հաւաքական մեղքի մը համար: Տակաւին ուրիշներ անոնց մէջ կը տեսնէին մորքուող քաղաքացիններ, որոնք անիրաւորէն ու անարդարորէն ամրաստանուած էին յեղափոխորիւն մը դաւադրելու համար» (էջ 40): Տեղի ունեցող կոտորածներուն ասորինները «Սէյֆօ» կ'ըսէն, որ «Սուր» կը նշանակէ եւ հետեւարար Սէծ Եղեռնը կը կոչեն «1915, Սուրի Տարին»:

Մարտինի վերապրոյ բնակիչները լաւ գիտէին թէ 1915-ի Յունիսին այդ ջարդերը հրահրողներն էին Մարտինի կառավարիչ Պետրի պէյն ու ոստիկանապետ Մեմսուհ եւ որիշ պաշտօնեաններ:

1915-ին Մարտին գտնուող ականատես վկաններէն էին ասորի կարողիկէ վարդապետ Իշաք Արմալ (Ասորի կարողիկէ Պատրիարքի քարտուղար վարդապետը, որ 1921-ին փախուս տուաւ և ապաստանեցաւ Լիբանան), ուր իր յուշերը քուրին յանձնած է: Ուրիշ յուշագրող ականատես վկաններէն են Ժաք Ռեպորտ (Լատին տոմինիթեան քրանսացի վարդապետ մը, 1841-1921), որուն յուշերուն ձեռագիրները վերջերս միայն գտնուած

ևս Մուսուի մէջ Ծոցի առաջին պատերազմի ընթացքին: Այս նիւթին առնչութեամբ հայոց եւ ասորիներու ջարդերուն ականատես վկայ Մարի Տոմինիքի եւ ամերիկացի միսիոնար Ալֆեոս Անտրուսի յուշագրութիւնները տակալին ծեռագիր են: Կը կարծուի թէ այս նիւթին հետ կապուած այլ կորսուած ծեռագիրներ շատ կան, ինչպէս զարդեացի կարողիկէ վարդապետ Ժոզեֆ Թժենէնդինը: Ան գրած է բռնազարդուած հայոց եւ ասորիներու մասին, որոնք Սինճարի լեռներուն վրայ եզիտիներու կողմէ ապաստան գտած էին: Թժենէնդի Սինճարի մէջ հոգեւոր հովինի պաշտօն վերցուցած էր:

Յուշագրող ականատես վկաներ Արմելէ եւ Ռեքորէ այն օրերուն Մարտինի Ասորի Կարողիկէ Առաջնորդարանի (Շերկային Մարտինի Թանգարանը) լայն պատշզամէն է որ ընդհանրապէս տեսած ու հետեւած են պատահող դէպքերուն: Արմելէ 4 Յուլիս 1915-ին պտոյսի ելած էր քաղաքի արեւմտեան պարխապէն դուրս գտնուող բլուրները, որ յանձնարձ կը տեսնէ բռնազարդուած հայոց կարաւաններէն մէկր եւ այսպէս կը գրէ իր տեսածներուն մասին: «Այդ ի՞նչ կը տեսնէն դիմացս Օմար Աղայի աղքիրին մօս: Մեծ կարաւան մը կը յառաջանայ ոչխարներու հօտի մը պէս: Կը վերցնեմ հեռաղիտակս ու կը դիտեմ: Կը տեսնեմ մօտաւրապէս տասը հազարնոց քազմութիւն մը մեծաւ մասամբ կիներէ եւ երեխաներէ քաղկացած: Անոնց մէջ կան նաև ծերեր: Կը տեսնեմ զինուորներ որոնք կ'առաջնորդեն զանոնք, մերք ընդ մերք հարուածելով եւ կից տալով անոնց: Խեղճերը կը փորձեն փախուստ տալ: Կը տեսնեմ հրացանի փողեր եւ կը լսեմ հրացանաձգութեան ձայններ: Ոստիկան-զինուորները զանոնք առջեն կը քշեն: Քայլ ո՞ւր, Աստուած իմ... դէպի ջրհորը: Զինուորները հագուստները կը քաշեն անոնց վրայէն, դանակներով անոնց վրայ կը յարձակին, կը դաշունահարեն զանոնք եւ մէկ առ մէկ զուրին մէջ կը նետեն: Զինուորները կը վերադառնան կարաւանի գաղքականներուն: Ի՞նչ վայրագութիւն: Կարաւանին մէջ 8000 հոգի մնացած էին: Երեք ժամուան ընթացքին անոնք կրնային 2000 հոգի սպաննած ըլլալ: Քանի՞ հոգի էին անոնք երք իրենց տուներէն բռնազարդուեցան: Քանի մը օր առաջ լսած էի թէ անոնք 50 հազար հոգի էին: Անոնք կու գային

Կարինէն, Լճակէն (Կեօնճիր- լճակ Սեզիրէի հարաւը), Խարբերդէն եւ ուրիշ քաղաքներէն (էջ 41): Արմելէ շարտնակելով կ'ըստ թէ թիշ եւր Մարտինի բուրք եւ քիրտ մեծամեծները իրենց տիկիններով կու զան զուարճանալու արտորեալներուն քով, որոնք խուճապի կը մատնուին եւ հոս ու հոն կը վազեն: «Թուրքերուն մտրին մէջ անբարոյ խորհուրդներ կը կոահեմ» (էջ 41) կ'ըստ ան: Հարուստ բուրքեր ու քիրտեր սիրուն հարսեր ու մանկահասակ աղջիկներ կը խլեն իրենց տուներուն մէջ աշխատցնելու համար: Անոնք կը հրամայեն հայ փորքերուն անմիջապէս հաւատորաց ըլլալ եւ բրդանալ: Մարդարանուրեան հետեւանքով բուրք եւ քիրտ միջնորդներուն գրապանները ուկեղամներով կը լեցուին: Ոստիկան-զինուորներն ալ իրենց բաժինը կը ստանան ուկիններէն:

Արմելէ կը վկայէ հայոց հանդէպ Մարտինի բուրքերուն եւ քիրտերուն վայրագ վարուելակերպին մասին: Ան տեսած էր թէ բուրքերն ու քիրտերը մէծ քազմութեամբ կը յարձակէին հայ բռնազարդուածներուն ունեցածին վրայ ու կը կողովտէին զանոնք: Տեսած էր ազնուական հայոց վարկարեկումն ու անօգնական վիճակը: Մարտինի հայերն ու քրիստոնեաները բնաւ չէին երեւակայեր թէ իրենց բուրք եւ քիրտ դրացիները իրենց դէմ պիտի լարուին վայրագութեամբ: Քաղաքին բուրք եւ քիրտ երեւելիներն էին որ իրենց ժողովուրդը հայոց դէմ գոգրած էին: Անոնք որոշ հեղինակութենէ մը հրաման եւ թելաղրան ստացած էին այդպէս վարուելու հայոց եւ քրիստոնեաներուն հետ: Անոնք 1895-ին հայերը պաշտպանած էին դուրս յարձակող բուրքերու եւ քիրտերու դէմ: Տէյփիտ Կառունք կ'ըստ թէ մարտինցի բուրքերու եւ քիրտերու կեցուածքին փոփոխութիւնը կու զար կառավարութեան արձակած հրամանէն, որ կը մղէր ամէն բուրք եւ քիրտ հայ ու քրիստոնեայ սպաննելու: Մարտինի նախկին կառավարիչը՝ Հիլմի պէյ այդ հրահանգին չէր ներարկուած եւ ինքնուրոյն կերպով պաշտպանած էր հայերն ու քրիստոնեաները: Այս պատճառու ան տեղափոխուած էր Միջագետը եւ ուրիշ պաշտօնի մը վրայ նշանակուած:

Իբրիհամուր Տիգրանակերտէն Մարտին իր մասնաւր պատուիրակը Ֆեյզի պէյը դրկած կը որպեսզի քրիստոնեաներուն կո-

տորածները կազմակերպէր: Ըստ Ռեբորդի այս պատրաստութիւնները կը նպատակադրէին Մարտինի քրիստոնեաները բնաջնջել: Մարտինի մէջ կ'ապրէին 6500 հայ կարողիկէներ: Քրիստոնեաներուն ընդհանուր թիր կը հասնէր 75 հազարի: 1915-1916 տարիներուն անոնցմէ 48 հազարը նահատակուեցան: Ժաք Ռեբորդ կ'ըստ թէ թուրք գոգրողներն ու հրահրուները իրենց գրաբաները ոսկելորպ լեցուցին, սակայն այն թուրքերը որոնք մերժեցին սպաննել հայերն ու քրիստոնեաները չեն յիշուիր անգամ:

Ըստ Տէյվիտ Կառունիի եզրակացութեան, թուրքերը նոտարած էին բնաջնջել երկրին բոլոր քրիստոնեաները և ճգել միայն խլամները: Այն բոլոր բարձրաստիճան թուրք պաշտօնեաները, ինչպէս կառավարիչներն ու ոստիկանապետերը որոնք դիմ կեցան քրիստոնեաները սպաննելու արարքին, կը նոտածէին թէ Օսմանեան Պետութիւնը պէտք է գոյատեսէ քազմացեղ եւ տարբեր ծողովուրդներու միակեցութեամբ և կամ անոնք մարդկային բարձր բարոյականութեան տէր մարդիկ էին ու մարդասպանութիւն գործելու դէմ: Այսպիսի թուրքերը պաշտօնանկ եղած էին և կամ սպաննուած՝ առիթ տալու համար արինարու թուրքերու եւ քիրտերու իրենց հայասպանութեան ոճրային դերը կատարելու: Ըստ Կառունիի օսմանցի իշխանաւորներուն նպատակը միայն հայերը բնաջնջել չէր, այլ Օսմանեան Պետութեան բոլոր քրիստոնեաները, որպէսզի միատեսակ թուրք տարբին իշխանութիւնը ամրապնդուի երկրին մէջ: Իբրիհատի մասնաւոր պատուիրակը Ֆէյզի պէտ Տիգրանակերտէն Մարտին հասնելուն ըսած էր. «Ոչ մէկ քրիստոնեայ ողջ պէտք է մնայ: Մենք խլամ պիտի չսեպենք անոր որ այս հրամանը չի գործադրեր» (Եջ 43):

Գ. Հայասպանութեան Կանխամտածուած Ըլլալու Իրողութիւնը Սուրական Ազախ Գիտի 1915-ի Դիմադրութեան Առները

1915-ի գարնամ վերջերը եւ ամրան սկիզբը երբ հայոց բնագաղթի մահուան կարաւանները շարան-շարան կը տարտին Սուրիոյ հիւսիսային հատուածի գաղթակայանները, հոնկէ ալ Տէր Զօր եւ աւելի անդին, Մարտինի արեւելքը գտնուող ասորա-

կան Ազախ գիտը տակախն թրական եւ քրտական յարձակումներէ գերծ մնացած էր: Ազախ մեծ գիտը, որ 1915-ին հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուած է թրական օրինաւոր բանակին, պաշրպօղուրներուն եւ քիրտերուն դէմ, Մուսրաֆա Ջեմալի իշխանութեան օրերուն վերանուանուած է Տիլ: Տէյվիտ Կառունի կ'ըստ թէ Օսմանեան Պետութեան քաղաքական վարչական շահագրգռուած էին բնաջնջելու Ազախ գիտը, պարզապէս անոր համար որ ան բնակուած էր քրիստոնեաներով, որոնք չէին ոգեր մեռնիլ... առանց պայքարելու:

Այս նիթին մասին ստորեւ պիտի անդրադառնամ մանրամասնօրէն, որովհետեւ անիկա թրական Հայասպանութեան ծրագիրին մէջ կ'ընդգրկուի երկիրին քրիստոնեայ տարրը վերացնելու առումով՝ ի սպաս փանրութիզմի նպատակի իրականացման: Ազախը պաշտպանելու գերմանական ճիգերուն, խորհրդակցութիւններուն ու գերմանացի դիանագէտներու և գինուրական պատասխանատուններու յայտարութիւններէն կը բացայայտուի Հայասպանութեան մէջ Թուրքիայ կողքին Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը եւ Հայոց Ցեղասպանութեան կանխամտածուած բնոյրին փաստերը:

Մօտեցող փոանզի նշաններէն ակներեւ կը դառնայ որ Ազախի զիխուն աղէտ մը կը պատրաստոի 1915-ի Մայիսին: Ազախ գիտացինները կը սկսին ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ տեսնել: Ծրջակայ փոքր գիտերու քրիստոնեայ բնակիչները կը լրեն իրենց տունները, Ազախ մէջ կը հաւաքուին եւ միացեալ աշխատանք կը տանին դէմ դնելու համար թուրքրտական հաւանական յարձակումի մը:

Քրտական ցեղախումբեր ասորի, քաղղէացի ու հայ բնակիչներէ պարագուած շրջակայ գիտերուն վրայ կը յարձակին, տունները կը կողոպտեն, կ'այրեն ու կը գրանեն 1915-ի Յունիս եւ Յուլիս ամիսներու թիւացքին: Անոնք Օգոստոսի կէտերուն Ազախը կը պաշարեն: Ասորական Սիսիար աւանը (տես Սիսիար գիտարարաք Արևմտեան Հայաստանում, Տիգրանիկի նահանգի Մարտինի գաւառում Սիսիարի գաւառակում, սրա կեղրոնք, 1890թ ունէր 900, 1915-ին՝ աւելի քան 1500 հայ բնակիչ, ու

բոնք Սեծ Եղիշևի ժամանակ կոտորուել կամ տարագրուել են-
թաղիս Յակոբեանի, Ստեփան Մելիք-Բախչեանի և Յովհան-
նելս Բարսեղեանի կազմած «Հայաստանի Եւ Յարակից Ծրջան-
ների Տեղանունների Բառարան»ը, Երևան, էջ 2894/4814- հա-
մացանցային բառարան) բուրքերուն եւ քիրտերուն շաբաթ մը
դիմադրելէ յետոյ ինկած էր: Անոր բնակիչներուն մեծ մասը
ջարդուած էր, իսկ մնացեալը՝ բռնազարդուած: Զանի մը աս-
րական գիտեր, ինչպէս Միտիարի հիւսիսը գտնուող Խվարտո
(Անրկայիս՝ Կիլկէօզի) գիտը, Միտիարի հիւսիս-արևելքը զրտ-
նուող Հակ (Անրկայիս՝ Անիքլի) գիտը եւ Միտիարի ու Ազախի
միջեւ գտնուող Պասիպրիս (Անրկայիս՝ Հապերլի) գիտը բանի
մը որ աւելի կրցան դիմադրել բուրքերուն եւ քիրտերուն դէմ:

Թուրքիոյ մէջ գործող գերմանական զինուորական իրանա-
ստարութեան ոչաղբութիւնը գրաւած էր բուրքերու ոչ-հայ
քրիստոնեանները՝ ասորիններն ու քաղքացինները սպաննելու
գործողութիւնները: Գերմանացինները կը նկատեն թէ իրենց եւ
բուրքերու միջեւ գոյացած միայն հայերը բնաշնչելու լուելեայն
համաձայնութիւնը խախտած էր, լաւ Տէյլիտ Կառուիրի: «Այս
մէկը մեր եւ օսմանցիններու միջեւ գոյացած համաձայնութեան
դէմ ըսրուսութիւն մըն է եւ Տիգրանակերտի կառավարի՛ Ստե-
մետ Ռեշիտ պէյի ծայրահեղ ատելութեան ու քրիստոնեաններուն
դէմ կատարուող վատութեան ուղղակի հետեւանքն է» կ'ըսէ
Սուսուի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Ռութը Հոլշրայն: Ան
Գերմանիոյ ռայխսքանցլեր (Վարչապետ) Թէոպալու ֆոն Պեր-
ման-Հոլվեկին կը զրէ բողոքի նամակ մը, որուն մէջ կ'ըսէ թէ ա-
սորիններն ու զաղքեացինները միմիայն իրենք գիրենք կը պաշտ-
պանեն եւ պետութեան դէմ ոչ մէկ անկարգութիւն չեն գործեր:

Այսպիսով անզամ մը ես ակնյայտ կը դառնայ թէ Գերման-
իա նախապէս մշակած եւ ծրագրած էր որոշ ռազմավարութիւն
մը պատերազմի ընթացքին իր բոլոր ընելիքներուն համար: Ակ-
ներեւ է Հայասպանութեան մէջ անոր մեղսակցութիւնը Թուրք-
իոյ կողքին, որ Գերմանիոյ ռազմավարութեան անբաժանելի
մասը կը կազմէր: Երբ կ'ըսենք թէ նախապէս ծրագրուած էր որ
միայն հայերը պէտք է բնաշնչել եւ ոչ միս քրիստոնեանները, ու-
րեմն իու յստակ եւ ցցուն կերպով կ'երեւայ Հայասպանութեան

Կամիսամտածուած բնոյքը:

Քրուսկան ցեղերը 18 Օգոստոս 1915-ին Ազախի վրայ յար-
ծակում կը գործեն բայց կը նահանջեն՝ պարտուած եւ շատ զո-
հեր տալով: Անոնք յաջորդական բանի մը յարծակումներ կը
գործեն, սակայն կը ձախողին եւ վերջնականապէս կը բաշտին
ճակատէն Սեպտեմբերի սկիզբները: Օսմանեան քաղաքական
վարչամերենան մեծ ճիզ բավելէ յետոյ կը յաջողի օսմանեան
բանակի զինուորականները համոզել թէ Ազախի կոռուպներուն
մէջ մեծ թիսով յեղափոխական հայեր ալ կը գտնուին եւ սաստիկ
կարիքը կը զգացուի զանոնք ընկերու: Անոնք կը ստեն գերմա-
նացի զինուորականներուն ըսելով թէ Ազախի բնակիչներուն
մեծ մասը ըմբուտ հայեր են: Ուստի ոճային նախաձեռնու-
թիւնը օսմանեան բանակը կը ստանձնէ: Այդ օրերուն Ազախի
մօտերէն Էօմեր Նաճի պէյի իրամանատարութեան տակ որոշ
յանձնարարութեամբ մը դէպի Պարսկաստան ուղղուող օսման-
եան բանակէն գունդ մը կ'անցնելը զերմանական գունդի մը ըն-
կերակցութեամբ: Գերմանական գունդին իրամանատարը Կա-
րինի նախակին փոխիհիպատոս հազարապէտ Մաքս Էրվին ֆոն
Շէօֆներ-Ռիխերն էր: Էօմեր Նաճի պէյ իսկոյն իր ոյժերը կը
կազմակերպէ եւ զօրաւոր յարծակում մը կը գործէ Ազախի
վրայ: Միւս կողմէ հազարապէտ Շէօֆներ-Ռիխերն կտրակա-
նապէս կը մերժէ մասնակցիլ յարծակումին: Ան տեղական իշ-
խանութիւններուն ըսածներուն շէր հաւատար եւ լաւ գիտէ թէ
Ազախի բնակչութեան ջախջախիչ մեծամասնութիւնը ուղղա-
փառ ասորիններ էին: Ռիխերն համոզուած էր որ Ազախի ընդդի-
մութիւնը զուտ ինքնապաշտպանութեան համար էր եւ ոչ մէկ ըմ-
բուտութեան նշոյլ կար անոր մէջ: Ասորինները տեսնելով հայոց
պատահած աղէտները կը վախճային թէ բուրքերը զիրենք ալ
պիտի կոտորեին, ուստի ինքնապաշտպանութեան դիմած էին:
Ազախի հարցին շուրջ Թուրքիոյ մէջ զերմանական ոյժերու
իրամանատարութիւնը ժողով կը գումարէ ընդհանուր իրամա-
նատար Քոլմար ֆոն տէր Խոլցի նախագահութեամբ եւ որոշում
կը տրուի չմասնակցիլ ասորինները բնաշնչելու բախումներուն:
Ազախի կոռուպդ քաջերը բուռն դիմադրութիւն ցոյց կու տան
Նաճի պէյի ոյժերուն: Վերջինս կը յայտնաբերէ Ազախի բնակ-

չորեան մեծամասնութեան ասորի ուղղափառ ինքնութեան իրականութիւնը: Նոյեմբեր ամստան մէջ ասորի ազատամարտիկները կը յաջողին լեռներուն մէջն նախապէս քացուած փառուի մը օգտագործելով յառաջանալ թրքական դիրքերուն մօտ եւ մեծ թիով բուրք զինուորներ սպանելու ու զրաւել մեծ քանակութեամբ գենը: Նաճի պէյ պարտուած էր եւ կը փափաքէր պատուատը ելք մը գտնել ճակատամարտին: Ան պատուիրակներու միջոցաւ կը քանակցի ասորի կոռուպմերուն հետ: Հակառակ էնվեր փաշայի հրամանին՝ Ազախը քարուրան ընելու, Նաճի պէյի օգնականը՝ Քամիլ պէյ թրքական ոյժերուն հրաման կ'արծակէ նահանջել եւ բոյ տալ Ազախի բնակիչներուն խաղաղ ապրելու: Երկու կողմերուն միջն համաձայնութիւն մը կը գոյանայ: Խաղաղ ապրելու խոստումին փոխարէն Ազախի բնակիչները կը խոստանան տուրքերը վճարել ու զրաւուած գեները վերադարձնել օսմանեան քանակին:

II. Վահագն Աւետեանի գեկուցումը

Ա. Շուտական Գաղտնի Փաստարութերը Հայասպանութեան Մասին

Հայասպանութիւնը ուսումնասիրող Վահագն Աւետեանը այս մասին պատրաստած է գեկուցում մը՝ «Հայոց Ցեղասպանութիւնը Շուտական Պաշտօնական Տեղեկագրութեանց Ընդմշցէն» վերնագիրով եւ ներկայացուցած Սրորդումի Սեւուրքերուն Համալսարանի մէկ գիտաժողովին, որուն ընթացքին արձարուած են Հայասպանութեան վերաբերեալ զանազան նիւթեր:

Այս բոլոր երկիրները որոնք դիանագիտական ներկայացնութիւն կամ կրօնական առարելութեան (միսիոնարութիւն) գործիչներ ունեն Օսմանեան Պետութեան մէջ, լաւապէս իրազէկ դարձած էին 1915-ի հայոց Մեծ եղեռնի անցուարձերուն: Այս տեսակէտով անոնցմէ ամենեն հարուստն էր Գերմանիան, որ Կ. Պոլսոյ մէջ դեսպան ուներ եւ երկրին մեծ քաղաքներուն մէջ հիպատուսներ, գերմանական միսիոնարութեան գործիչներն ու զատ: Դաշնակից պետութիւնները ինչպէս Ֆրանսա եւ Մեծ Բրիտանիա իրենց դեսպաններն ու ինպատունները տուն կանչեցին 1914-ի ամրան, երբ Թուրքիա պատերազմի մէջ մտաւ ա-

նոնց դէմ: Թուրքիոյ մէջ գտնուող ամերիկեան դիանագիտական նարմինը ամենեն հարուստ ու լաւ աղքիւրն էր Հայասպանութեան մասին խօսող մինչեւ 1917-ի զարումը երբ Ամերիկա պատերազմի մէջ մտաւ Թուրքիոյ և Գերմանիոյ դէմ: Շուտ միշտ եղած էր Գերմանիոյ ազդեցութեան տակ ու այդպէս ալ կը շարունակէր: Բայց այս իրողութիւնը բնաւ արգելով մը չէր անոր կարգ մը դիանագիտներուն համար որպէսզի առարկայականորեն վկայեն հայոց տառապանքներուն եւ հայոց դէմ բուրքերու բարբարութիւններուն մասին (<http://maviboncuk.blogspot.com/2012/10/swedish-diplomats-in-ottoman-empire.html> համացանցային կայք): Փէր Կիւրաւ Օվիւր Ռուվա Անքարսվարտ (1865 –1953) իրեւն դեսպան 1905-1920 կը ներկայացներ Շուտի պետութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ: Ան ականատես վկայող մը եղած է Հայասպանութեան իր կառավարութեան դրկած քազմաթիւ զեկուցումներով՝ որոնցմէ են «Հայ Ազգին Բնաջնջումը», «Անճիտել Հայերը», «Սրբելով Հայ Ազգը» եւայլն (https://en.wikipedia.org/wiki/Cossva_Anckarsv%C3%A4rd համացանցային կայք):

Գերմանիա զօրացնելու համար իր ազդեցութիւնը շուտական տեղեկատութեան վրայ, 1915-ին զաղտնարար մեծ թիով բաժնետունսեր կը զնէ շուտական «Աֆրոնալլատէր» եւ «Տակէն» թերթերու սեփականտիրութեան մէջ: Յիշուած երկու թերթերուն տպարանակը 92 հազար էր միասնարար գրեթէ հաւասար դաշնակիցներու բարեկամ շուտական «Տակըն Նայիթեր» եւ «Սոցեալ-Տեմոքքրարեն» թերթերու ընդհանուր տպարանակին: Հակառակ այս եւ նման իրողութիւններու, որոնք շուտական բազմաթիւ թերթեր գերմանական ազդեցութեան տակ կը պահէին, կը գտնուին անդին մեծ թիով շուտական այլ թերթեր, որոնք ստոյգ լուրեր կը իրատարակէին Թուրքիոյ ներքին իրադարձութիւններու, հայոց կոտորածներու եւ բնագարերու մասին:

Վահագն Աւետեան կ'ըսէ թէ ամերիկեան դիանագիտական մարմինը, ամերիկացի ուսուցիչները, թժկական ասպարեզին մէջ գործողներն ու միսիոնարները առաւելագոյն շափով կրցած են հայոց տառապանքներուն եւ թրքական վայրագութիւննե-

բոն մասին հաղորդել միջազգային հանրային կարծերին մինչև Ամերիկայի պատերազմին մեջ մտնելը, ինչպէս յիշեցինք վերը: Ամերիկեան դեսպանին եւ հիպատոսներուն մեկնելեն ետք, Կ. Պոլսոյ շուէտական դեսպանատունն է որ անոր գործերը վարած է: Այս պատճառու շուէտական ներկայացուցութիւնը իր պաշտօնեորդինը աւելցուցած է եւ ամերիկեան գործերու պատասխանատու նշանակած Գ. Ահրելունը:

Ժամանակաւրապէս Պարսկաստան հաստատուած շուէտացի զինուորական կցորդ՝ Կիւրավ Հիալմար Փրավից, որ Կ. Պոլսէն իրանեան սահման բոլոր վառորուի մը հետ ճամրորդած էր, հայոց եւ իրեաներու դէմ նախապաշարուած ըլլալով, ոչ առարկայական մօտեցում եւ սխալ դիրքորոշում բռնած էր Հայասպանութեան հանդէպ: Երբ ան վերադարձած է Շուէտ, 23 Ապրիլ 1917-ին իրատարակած է գլոր մը, որուն մեջ կը հերթ հայոց մասին պատմուած իրականութիւնները, ընդունելով հանդերձ թէ տեսած էր հայերու դիակներ եւ մահանալու մօտ հայեր, որոնք հաց կը խնդրէին: Հայոց Յեղասպանութիւնը դրժողներ, մանաւանդ բոլոր դրժողականներ անոր գրութիւնները լայնօրէն կը շահագործեն:

Վերոյիշեալ կերպարին հակառակ, Կ. Պոլսոյ մեջ շուէտական դեսպանատան զինուորական կցորդ հարիւրապէտ (աւելի ուշ՝ հազարապէտ) Քարլ Այնար աֆ Վիրսէն (1875–1946) Հայասպանութեան պերճախոս ականատես վկայ մըն է: Ան դեսպանատան մեջ գործած է 1915-ին մինչև 1920: Այդ ժամանակաշրջանի անցուղարձերուն մասին ան կանոնաւրարար տեղեկացուցած է Շուէտի դեսպան Փէր Կիւրա Օկիւր Քուփա Անրարսվարտը գաղտնի գեկուցումներով:

Այնար աֆ Վիրսէն 1942-ին իրատարակած է «Յուշեր Խաղաղութեան Ու Պատերազմէն» խորագիրով իր տպաւրութիւններու գիրքը, որուն մեջ լման գլուխ մը յատկացուցած է Հայասպանութեան՝ «Ամրող Ազգի Մը Բնաջնջումը» վերնագիրով: Հայոց սարսափելի վիճակը նկարագրելով ան կ'ըսէ. «Թուրքիոյ մեջ կեցութեանս առաջին տարին ականատես դարձայ անհաւատալի ողբերգութեան մը, որ աշխարհի պատմութեան մեջ տեղ կը գրաւէ իբր հայոց բնաջնջումը: Հայոց իրերայացորդ բռնա-

գաղթերը ծածկոյթ մըն էին այդ բնաջնջումին: Տեղահանութիւնները երեւոյթապէս կը նպակառը էին հայերը տեղափոխսել Միջազգեստի հիւսիսային անսապատները, սակայն անոնք խորքին մեջ նպատակ ունեին բնաջնջել հայութիւնը, որպէսզի Փոքր Ասիոյ մեջ ամրապնդուի բոլոր տարրին գերիշխանութիւնը»: Ան կ'ըսէ. թէ բրական դեկավարութիւնը երածանները բերանացի ու ծայրահետ խորանանկութեամբ կու տար, ամէն բան գաղտնի մընուղրտի մեջ պահելով:

Ծրջելով թուրքիոյ բոլոր կողմերը ան մօտէն հետեւած ու ծանօթացած էր բրական եւ գերմանական զինուորական հաստատութիւններու գործելակերպին: Այն օրերուն տարածուած համաճարակին մասին խօսելով Այնար աֆ Վիրսէն կ'ըսէ. «Հայոց հաղածանքները մեծ դեր խաղացած են համաճարակի տարածման մեջ, որովհետեւ բռնագաղթի ճանապարհներուն վրայ հիւսանդութիւններէն ու սաստիկ տառապանքներէն հայոցնէ հարիւր հազարներով մահացած են»:

Վիրսէնի խորիդածութիւններն ու դիարկութիւնը շատ կարեւոր հակածառութիւն մըն են բրական ուրացման, որովհետեւ ան կը շեշտէ գործուած ոճիրին կանխաճտածուած բնոյրը երբ կ'ըսէ. «Անոնք որոնք ողդակի չին սպաննուած, աւելի ուշ ենթարկուեցան մտադրաբար ու կանխապէտ (շեշտադրումը ինն է- Յ.Ի.) ստեղծուած յորի պայմաններու եւ այդպիսով փնացան»:

Այս կէտը Հայասպանութեան կանխամտածուած բնոյրը զօրաւոր փաստարկ մըն է, որ Մ. Ա. Կ.-ի Յեղասպանութեան Քանածեաին համածայն թուրքերը կը դատապարտէ յետադարձ ազդեցութեան գօրութեամբ: Թուրքերը միշտ հայոց բռնագաղթերը պաշտօնական ատեաններու եւ գեկուցումներու մեջ կը կոչեն «մերատեղաւորում» (relocation):

Այս մասին թաներ Արչամ կ'ըսէ թէ Հայասպանութեան կանխամտածուած բնոյրը յատակ է երբ նկատի առնենք վերատեղաւորումներու ծեւերը, արագութիւնն ու բոլորվին առանց պատրաստութեան ժամանակ տալու իրողութիւնները: «Վերատեղաւորումները կամ բռնագաղթերը հաւասար էին մահուան» (շեշտադրումը ինն է- Յ.Ի.), կը հաստատէ թաներ Արչամ:

Վիրսէն կ'ըսէ թէ Օսմանեան կառավարութեան կիռարկած միջոցառումներուն հետեւանքով մէկ միլիոն հայէր մահացած են: Եթէ նկատի ունենաք այս թիր ըստ օսմանեան պաշտօնական տունագիտերուն՝ որ Օսմանեան Պետութեան մէջ հայոց ազգաբնակչութեան թիր երկու միլիոն կը ներկայացնէ, որեմն հայոց կեսը փճացած է: Սա համեմատական մեծ կորուստ մըն է: Այնար աֆ Վիրսէն կ'եզրակացնէ ըսելով. «Փոքր Ասիր հայոց բնաջնջումի իրողութիւնը կը զրգու բոլոր մարդկութեան զգացումները: Հայոց Յեղասպանութիւնը վերջին քանի մը դարերու ընթացքին գործուած ամենէն մեծ ոճիրն է: Հայկական հարցը լուծելու բրբական այս ձեւը շատ ընդգեցուցիչ է: Տակախն աշքերուս առջեւ կը պատկերացնեմ ժաղարքը, որ կ'ըսէ. «Հայկական հարցը լուծուած է»: Համամիտ են Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ լիազօր դեսպան: Զօրավար Ֆոն Լուստվի ըսածին երբ ան ականջիս գաղտնաբար փսփսաց. «Հայկական կոտորածները աշխարհի պատմութեան մէջ ամենէն մեծ վայրագութիւններն են», հակառակ անոր որ ան որոշ չափով համաձայն էր հայոց դէմ բուրքերու գործադրած միջոցառումներուն»:

Հակառակ Հայասպանութեան փաստը ամրապնդող բազմաթիւ փաստարկներուն, որոնք ոչ միայն շուտական պետական գաղտնի տեղեկատուութեանց մէջ կան, այլ նաև եւրոպական ու տարրեր երկիրներու պետական արխիտերուն մէջ գոյութիւն ունին, տակախն իրենք զիրենք «ազատութեան» խորհրդանիշ յորդորջող առանցքի անդամները՝ Ա. Մ. Ն., Իսրայէլ եւ Սէւն Քրիստոնիա իրենց ստրկամիտ մանկաւիկներով կը յամառին դէմ կենալ ճշմարտութեան, յիշեցնելով մեզի ջայլամի «հնարամութիւն»ը: Հայասպանութիւնը՝ անոնք երբեմն Յեղասպանութիւն կը կոչեն ու երբեմն կը իրաժարին անկէ, ի զոր թերերելով քաղաքական սուսի ու նենգութեան խաւարի արահետներուն մէջ, երկումի արտայայտութիւններ որոճալով եւ բառախաղեր սարքելով իրականութեան դիմաց: Սա պարզապէս ՈՇԻՐ է: Աւելին՝ ներկայիս այս պետութիւնները շատ աւելի փտանգաւոր ու ծիրներու մէջ բարխած են իրենց ճեռքերը մանաւանդ՝ կենսարանական պատերազմներ մղելով:

Բ. Ծունդի դեսպան Փէր Կիւրա Օկիսր Քուվա Անքարա-վարտի Վկայութիւնը Հայասպանութեան Սասին

Փէր Կիւրա Օկիսր Քուվա Անքարավարտ ծնած է Սրբիում, 1865-ին: Ան 1890-ին լիանագիտական կցորդ կը նշանակուի Ծունդի Արտաքին Գործոց նախարարութեան մէջ: Ծունդի պետութեան լիազօր դեսպան կը նշանակուի Կ. Պոլսոյ մէջ 1906-ին եւ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1920: Ան ականատես վկայող մը եղած է Հայասպանութեան իր կառավարութեան որկած բազմաթիւ գեկուցումներով որոնցմէ են «Հայ Ազգին Բնաջնջումը», «Անծիտել Հայերը», «Արքելով Հայ Ազգը» եւայլն (http://www.genocide1915.org/ogonvittnen_diplomater.html համացանցային կայք):

Ի տես հայոց կոտորածներուն Փէր Կիւրա Օկիսր Քուվա Անքարավարտ իր գեկոյցներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ. «Միայն օսմար միջամտութիւնը կրնար արգիլել հայոց բնաջնջումը: Թուրքերը սակայն, պատերազմի ընթացքին լաւագոյն առիթը գտած էին հայերը բնաջնջելու կառավարական ծրագիրը գործադրելու, ինչ որ խաղաղութեան ժամանակ անկարելի էր գործադրել»: Ծունդացի լիանագէտ Անքարավարտ թէեւ անաշառ եւ առարկայական էր պատահող կոտորածները տեղեկագրելու մէջ, սակայն վերջ ի վերջոյ գերմանական ազդեցութեան տակ ըլլալով, իր յոյսը կը դնէ հզօր Գերմանիոյ փրկարարէ դերին վրայ ու կ'ըսէ. «Հայոց բնաջնջումը կրնար արգիլուիլ եթէ գերմանացի խորհրդականներուն գերակշուրթիւն շնորհուած ըլլար Թուրքիոյ բաղաքական իշխանութեանց վրայ, ինչպէս անոնք գերիշխանութիւն ունեին բրբական զամաքային ու ծովային ոյժերուն վրայ»: Այս կարծիքը ան կը յայտնէ հակառակ իր մէկ որիշ հաստատումին՝ ուր կ'ըսէ. «Հայերը կոտորելու յանցանքին համար Թուրքիոյ դէմ Գերմանիոյ բողոքները չնշին ազդեցութիւն ունեցան միայն եւ ընդհանրապէս ծառայեցին Թուրքիոյ հետ Գերմանիոյ մեղսակցութեան դէմ ամրաստանութեան մեղմացման նպատակին»:

Անքարավարտ 1915-ի հայոց կոտորածները կը նկարագրէ սրտի դառն կսկիծով եւ կը մէջբերէ Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքին կոչը ուղղուած բրբական կառավարութեան: Սարսափելի

կոտորածներու եւ ահոելի արինահեղութեան մքնողորտին մէջ Պատրիարքը կ'ըսէ. «Երէ նպատակը հայ ժողովուրդը բնաջնջել է, այդ պարագային հայերը պատրաստ են ձեռնարկելու նոր շարժումի մը՝ զանգուածարար հարաւային Ամերիկա գաղթելու։ Այս ձևով քորքերը կը ձերքագույն հայերէն եւ հայերը աւելի նուազ կը տառապին քան ներկայիս»։

Հայոց կոտորածները 1915-ի ամրան իրենց գագաթնակետին հասած էին։ Գերմանացիները առ երես քողոք ներկայացուցին Բարձր Դրան պարզապես իրենց վրայէն մեղակցութեան մրուրը մաքրելու համար։ Այս մասին դեսպան Անրարսվարտ Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Հանու Ֆոն Վանկենհայմի խօսքը կը մէջըեր։ «Գերմանիա այլևս չի կրնար լուր մնալ իրրեւ ականատես վկայ երբ Թուրքիա քարոյականութեամբ եւ տնտեսական տեսակետով զահավէժն ի վար կը սուրայ, որովհետու ան կը շարունակէ հայերը հալածել։ Աւելին Բ. Դուռը կը սուսայ զօրաւոր քողոքներ, որոնց հիման վրայ Գերմանիա կ'ամրաստանուի իրրեւ հայոց հալածանքները վատերացնող ոյժ կամ մեղակից։ Վերջապես, Գերմանիա կը մերժէ վերցնել որևէ պատասխանատութիւն հայոց հալածանքներու հետեւանքներուն նկատմամբ»։

Մեղակից Գերմանիա կեղծիքով եւ սուսով է որ կը չքմեղանար Հայասպանութեան Ոճիրին հանդէպ։ Սակայն եւ այնպէս գոյութիւն ունեցած են անկեղծ մարդիկ, նոյնիսկ՝ գերմանացիներ, որոնք ի տես հայոց կրած հալածանքներուն, շարչարանքներուն եւ սպանդին բնդվումի ու քողոքի ձայն բարձրացուցած են իրենց մեծաւորներուն եւ նոյնիսկ քորքին երեսին։ Ասոնցմէ մէկն է Հարունիկ աւանի գերմանական որրանցի տնօրինը՝ Բ. Ֆոն Տոպկեր, որ քորքերու ձեռքով կատարուող հայոց կոտորածները կը նկարագրէ Ասանայի մէջ Գերմանիոյ իհապատուին Էօժեն Թիկէի ուղղուած 10 Յուլիս 1915 քուագրեալ նամակով, բոլորեւով քորքերուն դէմ, վերոյիշեալ օսմանեան Բ. Դուռի ուղղուած գերմանական պաշտօնական կեղծ քողոքէն ամիսներ առաջ։ Բ. Ֆոն Տոպկեր կ'ըսէ. «Երկրին սայլուղիներով, ամենուրեք առաջացնելով մեծագոյն կարեկցանք, քանի որ նրանց մէջ կան բազմաքի յոի կանայք, ծծկեր երեխաներ, քազ-

մարի երեխաներ, իհանդներ ու քշուառներ, նաև կոյրեր կան նրանց մէջ, շատերը գրերէ մերկ են, բովիկ ու վիրաւոր ուրերով մեռնում են, այրող ու յաճախ քարքարոտ ճանապարհներին», Տոպկեր կը շարունակէ ըսելով. «Մենք քողոքում ենք (ընդգծումը իմն է- Յ. Ի.) այն միջոցառումների դէմ, որոնցմնվ քորքերը ծաղրում են ամրող քաղաքակիրք միտքն ու մարդկութեանը։ Թէ անրարոյութիւն չէ՝ քաղաքի կրթուած բնակչութեանը շպրտել գիղական ճամբաներին, կանանցով ու երեխաներով հանդերձ, կիզիշ արեւի տակ ու տապին, քամուն ու վատ եղանակին, առանց հանգրուանի եւ յոյսի, մատնուած ամրոջովին անյայու պարագային»։ Սոյն նաճակը լոյս տեսած է Վոլֆկանկ Կուսրի «Հայերի Ցեղասպանութիւնը 1915-1916. Գերմանիոյ Արտարին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիտի Փաստարդութիւնը» (The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916), (գերմաներն ու բարգմանեց եւ իրատարակութեան պատրաստեց Ռուգան Պորխիս Եռուտանեան, «Հայաստան» իրատարակչութիւն, Երեւան, միջակ չափի 482 էջ) աշխատութեան էջ 97-101-ի մէջ։

Դեսպան Անրարսվարտ սկիզբը բնաւ չէր կասկածեր Թուրքիոյ հետ Գերմանիոյ մեղակցութեան, քայ աւելի ուշ ան հանգուեցաւ այդ իրականութեան թէ. Գերմանիա Թուրքիոյ հետ միասին ծրագրած եր հայոց բնաջնջումը և մեղակից եր անոր։ Յիշենք որ Շուէտը թէեւ չէզոր դիրք քոնած եր Ա. Համաշխարհային Պատերազմին, սակայն ան Գերմանիոյ ազդեցութեան տակ կը գտնուէր։

Հայոց սաստիկ հալածանքներուն եւ կոտորածներուն մասին Շուէտի դեսպան Անրարսվարտ կ'ըսէ. «Յստուկ է թէ քորքերը ներկայիս պատերազմի ժամանակ հայ ազգը բնաջնջելու համար առիրը կը շահագործն որպէսզի երք խաղաղութիւն ըլլայ, հայերը այլեւս գոյութիւն չունենան աշխարհի երեսին։ Կարեւոր է ընդգծել թէ հայերը հալածելու արարքները կը կատարուին օսմանեան կառավարութեան դրդումով։ Թրքական մոլեսանդրութիւնն ալ իր դերը կը խաղայ այս հարցին մէջ։ Այս գործողութիւնները կը ծգտին ստեղծել երկիր նը, որ միայն քորքերը կը նաև ապրիլ։ Այս հալածանքները մօտ ատենէն կը կիրառկուին

նաեւ յոյներու եւ այլ քրիստոնեաներու դէմ»: Թուրքիա գործող գերմանացիներէն ուժանը, ի տես հայոց հալածաներուն եւ քրական վայրենի արարքներուն, մէկն աւելի անզամներ ըսած են. «Սենք ամաշում ենք լինել գերմանացի», յստակօրէն տեսնելով իրենց պետութեան՝ Գերմանիոյ մեղակցութիւնը Հայապանութեան մէջ:

Դեսպան Ամբարսպարտ մատը վերքին վրայ դնելով իր առաջին խսկ գեկոյցին մէջ, 6 Յուլիս 1915 բուազրեալ, որ կ'ամրատանէ քրական կառավարութիւնն ու Երիտրուրքերը Հայապանութեան ոճիրով կ'րաէ. «Հայոց հալածանըները հասած են սարսափելի համեմատութիւններու: Ամէն բան ցոյց կու տայ թէ Երիտրուրքերը շահագործելով առիրը միանգամ ընդ միշտ կը ձգտին վերջ դնել Հայկական Հարցին, երբ անոնք արտաքին ոչ մէկ ոյժի միջամտութեան մասին մտահոգութեան կարիքը ունին: Անոնք ամենայն հեշտութեամբ կը բնաջնջեն (exterminate-ստո-tandet) Հայ Ազգը ... Այնպէս չի բուիր ինծի թէ բուրք ժողովուրդը ինքնազուխ կը գործէ, այլ ամրող շարժումը կը բխի օսմանեան կառավարութենին եւ Երիտրուրք Կոմիտէն, որ ամէն բանի ետին կը կանգնի եւ ցոյց կու տայ թէ ան ի՞նչ տեսակի գաղափարներ ու ծրագիրներ կը պատրաստ...»:

Ծուսի դեսպան Ամբարսպարտի գեկոյցներէն կ'եզրակացնենք թէ ան երեք իրականութիւններ կը շեշտէ.

1. Հայ Ազգը բնաջնջելու ծրագիր եւ գործադրութիւն գոյութիւն ոնի: Ազգ մը Բնաջնջելու Կանխամտածուած Բնոյք է այս գործեակերպը:

2. Հայասպանութեան Ոճիրի հեղինակը Թուրքիոյ կառավարութիւնն ու Երիտրուրքերն են:

3. Գերմանիոյ մեղակցութիւնը անուղղակիօրէն շեշտուած է: Վերոյիշեալ երեք կետերէն առաջին երկուքը Մ.Ա.Կ.-ի Ցեղասպանութեան բանածեւը յետաղարձ ազդեցութեամբ կիրակելու համար պահանջուած եւ լրացրից պայմաններ են, որոնցով կը դատապարտի Թուրքիա Հայասպանութեան Ոճիրի իրրեւ հեղինակ: Ի՞նչի կը սպասեն աշխարհի «զուսար» միտքերը որոնք անդադար ազատութեան եւ արդարութեան լրգունզներ կը կրկնեն ու բարյական դասեր կը շուայլեն բոլորին,

բաելով. «Զաղաքականութիւնը բարյականութիւն է»: Եթէ ոճ-րագործք չպատժուի, ոճիրը կը կրկնուի եւ այս անզամ տուժութերը կ'ըլլան անոնք, որոնք նեզգարաք կ'ուրանան ճշմարտութիւնը եւ կը խուսափին արդարութիւն հասուցել գոհին:

III. Պատմաբան Մարիա Սմապերէի Ձեկուցումը Հայոց Ծուսացի Մայրիկը՝ Ալմա Եռհանսոն

Պատմաբան Մարիա Սմապերէ, Ծուսի Լուսու Համալսարանի դասախոս, Հայոց Ցեղասպանութիւնը ուսումնասիրած եւ զեկուցում մը ներկայացուցած է Սրորիոլի Սեռուրբելորն Համալսարանի մէկ գիտաժողովին, որուն ընթացքին արծարծուած են Հայասպանութեան վերաբերեալ զանազան նիրեր: Սմապերէի տեղեկագրութիւնը կը կրէ «Հայոց Ցեղասպանութիւնը Եւ Ականատեսի Վկայութիւններ» (The Armenian Genocide and witness narratives) խորագրը: Անոր մէջ Մարիա Սմապերէ կը ներկայացնէ շուտացի միսիոնարուի հայոց մայրիկ Ալմա Եռհանսոնի (1881-1974) կեանքը, գործունեութիւնն ու վկայութիւնը Արևմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ:

Մարդաբարական նուիրեալ գործին ծառայող միսիոնարուինները յաճախ կը նկատուին իրեւն մայրիկներ, որոնք ամրող սերունդ մը կը պահէին: Այդ կիմները ամրող սիրով համակուած էին իրենց նման ուրիշ ազգերու կիմներու եւ աղջիկներու հանդէպ ու իրենց քրիստոնեական համոզումին եւ խոճին պարտը կը կատարէին: Հոս մարդ ինքնարերաք կը խորիրդածէ այն հսկայ տարբերութեան վրայ որ գոյութիւն ունի այս տեսակ սիրոյ եւ նուիրումի ու անդին այլ օրուան բուրք ու քիւրտ կիմներու հայոց հանդէպ խորունկ ատելութեան միջեն: Յաճախ ու բազմաթիւ վայրերու մէջ բուրք եւ քիւրտ էգերը խոհանոցի դանակներով եւ սուր գործիքներով անմեղ հայ կիմներ ու երեխաներ խողխողած են ամենայն սարնասրութեամբ:

Ալմա Եռհանսոն եւ անոր նման ազնուասիրու օտարներ Հայասպանութեան տարիներուն կը փութային Օսմանեան Պետութեան տիրապետութեան տակ ապրող տառապեալներուն օգնութեան հասնիլ: Ալմա Եռհանսոն 1895-1896ի ապահովա-

միտեան ջաղղերէն քանի մը տարի եւր, «Աշխատող Միսիոնար Կիներու» կազմակերպութեան կողմէ 1902-ին Հայաստան դրկութեան ժառայելու համար հայ կիներու, որբերու եւ որբուհիներու: Մինչեւ 1915 ան գործեց Մեզիրէի և Մուշի գանազան որբանցներու մէջ: Երբ ան զգաց թէ պէտք է հիւանդ ու ծննդաբերող կիներու մասնայատուկ կարիքներուն օգնութեան հասնի, ճիզ քափեց ու յաւելեալ դասընթացքներու հետեւեցաւ, կարենալ գրուստ հանելու համար այդ գործը:

Ալմա Եղիանոսն կը զիտակցէր այն իրողութեան թէ մարդկային ընկերութիւն մը քանդելու համար թշնամին առաջին թիրախը մայրը կ'ըլլայ: Մայրը, որ կը հոգայ ընտանիքը եւ կը պահպանէ զայն: Ուստի թրքական բարբարութիւններու հետեւանքով այրի մնացած ճայրը ընտանիքի անդամներէն ամենէն խոցելի անձն է, որ ընտանիքը պահելու սիրոյն պարտադրուած է տունէն դուրս գտնուիլ յաճախ եւ զանազան նկարագիրներով մարդոց հետ շփման մէջ մտնել: Ալմա Եղիանոսնի համար կարեւոր առարելութիւն մըն էր Օսմանեան Պետութեան մէջ այդ օրուան տիրող պայմաններուն տակ փրկել Վտանգուած մայրերը եւ օգնել անոնց: Վերջ ի վերջոյ Ալմա Եղիանոսն ու իր նըմանները շուտական յառաջացած ընկերութեան բարիքները հոգատարութեամբ հրամցուցին թրքական զուլումի տակ տառապող թշուառ ու ալեկոծ անիրաւ ընկերութեան հայ կիներուն, աղջիկներուն ու երեխաններուն:

Երբ Ալմա Եղիանոսն իրեւ միսիոնարուի Շուէտէն ուղղուեցաւ Հայաստան, ան տողորուած էր մարդոց օգնելու քրիստոնեական եւ տիեզերական գաղափարաբանութեամբ: Ան ներքնապէս պատրաստ էր օգնելու բոլորին անխտիք՝ առանց նկատի առնելու անոնց ազգութիւնն ու ցեղային ծագումը: Ալմա Եղիանոսն գործակցեցաւ զանազան կազմակերպութիւններու հետ ի խնդիր կարիքաւորներու օգնութիւն հասցնելու առարելութեան: Ան սորվեցաւ զերմաններէն, անզերէն, ֆրանսներէն ու հայերէն, սրբանինաւան լեզուներու կողքին: Եղիանոսն հետեւեցաւ բրերէնի մասնաւոր դասընթացքներու:

Ալմա Եղիանոսն մեծացած էր աղքատ ընտանիքի մը մէջ: Հայրը պարզ հողագործ մըն էր: Երբ ան 19 տարեկան էր, լսեց Օս-

մանեան Պետութեան մէջ տառապող հայերու մասին: Այս եղան շարժառիթն ու մղիչ ոյժը, որ զինք առաջնորդեց մարդասիրական միտրոֆիւններու միջոցաւ մեկնի Հայաստան օգնելու համար բուրքերու, քիւրտերու եւ չերքեզներու կողմէ անիրաւուած հայոց:

Եղիանոսն տարի մը հետեւեցաւ հիւանդապահութեան մասնաւոր դասընթացքներու Գերմանական Առարելութեան Դպրոցին մէջ: Ապա ան Թուրքիոյ մէջ գործեց դանիական որբանոցի մը մէջ եւ աւելի ուշ՝ 1902-1907 Մեզիրէի Գերմանական Որբանոցին մէջ ծառայեց: 1907-ին ան մեկնեցաւ Սրբութեան եւ հիւանդապահութեան յաւելեալ դասընթացքներու հետեւեցաւ: Ապա Եղիանոսն անցաւ Ժընեվ, հետեւեցաւ մանկարձութեան դասընթացքներուն եւ վկայուեցաւ իբրև դայեակ: 1910-1915 Ալմա Եղիանոսն աշխատեցաւ Նորվեգիական Միսիոնարութեան հետ, իսկ Մուշի մէջ մասնաւորաբ փորձառու հիւանդապահութիի Պոտիի Պիոռնի մօս:

Բազմաբի օտար միսիոնարներու նման Ալմա Եղիանոսն անցաւ բազում տառապանքներէ եւ ականատես դարձաւ բուրքերու կողմէ հայոց հալածանքներուն ու տառապանքներուն: Թուրքերը անոր աշքերուն առջեւ լրուած տաս մը մէջ հայարեցին հայ որբերն ու որբուհները ու կրակի տուին տունը: Հզգեպէս քանդուած, իր որբերը չկարենալ պաշտպանելու համար, սակայն իր տեսածը զեկուցելու հաստատ վճռակամութեամբ Եղիանոսն տառապայի ճամբորդութենէ մը եւր, 1915-ի ամրան սկիզբը հասաւ Կոնստանդնուպոլիս, ուր իր տեղեկագրութիւնը ներկայացուց բոլոր օտար դեսպաններուն: Անոր տուած վկայութիւնները Արևմտեան երկիրներու դիաւանգելտներուն՝ անմիջապէս հրատարակուեցան Երոպական եւ Ամերիկեան մամուներուն մէջ:

Քանի մը տարի Շուէտի մէջ մնալով Եղիանոսն բուժուեցաւ իր յետցնցումային խանգարումներէն ու վերադարձաւ Կոնստանդնուպոլիս: Ան եկած էր դանիացի միսիոնարուի Վիլիելմին Կոունգակընի հետ: Եղիանոսն գրքեց «Օտար Առարելութեանց Համար Ամերիկեան Յանձնակատարներու Խորհուրդ»ին (American Board of Commissioners for Foreign Missions) հետ հայ

որբերու եւ այրիներու հոգածութիւն ընծայելով:

Ծույսուի պատմաբան Մարիա Սմավերկ այսպիսով մեզի կը ներկայացնէ հայոց մայրիկ՝ Ալմա Եղիանտոնի առաքելութեան գաղտնիքը, որ համակ մարդասիրութիւն, խաղաղութիւն եւ բարիք սերմանել է: Եղիանտոն հայոց վրայ բուրքերու բափած ծծումքի ատելութեան դիմաց ձիբենիի ճիշդով քալեց կրակներու մէջ: Ան իր լրիւ փորձառութիւնն ու վկայութիւնը երապարակեց աշխարհի առջեւ, սակայն այսօր աւելի քան հարիւր տարի անց աշխարհ եւ մանաւանդ ազատութեան ու մարդկային իրաւունքի իր թէ զատագով Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Մեծն Բրիտանիա եւ Իսրայէլ երկերեւ եռեակը Թուրքիոյ հետ միասին՝ նենգամիտ յամառութեամբ ու սպուտնիկին «հնարամտութեամբ» կ'անգիտանայ Հայասպամութեան ծնմարտացիութիւնը: Այս ուրացումը չէզոք դիրք մը չի կրնար նկատով հայոց կողմէ, որովհետև ան իրաւունք եւ ոյժ կու տայ մասնաւորաբար՝ ոճրագործ բուրքին եւ ընդհանրապէս՝ ոճրագործներուն: Այս դիրքութիւնը յստակօրէն բացասական է եւ վնասակար հայոցնէ աւելի մարդկութեան, որովհետև կը բաջալերէ ոճրագործն ու ոճրագործութիւնը, որոնք նոր մարդասպաններ ու ցեղասպաններ կը ծնին:

Այս մտածելակերպի եւ գործելակերպի յամառ ու հակառամարանական ուրացուման արդինքն էր որ ծնաւ հայկական զինեալ գործունեութիւնը 1975-1985 թուականներուն եւ գործնականապէս աւելի արդինք տուաւ քան մինչ այդ կիուրութ խաղաղ միջոցները: Այս բաելով հայր պարզապէս պատմութեան համար կ'արձանագրէ խուզ ու կոյր ծեւացող միջազգային ընտանիքին առջեւ իրեն հանդէպ կատարուած ու շարտնակուղ անարդարութեան անընդունելիութիւնը: Յետաղարձ հայեացը նետելով զինեալ գործունեութեան տարիներու նախօրեակին, կը տեսնենք որ հայր յուսախափ եղած էր իրեն նկատմամբ աշխարհի խախուլ արդարութեանը եւ երկու շափ երկու կշիռի կացութեանը ու անոր իր հետեւամք իր մէջ խմորուած էր Հայկական Հարցին լուծում գտնելու միակ այն միջոցը՝ այնպէս ինչպէս որ Պարոյր Սեւակ ըսած է. «Երբ չի մնում ելք ու ճար Խենթերն են գտնում հնար»:

IV. Գեղրգ Հինողեանի Զեկուցումը

Գեղրգ Հինողեանի Վերապրոդներու Վկայութիւններու Լոյսին Տակ Կատարած Խորիրդածութիւնները Հայասպանութեան Մասին

Գեղրգ Հինողեան իր մանկութեան բազմարի անգամներ ժանտատեսիլ ու ահոելի դրուագներ լսած էր Հայասպանութեան մասին վերապրած ականատես վկաներու բերնէն: Անոնց Երուսաղէմի տան հասարակաց բակը կը հաւաքուէին հայ դրացիները ու կը զրուցէին իին օրերէն: Գեղրգ Հինողեանի այրիացած մեծ մայոք շատերու նման կուկին չէր ամուսնացած: Ամէն Կիրակի Գեղրգի հօրեղբայրը իրենց կ'այցելէր և իր հօր ու մեծ մօր հետ զրոյցի կը բռնուէր, յիշելով Կեսարիոյ իին օրերը: Անոնք սրտի կուկիծով իրարու կը պատմէին կորսուած հայրենիքի, ձմրան ցորսի, Ս. Կարապետ Վանքի ոխտաորներուն եւ այլ նիւթերու մասին: Հայրն ու հօրեղբայրը Երուսաղէմի Ս. Յակոբ Եկեղեցույ երգչախումբէն կ'երգէին ու բոլոր շարականները լսի զիտէին: Անոնք կը խօսէին երեւելի հայոց ինչպէս Կիվալեկեան, Խուպեսէրեան եւ Պայլոզեան ընտանիքներուն մասին, որոնք բարերարութիւն ըրած էին Եկեղեցույ: Անոնց ամենէն հետաքրքրական զրոյցը կը դառնար ձմրան օրերուն տան մէջ կրակին շորջ հասարուելով իերիարքներ պատմելու մասին: Թէ բակին մէջ եւ թէ տան խօսակցութիւնները կ'ընդգրկէին Կեսարիոյ կեանքէն դրուագներ եւ նիւթեր՝ ինչպէս Երուսեղէմէն վերադառնող ոխտաորներու ընդունելութեան կամ տօնական օրերու ամերիկեան միսիոնարութեան կողմէ դպրոցներու եւ հիւանդանոցներու մէջ նույներ բաժնելու մասին: Խրաբանչիր բրնագաղթուած հայ ընտանիք ինքնուրոյն յուշեր ունէր իր բնաօրունէն «կորսուած դրախտ»էն:

Գեղրգ Հինողեանի ծնողները Թալասէն (տես Թալաս կամ Տալաս-Գիլարաղաք պատմական Փոքր Հայրում, Կեսարիայի նահանգում, Կեսարիա քաղաքից մօտ իինգ քլմ. հարաւ-արեւելք... Մեծ Եղեռնի նախօրեակին ուներ 20000 բնակիչ, որից 7000-ը հայեր, միսիոները բուրքեր, յոյներ... Թաղեւոս Յակոբեան, Ստեփան Սելիք-Բախչեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, «Հայաստանի եւ Յարակից Ծրջանների Տեղանունների Բառա-

րան», Ա. հասոր, Երեւանի Համալսարանի իրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, համացանցային կայք էջ 1432-1433/4814) բռնագաղթած էին 1915-ին: Գեղրդ Հինդեւան մասնկութեան տարիներուն դոյզն զաղափար խև չուներ Թաղափի մասին: Ան թեև լրսած էր իր մեծ հօր մասին սակայն անոր լուսանկարը չէր տեսած բնաւ: Չեր տեսած նաեւ բռնազադրի ճամբուն վրայ նահատակ ինկած իր չորս տարեկան հօրեղբօր լուսանկարը: Բայց եւ այնպէս անոր մորին մէջ ցցուն կերպով տպաւորուած էին նկարագրութիւններով լեցուն պատումներ՝ բռնազադրի, ծեծի, բանտարկութեան, անօրութեան, ծարակի, տառապանքի ու մահուան մասին:

Թէեւ ոչ ականատես, սակայն Հայասպանութեան լաւատեղեակ ականջալուր վկայ մը դարձած էր Հինդեւան, որ յիսուն տարի շարունակ ամենօրեայ իր խորհրդածութիւններով կը յիշեր Հայոց Յեղասպանութեան դրուագները: 1965-ի Ապրիլ 24-ի օրը ան ներկայ կը գտնուի Հայոց Յեղասպանութեան Յիսնամեակի բացառիկ ոգեկոչման հանդիսութեան Պեյրութի մէջ: Այսուեւ ան առելի մօտէն կը հետաքրքրուի Հայասպանութեան հարցով: Գեղրդ Հինդեւան երկարամեայ ուսումնասիրութիւն կը կատարէ այս մարզին մէջ եւ 2015-ին, Հայոց Յեղասպանութեան հարիւրամեակի առիթով կը մասնակցի Ծուժի Առոտքքերն Համալսարանի Գիտաժողովին «Յեղասպանութեան Ժամանակը 1915-2015, Զեկուցում Հայոց Յեղասպանութեան Մասին-2015, Սրուտիֆորպունտը Պիլտա Հրատ., Սրորիոլ, Ծուժ» (In Times of Genocide 1915-2015: Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo- publisher: Studieförbundet Bilda, 2015, Stockholm, Sweden) խորագրին տակ ներկայացնելով իր զեկուցումը:

Գեղրդ Հինդեւան առիթը կ'ունենայ ներկայ գտնուելու իր հօր ու պատմարան Վահագն Տատրեանի խօսակցութիւններուն իրենց տան մէջ: Տատրեան վեց շաբար Երտսաղէն կը մնայ ու կ'ուսումնասիրէ Հայասպանութեան մասին վաճրին մէջ գտնուող արխիւնները: 1918-ի զինադադարէն եսք, Գեղրդի հայրը Կ. Պոլսոյ մէջ կը ծառայէր բրիտանական բանակին իբրև բարգանիչ: 1919-ին Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցան Հայոց Յեղասա-

նութիւնը գործադրող ոճրագործ բուրք պատասխանատուներու դատավարութիւնները: Երկար պրատումներէ յետոյ Տատրեան կարգ մը տեղեկագրութիւններէ յուսախափ եղած էր, որովհետեւ անոնք բաւարար ու լրացուցիչ տեղեկութիւններ չէին պարունակէիր այդ դատավարութիւններուն մասին: Գեղրդ Հինդեւան եկած է այս եղրակացութեան թէ ուսումնակրութեան գոհացուցիչ շափանիշի մը հասնելու համար պէտք է դիմել վերապրոդներու վկայութիւններուն: 1970-ական բուականներուն տակաւին բազմաթիւ վերապրոդ ականատես վկաներ կ'ապրէին եւ կարելի էր անոնց պատումներէն ուսումնասիրութիւն մը կատարել: Ներկայիս երբ այլեւս գրեթէ չկան Հայասպանութեան ականատես վկաները աշխարհի վրայ, մենք ունինք անոնց յուշագրութիւնները, զորս խնամքով եւ արիեստավարժութեամբ անհրաժշտ է օգտագործել Հայասպանութեան ուսումնասիրութեան նպատակին համար: Հիմնուելով այս զաղափարին վրայ, Գեղրդ Հինդեւան քառասուն տարուան ընթացքին հարցուփորձած է Հայասպանութեան 800 ականատես վկայ վերապրոդներ: Եթէ երբեք Հինդեւան անոնց պատումները զրի չառներ, այդ բոլոր տեղեկութիւնները անոնց հետ գերեզման պիտի մտնէին:

Մեկնելով իր հարցուփորձողի փորձառութենէն, Գեղրդ Հինդեւան 800 վերապրոդ ականատես վկաներու դառն ապրումներուն մասին հետեւեալը կը զրէ: «Անոնց միտքերը դառն յուշերով լեցուն էին: Երբեմն ամիսներ կամ տարիներ եսք կ'ըմբռնէի անոնց ճիշդ տրամադրութիւնները, կը վերապրէի անոնց տառապած հոգերանական յետցնցումները, անոնց հետ կ'ընկղմէի ամբողջական կործանումի անդոննը: Անոնց առանձնութեան ու թշուառութեան ընկերն էի: Մսովին կը մտնէի անոնց բանտերուն խցիկները: Ամէն անգամ որ կը զրուցէի վերապրոդի մը հետ, սրտի տարբեր տրոփում կը զգայի, շնչառութեան՝ տարբեր եղանակ մը»: Հինդեւան կ'աւելցնէ թէ Հայոց Յեղասպանութեան պատմագրութիւնը բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար առանց ականատես վկաներու պատումներուն, որովհետեւ մենք պիտի չճանշնայինք ոճիրներու հեղինակներն ու Վայրերը:

Վերապրոդներու բերնէն մենք կ'իմանանք «սպանանց

դարձած դաշտերուն, [իայո] արին ծծած հողերուն ու վայրերուն, գետերու, որոնց ջրերուն երեսը ծփացող դիակներուն, ծորերու անուներուն, հազարաւոր նահատակներու զերեզման դարձած վայրերուն, լեռնային կիրճերը՝ իրեւ լարտած քակարդներու մասին»: Հինդեւան կ'աւելցնէ թէ ականատես վկաներու խօսքերէն մենք կը գիտնանք իայ նահատակներու հաւաքական գերեզմաններուն վայրերը: Վերապրողներու մահու եւ կենաց պատումները պարտութեան կը մատնեն բրրական գինուրական գազանային ոճրային տրամարանորինը: Անոնք՝ վերապրողները, իրենց արինով կը դիմադրեն չարին եւ վերստին ապրելով կը քողազերծեն բուրքին չարափաստիկ ծըրագիրները, որոնց միակ նպատակը բնաջնջել էր Հայը: Թէեւ ոճիրները գործադրող բուրքերը, քիւրտերը եւ չերեզները հերոսուրին մը կատարողի նման կը յոխորտան՝ իրեւ թէ բազու ոճիր գործելը անոնց նոր եռանդ եւ ոյժ կու տայ, սակայն վերապրող հայերը կը մնան միակ մարդկային գոյուրեան խորհրդանիշը այս անմարդկային աշխարհին մէջ:

Գերգ Հինդեւան ընդվզումով կ'ըսէ. «Ի տես այս բոլորին, ես յանախ ինքզինքիս հարց կու տամ թէ ինչ բանն էր որ մղեց այս անհատ ոճրագործները հայերու բազում չարչարանք պատճառելու. նեղելու եւ սպաննելու մարդիկ, որոնց բնաւ չին հանդիպած ու առաջին անգամ կը տեսնէին: Հոս մտքիս մէջ կը ծագի մեծ հարցումը՝ ԻՆՉՈՒ»:

Հեղինակը՝ Գերգ Հինդեւան իրեւ եզրակացութիւն կը կեղրոնանայ մարդկային արժեքներու վրայ եւ ցոյց կու տայ անմարդկային արարքներու կործանիչ դերը պատմորեան մէջ: Ան կ'ըսէ, թէ երբեմն անհատի մը հոգերանորին մէջ կ'իշխեն թէ՝ մարդկայինը եւ թէ՝ անմարդկայինը: Իրեւ օրինակ, ան կը յառաջարէ նեմալ փաշայի պարագան: Շեմալ փաշա հակառակ մարդկաներաւ իրէշ մը բլալուն, 1915-1918 բուականներուն հազարաւոր հայոց կեանքերը փրկած է Մեծն Սուրբոյ կառավարիչ իր հանգամանքով:

Սարդ միշտ կը միտի մարդկայինը փնտոել նոյնիսկ բոլոր չարիքներուն մէջ եւ անմիջապէս կը հակի չարազործին ներելու գաղափարին:

Պիտի ուզէի յստակացնել թէ ներելու գաղափարը ծնունդ է միայն զգացական հոգերանորին մը եւ երբեմն ալ հիւանդագին ստորակայական հոգերանորին դրսնորում մըն է այդ: Հայր պէտք է ըլլայ տրամարանական, արդար եւ խիզախ: Միլիոնաւոր Հայ անմեղ զոհերու արին քափուած է եւ հայոց ընդհանուր մարդկային տեղաշարժ մը կատարուած է աւելի քան հարիր տարի առաջ, բնօրրանէն բռնազարդեցնելով բնիկ հայերը: Անշուշտ որ Հայ ժողովուրդը չի մոռնար կատարուածը եւ հասուցում կը պահանջէ իր նախնական նկատմամբ կատարուած անմարդկայնորին եւ Թուրքիոյ կողմէ: Իր բռնազրտուած հողերու ազատազրումով ու իրեն վերադարձով, ինչպէս նաև հասուցում՝ բոլոր մակարդկաններու վրայ:

Երբ հայր ստանայ իր բոլոր իրաւունքները, այս ատեն միայն կարելի է մտածել ոճրգործը ներելու հնարաւորութեան մասին:

V. Կէօրան Կուներ Զեկուցումը

ճանշնալ Հայասպանորեան Անշախելի Կորուստները

Ծոլտացի պատմարան Կէօրան Կուներ ուսումնախրած է Հայոց Յեղասպանորինը նախքան 1980-ական բուականներուն իր քանի մը այցելուրինները բռնազրաւուած Հայաստան եւ ներկայի Թուրքիոյ արեւելեան ու հարաւային հասուածները: Անոր այցելուրիններու նպատակը եղած է տեսնել թէ ի՞նչ մնացած է երբեմնի շենչող Հայաստանն ու անոր քաղաքակրութենէն, մշակոյրէն ու ճարտարապետական հարստութիւններէն:

Իրաքանչիր շրջապտոյտ եւոր Կէօրան Կուներ յոսախափ եղած է տեսնելով բուրքին ձեռով կատարուած աւերածութեան՝ հայկական եկեղեցիներու, խաչքարերու եւ ճարտարապետական կառոյցներու: Իր բնութագրումով 2000 հայկական եկեղեցիներէն գրեթ ոչ մէկ քան մնացած է «Այսօրուան Թուրքիա կոչուած երկրին մէջ», քացի Մարտինի եւ Տիգրանակերտի քանի մը եկեղեցիներէ: Ան Անիի մէջ տեսած է քանի մը կիսականգուն եկեղեցիներ, զորս բուրքերը կը ներկայացնէին իրեւ ճարտարապետական հնութիւններ եւ ոչ մէկ տեղեկորին կու տային անոնց հայկական ըլլալուն մասին: Կանգուն էր նաև Վանայ լիճի Ախրամար կղզիին վրայ կառուցուած Ս. Խաչ տաճա-

րը: Մնացեալ բոլորը բոլքերը սրբած էին և կամ միայն բարերու կոյտի վերածուած: Կարս քաղաքէն դուրս ան տեսած էր տաշուած քարերու կոյտ մը, որ կը յուշէր թէ անցեալին ան հայկական եկեղեցի մըն էր: Խարբերդէն դուրս՝ դաշտին մէջ տակաւին կանգուն էին հայկական եկեղեցիի մը պատերը: Վաճայ լիճի միւս կղզիներուն վրայ՝ Կտոր (քրքացուած անունվ՝ Զարփանակ) եւ Լիմ (Ատիր) կ'երաւային միայն հայկական վաճքերու մնացորդ քարերը: Ասդին անոյին կային քանի մը հայկական խաչքարեր, բժախսնդրութեամբ տաշուած իբրեւ հայուն հաւատքին խորիրդանշանը:

Կէօրան Կունէր կ'ըսէ թէ Հայոց Յեղասպանութենէն եւ ասուրական Սուրի Տարիէն (Սէյֆօ) եւոր թէեւ չկան հայկական եկեղեցիները, վաճքերը, խաչքարերն ու ճարտարապետական կառոյցները, սակայն «զոյտորին ունին անցեալի կենդանի պատմութիւնները լսուած վերապրոդներու եւ ականատեսներու բերնէն ու փոխանցուած սերունդէ սերունդ: Անցեալին պատահած դէպքերուն յուշերը վերապրոդներու երեխաններուն, բոռներուն ու ծոռներուն ապրելու իմաստ կը հայքայեն, ինչպէս նաև ամբողջ աշխարհի՝ պատեհութիւն մը բասներրորդ դարու Առաջին Յեղասպանութիւնը ընբռնելու»:

Ըստ Կունէրի շուէտական մամուլին մէջ լոյս տեսած «Սարսափելի Կոտորածներ Հայաստանի Մէջ» վերնագրեալ յօդուածով 1915-ի ամառը արդէն շուէտական հանրային կարծիքը իրազեկ դարձած էր բոլքերու ձեռքով Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող ջարդերուն: Սամուլը յաճախ կը գրէր թէ յարատեւ կոտորածներ տեղի կ'ունենան Հայաստանի մէջ, հակահայկական ջարդերը կը գրծադրութիւն նանաւանդ Օսմանեան Պետութեան արեւելեան նահանգներու քաղաքներուն մէջ եւ շրջակայքը՝ Կարին, Դերձան, Ակն, Քաղէջ, Մուշ, Սասուն եւ որիշ վայրեր:

Կէօրան Կունէր կ'ըսէ թէ Հայասպանութենէն աւելի քան հարիր տարի անցած է եւ հետևեաբար ոչ մէկ ականատես վերապրոդ վկայ կ'ապրի այդ դէպքերէն: Սակայն եւ այնպէս, այդ տարիներու հակահայ արինոտ եղելութիւններուն մասին ականատեսի վկայութիւններ գոյութիւն ունին դիւանազիտական արխիմերու, գիրքերու, հարցազրոյցներու եւ բերքերու մէջ: Յու-

շազրական երկար թէ կարծ պատումներ բաւարար կանոնաւոր եւ ներդաշնակ նիւրեր կը հայքայրէն պատմարաններուն եւ ուսումնասիրողներուն որով անոնք կրնան հաստատել Հայասպանութեան վաստու ինչ որ արդէն կը պատահի: Յուշազրական պատումները նոյն կ'օգնեն վերապրածներու սերունդներուն, որպէսզի անոնք կարենան չափել Հայասպանութեան ահատորութիւնը եւ քաջատեղեակ դառնան պատահած դէպքերուն անոնց մանրամասնութիւններով: Այս պատումները ընդհանրապէս գոյութիւն ունին ընտանիքներու, եկեղեցիներու եւ միուրիններու մէջ եւ յաճախ կը պատմուին նոր սերունդներուն: Կէօրան Կունէր հոս կ'ընդգծէ ուշազրաւ հարց մը թէ Հայասպանութեան մասին այսքան վաստարկներու գոյութեամբ հանդէրձ կը մնան պետութիւնները, որոնք մինչև իիմա չեն ճանչած Հայոց Յեղասպանութիւնը: Այս ուրացումը, կ'ըսէ ան, հայոց նոր սերունդներուն մէջ ընդհանրապէս ընդվզում յառաջացուցած է միջազգային կարգերու եւ արդարութիւններու հանդէպ: Նկատի պէտք է ունենալ, որ այս միտքերը կը ցոլացնեն անցեալ դարու ուրսունականներու մրնողուտը, երբ հակարքական հայկական զինեալ պայքար տեղի կ'ունենար:

Հայոց Յեղասպանութենէն անմիջապէս ետք Շուէտի մէջ վերլուծողներ եւ հրապարակազիրներ կը գործածէին «Ժաւարական ջարդեր», «Կոտորած», «արեան բաղնիքներ» եւ այլ արտայայտութիւններ՝ նկարագրելու համար Հայասպանութիւնը: Սակայն շատ շանցած «Յեղասպանութիւն» արտայայտութիւնը հաստատուեցաւ եւ սկսաւ լայն գործածութեան մէջ մտնել:

Շուէտացի ականատես վկաներու յուշերը գոյութիւն ունին այսօր եւ անոնք ամենէն գօրաւոր վաստարկները կը ներկայացնեն Հայասպանութիւնը հաստատող, հոգ չէ թէ հայ թէ օտար վերապրոդներն ու ականատես վկաները այլեւ կեանքէն բաժնուած են: Այս ականատես վկաները եղած են դէպքերու շատ մօտիկ իրենց առարելութեան բերումն եւ զրի առած են իրենց յուշերը: Ասոնցմէ են միսիոնարուիի Օլկա Սոպերկ եւ մանկավարժ Նարանայէլ Պեսքով:

Միսիոնարուիի Օլկա Սոպերկ շուէտական բարեսկրական

կազմակերպութեան մը մէջ աշխատած է Պարսկաստանի հիւսիս ու Հայաստանի արեւելեան հատուածին մէջ 1915-ին: Ան ականատես վկայ Մ. Փիրանեանի յուշերը շուտերենի քարզանած և հրատարակած է Շուէտի մէջ 1917-ին «Արին Ու Արցունը» խորագրով (Blood oh Tarar. Armeniernas Lidanden i Turkiet// Blood and Tears): Սոյն գիրքին նախարար գրուած է ուրիշ շուտացի ականատես վկայի մը կողմէ Լ. Ի. Հեօկաբերկ անունով: Հեօկաբերկ կ'ըսէ «1915-1917 Հայաստանի մէջ ինչ որ տեղի կ'ունենար բուրքերու կողմէ՝ ճիզ մըն է ամրոջ ազգ մը բնացնջելու... Այս միջոցին հայերը կ'ենթարկուին անպատմելի տառապանքներու եւ սարսափելի վայրագործիններու»: Արդիութիւնը քաղաքապետը՝ Քարլ Լինտհակէն, որ միեւնոյն ատեն Շուէտի Խորհրդարանի անդամ էր, յուշագիրը կը ներկայացնէ Խորհրդարանի առջև եւ պատգամատրներուն հետ կը զրուց անոր մասին: Լինտհակէն կ'ըսէ. «Երբ մենք կը խօսինք, անդին հայ մանուկներ, կիներ, ծերեր եւ աղջիկներ մահուան ժիրաններուն մէջ կը տառապին իրենց սեփական արինին մէջ խեղդուելով: Քազմաքի անկողմնակալ տեղեկագրութիւններ գոյութիւն ունին այս մասին եւ այսօր շուտի հանրային կարծիքը իրազեկ կը դառնայ հայոց տառապանքներուն «Արին Ու Արցունը» վերնագրեալ յուշագիրին միջոցաւ: Կատարուածը հայ Ազգի բնացնջուն է, որ վերջերս տեղի կ'ունենայ»:

Երբ բուրքը կ'ուրանայ եւ որիշներ ելլելով իրենց շահերէն հաշուենկատօրէն նենզարար կը մերժեն ճանչնալ Հայասպանութեան փաստը, անոր մանաւանդ օտար ականատես վկաներու յուշագրութիւնները իրը փաստագրութիւն կը մնան նոյնիսկ անոնց մահէն ետք եւ կը ներկայացնեն ամենէն հաւաստի ու պերճախոս վկայութիւնները, որոնք կ'ամրապնդեն Հայասպանութեան փաստը:

VI. Սուզան Խարտալեանի Չեկուցումը «Մեծ Մօրս Դաջուածքները»

Սուզան Խարտալեան գեղարդուեստական ոճով կը նկարագրէ Հայասպանութեան վերապրածի մը երրորդ սերունդի պատկանող զակին ներքնաշխարհը իր անձնական զգացումներուն

ընդմեջէն: Ան ինքզինք կը նմանցնէ ծառի մը որուն արմատները շորցած են: Սակայն ծառը կանգուն է ու կ'ապրի, ճիշդ հայկական մշակոյթին եւ հայոց լեզուին նման: Ան հարց կու տայ թէ ինչո՞ւ մենք անցեալը կը յիշենք: Ի՞նչ բանն է որ մեզ կը մղէ յիշելու դէպքեր ու մոռացորդեան տալ կարգ մը որիշ դէպքեր: Ինչո՞ւ մենք կը յիշենք Հայոց Յեղասպանութիւնը... Ինչո՞ւ կ'ուզենք յիշել ցալը... Ինչո՞ւ կ'ուզենք անոր յիշատակը փոխանցել զայիր սերունդներուն: Արդեօք մեզի համար անկէ սորվելիք բան մը կա՞յ: Կարգ մը հայեր կը նախընտրեն լրի կամաւոր մոռացումը Հայասպանութեան: Ցալը այնքան խոր էր անոնց մէջ որ այլեւս չին ուզեր յիշել անցեալի դէպքերը: Ուրիշներ կը յիշեն կարգ մը դէպքեր միայն եւ մոռացորդեան կու տան այլը:

Իր մեծ մօր պարագային՝ Սուզան Խարտալեանի Հայասպանութեան յուշերն ու պատումը կը սկսի լուրեամբ: Լուրին մը որ լեցուն է իմաստորթեամբ, կարօսով ու մորմորով: Լուրինը արտացոլումն է տառապողի ցալին, որուն պատճառը իր շուրջը գտնուող խոր տգիտութիւնն ու նենզ ուրացումն են:

Սուզան Խարտալեան այս խորհրդագործութիւնները ըրած է ինքնիրեն երկու տասնեակ տարիներ եւ պատրաստած է շարժապատկեր մը «Մեծ Մօրս Դաջուածքները» խորագրով, որուն մէջէն կ'արտացոլան իր միարերը Հայասպանութեան մասին: Հայոց Յեղասպանութեան փաստը երբ կը մերժուի, վերապրած տառապողը համը կը դառնայ, սակայն ճշմարտութիւնը անփոփոխ կը մնայ յետագայի վերապահելով աւելի քան հազարաւոր խօսքեր ու բազմաքի յուշեր Մեծ Եղեռնի տարիներու ամեն մէկ օրէն: Մենք՝ վերապրածներու յաջորդ սերունդները վկաներն ենք այս լուրեան: Մենք կոչուած ենք լսելու տառապողներու յուշերն ու պատմելու որիշներուն: ճշմարտութեան ճայնը տականին չէ լսուած պէտք եղած չափով: Մենք զայն լսելի պիտի դարձնենք, կ'ըսէ Սուզան Խարտալեան:

Սուզանի մեծ մայրը՝ Խանումը իր մօր եւ քրոջ հետ Ատրեամանէն բռնագարուած էր: Կարաւանը երբ հասած էր Եփրատի ափին թուրքերն ու քիրտերը ստիպած էին զարթականները նաւակներով կտրել Եփրատն ու միւս ափը անցնիլ: Հոն էր որ քիրտ նաւաւար մը տասներկու տարեկան Խանումը բռնարա-

բած էր մօր եւ քրոջ ներկայութեան: Կարաւանը դեպի Տէր Զօր կը տարուի: Տառապալից այս թափառումներու մէկ հանգրուանին, արաք պետեւիներ Մեծ մայրիկին եւ անոր քրոջ դէմքերուն վրայ դաշուածքներ կատարած են զօրաւոր կապոյտ ներկով:

Խարտպեանի մեծ մօր բնտանիքը բաւական բարեկեցիկ էր: Խանումի հայրը դատաւոր էր իսկ մայրը՝ երկրորդական վարժարանի ուսուցչուի: Խանում լաւ հայերէն կը խօսէր բայց զիտէր նաև լաւ քրտերէն: Ու ահա բուրքին բռնի ոյժին տակ անոնք ամէն բան իրենց ետին բողած դէպի անապատները կը քշուին... Հազար տեսակ վայրագութիւններու կ'ենքարկուին: Անօրութիւնը, ծարան ու հիւանդութիւնները անոնց կ'ընկերանան բռնագաղքի ճամբուն վրայ: Բռնագաղքուածներու կարաւանը լեռնային կածաններուն թէ դաշտերուն մէջ յաճախ բուրքերու, քիւրտերու եւ չերքեզներու յարձակումներուն թիրախ կը դառնայ: Մեծ մայրիկն ու հարազատները հազարաւոր հայոց դիակներու բովէն անցնելով կը շարունակեն իրենց ճամբան ու կը վերապրին, որպէսզի գալիք սերունդներուն պատմեն հայուն դէմ բուրքին ի գործ դրած վայագութիւնները:

Սուզան Խարտալեան իր մեծ մօր Խանումի մասին հետեւալը կ'ըսէ. «Ուշագրաւ էր Խանումի քրտերէն զիտնալը, որովհետեւ իր տարիքը ունեցող այլ վերապրողներ չէին զիտեր: Խանում ալ ուրիշներու պէս սաստիկ տառապած էր բռնարարութեան պատճառաւ: Առօրեաս սկսաւ հարցումներու տեղատարափով մը մտրիս մէջ: Հարցումներ, որոնք միտք կը չարչըկէին ու սկսայ մանկութենէս դէպքեր վերյիշել: Այս պատճառաւ ալ կ'ըսէն թէ երբ ժապաւենը կը պատրաստէի, հաւաքեցի պատուներու թէկորներ, որովհետեւ լրիւ պատկեր մը գոյութիւն շտնէր, այլ թէկորներ միայն, զորս բով բովի թէրելով պատում մը յառաջացաւ: Մտքիս մէջ յաճախ նոյն հարցադրումը կը կրկնէի ինքնօքիս: Արդեօք մեծ մայրս ալ վատ բաներո՞ւ ենթարկուած էր: Երբ փորք էի մեծերը շշուկով կը խօսէին իրարու հետ աղջկան մը մասին՝ նաւակին վրայ, ուր մարդ մը կար նաև, որ վատ բան որ ըրած էր անոր: Պարզապէս մեծերը երբ կը զրուցեն, փոքրերը միայն կը լսեն ու բան չեն հասկնար: Պատկերը աւելի յստակացաւ մտքիս մէջ: Ծովու շափ գետ մը կար եւ նաւակ մը, որոն վր-

րայ մարդ մը գէշ ու անպատշաճ վարուած էր աղջկան մը հետ, որ մեծ մայրս՝ Խանումն էր:

Այս տուեալներու հիման վրայ սկսայ ուսումնափրութիւն մը կատարել, կ'ըսէ Խարտալեան: Տնեցիներուս հետ խորիրդակցեցայ ու հարցուփրութեցի զանոնք: Պատումին հիմնական աղբիրը մեծ մօրս Խանումի քոյրը՝ Լուսիան էր, որ նոյնպէս իր դէմքին վրայ դաշուածքներ ունէր: Վերջապէս իրազէկ դարձայ իրականութեան եւ այդ հիման վրայ աշխատեցայ ժապաւենին պատրաստութեան մէջ ու աւարտեցիտ:

Սուզան Խարտալեան կը պարզէ բռնարարուած փոքր աղջկան մը հոգեվիճակի ծալքերը մեծ մօր Խանումի կեանքի ընթացքին դրսեւորած անհատակութեան եւ վարուելակերպի ընդմշտն: Ան կ'ըսէ.

«Մեծ մայրս միշտ եղած է պատ ու անսիրապիր, կասկածամիտ, ջերմութիւն ու սէր չէ ցուցաբերած ո՛չ միայն այր մարդոց այլ նաև երեխաններու նկատմամբ: Ան չէ սիրած իր երեխանները գգուանքով, ինչ որ հօրս վրայ նոյն ազդեցութիւնը ծգած է: Հայր իր կարգին իր երեխանները չէր գրկէր ու համրուէր, որովհետեւ այդ մէկը իր մօրմէն չէր սորված: Սուզան կը յիշէ թէ հայրը իր մօր Խանումի հետ լուսանկար մը ունի, որոն մէջ Խանում այնպէս կ'երեւայ թէ տոպրակ մը ապրանք շալկած է եւ ոչ թէ իր զաւակը: Այս բոլորին ետին կան իրականութիւններ, որոնց դէմ յանդիման կանգնելու կարիք ունինք մենք այսօր»:

Սուզան Խարտալեան աւելի ընդհանրական կը խօսի քշուառած հայ որբերու եւ որբուիններու մասին ու կ'ըսէ. «1919-ին, երբ անգլիացինները յաղթական Կ. Պոլիս մտան, 90 հազար երեխաններու եւ աղջիկներու անուանացանկ ներկայացուցին բուրքերուն ու անոնց վերադարձը պահանջեցին: Շատ թիւն աղջկներ վերադարձն հայութեան, միս ջախջախիչ մեծամասնութիւնը մնաց հոն: Այսօր սկսած ենք լսել նմաններուն ձայները, անոնց պատմութիւնները: Ներկայիս այս հարցը, ցաւ ի սիրտ, թուրքերուն կողմէ կը բացուի, սակայն Սփինքը նոր կը մօտենայ այս էջին: Մենք դժուարութիւն ունինք այս իրականութիւնը ընդունելու եւ մեր մեծ մայրերուն հետ տեղի ունեցածին մասին դէմ յանդիման կանգնելու: Այս հարցը կ'արծարծեմ, ո-

որվիետել այսօր մենք նաև կը փարանինք Թուրքիոյ մէջ կամ այլուր ապրող իսլամացած հայութիւնը հայ նկատելու: Մենք իրաւունք չունինք այդ դատումը կատարելու: Ժամանակն է, որ մեր մտայնութիւնը վերատեսութեան ենթարկենք. կ'երազենք այն օրը, երբ մեր կղերականներէն մէկը քաջութիւնը ունենայ ըստելու, որ այդ իսլամացած հայերը նաև հայեր են, եւ ես ամոնց ալ հոգեւոր հովին եմ: ...Երբ անապատ գացած էինք, հանդիպեցանք շատերու, որոնք հաստատեցին, որ իրենց մեծ մայրերը հայեր են: Ի՞նչ պէտք էր ըլլար իմ կեցուածքս, արդեօր պէ՞տք էր ըստի, թէ որովհետեւ ինք պէտեի է, երկար հազուստներ հազած է եւ արարերէն կը խօսի, ուրեմն հայ չե... Այս մէկը իսկապէս ահաւոր է, որ մենք մեզի իրաւունք կու տանք նման բնորոշումներ ընելու. սակայն մենք հետեւողական կերպով այդպէս ըրած ենք. հազի մէկը տարրեր եղած է մեզմէ, ըստ ենք՝ դոր հայ չեք: Ասիկա վախի հարց է, զոր պէտք է շրջանցենք, պէտք է տէր կանգնինք նմաններուն, ըստնք, որ անոնք եւս մաս կը կազմեն հայութեան, եւ մեր թիւը այդպիսով պիտի քազմանայ: Կը հաւատամ, որ 100-200 տարի ետք հայ պիտի մնան Սասունի մէջ ապրողները: ...Ժապաւենին միտք քանին այն է, որ հայ ընտանիքի խնդիրներուն ընդմէջտն մեր այսօրուան ընկերային հարցերուն քրքածրարը կը բանայ, բնականաբար, եթէ կ'ուզենք տեսնել զանոնք, այլապէս կրնանք նորէն շարունակել այնպէս, ինչպէս որ է: Ես կ'ուզեմ, որ անոնք, որոնք այս ժապաւենը դիտեն, մեր հայութեան առնչուած մեծ խնդիրներուն ու մարտահրաւերներուն դէմ յանդիման կանգնին, որովհետեւ մենք այլեւս պէտք է պատասխան տանք այս բոլոր հարցերուն»:

Սոյն գեկուցումը Սուզան Խարտալեան ներկայացուցած է 2015-ին Սրորիումի Սէռուլրեռու Համալսարանի մէկ գիտաժողովին, որուն ընթացքին արծարծուած են Հայասպանութեան վերաբերեալ զանազան նիւթեր «Յեղասպանութեան Ժամանակն 1915-2015, Զեկուցում Հայոց Յեղասպանութեան Եւ Ասորական Կոստրածներու Սասին- 2015, Սրուժինքուանութեան Պիլտա Հրատ., Սրորիում, Շուէն» (In Times of Genocide 1915-2015: Report from a conference on the Armenian Genocide and Syriac Seyfo-publisher: Studieförbundet Bilda, 2015, Stockholm, Sweden)

խորագրին տակ:

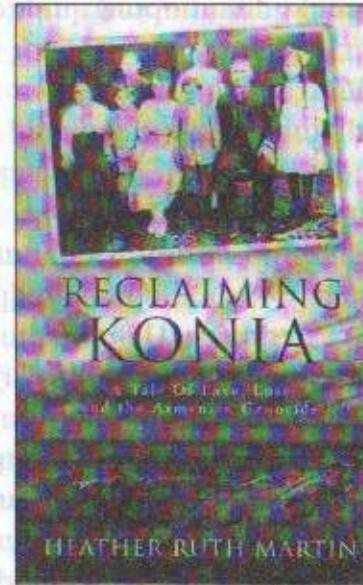
Իսկական վերլուծական յուշագրութիւն մը եւ յաջող շարժապատկեր մըն է «Մեծ Մօրս Դաջուածքները», որուն մէջ Հայասպանութեան իրականութիւնն ու ծալքերը այնքան յատակ կ'երեւան, որ զայն կարելի է դասել անոր իրեւու պերճախու ապացոյց մը հազարատը փաստարկներու կողքին:

Հերիք Ռութ Մարթին, «Պահանջելով Գոնիա Վերադառնալ՝ Սիրոյ, Կորուստի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան Պատում մը», անհատական իրատարակութիւն, Սիսլրատն, Տելրուէր, Ա. Մ. Ն., 2016, 154 էջ:

Heather Ruth Martin, "Reclaiming Konia; A Tale Of Love, Loss and the Armenian Genocide", Middletown, Delaware, Maryland, USA, 2016, 154 pages.

«Պահանջելով Գոնիա Վերադառնալ՝ Սիրոյ, Կորուստի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան Պատում մը» խորագրեալ վաերագրական վեպին հեղինակուիին՝ Հերիք Ռութ Մարթին ծորն է Սելրոն ճենանեանի, որ իր եղրօք Յարութիւնի հետ հիմնած է Գոնիայի ճենանեան Գոլեճը, ամերիկացի մեծահարուստ Վաներպիլիքի բարերարութեամբ: Այս վեպը Սելրոն ճենանեանի իրական կեանքին պատումի հիման վրայ գրուած է:

Մարաշի մէջ, Սելրոնի հայրը՝ Կիրակոս խման ու բախտախաղով զրադող մէկն էր եւ այդ պատճառաւ կինը՝ Յասմիկ զաղտնօրէն ծեռագործ կ'աշխատէր իր ընտանիքին ապրուստին համար: Սելրոն իր պատանեկան տարիներուն զինավարժութիւն կը սորվի դրացիէն: Զղիմանալով կեանքի դժնդակ պայմաններուն Յասմիկ իր ամուսինի զարմիկին՝ Սարգիս Ճենանեանի կը գրէ նամակ մը, որուն մէջ ան ընտանիքին համար օգնութիւն կը խնդրէ: Սարգիս կ'առաջարկէ Կիրակոսի եւ անոր որդիներուն՝ Յարութիւնի ու Սելրոնի իրեն հետ առեւտորի գործին մասնակից դառնալ: Կիրակոս, Յարութիւն եւ Սելրոն Գոնիա կը մեկնին եւ կ'աշխատին Սարգիսի գործին մէջ: Անոնք առեւտրական

գործարք մը կը կատարեն եւ Մարաշ կը վերդառնան: Ընտանիքին վիճակը քիչ մը կը բարելաւողի, սակայն Կիրակոս կը շարունակէ իր անառակ կեանքը: Ընտանիքը Յարութիւնի և Սելրոնի գլխաւորութեամբ կ'որոշէ ընդառաջել Սարգիսի առաջարկին՝ անոր տունը միասին ապրելու եւ անոր գործին մէջ բաժին ունենալու: Անոնք Մարաշը կը բողոքի եւ առանց Կիրակոսը իրենց հետ առնելու ճամբայ կ'ելլեն դկայի Գոնիա: Կիրակոս երբ կ'իմանայ անոնց մեկնումը, սաստիկ կը բարկանայ, իր սրբնեաց ձիով անոնց ետևեն կը հասնի ու Յասմիկը ձիեն վար կը ձգէ մէկ հարուածով, որ անոր մահուան պատճառ կը դառնայ: Կիրակոս վախուստ կու տայ, իսկ ընտանիքը իր մօր դիակը վերցնելով Գոնիա կը հասնի Սարգիսի մօտ: Սելրոն կ'ամուսնանայ Սարգիսի դստեր՝ Սեմայի հետ եւ պատուելի կը դառնայ, իսկ Յարութիւն Հելեն անունով հայուիի մը հետ ամուսնանալով Ա. Մ. Ն. կը մեկնի: Վերապատուելի Սելրոն ճենանեանն ու Սեման Ամերիկա կ'երան միսիոնարութեան կեղրոնը այցելելու: Յարութիւնն ու Հելենը հետ կը հաստատուին, իսկ Սելրոն Սեմայի հետ Գոնիա կը վերադառնայ ծառայելու համար իր հօտին: Ան կը հիմնէ ճենանեան Գոլեճը 1899-ին:

Սելրոն և Սեմա վեց երեխաներու ծնողը կը դառնան: Անոնց խաղաղ կեանքը կը խանգարուի օսմանեան հարկահաւաքի պաշտօնեայ՝ Երևազ Վորչեփի կողմէ, որ մեծ գումարներ կը պահանջէ իրեւ տուրք: Վերապատուելի Սելրոն ճենանեանի հետ գրոյցի մը ընթացքին Երևազ կ'ըսէ. «Կը կարծես թէ կառավարութիւն մը, որ քու ժողովուրդը կը խորխողէ, թեզ տուրք գե՞րծ կը պահէ»: Ճենանեանի հայրենասիրական զգացումները կը բռնկին այս խօսքին դիմաց եւ ան ընդվզումով կը պատախանէ. «Ուրեմն տորքերէ զերծ մնալու միւս տարբերակը արիւնու կոտորածնէ՞ն են: Ինչպէ՞ս կրնաս դուն ինքովներդ յարգել երբ այս ոճրագործ մերենային կը ծառայես»: Սուր Վիճարանութիւն մը կը սկսի Երկութիւն միջեւ, սակայն բուրքին հարցերը վափիկեցնելու եւ սուր անկիւնները կլորցնելու հնարամտութեամբ, ճենանեանն ու Երևազ կը բարեկամանան, որովհետեւ վերջինս հակառակ բուրք մը ըլլալուն, ուղղամիտ մարդ մըն էր, որ ճենանեանի արդար կեցուածքին ու տրամաբանական ընդ-

վզումին առջեւ կը զիջի: Սակայն եւ այնպէս օսմանեան կառավարութիւնը տեսնելով վերապատուի Մելրոն Շեմանեանի տնօրինող հայանպաստ Շենանեան Գոլէճի յաջողութիւններն ու բարօրութիւնը, յաւելեալ տորքեր կը սահմանէ:

Վերապատուելի Մելրոն Շենանեան գոհանալով իր վարած խաղաղ կեանքէն, Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահոշակման օրերուն լաւատեսութեամբ կ'արտայայտուի ըսկով. «Այն Սուլթանը որ «արիւնու ջարդերու արտեստր» կատարելագործեց, այժմ ճշճիմ անհատի մը պատկերը կը ներկայացնէ»: Բայց եւ այնպէս բուրքը իր բրդութիւնը շուտով երեւան կը հանէ: Հայերը մինչեւ 1915 համեմատաբար խաղաղ կեանք որ կ'ապրին Գոնիայի մէջ, ի բացառեալ 1909-ի Ապրիլի Կիլիկիոյ Աղէսի ժամանակ, երբ բուրքերը Հալէսի իհւսիսը և Կիլիկիոյ զանազան քաղաքներու եւ մանաւանդ՝ Ատանայի մէջ հայոց դէմ կոտորածներ ի գործ կը դնեն: Գոնիայի հայերէն ոմանք իրենցմ 120 քլմ. հեռու գտնուող Ատանայի մէջ ազգականներ ունեին, որոնց փիճակով շատ մտահոգուած էին: Վերապատուելի Մելրոն Շենանեան վայրագութիւնները վերջ գտնելէ յետոյ Ատանա կը մեկնի, հայոց նպաստ կը հասցնէ եւ իրազեկ կը դառնայ պատահած դէպքերուն: Հեղինակը՝ Հերիլը Ռութ Սարրին կ'ըսէ. «Ատանայի մէջ վերապատուելի Մելրոն Շենանեան կ'անցնի ծովաներու գուլաներու մէջէն, դալկահար ու մոխրագոյն երկինքի տակ: Ան իր ամրող մարմնով ու եռթեամբ կը ցնուի երբ կը տեսնէ յօշոտուած հայու դիակներ, արիւնն ու մրուրը իրար խառնուած: Հազարաւոր հայու դիակներ իրար վրայ դիզուած եւ լրուած էին առանց գերեզմանի: Թանցը արիւնը բարփած էր հողին վրայ եւ անոր հոտը ամէն կողմ տարածուած: Մընուրուին մէջ քար լուրիւն կը տիրեր: Այդ անմեղ հոգիներու կանչն էր...»:

Չուշանար 1915-ի Ապրիլի փոքրութիւնը: Կ. Պոլսոյ հայ մտարականներու ձերքակալութեան, բանտարկութեան ու արտրի լուրը Ս. Զատկուան տօնէն անմիջապէս եսք կը տարածուի Գոնիայի մէջ: Օսմանեան Պետութեան ներքին գործոց նախարար Թալասար տուած էր իրամանը: Վերապատուելի Մելրոն Շենանեան կ'ըսէ թէ ինք լաւ համարում ուներ նոր կառավարութ-

եան մասին իբրեւ հայանպաստ եւ արդար, խարուելով կեղծ բարեկարգումներու ծարագիրներով, որոնք բուրքի վրայ մնացին: Ենվեր՝ պատերազմական նախարարը, դժոնի էր հայերէն որովհետեւ Ռուսիոյ դիմաց իր պարտութիւնը հայոց կը վերագրեր: Շենանեան կը խորհրդակցի իր բարեկամ Երմազի հետ, որ խորհուրդ կու տայ անոր հեռանալ երկրէն: Զօրաւոր ընդվզումով Շենանեան փափար կը յայտնի Թալասարը, Ենվերն ու Շեմալը սպանենէլ, որովհետեւ անոնք Կ. Պոլսոյ հայ մտարականներու սաստիկ կաշկանդումով եւ սպանութեամբ պատերազմ յայտարարած էին հայ ազգին դէմ: Երլմազ հանդարտուն կրկին կը կրկնէ իր բարեկամական խրատը անոր թէ պէտք է հեռանայ երկրէն:

Այս միջոցին Շենանեաննց դրացուիի Մարիամի ամուսինը՝ Հայաստան եւ անոնց որդին՝ Ամիր առեւտրական գործով Խարբերդի կողմերը զացած էին եւ հոն ձերքակալուելով դէպի Տէր Զօր քշուած: Մարիամ ծայր աստիճան յուսահատ վիճակ մը ուներ: Այդ օրերուն լուր կը տարածուի որ Բաղէշի մէջ բուրքերը 1000 հայ կիններ եւ մանուկներ շէնքի մը մէջ բանտարկելով կրակ տուած են: Մարիամի նման յուսախափ կիններ իրենց երեխաններով մօտակայ ազառակ մը երքալով, շէնքի մը մէջ կը հաւարուին եւ կրակի կու տան իրենք զիրենք, վերջ տալով իրենց կեանքին ու տառապանքին: Հեղինակը՝ Հերիլը Ռութ Սարրին հետեւեալ ձեւով կը բացատրէ անոնց արաքըրը: Ան կ'ըսէ թէ բուրքերը արդէն սկսած էին հայերը սպաննել իրենց ընտրած ձեւերով եւ ճամբաններով: Այս բազարի հայ կինները առեւագումէ, բռնարարուելէ, տառապելէ եւ արտրուելէ խուսափելու համար իրենց իրենց մահուան ձեւին բնորութեան նախաձեռնութիւնը ձեռք առնելով կը դիմեն այդ անբաղծակի բայց միակ միջոցին՝ անձնասպանութեան:

Յարութիւն Շենանեան կը մահանայ Ամերիկայի մէջ եւ անոր կինը՝ Հելեն նամակով մը վերապատուելի Շենանեանին կ'իմացնէ եղբօր մահուան գոյժը այդ դժնիակ օրերուն: Հելեն նամակին մէջ կը գետելէ նաև «Նի Եորք Թայնզ» թերթի կտրօն մը, որուն մէջ կը յիշուի 1000 հայերու նահատակութիւնը: Ան իր նամակին մէջ կը գրէ թէ մտորքիա կորսնցուցած է իր մարդկայ-

նորիսը եւ ցարդ մէկ միլիոն հայ սպաննած: Ան կ'ըսէ թէ այս իրողութիւնը անհաւատալի է բայց իրաւ:

Ընանեանեց դրացի Լեւոն անոնվ հայ դաւաճան լրտես մը ձերքակալել կու տայ Վերապատուելին եւ բուրքերը զայն Անգարա տանելով կը բանտարկեն: Սեմա իր ամուսինը ազատելու համար անոր բուրք բարեկամ Երևանին կը դիմէ, որ կը յաջողի շոտով Անգարայի բանտէն անձամբ եւս բերել Վերապատուելին:

Շիկացած այդ մքնողութիւն մէջ երբ Վերապատուելի Սելքոն Ընանեան իր ընտանիքը առած կը հեռանար քաղաքէն, երթալու համար Եւրոպական որեւէ մէկ երկիր ու հոնկէ անցնելու Ամերիկա, դաւաճան Լեւոնի կարգադրութեամբ բուրք ուստիկան մը կը յարձակի անոր վրայ: Երկու կողմերը կորով կը բռնուին եւ Վերապատուելին իր որդին Փօլը զոհ կու տայ հեռանալէ առաջ:

Իր կեանքի անաւարտ պատմութեան վերջին էջին մէջ, Վերապատուելի Սելքոն Ընանեան կ'ըսէ թէ ան իր ամբողջ կեանքի ընթացքին անտեսած է իր կրած հոգեցնցումը, միշտ դէայի առաջ նայելով եւ անցեալը մոռնալով: Ան չէ արտօնած իր զաւակներուն հայերէն խօսիլ: Բայց այժմ ան կը զոջայ ու կ'ընդունի թէ սխալ ըրած է: Վերապատուելի Սելքոն Ընանեան ցատվ կ'աւելցնէ թէ պէտք է որ իրաքանչիր տոիր օգտագործեր հայուն քախիծը պատմելու օտարներուն եւ պայքարելու Հայոց Յեղասպանութիւնը, մինչ մեր հոգեցնցումի ցաները շատ խորն են», կ'աւելցնէ ան:

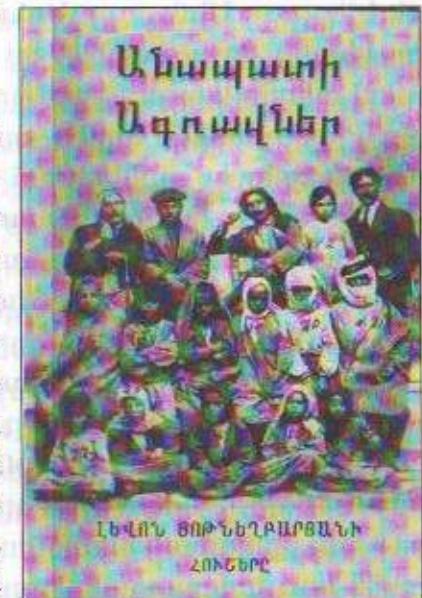
Վերապատուելի Սելքոն Ընանեան իր կեանքի պատմութեան վերջին քաժինը՝ Գոնիայէն մինչեւ Ամերիկա հասնիլը կը մերժէ պատմել, մինչեւ որ Թուրքիա եւ Միացեալ Նահանգներ ճանչնան Հայոց Յեղասպանութիւնը, եւ առ այդ ան կոչ կ'ողբէ Թուրքիոյ եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն ճանչնալու Հյասպանութիւնը: «Թուրքիա պէտք է հատուցում կատարէ հայոց», կ'եզրակացնէ ան:

Լեւոն Եօրնելրարեան, խմբագիր՝ Բենիամին Փարեան, «Անապատի Ազրաները», «Լեւոն Եօրնելրարեանի Յուշերը» ենթավերնագիրով, «Գրական հայրենիք» ՓԲԸ - «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2017, փոքր չափի 152 էջ:

Վաւերագրական Կարեւոր Յուշագիրը

Եղեսիայէն օսմանեան բանակին միացած մինչեւ Հալէպ ու Դամասկոս, ապա անոր հարավի անապատէն անցնելով Ազապա հասած, որմէ եսոք կրկին չոր ու անջրդի սուրիական անապատները Վերադարձած՝ ի խնդիր հայ բեկորներ ազատելու վտանգաւոր ու կեանքի դժնդակ պայմաններու մէջ, այսպիսով Մեծ Եղեսի բաժակի դասնութիւնը ցմրուր բնապած, Լեւոն Եօրնելրարեան իր յուշերը պատմած է կնոջ՝ Վարդուհիին, որ զրի առած է զանոնք: Խսկ Լեւոնի որդին՝ Բենիամին Փարեան (Եօրնելրարեան մականունին կրօնումը) մօր կողմէ զրի առնուած յուշագրութիւնը խմբագրելով հրատարակած է:

Լեւոն Եօրնելրարեան սուրիական անապատին մէջ իր ընկերներով մասնաւոր ճիզ քափած է հանդիպելու Սելքէի Շերիֆ իշխան Հիւալյն Պըս Ալիի եւ անկէ խնդրած օգնել տարագրուած ու ասդին անդին ցրուած հայ խլեակներուն: Իշխանը սիրայօձար ընդունած է Լեւոնի խնդրանքը եւ անոր լիազօրագիր շնորհած է՝ ազատորեն շրջազայելու իր հակակշնին տակ գտնուող աշխարհագրական տարածքները: Լեւոնի ճիզերով ու անխոնջ աշխատանքով քազմահազար հայեր մահէն ազատելով պատահ գտած են ապահով վայրերու մէջ:

Լետն Եօրնեղբարեան որդին է Յովհաննեսի (Թերզի Բոզան) և Մարիամի:Ան ծնած է Եղեսիա, 1887-ին: 1915-ի Ուրֆայի հերոսամարտի հեկավարներէն Սկրտիչ Եօրնեղբարեանը Լետնի երկրորդ զարմիկ է: Լետն 1897-1906 բողոքական դպրոց կը յաճախէ և ապա դերձակութիւն կը սորվի: Երկու տարի Հալէպ կ'աշխատի և վարպետ դերձակ կը դառնայ: Թրքական կառավարութիւնը երբ 1908-ին գօրակոչ կը յայտարարէ, Լետն բանակ կ'երթայ: Մինչ այդ, Եղեսիոյ հայերը յարաբերաբար խաղաղ կեանք մը կ'ապրէին և Սահմանադրութեան վերահոչակումով անոնք նոր յոյսերով կը լեցուին: Բանակին միանալու և գենք կրելու մասին Լետն այսպէս կ'արտայայտուի. «Սիրում էի հրացան կրել և ցանկանում էի օգտագործել այն իմ երկիրը պաշտպանելու համար: Շատ ուրիշ պատանիների նման ես ցանկանում էի դառնալ օսմանեան գինուր: Մենք լի էինք ապագայի հանդէպ յոյսով... ես մեծ խանդավառութեամբ միացայ գինուած ոյժերին»:

Բանակ գացող երիտասարդները կը հաւաքուին Եղեսիոյ Հալէպ կոչուած իրապարակը, որ նուազախումբի ռազմական եղանակներով տօնական մթնոլորտ մը կը ստեղծուի: Խումբը ճամրայ կ'ելլ. և երկու օրէն կը հասնի Պերեճիկ գիւղաքաղաքը, որուն հայ քահանան արտօնութիւն կ'առնէ խումբին իրամանատարէն հայ երիտասարդները երկու օր՝ շաբաթ և կիրակի իր մօտ հիրասիրելու: Կիրակի օրուան պատարագի քարոզին մէջ քահանան խանդավառուած կը քացագանչէ. «Հայերը օսմանեան բանակը պիտի փայլեցնեն: Ո՞վ գիտէ, հնարաւոր է որ մի օր էլ մենք ունենանք մեր երկիրը: Կեցցէ ազատութիւնը»: Կայսեր կայան և զօրանցէ զօրանց Լետն խումբին հետ կը հասնի Դամասկոս: Տարիները կ'անցնին և այդ բնքացքին ան յաճախ դերձակութեան իր արհեստը կը կիրառ բանակին մէջ և թիշ մը նիւրական կ'ապահովէ: 1911-ին կը հիւանդանայ ու արտօնութիւն կը վերցնէ. մէկ տարի բացակայելու ժառայութենէ:

Լետն Եօրնեղբարեան 1912-ին կրկին բանակի ծառայութեան կ'անցնի: Դժուարին օրեր կ'անցնէն, մինչեւ որ կու գայ 1915-ը, երբ բուրքերը կը սկսին վայրագ ձեւերով երկրին հայ բընակչութիւնն ու հայ գինուրները հալածել ու կոտորել: Անոնք

հայ գինուրները խումբ առ խումբ կը տանին անծանօք ուղղութեամբ որոնք ալ չեն վերադառնար: Ամալէ թապուրը կոչուած բանուրական ջոկատներով բորբերը հայ գինուրները տաժանակիր աշխատանքի կը լծեն: Այնքան կ'աշխատցնեն որ հայ երիտասարդները կը մնոնին, իսկ ողջ մնացողներն ալ բուրքերը կը գնդակահարեն: Լետն կը հանդիպի բանակին փախուած տուած Տիարագերիցի Գառնիկ անունով երիտասարդի մը, որ իրեն կ'ըսէ. «Քանակը իրաման է ստացել Ենվեր փաշայից կոտորելու բոլոր հայերին»: Ահա այս տեսակ պայմաններու մէջ Լետն բարեկամներու օգնութեամբ փախուստ կու տայ բանակէն և կ'ապաստանի Դամասկոսէն դուրս ճեպել Տրուզ կոչուած շրջանը, այդ տեղացիներու զգեստով ծպտուած: Դամասկոսէն ճեպել Տրուզ ճամրուս վրայ գիւղի մը մէջ ան կը հանդիպի իրարացումի մը: Կը պարզուի թէ բուրք ոստիկան-զինուորները գիւղին կեղրոնք հայեր կը ձերքակալեն: Լետն շնորհին իր ծպտուած վիճակին զերծ կը մնայ բռնուելէ, սակայն գիւղին մէջ ան քանի մը քարստոց կը փոխէ և վերջապէս կը յաջողի շոգեկառուվ ճեպել Տրուզ շրջանի Սուլյուս քաղաքը հասնի:

Զաղարին մէջ Լետն Եօրնեղբարեան կ'իմանայ թէ արարները Սկրեթի Շերիֆ իշխան Հիսույն Պըն Ալիի առաջնորդութեամբ ապստամբած են օսմանցիներու դէճ: Ան իր բարեկամներուն Սե Գրիգորի և Գէորգ Կիլեաղուպեանի հետ կը մտադրեն Շերիֆը տեղեակ պահել հայոց դառն իրավիճակին մասին և օգնութիւն խնդրել անկէ: Ուստի անոնք նամակ մը կը գրեն անոր և արաքի մը հետ կ'ուղարկեն: Արաքը մեծ դժուարութեամբ կը հասնի Շերիֆին մօտ եւ նամակը յանձնելէ եսք վերադառնալով Լետնին և ընկերներուն հետեւեալը կ'ըսէ. «Երբ Շերիֆ կարդաց նամակը և հասկացաւ թէ դժրախտ հայերն ինչի միջով են անցնում, խոստացաւ որ կ'անի ամէն ինչ իր ոյժերի սահմաններում, որպէսզի օգնի հայերին»: Այս խոստումով Լետնն ու ընկերները կը խանդավառուին: Աւելի ուշ Լետն զեկոյց մը կը ըստանայ Շերիֆէն, որուն մէջ բացայայտուած էր ֆրանսացիներուն և բրիտանացիներուն համաձայնութիւնը արարներու հետ հակաօսմանեան ըմբռստութեան մը շորջ: Անզիացիները գնդապէս թէ. Է. Լուրինսը, յայտնի նաև Լուրինս Արաքաջի ա-

նունով (բոն անունով Թոմաս Էտուրրու Լոուրենս – Thomas Edward Lawrence (1888-1935) - Յ.Ի.) ուղարկած էին իրեն Շերիֆի օգնական բուրքերու դեմ ապաստամբութեան օգնելու: Լեռն իր յուշերուն մեջ կ'ըսէ թէ իշխան Շերիֆ Հիւսէյն Պղն Ալի իր որդիներու՝ արքայազն Ապստուլահի եւ Ֆէյսալի հետ կը սկսին արարական ոյժերոր շարժման մեջ դնել օսմանեան կառավարիչներու դեմ ազատագրելու համար արարական հողերը:

Լեռն Եօրնեղարեան վերոյիշեալ բոլոր հարցերուն մասին կը տեղեկացնէ Դամասկոսի հայերուն եւ անոնց ազատագրութեան յոյս կը ներշնչէ: Ան կ'ըսէ թէ անապատի ճամապարհը բաց է մինչեւ Ազապա նաւահանգիստը, որ վերջերս բրիտանացիները ազատագրած են բրրական գրասումն: Լեռն իր ընկերներով ցեղասպանութենէն ողջ մնացած Դամասկոսի եւ ամրող շրջանի հայերը՝ ծերեր, երիտասարդներ, կիներ, աղջիկներ եւ երեխաներ կը հայարէ: Զանոնք փոքրիկ խումբերով գաղտնի ճամբաներէ անցընելով նեպել Տրուզ կը թերէ: Ապա անոնցմէ մեծ խումբ մը կազմելով Ապու Ֆարհա անունով արար ուղեկիցի մը առաջնորդութեամբ նեպել Տրուզ մինչեւ Ազապա կ'երթայ Շերիֆի մօտ: ճամբան մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպին անապատի տարին եւ ջորի պակասին պատճառաւ: Լեռն հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ անապատի կացութիւնը. «Մեր շուրջը կուտակուած էին հազարաւոր սատկած ազուաներ եւ այլ տեսակի թռչուններ»: Իր ընկերը Վերցնելով այդ մեռած բըռշուններէն մէկը կը բացազանչէ. «Նայեցէք ընկերներ, այս բըռշունները սատկել են ծարաւից: Շուտով մենք էլ կը մեռնենք այս խեղճ ազուանների նման»: Բայց բարերախտարար Մերրի իշխանի մօտիկներէն ջոր եւ ուտելիք կը ստանան եւ վերջապէս խումբը կը հասնի Ազապա:

Լեռն Եօրնեղարեան եւ ընկերները այնտեղ կապի մեջ կը մտնեն մէկ կողմէ Շերիֆի եւ միևնույն կողմէ Եզիդոսուի Հայկական Քարեզործական Ընդհանուր Սիութեան (Հ.Ք.Ը.Ը.) հետ Յովհաննես Քելեմեանի միջնորդութեամբ: Լեռն եւ չորս ընկերները Եսայի Քերեշերեան, Թաղէոս Ղարաբելեան, Յարութիւն Ղերայեան եւ Փառու Քարաօղլանեան Հ.Ք.Ը.Ը.-ի ներկայացուցիչն առջեւ երդում կ'ընեն ու կը խոստանան Դամասկոսէն եւ շր-

ջակայ վայրերէ հայեր հաւաքել ու Ազապա թերել: Անոնք առանց ժամանակ անցընելու ախլովիական զգաւոտներով կը ծայտուին եւ նեպել Տրուզ կը մեկնին: Հինգ հոգինոց խումբը 30 Օգոստոս 1918-ին կը ժամանէ Սուեյտա, որ հայ գաղթականներու մեջ լուր տարածուած էր, թէ բուրքերը կը պատրաստուին յարձակիլ շրջանին վրայ եւ բոլոր հայերը ջարդել, որու պատճառով գաղթականները խումապի ճատնուած էին: Լեռն անհրաժեշտութիւն կը զգայ այդ բամբասանրները ժխտելու, ուստի ան բոնագաղթուածները կը համախմբէ ու անոնց կ'ըսէ. «Ձեր խած լուրը սուս է: Շերիֆը գրաւել է Տարաա գիւղը եւ բուրքերը նահանջուս են: Մի՛ յուսահատուէք, մօտ օրերուն կ'ազատուենք այս շարչարանըներից»: Լեռն հայ գաղթականներու խումբը կ'առաջնորդէ դէպի Տարաա, որ գրաւուած էր Շերիֆի ոյժերուն կողմէ: Լեռն գաղթականներուն վիճակին մասին կ'ըսէ. «Անոնց կեանքը շատ դաժան էր ու ողբերգական: Կոտորածի ընթացրու իրաքանչիր ընտանիք զոհ էր ունեցել եւ կորցրել իր ունեցուած կուտակուած կուտակուածը: Շատերը թշուառ վիճակում էին, նրանք քաղցած էին ու տառապում տարբեր իհիանորդիւններից»: Այդ օրերուն տիրգինները զօրավիզ կը կանգնին Շերիֆին եւ բազմարի բուրք զինուորներ կը սպաննեն: ճամբան հայերը կը տեսնեն բազմարի բուրք զինուորներու դիակներ, որոնց գարշահոտութիւնը անտանելի էր:

Տարաա հասնելով Լեռն Եօրնեղարեան եւ ընկերները կը տեսակցին Շերիֆի հետ, որ հայ գաղթականներու վիճակով կը հետաքրքրուի եւ անոնց օգնութիւն կը բաշխէ: Ան Հաուրանի շրջանին բազմահարիւր հայ գաղթականներ Տարաա թերել կուտայ իր զինեալ մարդոց եւ Լեռնի խումբին պաշտպանութեամբ: Պատերազմը Վերջ կը գտնէ բուրքերու եւ գերմանացիններու պարտութեամբ: Լեռն Դամասկոսի մեջ Բատամի իհիանոցին տնօրէն կը նշանակուի: Այս անգամ ան իր խումբով կը ձեռնարկէ արար ընտանիքներու մեջ կորսուած հայերու հաւաքին, որուն իբր արդինք բազմահարիւր հայ աղջիկներ ու մանչեր կը վերադարձնէ հայ Ազգին:

Դամասկոսի թեմի առաջնորդ Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարանեանի յանձնարարութեամբ է որ Լեռն Եօրնեղարեան իր

գործակիցներուն հետ կը ծեռնարկէ որրահաւաքի գործին: Արքազանը անոր կ'ըսէ. «Քո ունեցած փաստարդերը Եմիր Ֆեյսից եւ բրիտանական բարձրագոյն հրամանատարութիւնից որրահաւաքի գործը կը ղիւրացնեն»: Լետն որրահաւաքի մասին կը գրէ. «Անցնելով անապատից անապատ, զի՞դից զի՞դ եւ տնից տուն՝ հաւարում էինք հայ որբերին եւ ուղարկում նրանց Դամասկոսի փախստականների ապաստարանները կամ որրանցները»: Դամասկոսի հայ որբերու ապաստարաններու ընդհանուր տնօրէնը՝ Հմայեակ Ուղուրլեան յատուկ ուշադրութիւն եւ հոգատարութիւն կը տածէ որբերուն:

Լետն Եօրնեղբարեան իր փորձառութենէն խօսելով կ'ըսէ. «Սրտաճմլիկ էր տեսնել հայ որբերին, որոնք մոռացել էին հայոց լեզուն եւ նոյնիսկ իրենց անունները: Նրանք արաքացել էին, հագնում էին կոմպազ եւ դարձել էին գրեթ անձանաչելի: Նրանց մանկուց սովորեցրել էին մուսուլմանների կրօնը: Մեզ յաջողութեց փրկել այդ որբերից շատերին»:

Լետն Եօրնեղբարեան որրահաւաքի տարիներուն հաւարած իր հայորդիներէն երերին պատումը կ'ընէ յուշագիրքին վերջաւորութեան: Անոնցմէ մէկը իր կրտսեր եղբայրն է՝ Տիգրան Եօրնեղբարեանը:

Խմբագիրը՝ Բենիամին Փարեան զիրքին վերջաւորութեան տեղադրած է Սեքքայի Շերիֆ իշխան Հիւսէյն Պըն Ալիի եւ անոր որդիներուն ու իր հօր՝ Լետն Եօրնեղբարեանի միջեւ կատարուած արաբերէն կարեւոր նամակագրութիւններու եւ վաւերաբութերու լուսապատճեններ, անոնց կրդին զետեղելով հայերէն բարգմանութիւնները, ինչպէս նաև անգերէն ու հայերէն պաշտօնական նամակներու լուսապատճեններ եւ բազմաթիւ լուսանկարներ, որոնք այս յուշագիրքին վաւերագրականութիւնը կ'ամրապնդեն:

Փանոս Թերլէմեզեան, «Կեանքիս Յուշերը», Թէրէեան Մշակութային Սիութեան հրատարակութիւն, «Տիգրան Մեծ» Հրատ. եւ Տպարան, Երեւան, 2017, միջակ չափի, 420 էջ:

Երեւանի մէջ 2017ին Թէրէեան Մշակութային Սիութիւնը լոյս ընծայած է յայտնի նկարիչ եւ յեղափոխական Փանոս Թերլէմեզեանի «Կեանքիս Յուշերը» հատորը: Անվի քան Եօրանաստինին տարի այս յուշերը անտիպ մնալէ յետոյ, Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի տընօրէնութիւնը Փանոս Թերլէմեզեանի յուշերու անտիպ ծեռազիրը սիրայօժար տրամադրած ու բարեհածորեն համագործակցած է հրատարակչութեան հետ լոյսին թերելու զայն: Բնագիրը հրատարակութեան պատրաստած է գրականագէտ Երուանդ Տէր Խաչատուրեան, որ զայն օժտած է ծանօթագրութիւններով եւ գրած յառաջաբանը:

Տէր Խաչատուրեան յառաջաբանին մէջ յատակօրէն կը բացատրէ մարդոց յուշերը լոյսին թերելու եւ հրատարակելու հիմնական դրդապատճառը: Ան կ'ըսէ. «Առաել քանի են այս մարդկանց յուշերը, որոնք անցել են դառն ու ծանր ժամանակների բոհուբոհի միջով եւ որոնց միջով անցել է իրենց կեանքի ժամանակը: Նրանք իսկապէս իրենց ժամանակի վկաններն են, հայկական կեանքի յաւերժական ժամանակակիցները, մեր զալիք բոլոր ժամանակների, զալիք բոլոր սերունդների ժամանակակիցները»:

Փանոս Թերլէմեզեան 1938ին լուրջ հիւանդութենէ մը ետք երք կ'ապարինի կ'ոյտշէ իր կեանքի յուշերը գրի առնել: Ան այլևս

Փանոս
Թերլէմեզեան
Կեանքիս Յուշերը

Տր կրնար նկարել: Ազգային հոգիով ներշնչուած եւ ազգային գիտակցութեամբ ապրող ծերունազարդ նկարիչը հոգեկան ի՞նչ տառապանքի պիտի մատուուր 1937-էն եսք, երբ հայ մտառուկանոթեան երկրորդ՝ խորհրդային եղենը տեղի կ'ունենար: Այդ ժամը վիճակին մէջ ի՞նչ կը մնար ընել անոր բացի մտովին վերապրիլ իր նախկին կեանը, յուշերու ընդմէջէն, վերադառնալ Վան իր մանկութեան եւ հայրենական դրախտը: Փանու Թերլէմէզեան զրի կ'առնէ: «Փր կորսուած հայրենիքի՝ Արեւմտեան Հայաստանի ու մեր ժողովրդի կեանքի ճակատագրական ժամանակների եւ իրադարձութիւնների մասին» յուշերը, ինչպէս կ'ըսէ Երուանդ Տէր Խաչատուրեան: Այս գործին համար «անհրաժշտ էր ունենալ բարոյական բարձր նկարագիր եւ հոգեկան մեծ արիութիւն», կ'աւելցնէ ան: Փանու Թերլէմէզեան իր յուշերուն սկիզբը կ'ըսէ թէ ան պիտի ջանայ ժողովուրդի շահերու տեսանկիւնն դիտել հարցերը եւ զայն պարուրել իր վերջին տարիներու (1937-1941) ժամանակաշրջանի շունչով:

Փանու Թերլէմէզեան ծնած է 11 Մարտ 1865ին, Վան: Ան այս հատորին մէջ կը նկարագրէ իր տոհմիկ ընտանիքին պատմութիւնը, որ հայկական ազգագրութեան մէջ յատուկ արժէր կը ներկայացնէ: Ապա արուեստագէտը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ Վանի հայկական կեանը զանազան դեպքերով եւ դրուագներով: Անոր մաքոր ոճով հայերէնի մէջ ուշազրաւ է. Վանի հայկական բառքարին բողած ազդեցութիւնը: Ան գունագեղ ոճով կը նկարագրէ Վանի բնութիւնը, իր Այգեստանը, բաղարմէջն ու շարջակայքը, մեծ բաժին յատկացնելով ժողովուրդի նիստ ու կացին:

Փանու Թերլէմէզեան կը խօսի Վանի մէջ հայկական կրթութեան շուրջ եւ գովասանքով կ'արտայայտուի իր յաճախած Վանի Կևորոնական դպրոցին մասին, միս Տէր Թողիկեան վարժարանները քննադատելէ յետոյ: Ան նաեւ կը խօսի իր զբաղած արիեստներու եւ ուսուցչութեան մասին: Ապա կ'անցնի իր բաղաքան-հասարակական կեանքի գործունեութեան: Ուսուցչութիւնը էկողի դնելով ան կը նուիրուի յեղափոխական գործունեութեան, ինչպէս որ կ'ըսէ. «Հրաժարուեցի ուսուցչութիւնից եւ աշխատեցի լինել փրոֆեսիոնալ յեղափոխական, այսինքն՝

կազմակերպող, փրոփականտիստ, գիտենալ ինչպէս կայունացնել տատանուած տարրերը եւ գիտենալ ինչպէս խուսափի ոստիկանութիւնից ու շեղել նրա հետապնդումները» (էջ 95):

Նկարիչ եւ յեղափոխական Փանու Թերլէմէզեան սոյն յուշերուն մէջ չի յիշեր իր կուսակցական պատկանելիութիւնը: Արդարեւ ան եղած է 1884ին Արմենական կուսակցութեան հիմնադիր անդամներէն մէկը, Մկրտիչ Փորբուզալեանի հիմնած «Գործակցական Միութիւն» կազմակերպութեան ծառայելէ յետոյ, որ դարձաւ Արմենական Կուսակցութեան կորիզը:

Թրքական պետութեան հարուածներէն թքրած Վանի հայ ժողովուրդը արքնցնելու ելք մը պէտք էր զանուր 1880-ական թուականներուն: Այդ մէկը կարելի դարձաւ յեղափոխական տրամադրութեամբ հայ երիտասարդներու գործունեութեամբ: Անոնց մէջ էր Փանու Թերլէմէզեանը, որ իր ընկերներով պատրաստ էր ամէն զոհողութեան եւ ամենայանդուզն բայցերու:

Այն օրերուն Վանի ժողովուրդը երկու դասակարգի կը բաժնուր: Առաջինը կը ներկայացներ աւատապետական կարգավիճակի մնացորդներն ու պէտական պաշտօնեաները, զորս Փանու Թերլէմէզեան կը կոչէ «արտօնեալները»: Երկրորդը կը բաղկանար «մութ, յետամնաց, կիսաստրուկ եւ զարդութիօրէն տանջուող ու կեղերուող ամբոխից» կ'ըսէ Թերլէմէզեան: Վանի յեղափոխական երիտասարդութիւնը այս երկրորդ դասակարգին ազատագրութեան սիրոյն էր որ կը պայքարէր: Անհրաժեշտ էր մարդոց միտքերուն մէջ ամրապնդել այն իրութիւնը թէ հայը իրաւունք ունի ազատ ապրելու: Այդ ժամանակաշրջանին հայերը յեղափոխական փորձառութիւն եւ աւանդոյք շունեին, նոյնպէս փորձառու առաջնորդներ շկային: Հայ յեղափոխականները «ոռմանքիր երազողներ» էին որոնք որեւէ նախապատրաստուած ծրագիր մը չէին մշակած, կ'ըսէ Փանու Թերլէմէզեան (էջ 100-101): Ան կ'աւելցնէ թէ հայ յեղափոխականները միամիտ արարքներ կը գործէին երոպական պէտութիւններու ուշադրութիւնը հայոց ազատագրութեան հարցին երակելու համար: Այս պատճառաւ հայոց իրավիճակը փոխանակ թէրենալու աւելի ծանրակիր կը դառնար: Այս մասին Երուանդ Տէր Խաչատուրեան Թերլէմէզեանի մտավախութիւնը բացատրելու

համար յառաջաբանին մեջ կ'ըսէ. «Թուրքական իշխանութիւններին, քուրքական պետութեանը իրենց շատ հեռուս միտող, շատ հեռուն զնացող ծրագիրները իրազործելու, Թուրքիան հայերից դատարկելու, հայերի պատմական հայրենիքը խլելու համար առիթներ էին պէտք եւ «խելօր» հայերը տալիս էին այդ պատեհ առիթները»:

Փանոս Թերլէմէգեան 1890ական թուականներուն կ'ունենայ յախուոն ու փոքրկալից կեանք մը: Զերպակալութիւններու, քանտարկութիւններու, ծեծի, չարչարանքի եւ մահուան տարիներ էին անոնք: Ապա աստանդական կեանքի օրեր եւ տառապալի վիճակներ կը յաջորդեն:

Երեսուն տարեկան հասակին Փանոս Թերլէմէգեան Թիֆլիս եւ ապա Փերերսպուրկ կը մեկնի Ակարչութիւն ուսանելու համար: Ան կը դառնայ Կայսերական Նկարչական Դպրոցի ուսանող: Այդ տարիներու իր ուսանողական կեանքի եւ կենցաղային պարագաներու մասին հետևեալը կը զրէ. «Հառ ոգեւորութեամբ եւ եռանդով սովորել էի սկսել երբ ձմեռով վրայ հասաւ: Չի-աքարշ չէի նստում երեք կոպեկի խնայողութեան համար: Երեսունեինգ աստիճան ցուրտ էր, փողոցների անկիններուն կրակ էին վառում կառապանների և անցորդների համար, ես էլ օգտըւում էի տաքանալով այդ կրակներից եւ արագործն շարունակելով ճամբաս մինչեւ դպրոց, կամ մինչեւ բարեկամի մը տունը, որ նրա կինը շաբաթը երկու անգամ ինձ ծրի ուստերէնի դաս էր տալիս» (էջ 176):

Փանոս Թերլէմէգեանի Փերերսպուրկ հասնելէն երեք կամ չորս ամիս եաք Խրիմեան Հայրիկ ուսական մայրաքաղաքը կու զայ պաշտօնական այցով: Ան ապագայ նկարիչին համար ուսանողական թոշակ կը սահմանէ Եկեղեցական խորհութիւն միջոցաւ (էջ 178): Այդ շրջանի իր հայրենարանց տառապանքին մեջ նկարիչը այսպէս կ'ըսէ. «Այդ հեռաւոր հիւսիսում մեր երկրի կայծկլացող սեւ աշբերը չէի տեսնում, այդ ցուրտ փողոցներում հանդարտօրէն գրունող ուսւ կանաց աշքերը, յօնքերը, մազերն ու մորքը այնչափ միագոյն եւ միապաղադ էին, որ դժուարա էի զանազանում» (էջ 179):

Երուանդ Տէր Խաչատուրեան Փանոս Թերլէմէգեանի հայ-

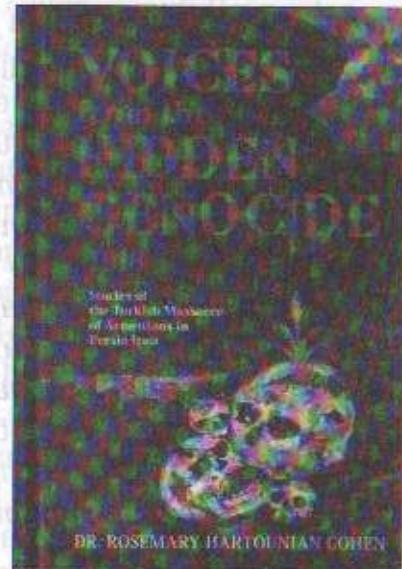
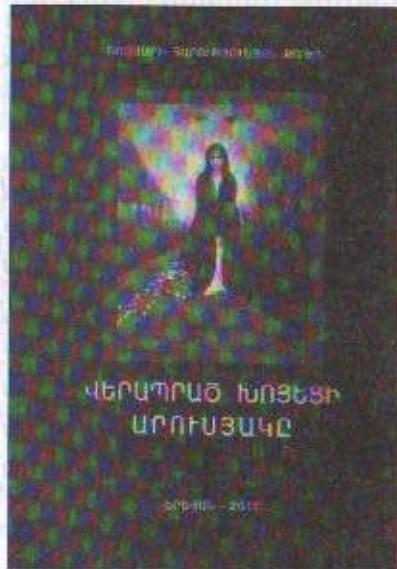
կական կուսակցութիւններու քննադատութեան համար հետեւեալը կ'ըսէ. «Թերլէմէգեանը աններում եւ անողոք է հայկական կեանքի հանդէպ: Նա Վերլուծում է մեր ազգային կուսակցութիւնների գործունեութիւնը, մատնացոյց է անում հետարքքրական իրականութիւններ եւ միջադէպեր, յիշում է կարեւոր ու խօսուն մանրամասներ եւ իր անողոք վճիռներն է կայացնում»: Ան կ'աւելցնէ. «Նա ցատկ ու դառնութեամբ է արձանագրում կուսակցութիւնների գործունեութեան մերժելի կողմերը, սխալ քայլերը, վրիպումները, ակնյայտ սխալներն ու քաղաքական կարճատեսութիւնը» (էջ 16):

Իր կեանքին ընթացքին Փանոս Թերլէմէգեան կը տեղափոխուի զանազան երկիրներ ու քաղաքներ: 1910-ին ան Պոլսի կը հաստատուի: 1914 կը մեկնի Թիֆլիս, ապա Հայաստան, Անի ու Վան: Կը մասնակցի Վանի ինքնապաշտպանական Հերոսամարտին, զիրքին մեջ ինքզինք ներկայացնելով իրեւ պարզ զինուոր, մինչդեռ խորքին մեջ ան Վանի պաշտպանութիւնը կազմակերպող ամենէն նշանաւոր դէմքերէն մէկն էր:

Փանոս Թերլէմէգեանի յուշերու այս քաժինը կ'ընդգրկէ մեր ժողովուրդի պատմութեան կարևոր ժամանակաշրջանի մը վաւերագրութիւնը, պատմուած այդ շրջանի դէպքերուն գործունեայ մասնակից ականատեսի մը կողմէ: Ան կարեւորութիւն կը զգենու հեղինակին ականաւոր յեղափոխական եւ արտեստագէտ ըլլալու պատճառու: Այս անտիպա յուշերուն Թէքէնան Սշակութային Միտքեան կողմէ Երեւանի մեջ հասորով մը լոյս ընծայումը ողջունելի է, քանի որ ան նոր լոյս կը սփոռէ այդ ժամանակաշրջանի իրադարձութիւններուն վրայ:

Դոկտ. Ռոզմարի Յարութիւնեան Քոհեն, «Զայներ Թաքցուած Ցեղասպանութենէն 1918 (Պարսկաստան-Իրանի Սէջ Հայոց Դէմ Թրքական Կոտորածներու Պատումներ)» «Լիքո» հրատարակչառուն անգլերէն յուշագիրը, Լու Անձելոս-Ա. Ս. Ն., տպագրուած՝ Չինաստան, 2019, մեծ չափի 409 էջ:

Dr. Rosemary Hartounian Cohen, "Voices from the Hidden Genocide, 1918, Stories of the Turkish Massacre of Armenians in Persia-Iran", Lico Publishing. Los Angeles-California, first edition, printed in China, 2019, 409 pages.

1. Պարսկահայրի 1918ի Հայոց Զարդերու Վախրագրումը, էջ 1-30

Օսմանեան Պետութեան գործադրած Հայոց Ցեղասպանութեան ժիրին մէջ կատարուած՝ Պարսկահայրի 1918ի հայոց Զարդերուն մասին հազուագիւտ ակնարկութիւններ եւ աւելի նուազ անդրադարձներ գոյութիւն ունին, բոլոր ուշադրութիւնը կելքուացուած ըլլալով Հայաստանի արեւմտեան հատուածի եւ Կի-

լիկիոյ կոտորածներուն եւ բռնազարդին վրայ: Դոկտ. Ռոզմարի Յարութիւնեան Քոհեն մէկն է անոնցմէ, որ Պարսկահայրի 1918ի հայոց Զարդերը Վախրագրած է իր մեծ մօր ողիսականը ներկայացնելով՝ «Վերապրած Խոյեցի Արուելակը» խորագրեալ յուշագիրը, պարսկերէն, որ բարգմանուած է հայերէնի՝ Արա Յ. Աւելիսեանի եւ խմբագրուած դրկու. Սամուել Մորատեանի կողմէ, լոյս տեսած «Լիմուշ» հրատարակչառունէն, Երեւան, 2011, չափի 224 էջ, զոր ներկայացուցած եմ իմ պատրաստած «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» հասուրաշարի Գիրը Ե., Պեյրութ, 2013, էջ 242ի մէջ:

Դոկտ. Ռոզմարի Յարութիւնեան Քոհեն վերոնշեալ հատորի լոյս տեսնելէ ուրբ տարի Եսր՝ 2019ին, Ա. Ս. Ն. ի Լու Անձելոս քաղաքի «Լիքո» հրատարակչառունէն լոյս ընծայած է իր հեղինակած «Զայներ Թաքցուած Ցեղասպանութենէն 1918 (Պարսկաստան-Իրանի Սէջ Հայոց Դէմ Թրքական Կոտորածներ)» խորագրեալ 409 էջուց անգլերէն յուշագիրը, տպագրուած՝ Չինաստան (Voices from the Hidden Genocide, 1918, Stories of the Turkish Massacre of Armenians in Persia-Iran, Lico Publishing. Los Angeles, California, first edition, printed in China):

Դոկտ. Ռոզմարի Յարութիւնեան Քոհեն յուշագիրքի յառաջարանին մէջ Պարսկահայրի Հայասպանութեան մասին կը խորիրդածէ եւ ընդհանուր զիծերու մէջ կը բացատրէ անոր պատճառները: 1918Էն առաջ, Ա. Համաշխարհային Պատերազմին մասնակից պետութիւններու աշքը Պարսկաստանի վրայ էր, հակառակ այն իրողութեան թէ վերջինս պատերազմին չեղոք դիրք բռնած էր: Ուսիս կը ձգտէր հարաւի տաք ջուրերը իջնել եւ անոր նաւահանգիստները օգտագործել: Սեծն Բրիտանիա իր ախտորժակը սրած էր Պարսկաստանի հարաւարեւմտեան շրջանին մէջ զտնուող նարքահորերուն տիրանալու, դէափի Հնդկաստան երթեւեկող իր նաւերուն վառելանիր հայքայթելու նպատակաւ, այդպիսով ցամաքի ճամբով ապահովելու Հնդկաստանի հետ իր կապերը: Նկատելով որ Պարսկաստան հետզհետէ կը դառնար ճարտարարուեստական երկիր մը, Գերմանիա կը ձգտէր իր արդիւնաբերական յառաջա-

ցած մերենաներն ու սարքերը սպառել պարսկական շոկային մէջ եւ փոխարէնը ապահովել հսկայական շահեր: Ֆրանսացիները, պեղծիգացիներն ու հոլանտացիները կը ծգտէին իրենց արդինաբերական ապրանքներով (շաքար, ծխախոտ եւ հեռազրական գործիքներու և ցանցերու հաստատում) ու առեւտրա-վարչական ծառայութիւններով գոհացում տալ պարսկական շոկային, նիւթական կարեւոր շահերու փոխարէն (էջ 17-18):

Այս բոլորին մէջ ըստ հեղինակին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները այդ տարիներուն Միջին Արևելքի մէջ աւելի մարդասիրական դեր կը կատարէին քան` քաղաքական կամ առեւտրական: Անոնք ամէն ազգի եւ կրօնքի որբերուն զանազան տեսակի օգնութիւններ կը հասցնէին, որբանոցներ կը կառուցէին, որբեր կը հաւաքէին եւ կը կերակրէին զանոնք, դպրոցներ ու ուսումնարաններ կը բանային անոնց համար: Ամերիկացիները կը գործէին միսիոնարական միութիւններու միջոցաւ: Ա. Մ. Ն.ի վարչակարգը քաղաքականութեան եւ առեւրուրի մէջ նուազ փորձառու էր քան իր երրացի դաշնակիցները, որոնք դպրերու փորձառութիւն ձեռք ծգած էին զաղութատիրական հարցերու մէջ, եւ աւելի շահադրտական անկիւնէ նայելով կը գործէին ամենորեք, մանաւանդ Միջին Արևելքի մէջ (էջ 18):

Երբ ցարական ոյժերը Ռուսիոյ մէջ համայնավար յեղափոխականներէ պարտութիւն կրեցին եւ երկիրը անցաւ վերջիններու ձեռքը, ինչպէս բոլոր ճակատներու վրայ, Իրանի եւ Պարսկահայրի մէջ ծառայող ոուս զինուրները նահանջեցին ու վերադարձան իրենց տուները: Անոնց մեկնումէն եւր Պարսկահայրի հայերն ու ասորիները անպաշտպան մնացին: Օսմանեան բանակը անմիջապէս տարածեցաւ Խոյի շրջանին մէջ, տեղայն քրիստոնեաները եւ մանաւանդ հայերը բնաջնջելու քրքական կանխամտածուած եւ նախապատրաստուած ծրագիրը ի գործ դնելու շրջանի քիրտերուն օգնութեամբ, ճիշդ այնպէս ինչպէս գործադրեցին Հայաստանի արեւմտեան հատուածի եւ Կիլիկիոյ ջարդերը: Այս պարագային միակ տարրերութիւնը այն էր թէ օսմանցիները իրենց պետութեան սահմաններէն դուրս կը կատարէին մարդկութեան դէմ մեծագոյն ոճիրնե-

րէն մէկը՝ Հայաստանութիւնը: Թուրքերը լաւ գիտէին թէ դաշնակից պետութիւնները զբաղած էին պատերազմի հարցերով: Պարսիկ դեկավարութիւնը իր կեղունին մէջ նստած ո՛չ ոյժը ուներ եւ ո՛չ ալ քաղաքական կամքը իրեն հպատակ քրիստոնեաներուն ու հայերը պաշտպանելու: Խոյի շրջանին մէջ բուրքերը ունեին իրենց մեղսակից օգնական քիրտերը շնորհին Ծահար ցեղախումբին, որոնց դեկավարը՝ Սմկօ Ծահիք, վայրենի բնազրով բուրքերու հաւատարիմ ծառայ մըն էր, վասն կողոպուտի եւ մարդասպանութեան: Ամերիջի զինեալ ասպատակները կը սկսին քրիստոնեաները եւ մանաւանդ հայերը նեղել, խոշտանգել, առեւանգել եւ իրենց տուներէն տեղահան ընելով անոնց ինչքերուն եւ ստացուածքներուն տիրանալ: Անոնք նոյնիսկ իսլամ պարսիկներ ալ կը կրտորեն կողոպուտի եւ քնայքի պիրոյն: Թուրքերը որոշած էին յարձակիլ եւ գրաւել Խոյը եւ ջարդել տեղայն հայերը:

Այդ օրերուն Խոյի հայութեան վիճակը ողբերգական կը դառնայ: Հայ կանայք ժամերով ուտելիքի կը սպասէին շոկային մէջ, համաճարակներ տարածուած էին, տարեցներ ու մանուկներ կը մահանային մեծ քիով: Բարիացական իսլամ պարսիկներ գեղեցիկ հայութիները իրենց տուները կը տանիշին՝ զանոնք չար աշքերէն բարցնելու համար: Թուրք զինուրները (ասկեարները) հայ կիներ ու աղջիկներ կ'առեւանգելին, կը բռնարարէին եւ կը սպաննեին: Թուրքերու քաղաք մուտքին իրենց ձերքակալած հայ այրերը լեռներու վրայ տանելով կոտորած էին: Հեղինակը կ'ըսէ թէ Պարսկաստանի կառավարութիւնը ոչ մէկ ճիզ կը բափէր հայերը պաշտպանելու, քանի որ անոր համար բաւ էր որ վարչակարգը գերծ մնար թուրքերու չարփէն... (էջ 19):

1915-1918 թուականներուն թուրքերու իրագործած Հայաստանութիւնը կատարուած չէ միայն Հայաստանի արեւմտեան հատուածին, Կիլիկիոյ եւ ընդիանարապէս Օսմանեան Պետութեան սահմաններուն մէջ, այլ նաև տեղի ունեցած է որ որ թուրք զինուրը իր պիղծ ոտքը կոխած է, մերառեալ՝ Հայաստանի արեւելեան հատուածին, Վրաստանի զանազան շրջաններուն եւ Պարսկահայրի մէջ, որ այդ տարիներուն եւ մինչև օրս կը գրտնուի պարսկական գերիշխանութեան տակ: Այս իրականութ-

եան մասին դժբախտաբար հայկական պատմագիտութեան և ընդհանրապէս հայկական միջավայրին մէջ թիրամացութիւն գոյութիւն ունի, քանի որ այդ մասին շատ քիչ խօստած է:

Արդարեւ իրաւացի է «Վերապրած Խոյեցի Արտաեակը» յուշագիրքի հեղինակը իր նախարանին մէջ, որ կ'ըսէ. «Քիչ թիրով մարդիկ են տեղեակ այս իրականութեան մասին, որ օսմանցիները այդ եղեռնը իրականացրել են ոչ միայն իրենց երկրում (օսմանցիներու «Երկրի»ն մեծագոյն մասը ուրիշ ժողովուրդներու հայրենիքն է - Յ. Ի.) այլ եւ հարեւան երկրների հողի վրայ» ինչպէս որ նշած եմ «Ակայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» հատորաշարքի Գիրք Ե., Պէյրութ, 2013, էջ 242ի մէջ: Մէկ խօսրով, բուրքերու կողմէ հայոց բնաջնջումը կատարուած է նաև հայոց հայրենիքի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի անխտիք բոլոր շրջաններուն մէջ՝ առանց բացառութեան, ինչ որ յաւելեալ ապացոյց է, թէ հայաջնջման ծրագիրի վերջնական նպատակը հայութիւնը վերացնելն էր իր հազարամեակներու հայրենիքին մէջ:

Հեղինակը ինը գլուխներու մէջ կը նկարագրէ այդ շրջանի զանազան վերապրող ականատես վկաներու յուշերը՝ «Զայներ Թարգուած Ցեղասպանութենէն 1918 (Պարսկաստան-Իրանի Մէջ Հայոց Աև Թրքական Կոտորածներու Պատումներ)» վերոնշեալ յուշագիրքին մէջ, որուն յառաջարանին վերջաւորութեան Ռոզմարի Յարութիւնեան Քոհեն կ'ըսէ. «Սիայն անցեալը յիշելով, «Երբեք այնա» կրկնելով, յոյս կ'ունենանք աւելի լաւ կեանք մը ապահովելու գալիք սերունդներուն: Այս պատճառու մենք պէտք եւ լսենք «Թարուն Ցեղասպանութեան» վերապրուներուն ձայնը»» (էջ 25):

2. Զեփին Կարապետեանի Եւ Անոր Ընտանիքի Պատմութիւնը, էջ 30-136

Զեփին Կարապետեան ծնած է Խոյ, որ Պարսկաստանի հիւսիս-արեւմուտքը կը գտնուի: Անոր թռոնուիին՝ Ժաներ Սամուելեանը Զեփինի պատումները ձայներիզի եւ տեսաերիզի վրայ արձանագրած ու յանձնած է դոկտ. Ռոզմարի Յարութիւնեան Քոհենի, որ զանոնք հաւաքելով ու խմբագրելով կը ներկա-

յացնէ վերոյիշեալ յուշագիրքին մէջ:

Զեփին սկիզբը Խոյի շրջանի շուրջ աշխարհագրական եւ պատմական տեղեկութիւններ կը փոխանցէ: Ապա ան իր ընտանիքին եւ տեղույն նիստ ու կացին մասին մանրամասնորդն կը պատում յուշագիրքին 33-69րդ էջերուն մէջ: Զեփինի հայրը՝ Սկրտիչ Կարապետեան Էջմիածնի Գեղրգեան Շնմարանը աւարտած եւ ապա Գերմանիոյ մէջ մանկավարժութիւն ուսանած մտաւորական մըն էր: Քանի մը տարի Շնմարանի մէջ դասաւանդելէ յետոյ Սկրտիչ առեւտրական գործունեութիւն սկսած էր եւ Պարսկաստանի, Ուսիմոյ եւ Երոպայի զանազան քաղաքները շրջելով ապրանքներու ներածում եւ արտածում կ'ընէր: Զեփին իր ընտանիքին հետ բարօր կեանք մը կ'ապրէր Խոյի մէջ, մինչեւ 1915ի գարունը երբ Հայաստանի արեւմտեան հասուածէն բռնագաղբուած հայեր հաղածուելով բուրքերու կողմէ, կը հասնին Խոյ: Թուրքերը կը սկսին աւելի յառաջ երբալ եւ այս անգամ Սալմաստի եւ Ուրմիոյ հայերէն շատերը սպաննելէ յետոյ մնացեալը կը բռնագաղբուի դէպի Խոյ: Երբ լուր կը հասնի թէ բուրքերը Խոյի կողմ կը յառաջանան, տեղույն հայութիւնն ու հայ զաղթականները կը փախչին դէպի հիւսիս, անցնելով Նախիջեւանն ու Երևանն, կը հասնին Ալեքսանտրապոլ: Մըկրտիչ իր ընտանիքը որկած էր Ալեքսանտրապոլ, սակայն ինը մնացած էր Խոյ: Ալեքսանտրապոլի մէջ վեց ամիս զաղթական ապրելէ յետոյ Պարսկահայրի հայերը կը վերադառնան Խոյ և միս քաղաքները ու մինչեւ 1918ի ամառը յարաբերաբար խաղաղ կեանք մը կ'ապրին:

1918ի ամառը Սկրտիչ Կարապետեանի առեւտրական պարսիկ գործընկերը Հաճի Հասան Թաճիր Պաշի անունով իրենց կ'այցելէ և կ'իմացնէ թէ բրդական քանակը կը մօտենար Խոյի, այնպէս որ իր տունը աւելի ապահով պիտի ըլլար Սկրտիչի ընտանիքին համար: Ուստի Կարապետեանները կը փոխաղբուին անոր տունը, որ ուրիշ երկու հայ ընտանիքներ ալ ապատանած էին: Խոյի հայերը իրենց խալան բարեկամներուն, գործընկերներուն եւ դրացիներուն տունները կ'ապաստանին: Ռուսական բանակի նահանջէն ետք, Պարսկահայրի քրիստոնեանները անպաշտպան կը մնան: Խոյի մէջ խառնաշփոթ վիճակ մը

կը ստեղծուի երբ թորքերը պարսիկներու տուները ապաստանած հայ այրերը կը տանին ու կը սպաննեն: Անոնք Զեփիտի հայր՝ Սկրտիչ Կարապետեանն ու անոր Եղբայրներն ալ կը ձերքակալեն ու կը սպաննեն: Հայ կիներն ու երեխաները առանց ամուսինի ու հօր կը մնան անօգնական, սակայն պարսիկները զանոնք կը կերակրեն ու կը պատսպարեն: Զեփիտի մայրն ու քոյրերը երեսանց կրօնափոխ կ'ըլլան: Շուտով սակայն, պարսիկներ կը Փափարին ամուսնանալ այս խղաճացած ընտանիքի էք անդամներուն հետ: Զեփիտի մայրը կ'որոշէ հետանալ Խոյէն խոսափելու համար խղաճի հետ ամուսնանալ եւ իր աղջիկներն ալ հեռացնելու հոնիկ: Ան կը հաւարէ իր ընտանիքը եւ դեպի Մերք ուխտազնացորեան երբալու պատրուակով կը մեկնի դեսի Դարէժ (Թարիզ), որ հայ գաղթականները լեցուած էին: Քաղաքին մէջ տարածայնութիւններ կը շրջին քէ թուրքերը կը մօտենան ու պիտի զրաւեն Դարէժը: Հայոց Առաջնորդ Ներսէս Մելիք Թանկեան, որ տեղեակ էր քէ թուրքերը Սալմաստի, Ուրմիոյ եւ Խոյի մէջ քազմահազար հայեր կոտրած էին, հայ մեծամեծներն ու հարուստները իր քով կը կանչէ ու հանգանակութիւն մը ընելով բանկագին ոսկեղէն նուիր մը պատրաստել կու տայ քաղաք նտնելիք բրբական զօրամասի հրամանատարին համար եւ սիրալիք ընդունելութիւն կը կամակերպէ: Այդ հրամանատարը քիրտ Իհսան Նորի փաշան էր, որ երբ Դարէժ կը մտնէ հաճելի ընդունելութեան կ'արժանանայ եւ արժէքաւոր նույներ կը ստանայ տեղեյն հայերէն, որուն դիմաց որեւէ ջարդարար արարը չըներ: Թրքական բանակը ուրիշ ճակատներու վրայ յարատեն պատութիւն կը կրէր եւ Իհսան Նորի փաշան Կ. Պոլսէն հրահանգ կը ստանայ նահանջելու: Թրքական զօրամասը միայն երեք օր կը մնայ Դարէժ: Այդ երեք օրուան ընթացքին բրբական զինուրական հրամանատարութիւնը Դարէժի ամերիկեան միսիոնարութեան պատախանատու պատուելի՝ Ֆրետերիք Շեարֆէն միսիոնարութեան գանձը կը պահանջէ: Վերջինն կը մերժէ զանձը յանձնել թուրքերուն ըսելով որ այդ իր սեփականութիւնը չէր, այլ կազմակերպութեան: Թուրքերը զայն խկոյն կը բանտարկեն եւ ան սաստիկ ծեծի ու խոշտանգումի տակ կը մահանայ:

Առաջնորդ Ներսէս Մելիք Թանկեանի ջանքերով Սալմաստի, Ուրմիոյ եւ Խոյի հայ գաղթակները կը հաւաքուին Դարէժի մէջ, սակայն եւ այնպէս 1919ին հայերը դժուար տարի մը կը բոլորեն հոն: Զեփիտի մայրը իր գալակները առնելով կը մեկնի Երևան, ապա անկէ կ'անցնի Թիֆլիս, Մոսկով և Լեհաստաննեն ալ անցնելով կը հասնին Ֆրանսա, որ Ամերիկա նույրի համար դիւրութիւններ կը գտնեն ու Ա. Ս. Ն. կը հաստատուին:

Գիրքին մնացեալ մասին մէջ տեղադրուած են Խոյի որբանոցի պատասխանառուներէն Զարար Կարապետեանի՝ Սկրտիչ Կարապետեանի ելքոր նամակները ուղրուած գերմանական միսիոնարութեան որբանոցին հարցերը արծարծող (էջ 137-177): Ապա ընդգրկուած են վկայութիւններ թուրքերու կողմէ Պարսկահայրի մէջ հայոց դէմ կատարուած կոտորածներէ, այլ վերապրած ականատես վկաներու պատումներով (էջ 178-368): Գիրքին վերջին բաժինը կը բովանդակէ, անոր ընդգրկած նիրին առնչուող լուսանկարներ (էջ 369-409):

ՅԱՆԿԵՐ ԱՆՁՆԱՌՈՒՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Աղա պէյ (քուրք գինուրական, Ամանոսի լեռներ) 73, 77-79
Ազիզեան Սելիք (յուշագիրքի հեղինակ) 120, 121
Ալենափի (Ետմբնու Հենրի Հիմնըն) 104
Ալի Էֆենտի (քուլքերան քուրք պաշտօնեայ, Խաղահիէ) 79
Ալի Իհասն փաշա (քուրք գինուրական, Պարսկահայք) 148
Ալի Սուատ պէյ (Տէր Զօրի հայանաստ արար կառավարիչ, որ պաշտօնանկ եղաւ) 120
Ակեան պէյ (հայոց հանդէպ քարիացակամ քուրք գինուրական) 74, 77
Շարոնեան Գերսան 120
Շարոնեան Կ. Յ. (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 24
Շիրլիքն Գ. (Կ. Պոլսոյ շուետական դևապանատան մէջ ամերիկեան գործերու պատասխանատուն) 238
Շիմէտ Թիորք (Թորքիոյ քիւրտ քաղաքագէտներէն) 178
Շիմէտ օնպաշի (քուրք տասնապես) 175
Աղա Պետրոս (Պարսկահայքի ասորիներու դեկավար) 149
Աղամալեան (Կարինի քառային վիճակին պատասխանատուներուն պարագլուխը) 157, 158

Աղասի (Չեյքունի ապստամբութեան դեկավարներէն) 191, 192
Աձեմեան Լեոն (յուշագիրքի հեղինակ եւ խմբագիր) 105, 122
Ամիր (գունիացի Մարիամի որդին) 265
Ամիրճանեան Տիգրան (խմբագիր) 110, 123
Այշէ (քիւրտ աւազակապեսի կին) 80, 81
Անշէն Կարօսունի (քոն անունով՝ Պոլոս Արզումանեան, յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 24
Անտոնեան Արամ (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 62
Անտրոս Ալֆեոս (ականատես վկայ ամերիկացի միսիոնար) 230
Անքարսվարտ Փէր Կիւրքաւ Օլիմպ Քուսավ (Ծուեսի դեսպան Կ. Պոլիս) 220, 237, 238, 241, 242, 243, 244
Ապրու Ֆարիա (պատառի արար) 270
Ապտիկ Ազիզ (Օսմանեան սուլթան) 31, 113, 168
Ապտիկ Համիտ Բ. (Օսմանեան սուլթան) 29-31, 37, 40, 43, 50, 52, 106, 116, 124, 164, 194, 204, 216
Ապտիկ Մեծիտ (Օսմանեան սուլթան) 106

Ապտուլլահ (Ծերիք Հյուսէյն Պրն Ալի իր որդին) 270
Առաքելան Համբարձում (Թիֆլիսի Մշակութայի խմբագիր) 137
Ասլանեան Սկրտիչ (Զորումի երեսիներէն) 90
Ավնի պէյ (քուրք ոստիկանական հրամանատար) 213
Ատհամ պէյ (Բերրիի կառավարչ) 175
Արամ (Ղազար Չարքզի եղբայր) 63
Արամ Ասրունի («Յառաջ» քերթի արտօնատեր, ազգային գործիչ, Հալէպ) 68, 70
Արամ Հայկազ 24
Արարատեան (զօրավար հայկական բանակի մէջ) 170
Արքին աղա (Ազ-Տաղի խմբագետներէն) 25
Արքին աղա (Մարզպետի գործակիցներէն, Գոնիա) 66
Արքին աղա (Օսմանիկ հայերէն) 211
Արմալէ Իշաք (ասորի կաթողիկէ փարտապետ) 229
Արուտեակ (Դյոյեցի, Ռումնարի Յարութինեան քոհենի մեծ մայրը) 279, 282
Արտէն Վլոդ. (Խաչուելով նահատակ) 111
Աւետեան Վահագն (յուշագրող վերլուծող) 178, 236, 237
Աւետիս շատուշ (Միքայելեան, Չեյքունի դեկավարներէն) 76, 79
Աւետիսեան Սկրտիչ (Վանեցի դեկավարներէն) 110
Ավելիսվար նահատակ) 110
Աւենիսեան Արա Յ. (քարգմանիշ) 279
Աքշամ Թաներ (քուրք պատմարան, որ ճանչած է Հայապանութիւններ) 239
Աքիրտէն Քարլ Այնար (1875-1946, Շուետական դեսպանատար գինուրական կցորդ Կ. Պոլիս) 220, 221, 238, 239, 240
Բարպետան Արտաշէս (գիրքի հեղինակ) 171
Բազրատ (քոնազաղուած հայ) 91
Բազեկեան Մուշեղ (կամաց պատասխանատու) 137, 138
Բաղէցեան Գարեգին (քանտարկեալ ազգային գործիչ) 111, 112
Գարիկեան Նազար (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 25
Գարիլեան Մանասէ (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 24
Գալէմեան Սուրէն Վարդապետ (Բաղէցի թեմի առաջնորդ, նահատակ 1915) 68
Գալուտեան Կիլայէնկ (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 25
Գալփարձեան Ստեփան Վրդ. (Եսկիշենիք հայ կաթողիկէ առաջնորդ 1915) 183
Գամառ Գարիպա 109, 123

Գարագաշեան Լետն (Մարզպետի գործակիցներէն, Ռաքա) 70
Գարեգին (տրավիզոնցի դիմադրող) 100, 104
Գարմէն (Մուշի մէջ գործած վանեցի Տաճառ Վարդապետ Մելքոնեան) 69, 71, 72
Գեղամ Բալասանեան («Յառաջ» թերթի շրջանակէն, ամերիկեան շրջանակին մօտիկ) 68
Գեղրդեան Յարութիւն-Ռետն (Քրանսահայ ցեղասպանագէտ, զիրքի հեղինակ) 119
Գիլամիր (հերոս հայ Երիտասարդ, Վան) 121
Գրիգոր Զօհրապ 82
Գրիգոր Շիկահեր (Գրիգոր Պեօգիկեան, Փորբուզանի աշակերտներէն) 109, 122
Գրիգոր Պոլկարացի (դաշնակցական գործիչ) 141
Գրիգորեան Գալրւտ (Պարուի հայկական վարժարանի տնօրէն) 135
Դանիէլ Վրդ. (Խաչուերդ նահատակ) 111
Դանիէլ Վրդ. (Վան) 144
Դարրինեան Արտակ (վանեցի արմենական պատախանատու) 128, 129, 156
Եազրեան Գէորգ (պատմաբան) 197
Եահիս պէյ (ազնուասիրու չերպէզ աշխրէքապետ) 206

Եարոն Երնսք (Ամերիկեան Սիսինարութեան դպրոցներու ընդհանուր վերատեսուչ 1915) 127
Եզնիկ Վրդ. (Վանի առաջնորդ 1915) 144
Եղմագ Վորչէք (հարկահաւարի բուրք պաշտօնեայ) 263, 265, 266
Եկարեան Արմենակ (Վանի ինքնապաշտպանորեան արմենական դեկավարներէն) 105-113, 121-124, 129-131, 137-141
Եղիայեան Զարէն Արքևիսկոպոս (Պատրիարք Կ. Պոլսոյ) 153
Եղիանոն Ալմա (միսիոնարուհի, հայոց շունտացի մայրիկը) 245-248
Եղուանեան Ուուզան Պորիսի (քարգմանիչ, խմբագիր) 243
Եղուուփ (արար պատառի, ճարաշ) 102, 103
Եղուուփ (Չորումի լեռներու վրայ բուրք պապատակոյ) 87
Եսայեան Յարութիւն Արագ Քահանայ (Թերիոյ թեմի առաջնորդական տեղապահ) 70
Երեմիա Էֆենտի (Թագուի Մատենձեանի հայրը) 204
Երէցեան Մատրէոս (Հալէպի առաջնորդարանին քարտողար) 70
Եօրնելրարեան Լետն (ականատես վերապյած վկայ, յուշագրոյ) 267-272
Եօրնելրարեան Մարիամ (Լետ-

նի մայրը) 268
Եօրնելրարեան Սկրաիչ (Եղեսիոյ դիմադրութեան հերոս դեկավարներէն, Լետնի հօրերորդին) 268
Եօրնելրարեան Յովհաննէս (Թերզի Բոզան, Լետնի հայրը) 268
Եօրնելրարեան Տիգրան (Լետնի եղբայրը) 272
Զարիե (Կարինի Նահանջի պատասխանատուներէն) 160
Զաֆարով (Կովկասի Կոմիտի անդամ) 156
Զեյնալ պէյ (արինարու քիրտ աշխրէքապետ, Ֆըրզննըլար 1915) 206
Լ Ապիտի Մուհամմատ Ալի Պէկ (Սուրիոյ նախազարդ 1927-ին) 220
Էհնան Եղիանոն (գերմանացի միսիոնար, Մեզիրէի գերմանական ոքքանոցի տնօրէն) 9
Էնգիր (իթրիհատական եռապետութեան անդամ, Օսմանեան Պետութեան ուզմական նախարար, հայոց լահճապետներէն) 37, 40, 43, 61, 77, 120, 128, 236, 265, 269
Էօժենի (Վահրամ Տարեանի զարմուհներէն) 104
Էօմեր Նաճի (քորք հրանանտար) 235
Շշը Քլարըն (քիշէկ, Վան) 127
Մաղես Խ. Յակոբեանի (Հայաստանի Եւ Յարակից Ծրջաններու Տեղանուններու Հանրագիտարանի համահեղինակ) 121, 234
Թալաար (Մեհմէտ Թալաար փաշա, Իթրիհատական եռապետութեան անդամ, Օսմանեան Պետութեան ներքին գործոց նախարար, հայոց լահճապետներէն) 28, 40, 43, 54, 59, 60, 61, 77, 78, 119, 120, 182, 207, 225, 240, 264, 265
Թած Քոլին (Ամերիկայի Մարուքի Հաճալսարանի պատմութեան դասիսու) 17
Թաճիր Պաշի Հասան (Ակրտիչ Կարապետեանի առեւտրական գործընկերը) 283
Թաճիրեան Վահան քահանայ (Խոգեւոր հովի, Պաղտատ և Պարուսա) 152
Թապիկեան Բարսեղ (Չորումի Երևակիներէն) 86, 90
Թառայեանց (քարիսլի զտարանի սեփականատէր և տօրին) 135, 142
Թելլի (գերմանացի ազգային հերոս) 28
Թեկիրեան Սոլոմոն (Վիրժառու) 28, 59
Թերզիապէշեան Ա. (զիրքի հեղինակ) 129
Թերզիպաշեան (Սոլոմոն Թեկիրեանի դատավարութեան ընթացքին ականատես վկայ տիկին) 59

- Թերլեմեզեան Փանոս (Ակարիչ արուեստագէտ և յեղափոխական) 273-277
- Թերմիման Եռուսիֆ (Տիգրան Ամսէեանի ծածկանոններէն) 66, 78
- Թերմէն (ռուս գնդապետ) 137, 138, 140, 141, 147
- Թիգրինճեան Լետն (ռամկավար գործիչ, յուշագիրքի հեղինակ) 157, 158
- Թովմաս Առաքեալ (Քրիստոփի աշակերտներէն) 222
- Թոփալ Վարժապետ (բուն անունով՝ Յակով Փանուսեան, Մարզպետի գործակիցներէն) 75-77, 80-83
- Թքննկմի Ժողեփ (գաղթէացի կարողիկ վարդապետ) 230
- Ժի Ժանկ (Սիջազգային Բանաստեղծութեան Տարեգիրքի զիշատը Խմբագիր) 221
- Իհան Նուրի Փաշա (քիրտ հրամանատար) 284
- Իշխան (բուն անունով՝ Նիկողայոս Պօղոսեան (Սիրյեեան), Վանի դաշնակցական նահատակ ղեկավար) 121
- Իպատոլլահ (ճիշդը՝ Ռուպէյտուլլահ, օսմանցի շէյխ) 107
- Իսկահատեան Յարութիւն 5
- Իսկորիի Գարմէն (Մարզպետի օգնականներէն) 71
- Լեմքին Ռաֆայել (լեհ մտարական) 17

- Լենին 37, 153
- Լետն (գոնիացի դաւաճան) 266
- Լետն Զ. (Կիլիկիոյ վերջին թագաւորը) 202
- Լետն Էֆեմովի (հայ գաղթական ներու օգնող ազգային, Ամանոսի լեռներ) 73
- Լետնեան Պարոյր (Վանի ազգային պատասխանատուներէն) 128
- Լեփիսիոս Խոհաննես 11, 55, 61
- Լինտհակէն Քարլ (Սթրիլոմի քաղաքապետը) 256
- Լոյներ Լոկի Փոլ (ամերիկացի լրագրող 1915) 15
- Լոուրեն (անգլիացի գնդապետ Թ. Է. Լոուրենը, յայտնի նաև Արարացի անունով (բուն անունով Թոմաս Էտուրը Լոուրենս)) 269, 270
- Լուսովի (Կ. Պոլսոյ մեջ Գերմանիոյ լիազօր դեսպան, զօրավար) 240
- Լուսիա (Խանումի բոյրը) 259
- Խալի պէյ (ալպանացի զարգացած մարդ որ Համիտ Փաշայի կը յաջորդէ իբր Վանի կուսակալ) 111
- Խանում (Սուլամ Խարտալիանի մեծ մայրը) 257-259
- Խաչատորեան (դասախոս փրոֆ., Կարինի Սանասարեան Վարժարանի դասախոս) 154
- Խաչատորեան Փրոֆ. Աստուծատոր (ազգային գործիչ) 64, 65

- Խաչեր աղբեր (գեյրոնցի լեռնական, ճարաշ) 95
- Խապայեան Սահակ Բ. 95
- Խատիճէ (Այշէիին մայրը) 81
- Խատիսեան Ալեքսանդր (Հայատանի Հանրապետութեան վարչապետ) 155, 170
- Խարբամով (Կովկասի Կոմիտէի անդամ) 155, 170
- Խարտալիան Սուլամ (յուշագրող, ֆիլմի բեմադրիչ) 256-260
- Խուպեսէրեան ընտանիք (Կեսարիոյ մեծ ընտանիքներէն) 249
- Խրայեան Կիրեն (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 24
- Խրիմեան Հայրիկ (Ն. Ս. Ո. Ս. Ս. Սկրտիչ Խրիմեան Կարողիկոս ամենայն Հայոց) 108-110, 113, 122, 123, 125, 276
- Խրիմեան Հոփիսիմէ (Ասատորի մայրը) 209, 210
- Ծերենց (բուն անունով Յովսէփ Շիշմանեան) 109, 123
- Ծիածան Ատրումի (Արամ Աստումիի տիկինը, Հալէպի հայապաշտանման շարժման ներկայացուցիչը) 70
- Կալիպ պէյ (Չորումի կառավարիչ, 1915) 88, 89
- Կանաչեան Վահրամ Ծ. Վրդ. (Պապուապահի հայ գաղթականութեան ներկայացուցիչներէն) 154
- Կեօրկիզեան Արտն Ա. (վերապատուելի, ականատես վկայ յուշագիրքի հեղինակ) 118-120, 125-127, 131-136, 139-145, 147-157, 160, 161
- Կեօրկիզեան Լետն (վերապատուելի Արտն Կեօրկիզեան Քրիստոնքութեան ամերիկացի վիխտութայութեան պատմաբան) 19-22
- Կառներ Տէյվիտ (անգլիացի պատմաբան) 223-225, 227-229, 231-234
- Կառու Եռիսիմ (Գերմանիոյ նախագահ, 1915) 13
- Կարապետ սրբազն (Պարուի առաջնորդական տեղապահ) 135, 136
- Կարապետեան Զարար (Խոյի որբանոցի պատասխանատուներէն) 285
- Կարապետեան Զեփիլու (ականատես վկայ յուշագրող) 282, 283
- Կարապետեան Սկրտիչ (Զեփինի հայրը) 283-285
- Կարիմէ (բռնագաղրուած վերապրող եղոլկացի) 101
- Կարօ Սատունի (դաշնակցական գործիչ) 171
- Կեօրցիլիս Եիրկըն (գերմանացի լրագրող 1915) 14
- Կեօկիզեան Նուարդ (վերապատուելի Արտն Կեօկիզեան տիկինը) 132-134
- Կեօվտերէլեան Կարապետ (Ատանայի երեւելի ազգային) 94
- Կեօրկիզեան Արտն Ա. (վերապատուելի, ականատես վկայ յուշագիրքի հեղինակ) 118-120, 125-127, 131-136, 139-145, 147-157, 160, 161
- Կեօրկիզեան Լետն (վերապատուելի Արտն Կեօրկիզեան Քրիստոնքութեան ամերիկացի վիխտութայութեան պատմաբան) 19-22

նի եղբայրը, Պարու) 134, 135
Կիլի (քիւրտ հիւրընկալ կին) 176
Կիվեաղուայիան Գէորգ (Լեռն
Եօթնեղրարեանի զաղքի
ընկերը) 269
Կիվեսերեան Յովիաննէս (Ար-
մենակ Տարեանի բարեկա-
մը) 92
Կիվիզար (առեւանգուած հայ
քաջ դեռատի օրիորդ) 116
Կիվլիմկեան ընտանիք (Կե-
սարիոյ մեծ ընտանիքներէն)
249
Կոլորեան Միսաք («Յառաջ»
թերթի հետ կապ ունեցող) 68
Կորկուտեան Զաւէն (Կանի պա-
րենատրման պատաժուատ-
տո) 144
Կուլխեկով (ռուսական բանակի
հրամանատարներէն) 136
Կուներ Կէօրան (Չուեսացի
պատմարան) 253-255
Կուտք Ալդիկանկ (զերմանացի
լրագրող, պատմարան) 9, 243
Կունգակըն Վիլհելմին (դան-
իացի միսիոնարուիի) 247
Կրանօ (Ֆրանսացի վարդա-
պետ) 205
Կրէյս (անգլիացի հարիւրապետ)
138
Հազզը փաշա (մոլեռանդ իրքի-
հատական) 159
Հաճի Հիւաէյն (Պազարու Ղա-
զարուտեանի ծածկամուն,
նաև՝ Մարզպետ) 62, 63,
71-73
Համբարձումեան Կոստի (Վանի

իմբնապաշտպանութեան
պատաժանատուներէն) 145, 147, 150, 151
Համբարձումեան Վիրրոր (հեղի-
նակատր ասղագէտ) 120
Համիտ փաշա (Վանի կուսա-
կալ) 110, 111
Հեղակալ Լ. Ի. (ականատես
վկայ) 256
Հիրլեր Ասոլֆ 14, 15, 40, 48
Հիմի (Մարտինի կառավարիչը
Պետրի պէյի նախորդող) 231
Հինդեան Գէորգ (յուշագրող
վերլուծարան) 249-252
Հմայեակ Ռուդոլֆեան (Դամաս-
կոսի հայ որբերու ապաստա-
րաններու ընդիանոր տնօրէ-
նը) 272
Հոլցքայն Ռուլքը (Մուսովի մէջ
Գերմանիոյ իխապատու) 234
Հոլորիկեան Ասատոր (Յակորի
եղրայրը) 175, 177
Հոլորիկեան Գրիգոր (Յակորի
հօրեղբայրը) 175
Հոլորիկեան Լուիս (Յակորի
քոյրը) 175, 176
Հոլորիկեան Մանուկ (Յակորի
հայրը) 175-177
Հոլորիկեան Յակոր (նաև՝
Հրաչ, ականատես վկայ, յու-
շագիրքի հեղինակ) 172-177
Հազար Զարը (յուշագիրքի հե-
ղինակ ականատես վկայ)
62-78, 80, 82, 83
Հազարեան Աշոտ (ականատես
վկայ, յուշագիրքի հեղինակ)
196-201

Հազարեան Հայկ (յուշագիրքի
հեղինակ ականատես վկայ)
25, 94
Հազարեան Սեպուպ (Աշոտի
հայրը) 196, 200
Հազարեան Սարենիկ (Աշոտի
մայրը, կարսեցի) 196, 201
Հազարուտեան Նազենիկ (կար-
սեցի ազգային գործիչ, Ժք-
նեւ) 70
Հասրմ պէյ (քիւրտ բռնատէր ու
աւատապետ) 69
Հարաբելեան Թաղէռու (քռնա-
գաղրուած ազգային) 270
Հերայեան Յարութիւն (քռնա-
գաղրուած ազգային) 270
Հուկասեան Յունան (Քարգմա-
նիչ, խմբագիր) 27
Հօլաղասի (Վայրագ թորք պաշ-
տօնեայ, Խաղաիիլի) 79
Շալալէտսին (օսմանցի ջարդա-
րար շէյխ) 107
Շամճեան (Կեսարիոյ հայ վա-
ճառականներէն) 69
Շամկիլեան Յարութիւն (հնչակ-
եան գործիչ) 117
Շամփոլատեան (Կարինի դա-
սալիք գնդապետներէն) 159
Շեկալէտսին Էֆենտի (օսման-
եան բանակի հրամանա-
տարներէն) 168
Շեմալ փաշա (Ահմէտ Շեմալ,
իրիհատական եռավետու-
թեան անդամ, օսմանեան Դ.
գօրաբանակի հրամանա-
տար, Օսմանեան Պետու-
թեան ծովային նախարար,

հայոց դահճապետներէն) 37-
39, 40, 77, 78, 97, 187, 252,
265
Շենանեան Կիրակոս (Մելքոնի
հայրը) 262, 263
Շենանեան Հելեն (Յարութիւնի
կինը) 263, 265
Շենանեան Մելքոն (ականատես
վկայ, Գոնիայի Շենանեան
գործին տէր ու տնօրէն)
262-264, 266
Շենանեան Յասմիկ (Կիրակոս
Շենանեանի կինը) 262, 263
Շենանեան Յարութիւն (Մելքոնի
եղբայրը) 262, 263, 265
Շենանեան Սարգիս (Կիրակոս
Շենանեանի զարմիկը) 262,
263
Շենանեան Սեմա (Մելքոնի կի-
նը, Սարգիսի դուստրը) 263,
266
Շենանեան Փոլ (Մելքոնի նա-
հատակ որդին) 266
Շենկիզ Խան 41
Շեսրի Ֆրետերիք (ամերիկացի
միսիոնար պատուիլի) 284
Շետէք պէյ (Ատանայի կո-
սակալ նախապետ Վանի
կուսակալ) 75, 121, 125, 136
Շիյրծեան Գարեգին Էֆենտի
(Մարզպետի օգնականներէն)
71, 82
Մազլումեան Օննիկ (Հալէպի
Պարու պանդոկի սեփակա-
նատէրերէն մէկը) 71, 82
Մալումեան Խաչատուր (ծած-
կանունը Է. Ակնունի, դաշ-

նակցական գործիչ) 108
Մակարով Նուպար (Մարգիսի որդին) 180-183, 189
Մակարով Սարգիս (ականտես վկայ յուշագրող) 180-189
Մահելեան Տիգրան (Արմենակ Եկարեանի յեղափոխական ընկերը) 112
Մահմուտ Բ. (Օսմանեան սուլթան 1808-1839) 42, 106
Մամալեան (հաճընցի նահատակ) 210
Մանուկեան Արամ 126, 128, 129, 156, 212
Մանուկեան Հմայեակ (Վանի ներքին գործոց պաշտօնեայ) 144
Մատենեան Թագուհի (Մարտիկի մեծ մայրը) 204, 206, 207
Մատենեան Խաչիկ (Յովսէփի եղբայրը) 206, 207
Մատենեան Մարտիկ (մտատրական, յուշագիրի հեղինակ) 25, 202-205, 208
Մատենեան Մարտիրոս (Մարտիկի մեծ հայրը) 204
Մատենեան Յովսէփ (Մարտիկի հայրը) 203, 204, 206-208
Մատենի Պատոս (Մարտիրոս, Մարտիկ Մատենեանի մեծ հայրը) 204
Մարզպետ (բուն անունով՝ Ղազարոս Ղազարոսեան, ազգային յեղափոխական գործիչ) 62-67, 69-78, 82, 83
Մարին Հերիք Ռուրի (Մելքոն Շենանեանի ծորը, յուշագիրի հեղինակ) 262, 264, 265

Մարիամ (գոնիացի նահատակ) 265
Մարտրէ ճգնաւոր (Տէր Ղետնդ Տէր Նահապետեանի յեղափոխական ծածկանունը) 191
Մելիք-Ծանկեան Ներսէս Եպիկոպոս (Թարթէժի առաջնորդ) 284, 285
Մելքոնեան Հայրապետ (Պատրուպայի հայ գաղթականութեան ներկայացուցիչներէն) 154
Մեծն Սուրատ (Համբարձում Պոյածնան) 69, 117
Մեհմէտ Ռեշիտ (Տիգրանակերտի կառավարիչ 1915) 225, 234
Մեհմէտ Լֆենտի (1895-ին կրօնափոխ եղած պղուանըիցի հայ) 71, 72
Մեհմէտ Ռեշատ (օսմանցի սովորան 1909-1918, Մեհմէտ ե.) 31
Մեհրալի Պէյ (Համբիուէ հեծելազօրի հրամանատարը) 204
Մեմոնի (Եղվարդի կառավարիչ 1915) 166
Մեմոնի (Մարտինի ոստիկանապետ 1915) 228, 229
Մերոպեան Մամուէլ (Պատրուպայի հայ գաղթականութեան ներկայացուցիչներէն) 154
Մեհմէտ Շեղալ պէյ (նախ Հայեալ եւ ապա՝ Պոնիայի հայանպատ կուսակալ) 56, 64, 66, 91, 186
Մէր Քալմ (Միք Իսր Ռիլիիքի

բարձրաստիճան պաշտօնեայ) 138, 142
Մըսրաֆա (Գասպար աղա Սիմոնեանի կեղծ անձնաբուրքի անունը) 69, 71
Մըսրը Կիֆըրու (ամերիկացի միսիոնար պատուելի) 147
Միսաքեան Շաւարչ (դաշնակցական ազգային գործիչ) 64, 67, 71
Միտհաթ փաշա (քուրք պետական գործիչ) 29
Միրզոյեան Յ. (Պարուի Գաղթականական Յանձնախումբի անդամ) 135
Միրայէլ շաւուշ (Հվինիցի յեղափոխական հայուկապետ) 25, 206
Միրայէլեան Հայկ (Պարուի Գաղթականական Յանձնախումբի անդամ) 135
Մոպերկ Օլիա (Չուետացի մինարուիի) 255
Մորկընքառ Հենրի (1916-ին Ա. Մ. Ն. ի դեսպան Կ. Պոլսոյ մէջ) 10, 40, 60
Մուամմէր (Մերաստիոյ կառավարիչ 1915) 166
Մուառատ Եռուուֆ (լիբանանցի պատմաբան) 216
Մուհամմէտ (հականյա տիգրանակերտի քուրք) 186, 187
Մուհամմէտ Ալի (ալպանացի դեկանար Օսմանեան Պետորեան դէմ ըմբոստ) 214
Մուհամմէտ Գ. Սուլքան (1595-1603) 41
Մուսա պէկ (անօրէն քիրտ ցե-

ղապետ) 116
Մուսա պէկ (քիրտ քնառտէր ու առատապետ) 69
Մուսրաֆա (քուրք ոստիկան) 175
Մուսրաֆա Քենալ 36, 208, 233
Մուրատ Դ. (օսմանցի սուլթան 1623-1640) 31, 43
Մուրատեան Մամուէլ (դասախուուր Երեւանի Պետական Համալսարան, հայրենի գրականագէտ) 279
Յակոբեան Ժագ Ա. 12
Յակոբեան Խաչիկ (սաստանցի երիտասարդ, աւելի ուշ՝ քահանայ, Հալեյ) 70
Յակոբեան Սիմոն (Պարուի Արևի քերպի խմբագիր) 135, 139
Յարորին աղա (օճառագործ, Գոնիա) 64
Յովկալիմեան Գրիգոր (հայապահան շարժումի անդամներէն, Խնքիլի) 74
Յովհաննէս (Յովսէփ Մատենեանի մօրելուայրը) 208
Յովհաննէս Խ. Բարսեղեանի (Հայատանի Խո Յարակից Շրջաններու Տեղանուններու Հանրագիտարանի համահեղինակ) 56, 121, 128, 133, 165, 169, 234, 249
Յովհաննէս Ֆիլիպ (հասանալյիցի բժիշկ) 74, 75
Յովսէփ (քիլսից ջաղացպան, Շարաշ) 96
Յովսէփ խոճա Գարանեան

- (Յովսէփ Վեհունի, մարաշցի հայրով) 76, 78, 80-82
 Յովսէփեան Յովհաննէս (հայրով, Կեառոր Տաղ) 81
- Նախան Մըքրի (լիբանանցի մտառական բանաստեղծ, Նաժի հայրը) 219, 220
 Նախան Նաժի (լիբանանցի մտառական, հրատարակիչ) 214-222
 Նազարեէեան Թովմաս (Սէյմի գինուած ոյժերու հրամանատարներէն) 197
 Նազարեան Արման (Խմբագիր) 173
 Նազարե չատչ (Ձեյքունի ապատամբութեան ղեկավարներէն) 191
 Նազին (քուրք իբրիհատական բժիշկ, ղեկավար) 40
 Նարանայէլ (Քրիստոսի աշակերտներէն) 219
 Նարանեան Կարապէտ (Ապօղոսեան խմբակի անդամ) 109, 111, 112, 122, 125
 Նարանեան Սարկոս (կրթական մշակ, Մուշ) 115
 Նարանեան Միքայէլ (Փորբուգալեանի աշակերտներէն) 109, 110, 122
 Նառու Էֆենտի (Մարզպետի ծանօթներէն) 73
 Նառուան Ֆրիտրիխ (գերմանցի ազգայնամոլ վերլուծարն) 32, 45-49
 Հահար (քրտական ցեղախումբ) 281

- Շահլամեան Գրիգոր (Մարզպետի խումբին անդամներէն) 70, 71
 Շահումեան Ստեփան 153
 Շաղոյեան Լեոն (Պատրուպայի հայ գաղթականոքեան ներկայացուցիչներէն) 154
 Շերիֆ Հիւսէյն Պրճ Ալի (Օսմանեան Պետութեան դէմարական յեղափոխութեան ղեկավար) 102, 267, 269-272
 Շերի փաշա (քուրք հրամանատար) 77
 Շեփրու (ամերիկացի բժիշկ, Այնթապ) 75
 Շեփրը (մխիտնարուի հիւանդապահ) 75
 Շէփներ-Ռիխութեր Մարս Էրվին (Կարինի մէջ Գերմանիոյ փոխ հիւապառու, հազարպէտ, 1915) 9, 10, 235
- Շալեան Ասատոր (ականատեսվկայ, յուշագիրքի հեղինակ) 209-213
 Շալեան Թորոս (Ասատորի եղբայրը) 210, 212, 213
 Շալեան Կարապէտ (Ասատորի հայրը) 209, 210
 Շալեան Մարիամ (Ասատորի քոյրը) 210
 Շանգալեան Շին (վերկազմեալ հնչակեան հարիւրապէտ, կամատը) 137, 140, 141
 Շանտըր (հաճընցի հայերը Հաճինի մէջ ապրող սակաւարի բորբերը այսպէս կը կոչէին) 210

- Զարմարճեան Տիգրան (Յակոր Հոլորիկեաննեանց հայրենակիցներէն) 175
 Չեկիրեան Օննիկ (Մարզպետի օգնականներէն) 82
 Չիքքճեան Սարա (Յովսէփ Մատենեանի տիկնոց՝ Վարդենի մայրը) 204, 207
 Չիւնեկելի (Արդրկովկասի Սէյմ պետութեան փարշապետը) 156, 196
 Չոլարեան Արամ (Ձեյքունի ղեկավարներէն) 76
 Չոլոյեան Յովսէփ (Ծատակի մտառականներէն) 121
 Չոպան Հասան (քիւրտ Կիւլիի հովիը) 176, 177
 Չորնիզուառվ (ոռսական բանակի հրամանատարներէն) 136
- Պահատուին Շարիր (Իբրիհատական պարագաներ) 166
 Պարտասարեան Տիգրան (օսմանեան բանակի սպայ) 169
 Պայազիտ Ա. (օսմանցի սուլթան 1389-1402) 41
 Պայլովեան ընտանիք (Կեսարիոյ մեծ ընտանիքներէն) 249
 Պապայեան Խոսրով (Մարզպետի գործակիցներէն) 64-66
 Պապաջանեան Միքայէլ (Կովկասի Կոմիտէի անդամ) 156
 Պատուական Թառոյեանց (Վերապատուելի) 142
 Պերման-Հոլլեկ Թէովպալու (Գերմանիոյ ույխարանցէր
- (վարչապետ)) 234
 Պեհիճ պէյ (Իբրիհատի մասնաւոր պատուիրակ Խոլսիէի մէջ) 73, 78
 Պեհիճ պէյ (օսմանեան բանակի գնդապետ) 80
 Պետրով Նարանայէլ (Չուետացի մանկավարժ) 255
 Պետրի պէյ (Մարտինի կառավարիչ 1915) 228, 229
 Պէկաստեան Տիգրան (Պարուի Գաղթականական Յանձնական խումբի անդամ) 135
 Պիզմարը 46
 Պիոռն Պոտի (Գործառու հիւանդապահուիկի, Մուշ) 247
 Պիուկ Էօժեն (Ատանայի մէջ Գերմանիոյ հիւպատուուր 1915-ին) 242
 Պոխոր Էֆենտի (Մարզպետ՝ Ղազարոս Ղազարոսի ծածկանուններէն) 64, 66
 Պողիկեան Արօ (Անխվին ղաշնական գորիչ, Ասպարէգ թէրքի խմբագիր) 210
 Պունութեան Նազարե (Ղամաւոր պատասխանառու) 138
 Պրեան Լոհիզ (Քրանսացի բորբակցուի) 37
 Պողիկեան Արզար (Մարզպետի խումբի անդամ) 71
 Պողոս Վարդապետ (Վաճի Պօղոսեան շարժումի գլխաւորը) 108
 Պողոսեան Խաչիկ (հայ գաղթականներու հոգատար բժիշկ, Հալէպ) 70, 71

- Ռամա (քրտական ցեղախումբ) 225
- Ռերորէ Ժար (լատին տռմինիքան ֆրանսացի վարդապետ) 229, 230
- Ռէշուան ցեղախումբ (Չեյնալ պէյի քրտական աշիրերը) 206
- Ռորպախի Փոլ (գերմանացի նացի ծագումնաբան և կրօնական) 32, 40
- Սահատերեան Սմբատ Եպս. (Կարինի թեմի առաջնորդ 1915) 67, 68
- Սամուէլ Արանասիոս Եշու (աստրի արքեպիսկոպոս, ականատես վկայ) 223-227
- Սամուէլ չափուշ (Ազ-Տափի խմբապետներէն) 25
- Սամուէլեան Ժանէր (Չեփիս Կարապետանի բունուիին) 282
- Սարաճեան Պետրոս արքեպիսկոպոս 271
- Սարգիս (մշեցի դիմադրող) 100
- Սարեան Աննա (Վարդենիի բոյրը) 207
- Սարեան Արքին (Յովսէի Մատենեանի տիկնոց՝ Վարդենիի հայրը) 204, 211
- Սարեան Համբեկ (Վարդենիի եղբայրը) 207
- Սարեան Վարդենի (Սարտիկ Մատենեանի մայրը) 204, 207, 208
- Սարեան Ակրտիչ (Կրրական մշակ) 115

- Սաֆրաստեան Արշակ (տեղեկատուական պաշտօնեայ Անգլիոյ արտարին գործերու նախարարութեան մէջ) 153
- Սերաստացի Սուլատ (հայուկապետ, բուն անունով՝ Մուրատ Խորիմեան կամ Կիորիկեան, Կովսուն գիտացի, Արաստիա) 158
- Սերտոք (Կարինի նահանջը պատասխանատուներէն) 159, 160
- Սելիմ Տերինկիլ (բորբ պատմարան) 37
- Սեպուհ (բուն անունով՝ Արշակ Ներսէսեան, դաշնակցական յեղափոխական դեկապար) 64, 158, 169
- Սերորեան Մուշեղ արքեպիսկոպոս (Պալտատի առաջնորդ 1918) 152
- Սեւ Գիլգորի (Լեւոն Նորմելի բարեանի զարքի ընկերը) 269
- Սիմոնեան Գասպար աղա (Խոնտսի Ղարա Շոպան գիւղացի, Մարզպետի օգնական) 69-71
- Սիրաւագեան Սարգիս (պատուկատէր, Հալէս) 63
- Սիմի Ռոնալդ Գրիգոր 37
- Սիրմէնեան Գալուտ (ականատես վկայ, յուշագիրքի հեղինակ) 162-172
- Սմավերէ Մարիա (պատմաբան, Ծուլսի Լուսու Համալսարանի դասախոս) 245, 248
- Սմկօ Շահիր (Շահար ցեղախումբի մեծատրը) 281

- Սողոմոն (դիմադրող հաճընցի երիտասարդ) 99
- Ստեփան (վերապրող ատարագրի ականատես վկայ) 104
- Ստեփան S. Սելիք-Բախչեանի (Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջաններու Տեղանուններու Հանրագիտարանի համահետինակ) 56, 121, 128, 133, 165, 169, 234, 249
- Ստեփանեան Ստեփան («Յառաջ» թերքի շրջանակէն, «Բաղաջան» ծածկանունով ծանօթ) 68
- Մրապեան Յովհաննես Յակոբ (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 24
- Մրուանձտեանց Գարեգին Վրդ 110, 123
- Վանկենիայն Հանս ֆոն (1915-ին Կ.Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան) 9, 10, 60, 61, 242
- Վանտերպիթ (ամերիկացի մեծահարուստ բարերար Շնանեան Գոլէճի) 262
- Վարանդեան Սիրայէլ (Ժնեւարնակ դաշնակցական գործիչ) 70
- Վարդան (Վանի գինեալ Խմբապետներէն) 129, 130
- Վարդանեան Ասքանազ (յուշագիրքի հեղինակ) 144, 146
- Վարդանեան Եղիշէ (Վասպորականի նահանջ Բիլորդի հեղինակ) 148, 150
- Վարդգէս (բուն անունով՝ Յովհաննես Սերենկիպեան) 82
- Վեկներ Արմին Թ. (պատերազմի դժմ Լիկայի նախազան, գերմանացի յառաջդիմական մտարական) 27, 174
- Վեհիկ պէյ (Կ.Պոլսոյ զինուրական վարժարանի՝ Հարավի տնօրէն) 163
- Վիլհելմ Բ. (Գերմանիոյ կայսր 1888-1918)
- Վիշապեան Գեորգ (դաշնակցական գործիչ, Կեսարիա) 69
- Վրացեան Սիմոն 171
- Տամատեան Սիրիան 113-117
- Տամատեան Սերովիէ (Սիրիանի հայրը) 114
- Տատ (ամերիկացի բժիշկ) 186, 187
- Տատրեան Արմենակ (Վահրամի հայրը) 85-87, 90-93
- Տատրեան Հայկ (Վահրամի հօրելորրդին) 95
- Տատրեան Վահագն (պատմաբան) 250
- Տատրեան Վահրամ (յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 26, 84-104
- Տեփոյեան Պետրոս Յ. (յուշագիրքի հեղինակ, խմբագիր) 113, 115
- Տեր Բարթողմէես (Սարաշի բահանաներէն) 191
- Տեր Գարիիլ (Չեփիսի քանակներէն) 204
- Տեր Խաչատրութեան Երուանդ (գրականագէտ) 273-276
- Տեր Խորենեան Պատկ Շայրա-

Ռամա (քրտական ցեղախումբ) 225
Ռեթոր Ժար (լատին տոմինիքան ֆրանսացի վարդապետ) 229, 230
Ռէզուան ցեղախումբ (Զէյնալ պէյի քրտական աշխրէքը) 206
Ռուբախ Փօլ (գերմանացի նացի ծագումնաբան և կրօնական) 32, 40

Սաստեան Սմբատ Եսպ.
(Կարինի թեմի առաջնորդ 1915) 67, 68
Սամուել Արանախոս Եշոտ
(ասորի արքեպիսկոպոս, ականատես վկայ) 223-227
Սամուել Համոց (Ագ-Տաղի խճապետներէն) 25
Սամուելեան Ժանէք (Զեփիտ Կարապետեանի բռնուիին) 282
Սարածեան Պետրոս արքեպիսկոպոս 271
Սարգիս (Մշեցի դիմադրող) 100
Սարեան Աննա (Վարդենիի բոյրը) 207
Սարեան Արքին (Յովետի Սատենեանի տիկնոց՝ Վարդենիի հայրը) 204, 211
Սարեան Համբիկ (Վարդենիի եղբայրը) 207
Սարեան Վարդենի (Մարտիկ Սատենեանի մայրը) 204, 207, 208
Սարբեան Սկրտիչ (կրթական մշակ) 115

Սաֆրաստեան Արշակ (տեղեկատուական պաշտօնեայ) Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան մէջ) 153
Սեբաստացի Մուրատ (հայուկապետ, բուն անունով՝ Մուրատ Խրիմեան կամ Կիորիկեան, Կովսուն գիղացի, Սեբաստիա) 158
Սեփոնֆ (Կարինի նահանջի պատասխանատուներէն) 159, 160
Սելիմ Տերինկիլ (թորք պատմաբան) 37
Սեպոնի (բուն անունով՝ Արշակ Ներսէսեան, դաշնակցական յեղափոխական ուկավար) 64, 158, 169
Սերոբեան Մուշեղ արքեպիսկոպոս (Պատրոսի առաջնորդ 1918) 152
Սեր Գրիգորի (Լեռն Եօրեներարեանի գարդի ընկերը) 269
Սիմոնեան Գասպար աղա (Խնոսի Նարա Շոպան գիղացի, Մարզպետի օգնական) 69-71
Սիրաւագեան Սարգիս (պանդրկատէր, Հալէպ) 63
Սինի Ռուսալոտ Գրիգոր 37
Սիրմենեան Գալուստ (ականատես վկայ, յուշագիրի հեղինակ) 162-172
Սմակերկ Մարիա (պատմաբան, Ծուետի Լուստ Համալսարանի դասախոս) 245, 248
Սմկօ Շահիք (Շահար ցեղախումբի մեծատորը) 281

Սողոմոն (դիմադրող հաճրնցի երիտասարդ) 99
Ստեփան (վերապրող ատարագրի ականատես վկայ) 104
Ստեփան Տ. Մելիք-Բախչեանի (Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջաններու Տեղանուններու Հանրագիտարանի համահետինակ) 56, 121, 128, 133, 165, 169, 234, 249
Ստեփանեան Ստեփան («Յառաջ» թերթի շրջանակէն, «Քաղաքան» ծածկանով ծանօթ) 68
Մրագեան Յովհաննէն Յակոբ (յուշագիրի հեղինակ ականատես վկայ) 24
Մրուանձտեանց Գարեգին Վրդ 110, 123
Վանկենիայմ Հանս Ֆոն (1915-ին Կ. Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան) 9, 10, 60, 61, 242
Վանտերպիթ (ամերիկացի մեծահարուստ բարերար Շենանեան Գոլէնի) 262
Վարանդեան Միքայէլ (մինեաբնակ դաշնակցական գործիչ) 70
Վարդան (Վանի զինեալ խճապետներէն) 129, 130
Վարդանեան Ասրամազ (յուշագիրի հեղինակ) 144, 146
Վարդանեան Եղիշէ (Լասպուրականի Նահանջ Բիրոցի հեղինակ) 148, 150
Վարդգէս (բուն անունով՝ Յով-

հաննէս Սերենկիլեան) 82
Վեկներ Արմին Թ. (պատերազմի դէմ Լիկայի նախազահ, գերմանացի յառաջդիմական մտաւորական) 27, 174
Վեհիկ պէյ (Կ. Պոլսոյ զինուրական վարժարանի՝ Հարպիէլի տօնորէն) 163
Վիլիեմ Բ. (Գերմանիոյ կայսր 1888-1918)
Վիշապեան Գեորգ (դաշնակցական գործիչ, Կեսարիա) 69
Վրացեան Սիմոն 171
Տամատեան Սիրիան 113-117
Տամատեան Սերովիէ (Սիրիանի հայրը) 114
Տատ (ամերիկացի բժիշկ) 186, 187
Տատրեան Արմենակ (Վահրամի հայրը) 85-87, 90-93
Տատրեան Հայկ (Վահրամի հօրենորդորդին) 95
Տատրեան Վահագն (պատմաբան) 250
Տատրեան Վահրամ (յուշագիրի հեղինակ ականատես վկայ) 26, 84-104
Տեփոյեան Պետրոս Յ. (յուշագիրի հեղինակ, խմբագիր) 113, 115
Տէր Բարթողիմէոս (Մարաշի բահանաներէն) 191
Տէր Գարբիէլ (Զեփինի քանահներէն) 204
Տէր Խաչառուրեան Երուանց (գրականագէտ) 273-276
Տէր Խորենեան Պասկ Շայրա-

զոյն Վարդապետ (Խարբերդի թեմի առաջնորդ 1915) 68
Տէր Կոլցի Քոյլմար (ընդհանուր հրամանատար) 235
Տէր Նետնինան Վահան (քանասւը, դիւանագետ, Տէր Նետնի թոռը) 190-193, 195
Տէր Սելյոննեան Յակոր (հայ քանտարկեալ և նահատակ հացագործ, Խվահին) 81, 82
Տէր Նահապետնեան Տէր Աւոն քահանայ (մարաշի ականատես վկայ, յուշագիրքի հեղինակ) 190, 191
Տէր Վահան (Չեփնիի քահանաներէն) 205
Տէր Վարդաննեան Յովսէփ (մարաշի յուշագիրքի հեղինակ ականատես վկայ) 62
Տէր Օհանեան Պետրոս (Ծառախի երեւելիներէն) 121
Տէրոյնեան Վարազդատ (Վեր Կեօրկիզեանի քարեկամը) 139
Տէրվիշեան (Պաղտատի հայոց ներկայացոցիչ պատգամատը) 154
Տիարպերիոցի Գառնիկ (Վերապրդ դիմադրող հայ) 269
Տիգրան Շամհոր (քուն անոնով Տիգրան Ամսէեան, յայտնի է նաև Եերիտ Շեմիլ ծածկանունվագային գործից) 64-66, 71
Տոմինիր Մարի (ականատես վկայ) 230
Տոպելեր Բ. (Հարունի առանի գերմանական որրանոցի

տնօրէնը) 242, 243
Տպաս Ժան (Ամերիկան իիպատոսը, Տարսոն 1916) 187
Բաժիքի 109, 111
Յիմերման (Գերմանիոյ պետական քարտուղարի օգնական) 61
Փանոսեան Սարգիս (Թովիալ վարժականի եղբայրը) 76
Փասորմաննեան Վահան (Գալուստ Սիլիմնեանի ընկերը) 168, 169
Փարեան Ռենիամին (Լեռն Եօրնելքարեանի որդին) 267, 272
Փափագեան Վահան (դաշնակցական գործից) 141
Փիլոն Լորի 118
Փիլոս-Մարալ («Յառաջ» թերթի խմբագիրը) 68
Փիրանեան Մ. (ականատես վկայ) 256
Փորթուգալեան Ալյուտիշ (Արմենական դեկանար, խմբագիր, ազգային գործից) 109-111, 122, 123, 125, 275
Փրավից Կիւրավ Հիալմար (Պարսկաստան հաստառածած շուտացի գինուրական կցորդ) 238
Քամիլ պէյ (Նաճի պէյի օգնականը) 236
Քանքաննեան Յովհաննես (Խմբագիր) 110

Քատուոր պէյ (Մօքինի (Նիսի-ային) կատավարիշ 1915) 226
Քարաօղլաննեան Փանոս (քոնագաղթած ազգային) 270
Քարուին (տոռք. Տանի օգնականուին) 186
Քելեննեան Յովհաննես (քոնագաղթած հայ) 270
Քենալ պէյ (Հայէպի մէջ հեղինակութեան տէր՝ մենզիլ միթքքիշի զնդապետ 1916) 77
Քենի (քուն անոնով՝ Արշակ Գաւաթեան, հայուկապետ, 1858-1916) 138
Քերեշերեան Եսայի (քոնագաղթած ազգային) 270
Քերլիքեան (գերապայծառ, Ատանա) 208
Քեռէեան Երուանդ (Ուուխայէն նոր եկած, «Յառաջ» թերթի շրջանակէն) 68
Քիրկա Ալի (Մանուկ Հոլորիկեան քիրտ քարեկամը) 176
Քիրտ Պոզ (Արար Բոնարի մօտ զիտի բնակիչ) 63
Քորէլ (զուհցերիացի երկրաշափ) 72, 74
Քոհեն Սրենիլի (Սնձն Բրիտանիոյ Ակադեմիայի անդամ և հարաւափրիկենցի դասախոս) 221
Քոհեն Ռոզմարի Յարուբիւննեան (դրկտոր, Պարսկահայրի հայոց կոտորածները վատերագրող յուշագիրքերու հեղինակ) 278, 279, 282
Քոմիսէր Շեմիլ (ոստիկան, Հալէպ) 71
Օզաննեան Անդրանիկ 129, 133,

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՄ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ, ՏՊԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱԲԵՐԱԿԱՄՆԵՐՈՒ ՅԱՆԿ

Ազ Տաղ (լեռներ Ամպարայի նահանգի Եղջևատի շրջան) 25, 206
 Ազապա (քաղ Հալէպի մէջ) 64
 Ազապա (քաղաք Կարսիր ծովու վրայ, Յորդանան) 267, 270, 271
 Ազշեիր (սարսահարթի վրայ գիդարադար Փոքր Հայրի մէջ, Շապին Գարահուսարի շրջան) 185
 Ազախ (ասորի գիտ, Մարտին) 223, 232, 233
 Ազիզի (աւան Կեսարիոյ մօս) 184, 185
 Ալաշկերտ (գաւառակ և բերդ, Տրապիզոն-Կարին-Մակո, Թարեժ ճանապարհի վրայ) 115, 143, 164
 Ալեքսանդրապոլ 142, 168, 197, 199
 Ախալքալաք (քաղաք հայաստանի հիւսիսը) 184
 Ախրամար (կղզի, Վանայ Լիճ) 253
 Ակն (քաղաք և գաւառակ Խարբերդի նահանգի Խարբերդի գաւառին մէջ, Թրքացուած անոնը՝ Էկին կամ Էզին) 67, 254
 Ամանոսի լեռներ (Կիլիկիոյ հարաւ արեւելեան Տարոսի լեռնաերուն վրայ շրջան) 62

Ամասիա (գաւառ և քաղաք, Մերաստիոյ նահանգ) 65, 85, 164
 Ամերիկա 16, 17, 50, 60, 137, 140, 142, 176, 237, 238, 242, 248, 263, 265, 266, 280, 285
 Ամերիկայի Սարուերի համալսարան 17
 Ամերիկայի Սիացեալ Նահանգներ (տես Ա. Ա. Ն.)
 Ա. Ա. Ն. 10, 17, 19, 21, 24, 40, 55, 60, 65, 70, 186, 209, 240, 262, 263, 278-280, 285
 Ամման 98
 Ամսթերտամ 27
 Այգևստան (Վան քաղաքի մէկ շրջանը) 129, 140, 141, 274
 Այնքապ 73, 75, 192
 Այն-Վարդո (ասորի գիտ, Մարտին) 225
 Այրան (գիտ, Ամանոսի լեռներ) 72
 Անատոլի 166
 Անգարա 19, 20, 36, 85, 265
 Անգիլիա 32, 104
 Անբալիա (քաղաք, Թուրքիա) 20
 Անի 277
 Անիրլի (նախապէս Հան) 234
 «Անտարես» իրատ. (Երեւան) 190
 «Աշխատանք» թերթ (Երեւան) 78, 136, 155
 Ապաղայ (դաշտ Վանայ Լիճի

հիւսիս-արեւելեան կողմը) 128
 «Ասպարեզ» թերթ (Ա. Ա. Ն.) 209
 Աստան (Կիլիկիա) 50, 51, 65, 66, 75, 77, 82, 90, 188, 204, 205, 208, 210-213, 216, 225, 242, 264
 Ատղնաման (քաղաք, Խարբերդի նահանգ, Մաղաքիայի գաւառ) 257
 Արար Բունար (աան հիւսիսային Սորիոյ մէջ) 63
 Արարեկիր (գաւառ և քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 67
 Արարա (բլուր Պաղեստինի մէջ) 104, 161
 «Արարա» Տպարան, Մարտէլի 24
 «Արարատ» հիւրանոց (Հալէպ) 73
 «Արեն» թերթ (Պարու) 135, 139
 Արեւելահայ Խորհուրդ 157
 Արեւմտահայ Խորհուրդ 157
 Արեւմտեան Հայաստան 120, 165, 198, 233, 245, 274
 «Արծովի Վասպորականի» թերթ (Վան) 110, 123
 Արճակ գաւառ (Վանի նահանգ) 144
 Արճլ-Ալճեազ (գիտ, Վանի նահանգ, հայկական անոնը՝ Արծկէ) 133
 «Արմենիա» թերթ (Մարտէլ, Ֆրանսա) 110
 Արմենեան Վարժարան (Չորում) 85
 Արմշատ (գիտ, Շատախի գաւառ, Վանի նահանգ) 121
 Անդրկովկաս 156, 197
 Արտամետ (գիտ, Վանի գաւառ) 127
 Արցախի Հանրապետութիւն 218
 «Աւետարեր» (շարարաքերթ, Կ. Պոլիս) 138
 Աւարիա 204
 Ափրիկէ 7
 «Աքրոնալլատէր» (Հուետական թերթ) 237
 Աքղանիստան 39
 Բարերդ (քաղաք, Կարինի նահանգ) 67, 158, 167
 Բայրու (քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 176
 Բաղէշ (նահանգ և գաւառ Վանի նահանգի արեւմտուրը, Թրքացուած անոնը՝ Պիրլիս) 64, 67, 68, 127, 128, 138, 140, 141, 184, 254, 265
 Բանկալրի (Կ. Պոլսոյ բաղերէն) 114
 Բանկալրիի գինուրական վարժարանը Հարպի (Կ. Պոլիս) 163, 168, 169
 Բասէն (գաւառ Մեծ Հայրի Այրարատ շրջանի մէջ) 164
 «Բարի Լուր» (թերթ, Պարու) 142
 Բերիա (Հալէպի նահանգ, Սորիա) 70
 Բերկրի (գաւառ Վանայ Լիճի հիւսիս արեւելեան կողմը) 128, 133, 140, 144
 Բերկրի Գալայի կիրճ 132
 Բողարիս (գիտ Կեսարիոյ մօս) 185
 Բորսա (նաեւ՝ Պորսա Կամ Պրուս) 184

Բրուսիա 106
Գարմա 90
Գահիրէ 105, 106, 119, 122, 124
Գահիրէ Հ. Բ. Ը. Ա. «Սարե-
նիկ Չազքը» հիմնադրամ 119
Գարաբունար 54, 55
Գարակէօլ (գիտ, Սերաստիոյ
գաւառ) 206
Գաւաշ (գաւառ, Վանի նահանգ)
132
Գերմանական Առաքելութեան
Դպրոց (Ծուխ) 247
Գերմանիա 29, 32, 34, 39, 52, 60,
70, 234, 236, 237, 242, 243,
279
Գըզըլ-Թեփէ (գիտը, Կովկասի
սահման Վանի կողմէ) 134
Գողգորա 202
Գոնիա 64-67, 70, 110, 183, 186-
188, 212, 262-264, 266
Գոնիայի Շենանեան Գոլէճ
262-264
Գում Գարու (Կ. Պոլսոյ քաղե-
րէն) 117

Դամասկոս 35, 38, 39, 60, 92, 93,
215, 219, 220, 267-272
Դամասկոսի Զատամի հիւան-
դանոց 271
Դերջան (առան Մեծ Հայքի
Բարձր Հայք շրջանի մէջ,
բրրացուած անունը Մամա-
խարուն) 56, 165, 254

Եզիզոս 194, 214, 270
Եղեսիա 9, 69, 118, 206, 267, 268
Նմէն 116, 216

Եղոկատ 85, 89, 166
Եռաստա (կղզի, Յունաստան)
215
Երասխ գետ 201
Երեւան 3, 25, 27, 56, 65, 66, 111,
120, 128, 133, 134, 136, 142,
144, 155, 165, 168, 169, 173,
174, 180, 190, 195, 197, 234,
243, 250, 267, 272, 277, 279,
283, 285
Երեւանի Համալսարանի իրա-
տարակչորին 27, 56, 128,
133, 165, 180, 190, 195, 234,
250
Երգնկա (գաւառ եւ քաղաք, Կա-
րինի նահանգ) 57, 67, 68, 88,
158, 163-168
Երգնկայի զինուրական Էտա-
տիէ վարժարանը 163
Երգնկայի զինուրական Բիշ-
տիէ վարժարանը 163
Երուսաղէմ 38, 62, 103, 104, 249,
250
Երուալ 46, 50, 86, 110, 115,
192-194, 247, 283
Եփրատ 58, 165, 257

«Զանգակ-97» իրատարակչո-
րինը (Երեւան) 180
Զանգեզուր (պատմական Սի-
նիք աշխարհի մէկ մասը,
Արար գետի հիւսիսը) 172
«Զարքօնք» օրաքերք (Պէյքոք)
113, 118
Զէյքուն 54, 55, 76, 86, 87, 95,
161, 191, 192, 195, 212
Զիլանի Չոր (ձոր Վանի եւ
պարսկական սահմանի

միջեւ) 133
Զիլէ (քաղաք, Սերաստիոյ նա-
հանգ, նաև՝ Զիլա) 167, 168
Զիլոնիա 96 217

Եջմիածին 111, 130
Եջմիածնի Գեղրզեան Շեմարան
283
Էսկիշեկիր (աւան, Սերաստիոյի
նահանգ, Ծապին Գարահի-
սարի գաւառ) 64, 182-184
Էվերէկ (Եվերեկ-Ֆենիսէ, քաղաք
Փոքր Հայքի մէջ, Կեսարիոյ
նահանգ) 120
Երմենիքենք (Հայոց Գիւլ) (Պա-
րուի մօտակայ զոտ հայա-
րնակ աւանը) 135
Էօրթիլի (գիտ, Ամանոսի լեռ-
ներ) 81, 82

Ըլգըր (գիտ Գոնիայի մօտ) 186

Թալաս (Թալաս կամ Տալաս-
գիւղարադար պատմական
Փոքր Հայքում, Կեսարիայի
նահանգում, Կեսարիա քա-
ղաքից մօտ հինգ քլմ. հարա-
արեւելք) 85, 250
Թաղ (գիտ, Ծատախի գաւառ)
121
Թեզերենս (գիտ, Իրաք) 151
Թեհրան 147, 155
Թեհրանի Եղբայրական Օգնու-
թեան Կոմիտէ 151, 155
Թէլ Հելիք (գիտ, Իրաքային
Սուրբիա) 83
Թըֆըլիէ (գիտ Աննանի հարաւը)
98

Թիմարի (գաւառ, Վանի նա-
հանգ) 132
Թիրիննի Օղուենց խանը (Չո-
րումի եւ Ալաճա գլուխի միջեւ)
89
Թիրէն Թէփէ (գիտ, Պարսկաս-
տան-Իրաք սահմանի մօտ)
150, 151
Թիֆլիս 111, 129, 131, 135-140,
157, 160, 184, 276, 277, 285
Թոնարզա (քաղաք, Կիլիկիոյ
հիւսիս Տարոսեան լեռներէն
անդին) 63, 69
Թորրում (աւան, գիտ, Կարինի
նահանգի, Կարինի գաւառի,
Թորրում գաւառակի մէջ) 164
Թուր Ապտին (աստրական աւան
Սերտինի մօտ) 224
Թուրքիա 17, 22, 23, 31, 32, 34,
35, 39, 43-47, 49, 50, 53, 58,
61, 113, 115, 189, 202, 212,
236, 242, 244, 253, 265, 266,
276
Թոփրաքալէ (գիտ, Կիլիկիա)
188

Ժընե (քաղաք, Զուիցերիա) 70

Խզիլը (քաղաք, Երեւանի նա-
հանգ, Սուրմալու գաւառ)
134, 136, 169, 170
Խզմիր (տես Զիլոնիա)
Խնիլլի (գիտ, Ամանոսի լեռնար)
74, 75, 78
Խսահիէ (քաղաք, արեւելեան
Կիլիկիա) 73, 74, 77-83
Խսրայէլ 14, 16, 17, 21, 217, 218,
240, 248

Իվարտո (ասորական գիտ, Սիսիաթի հիւսիսը, ներկայիս՝ Կիլկէօզի) 234

Լա Հեյ 27

Լայփիկ (քաղաք, Գերմանիա) 63, 135

Լեռնալիրանան 215, 216

Լիրանան 20, 24, 38, 77, 208, 214, 215, 219, 229

Լիմ (կղզի, Վանայ Լիճ, բրրացուած անոնք՝ Ատիր) 254

«Լիմու» հրատարակչատուն (Երևան) 279

«Լիրօ» հրատարակչատուն (Լու Ամենելու, Ա.Մ.Ն.) 278, 279

Լու Ամենելու (Ա. Մ. Ն.) 25, 202, 278, 279

Խանագին (գիտ, Իրաք) 146

Խարբերդ 68, 88, 91, 173, 176, 177, 231, 354, 265

Խնճու (գաւառ եւ քաղաք, Կարսի նահանգ) 67, 69, 143

Խոյ (քաղաք, Պարսկահայր) 145, 283

Խորհրդային Հայաստան 65, 120, 146, 171, 174, 177, 198, 201

Խրիմ (քաղաք Սև Ծովի վրայ, ներկայիս Ռուսիա) 113

Ծովք (թրքացուած անոնք՝ Կեօլիուք, լիճ Խարբերդի հարավը) 24

«Կոչնակ» Տպարան (Նիւ Եղբ) 26, 84

«Կովկասի Բարեգործական Ընկերութիւն» (Վան) 138

Կ. Պոլիս 53, 63, 64, 67, 71, 96, 104, 110, 114, 116, 119, 163, 164, 168, 182-185, 189, 212, 214, 247, 259, 277

Կազա (նախանգ, Պաղեստին) 218

Կաղզուան (քաղաք Կարսի մօտ) 196-200

Կամալիկ կիրճ կամ ձոր (Անի-Քեմախ, Քեմախ, Քեմախ, Քեմաշ-գառառ, բնակավայր եւ ձոր Կարինի նահանգի մէջ) 57, 58

Կայսերական Նկարչական Դպրոց (Փերերապուրկ) 276

Կապան (քաղաք Ջերմի մօտ, Կիլիկիա) 192

Կասպից Ծով 181

Կարին (թրքացուած անոնք՝ Երզում) 9, 10, 57, 65-68, 88, 101, 116, 143, 154, 156-160, 164, 168, 198, 200, 201, 231, 235, 254

Կարս 157, 168, 170, 171, 196-200, 254

Կեալուր Տաղ (Անանոսի լեռներուն գագրնակողմը) 62, 72, 74-76, 78-80, 82

Կենդրուական Վարժարան (Կ. Պոլիս) 65

Կեսարիա 26, 85, 86, 90, 203, 205, 249

Կերմիր (գիտաքաղաք Թալասի մօտ) 85

Կիլիկիա 191, 192, 194, 203, 208

Կիլկէօզի (նախապէտ՝ Իվարտո) 234

Կովկաս 33, 93, 110, 129, 130, 132, 134, 137, 138, 141, 143-146, 148, 153, 156, 157, 160, 206

Կովսուն (գիտ, Սերաստիոյ հարավը) 158

Կոտոր (գիտ, Պարսկահայր) 145

Կոտոր գետ (Պարսկահայր) 145

Կոտշի (քաղաք, Պարսկաստան) 148

Կոուզ (կղզի, Վանայ Լիճ, բրրացուած անոնք՝ Զարփանակ) 254

Հալեպ 26, 38, 60, 63-67, 70-73, 77-80, 82, 83, 90-92, 103, 177, 186-188, 194, 207, 208, 212, 213, 215, 216, 264, 267, 268

Հահ (ասորական գիտ, Սիսիաթի հիւսիս արեւելքը, ներկայիս՝ Ամիրիլ) 234

Հաճըն 161, 192, 209-213

Համատան (նախկին Եկիմատան, Պարսկաստանի երեմնի մայրաքաղաք) 146, 147, 150, 151, 154

«Հայ Գիտատեսական Ընկերութիւն» (Վան) 138

«Հայաստան» հրատարակութիւն (Երևան) 267

Հայաստանի արեւելեան հատուած 10, 123, 136, 151, 161, 189, 200, 256, 281

Հայաստանի արեւմտեան հատուած 10, 21, 123, 156, 157, 173, 278-281, 283

Հայաստանի Հանրապետութիւն 65, 218

«Հայաստանի Վերաշինաց

Յանձնախումբ» (Թիֆլիս) 137, 140

«Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողով» (Վան) 138

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Սիսիաթի 270

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Սիսիաթի (Չորումի մասնաճիւղ) 86

Հայոց Զոր (գաւառ, Վանի նահանգ) 132

Հայտարապատ (քաղաք, Պարսկաստան) 148, 149

«Հայրենասիրական» թերթ (Լուսուն) 110

«Հայրենիք» ամսագիր (Պոստրն, Ա. Մ. Ն.) 24, 171

Հայրիկ (գիտ) 206

Հատրան (շրջան, Սուրիա) 93-95, 97, 99, 102, 103, 271

Հապերի (նախապէտ՝ Պասիպիրի) 234

Հապետս (ասորի գիտ, Մարտին) 225

Հելուա (գիտ, հիւսիսային Սուրիա) 224, 226, 227

Հիճազ (շրջան Յորդանանի եւ Սէլուտական Արարիոյ մէջ) 99

Հիրճ (գիտ, Շատախի գաւառ) 121

Հիսուսինիկ (Սեղիրէի մօտ Խարբերդի գիտելէն) 24

Հնդկաստան 39, 279

Հովհաննես 16

Հոնմ 38, 207, 208

Հազարտերէ (քրտական գիտ,

Զարսանձագ) 177
Նպարին կամ Կազուին (Պարսկահայք) 147, 155
Նամարլու շրջան 156
Նարա Չոպան (Խնուսի գիտերէն) 69
Նարահամզա (գիտ Կարինի մօտ) 201
Նարաքիլսէ 142, 168
Նարս (տես Կարս)
Նափան (քաղաք, Զանգեզուր) 147

Շարաշ (քաղաք Յորդանանի հիսխը, բրբացուած անունը՝ ճերէշ) 26, 93-98, 100-103
Շեզիրէ (քաղաք, հիսխային Սուրիա) 71, 82, 83
Շեպեկ Տրուգ (շրջան, Սուրիա) 269-271
Շենալելէկ (կամորչ, Երգնկա) 167
Շիհան (քաղաք եւ գետ, Կիլիկիա) 210, 211
Շիպինէ (լեռ Դերջանի մօտ) 165
Շիսին (քաղաք, Լիրանան) 214, 219

Մասն (քաղաք, Յորդանան) 98
Մալարիա (գաւառ եւ քաղաք, Խարքերդի նահանգ) 69
Մալկարա (գիտ Ազշեհիրի մօտ) 185
Մակենոնիա 7
Մահմուտնուլ (գիտարադար, Պարսկաստան-Իրաք սահմանի մօտ) 150
Մամախարուն (տես Դերջան)

Մամազերտ (քերդ Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Ռշտումիք զաւառի մէջ) 128
Մարաշ 54, 73, 75, 161, 190-192, 194, 262, 263
Մարաշի Սուրբ Քառասինց Մանկանց եկեղեցի 194
Մարգարա (գիտ Ալեքսանդրապոլի մօտ) 201
Մարզուն (գաւառակ եւ քաղաք Սերաստիայի նահանգի Ամափայի զաւառի մէջ) 85, 87
Մարտէ (Մարտէլ, Ֆրանսա) 24, 25, 110, 111, 177
Մարտին (Մերտին (քաղաք Տիգրանակերտի մօտ)) 120, 223, 227-233
Մեզիրէ 9, 231, 246, 247
Մեզիրէի Գերմանական Որբանց 247
Մեծկերտ (աւան, Բերրի մօտ) 177
Մեծն Բրիտանիա 17, 236, 240, 248, 279
Մեռեալ Ծով (Պաղեստին) 224
Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան (տես Նիր Խոր Ռիլիֆ) 156
Մերսին 26, 104, 186, 187
Մերքէ (Խալամ կրօնքի սուրբ քաղաք, Արարական թերակղզի) 267, 269, 270, 284
Մէզար Օլուր (գիտ Պօզանովի հարաւը) 90
Մէյտան Էքպէկ (Չողեկառքի կայարան, հիսխային Սուրիա) 71

Միջազնուր 77, 119, 126, 138, 152, 221, 226, 231, 239
Միսիս 90, 188, 210, 211
Միտիաք (աւան եւ գաւառակ, Մարտինի զաւառ, Տիգրանակերտի նահանգ) 233, 234
Միտլառուն (քաղաք, Տելլուր, Ա. Ս. Ն.) 262
Մօրին (քաղաք, հիսխային Սուրիա, արարական անունը՝ Նիսխալին) 226, 227
«Մշակ Տապարսն» Պէյրութ 24
Մոկս (գաւառ, Վանի նահանգ) 132
Մոնթեվիլու (Ուրուկուէյ) 192
Մոսկու 11, 37, 198, 285
Մորպետի ձոր (ձոր Կարսի մօտ) 198
Մումպուն (աւան, հիսխային Սուրիա) 67
Մուշ 69, 114, 115, 130, 137, 138, 140, 161, 246, 247, 254
Մուսա Լեռ 9, 118
Մուսուլ (քաղաք, Իրաք) 64, 71-73, 153, 154, 225, 230, 234

«Յառաջ» թերթ (Կարին) 68
Յունաստան 7, 43
Յովիփէ (Եաֆա, քաղաք, Պաղեստին) 104

«Նաման Հրատարակչական Տուն» (Շինի, Լիրանան) 214
Նախիջեւան 147, 283
Նահր Էլ-Օմար (շրջան Պասրայի մէջ) 146
Նիյտէ (կամ Նիկուտ, աւան Եղակատի հարաւը) 89

Նիսխալին (հայկական անունը՝ Մօրին, աւան հիսխային Սուրիա) 83
«Նիր Խոր Ռիլիֆ» (ամերիկեան մարդասիրական կազմակերպութիւնը) 138, 142
Նիւ Եորք 15, 24, 26, 84
«Նիւ Եորք Թայմզ» թերթ 265
Նոշարի շրջան (Արծակ զաւառ) 144
«Նոր Աստղ» տպարան (Գահիք) 105, 122
Նոր Զուղա (պարսկերէն Խափահան, Իրաք) 194
Նորուուզ (գաւառ, Վանի նահանգ) 132
«Նպաստամատոյց» (Թիֆլիս) (Վան) 137

Շապին Գարահիսար 9, 24, 118, 161
Շատախ (գաւառ, Վանի նահանգ) 121
«Շիրակ» Տպարան, Պէյրութ 24
Շուէտ 220, 223, 237, 238, 241, 243-248, 250, 253, 255, 256, 260
Շուէտի Լուստ Համալսարան 178, 245
Շիրէ (գետ մը որ կ'անցնի գերմանական Սարսոնիի, Պրանտընապուրկ եւ Պերլինի նահանգներուն ինչպէս նաև չեխական Ուսթի Նառ Լապէն նահանգի մէջէն) 31

Ուտան (քաղաք, Վանայ Լիճի արևմտեան ափին) 140

Ուզունեալյա (Լեռնադաշտ, Սերաստիոյ գաւառ) 206
Ուրմիա (քաղաք և լիճ, Պարսկաստան) 106, 148
Ուրֆա (տես Եղեսիա)
Չայան (գիտ Պողանդիի մօտ) 187
Չարսանճագ (գաւառակ, Զմծկածագ գաւառ, Խարբերդի նահանգ) 174
Չեփնի (գիտ պատմական Փոքր Հայրի, Սերաստիոյ նահանգի, Սերաստիոյ գաւառի, Թոնիսի գաւառակի մէջ) 25, 202-207
Չինաստան 33, 278, 279
Չոնկարիա (Չեփնի գիտին նախկին ամունը) 203
Չորում (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 85-90
Պապվեր (քաղաք, Լիքանան) 92
Պապուա (աւան Պաղտատի մօտ) 146, 151, 152
Պարման (բրտարնակ գիտ Մարտինի մօտ, բրտական Ռամա աւագակարոյ ցեղախումբի կեղրոն) 225
Պարում 168, 169
Պալքաններ 181
Պաղեստին 77, 93, 214, 218, 224
Պաղտատ 30, 83, 151, 153, 154
Պաղտատի Տարագրելոց Մարմին 154
Պայազիտ (քաղաք և գաւառ, Կարինի նահանգ) 164

Պայրալ Լիճ (արեւելեան Սիստերիոյ հարավակողմը գտնուող լիճ) 181
Պաշ-Գալէ (քաղաք Վանի նահանգի Հեթիարի գաւառի մէջ) 112
Պապ (աւան, հիւսիսային Սուրբիա) 14, 67
Պապ Էլ-Ֆարաճ (շրջան Հալեպի մէջ) 63, 73
Պասիարին (ասորական գիտ, Միտիարի և Ազախի միջեւ, ներկայիս Հապերլի) 234
Պասրա (քաղաք, Իրաք) 146, 154
Պարսկաստան 33, 39, 63, 112, 129, 144, 145, 147, 149, 172, 235, 237, 256, 278, 279, 281-283
Պարտիզակ (աւան, Նիկոմեդիոյ նահանգ) 183
Պարու 135, 136, 138, 139, 142, 155
Պարուի «Խվամ Բարեգործական Միորին» 159
Պենտի Մահոն (գետ Վանայ Լիճի հիսխս արեւելը) 131
Պետին կամ Պերլին 27, 28, 31, 39, 45, 197
Պերեճիկ (աւան, Կեսարիոյ մօտ) 268
Պէզճեան Վարժարան (Կ. Պոլիս) 63
Պէյրուր 11, 24, 38, 55, 62, 75, 104, 113, 118, 120, 121, 157, 162, 250, 279, 282
Պէյրուրի Սուրբական Բողոքական Գոլէճ (ներկայիս

Պէյրուրի Ամերիկեան Համալսարան) 75
Պիրիս (տես Քաղէ?)
Պիճար (փոքր քաղաք, Պարսկաստան-Իրաք սահմանի մօտ) 151
Պոնտոս 25
Պուրբ 24, 148
Պոսնիա-Հերցեկովինայ 106, 109, 122
Պուէնո Այրէս (Արժանքին) 192
Պուլկարիա 63
Պուրիան 25
Պրուս 212
Պօզանի 90
Պօղազեան (աւան Եղզկատի մօտ) 89
Չուլֆա (Պարսկահայր) 145
Ռայար 92
Ռաքքա (աւան, հիւսիսային Սուրբիա) 70, 213
Ռատոս (քաղաք և կղզի, Յունաստան) 104
Ռումնան (գիտ, Յորդանան) 102
«Ռուս-Հայկական Համագործակցութեան Հիմնադրամի Հայկական Հարցերու Հաստատութեան Հրատարակութիւն» (Երեւան) 173
Ռուսական կայսրութիւն 197
«Ռուսական Քաղաքներու Միուրին» (Վան) 138
Ռուսիա 68, 184, 279
Ս. Բարբորիմեռսի Վանը (Սալմաստ գաւառի սահմանակից) 112
Ս. Խաչ Տաճար (Ախրամար) 253
Ս. Ղազարի Վանը (Վենետիկ) 184
Սարքայա (Լեռ Տերսիմի մօտ) 165
Սալք (քաղաք, Յորդանան) 95, 101, 103
Սալմաստ (գաւառ, Պարսկահայր) 112, 136, 145, 149, 283-285
Սամսաստ (քաղաք Խարբերդի նահանգ, Մալարիայի գաւառ) 67
Սամսոն (Սեւ ծովեայ քաղաք) 87, 88, 91, 104
Սան Արեփանօ 107, 125, 197
Սամասրեան Վարժարան (Կարին) 64, 65, 154
Սանսա (գիտ, Կարինի նահանգ, Երգնկա գաւառ) 165-167
Սանսարա (կիրճ Սանսա գիտին մօտ) 165
Սասոն 130, 254
Սարդարապատ 156, 168
Սարըշիչեր (գիտ, Ուզունեալյա լեռնադաշտ, Սերաստիոյ գաւառ) 206
Սարիղամիշ (գիւղաքաղաք, Կարսի նահանգ) 128, 168
Սերաստիա 87, 158, 164, 167, 204
Սերաստիոյ Մեհրալի գաւառակ 204
Սեւերակ (աւան Տիգրանակերտի մօտ) 225
Սէյյան (գիտ Եղզկատի մօտ) 89

Սըլոն (հին գօրանոց, Պարու) 135
Սրտախորպառնութք Պիլտա Հրատ. (Սրորիոլ, Շուկա) 223, 250, 260
Սրորիոլ 223, 224, 236, 241, 245, 247, 250, 256, 260
Սրորիոլի Սեղորորդերն Համալսարան 223, 224, 236, 245, 250, 260
Մինճաք լեռներ (Եղիսիներու կեղրոն, Միջազգետք) 230
Մինու (Կղզի, Յունաստան) 215
Միսիլի (Հայէպի քաղերէն) 90, 91, 93
Մղերդ (գաւառ Բաղէշի նահանգին մէջ, Տիգրիսի արեւելեան շրջան) 65
«Աղցակ-Տեմորրաբեն» թերթ (Չունտական թերթ) 237
Մուլզի ջրանցքը 33
Մուլյոս (բրացուած ամունը նեալ Մուսա) 269, 271
Մովքանիտ (աւան, Կիլիկիա) 212
Մովկյան (չերքէզ գիտ մը Յորդանանի հարաւ արեւմուտքը) 101
Մուրր Մալքի (ասորի վաճիր, Մարտինի մօս) 226
Մուրիոյ Հանրապետութիւն 220
Մուրմալու (գաւառ. Երեւանի նահանգ) 169
Մուրուծ (աւան, հիւսիսային Սուրիա) 67, 207
Մտամպու (Կ. Պոլսոյ բրացուած անունը) 180-182
Մրցոց Յակոբեանց Վաճիր (Երևանէն) 62

«Ասիէ Սերեան» Համազգայինի Հրատարակչատուն և Տպարան, Պեյրութ 24
Վաճ 9, 10, 23, 63, 75, 86, 87, 105-114, 118, 120-133, 136-146, 176, 177, 212, 242, 253, 254, 274, 275, 277
«Վաճ Արեան» հրատարակչատուն (Երեւան) 196
«Վաճոտոսապ» թերթ (Թիֆլիս) 136
Վաճի Կերրոնական Դպրոց 274
Վաճի Քաղաքամիջի Ամերիկան Միսինարորթեան 127
Վառնա (ծովեզերեայ քաղաք, Պուլկարիա) 63
Վասպուրական 107, 108, 110, 111, 115, 123, 125, 126, 143, 144, 146-152, 155
Վարազ (գիտ և վաճիր Վաճի մօս) 107, 110, 123, 124
Վեճետիկ 114, 184
Վեճետիկի Մուրատ-Ռափայելեան Վարժարան 114
Վերին Ղազանտերէ (քրտական գիտ, Զարանձագ) 176
Վիեննական Միտրարեաններու դպրոց 114
Վուփոր 30
Վրաստան 281
«Տակէն» (Չունտական թերթ) 237
«Տակընզ Նայիիթեր» (Չունտական թերթ) 237
Տարաա (քաղաք Մուրիոյ հայրաւոր) 25, 93-95, 98, 99, 102, 103, 271
Տարսոն 81, 90, 187

Տարսոնի Գոլէճ 81
Տարտանէլ 33
Տարօն 161
Տարօն-Տուրութեան 115
Տարոսեան լեռներ 54, 90
Տերսիմ (գաւառակ, Զնշկածագ) 158, 165, 167, 177
Տեր Զօր 82, 90-93, 100, 119, 120, 180, 181, 185, 188, 228, 229, 232, 259, 265
Տիալա (գետ, Իրաք) 152
Տիգրան Մեծ Հրատարակչատուն և Տպարան (Երեւան) 273
Տիգրանակերտ 65, 88, 90, 186, 225, 227, 228, 231, 232, 234, 253
Տիգրիս 121, 225
Տիլ (Ազախ ասորիական զինոր Սուսրաֆա Ջեմալի իշխանութեան օրերուն այսպէս վերանուանուած է) 233
Տիլման (աւան, Պարսկահայր) 145
Տոփիի (ասորի գիտ, Մարտին) 225
Տրավիզոն 55-57, 67, 167
Տրիպոլիս (Թրիփոլի, Լիպիա) 110
Փասատենա 25, 202
Փարիզ 23, 129, 154
Փերերսպուրկ 276
Փոքր Ասիա 215, 221, 239, 240
Քամիշլի (քաղաք Սուրիայ իիսիս արեւելքը) 224
Քայալա (գիտ Պողանդիլի մօս) 187
Քայիկ (ասորի գիտ, Մարտին) 225
Քասըր Շիրին (ասան, Պարսկաստան) 146
Քատըն-Հաճը (գիտ Գոնիայի մօս) 186
Քերմանշահ (Պարսկաստան) 146
Քէլէկեան որրանոց (Լիբանան) 208
Քելլէր (գիտ, Ամանոսի լեռներ) 76
Քիլիս 73, 192
Քոսովո 202
Քուպա 7
Օլի (գաւառ, քաղաք, թերդ, Կարսի նահանգ) 164
Օմար Աղայի աղբիր (Մարտինի մօս) 230
Օսմանեան Կայսրութիւն (տես Օսմանեան Պետութիւն) 181, 185
Օսմանեան Պետութիւն 6, 8-10, 16, 29, 32, 37, 40, 42, 45, 47-49, 52, 53, 58, 60, 63, 69, 77, 82, 88, 106, 113, 114, 116, 118, 119, 123, 124, 126, 181, 186, 188-190, 192, 193, 214-217, 221, 227, 229, 232, 233, 235, 236, 240, 245-247, 254, 264, 278, 281
Օսմանեան Տերութիւն 5
Օսմանիէ (քաղաք, Կիլիկիա) 210
Օրբէլի (գիտ) 206
Օրօք (գիտ, Ամանոսի լեռներ) 80

Ֆիլաք (քաղաք, Պոլկարիա) 63
Ֆիլիփինեան կղզիներ 7
Ֆլորիտայի Պետական Համալսարան 19
Ֆրանս 20, 24, 25, 106, 110, 204, 236, 285

Ֆրոնճիլար (նաև Ֆրընճլար,
փոքր գլուխ, հայոց սպամդանցներէն) 206

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ասկուծոյ Խոսքը	1
«Ակայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» իրք Թ.ի մասին	5
Թքական Ոճիրներու Պաշտպան Փասդարան Էկուորդ Էրիքսըն	6
Հայասպանութիւնը Ուրացողներու Սույր Ու Նեն Քարոչութիւնը Մութ Բեւեռի Լծակ	13
Թուրքիոյ «Դակմա էկ-Փիլիսոփայ» Վարձկաններէն՝ Ջրիսրոֆըն Կանն	19
Յարութիւն Խսկահաբեան, Փաստա բական Տուեալներ	24
Համրիլս Ֆիրավիլներ, «Հայաստանը 1915-ին»	27
Ղազար Չարք, «Մարզպետը (Լուսատր էջեր 1914-1918 Ծրջանին)»	62
Վահրամ Տաքրեան, «Ակահ Անապատ (Փրցուած Էջեր Օրա թէա)	84
Լեոն Աճիմեան, «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի»	105
Պետրոս Յ Տելիմյեան, «Միհրան Տամապեան»	113
Վեր. Արսէն Ա. Կէօրկիկեան, «Մեր Ազ ային Գոյապայքարը - 1915-1922, Զուրումի Տարիներ»	118
Գալուստ Միլըմէնեան, «Տաճկահայ Զինուր Եւ Զինուրականութիւնը»	162
Յակոբ Հոլորիկեան, «Ասմոռանալի Անցեալ (Մեծ Եղեռնին Վերապրողի Յուշերը)»	173
Սար իս Մակարոնֆ, «Տէր Զօրի Արսորեալը Օսմանեան Հայերի 1915-ի Արսորը»	180
Տէր Ղետնդ Քինյ. Տէր Նահապետեան, «Մարաշի Տէր Ղետնդ Քահանայի Յուշերը»	190
Աշուր Ղազարեան, «Ակահ Փրկութիւն - Եղեռնը Ականապեսի Աշբերով - Ֆիշողութիւններ Գրուած 1956-1960»	196

